

KOPÁTSY SÁNDOR

**A
MI
XX.
SZÁZADUNK**

**Szerkesztette:
Matolcsy György
Sebestyén Tibor**

TARTALOM

BEVEZETÉS

I. A KÜLÖNLEGES 20. SZÁZAD

1. A megsokszorozódások százada
2. A felszabadulások százada
3. A nagy fordulatok százada
4. A nagy megújulások százada

II. A VAJÚDÓ 20. SZÁZAD

1. A fogyasztói társadalom helyett háborúzás és fasizálódás
2. A kommunista-fasiszta út oka a félperifériákon
3. A kommunizmus
4. Oroszország világpolitikai jelentősége
5. A fasizmus
6. Jóléti társadalmak békés kialakulása
7. A kísérletek véres megmérkőzése: a II. világháború
8. A klasszikus imperializmusok bukása és átalakulása
9. Jalta világpolitikai következményei

III. SORSUNK EURÓPÁBAN

1. A honfoglalás viszonyai Európában
2. A török terjeszkedés európai megítélése
3. A mi 20. századunk

IV. A 20. SZÁZAD ÚJ VILÁGGAZDASÁGA

1. A jelenkori világgazdaság karaktere
2. Fogyasztói társadalom jellemzői
3. Fedezet nélküli állami pénzteremtés
4. Az állami bürokrácia szükségessége
5. A költségvetés százada
6. Az állam mégis elhal
7. A fogyasztói társadalom hadserege
8. Gazdaság és erkölcs
9. Humanizálódott a gazdaság
10. Miért kell támogatni a mezőgazdaságot?
11. A gazdaságpolitikai háromszög
12. Figyeljünk jobban Kínára!

V. A 21. SZÁZAD FELÉ

1. A civilizációs tulajdonságok szerepe
2. Jövő a jelenben - sport, zene, szállítás
3. Vissza a természetbe

UTÓSZÓ: KI VAGYOK ÉN?

BEVEZETÉS

*„Hát ahogyan a csodák jönnek,
Úgy írtam megint ezt a könyvet.
Se nem magamnak és se másnak:
Talán egy szép föltámadásnak.”*

*Hát ahogyan a csodák jönnek ...
(Ady Endre)*

Az a tény, hogy a század történetét **magyar szempontból**, azaz a sorsunk alakulását elemezve két nekifutással viszonylag rövid idő, két-két hét alatt és minden speciális előkészület, forrásmunkák igénybevétele nélkül leírtam, sajátos módszerről tanúskodik. A lényeg megjelenítése nem igényli a történelmi adatok sokaságát, hiszen csak az alapösszefüggések kiragadására törekszik.

Meggyőződésem szerint kevés történelmi szempontból fontos esemény történik az emberiség történetének olyan rövid szakaszán belül, mint egy évszázad. Ami tehát korunkban fontos volt, vagy legalábbis, amit én az utókor számára is fontosnak tartottam, azt akkor is tudni kell, ha az írója nem böngészi újra át a történészek által összegyűjtött forrásmunkákat.

A könyv megszületéséről

Századunk történetének csomópontjait az tudja jobban megragadni, aki benne élt, és nem ragadt le egyetlen ideológiához, politikai mozgalomhoz sem. Az sem tévedhetetlen, azok közül a telitalálatokat és a tévedéseket az idő rostája fogja kiszzelektálni.

A régi korokat illetően az idő rostája sem bizonyult eddig kielégítőnek. A múltból még mindig nem azt tartjuk jelentősnek, ami annak idején igazán az volt. Ennek két oka volt és van. Egyfelől a történelemtudományok idealisztikusak és nacionalisták, illetve szakmájuk, felekezetük, kultúrájuk iránt elfogultak voltak. Erről az útról csak e században kezdenek letérni. A korok gazdasági valóságát, ami a hosszú távú történelmi utakat megszabja, elhanyagolták.

Másfelől a nemzetek sorsának alakulását nem illesztették eléggé be a sorsukat meghatározó nagy egységek történelmébe. A tapasztalatok szerint nincs kontinensektől, kultúráktól, illetve azoknak a nemzeti államoknál sokkal nagyobb egységeitől független történelme egyetlen népnek, nemzetnek, vallásnak sem. Ez a hiba korunkban vált aztán igazán anakronisztikussá, amikor a világ mind politikai, mind gazdasági egységgé válik.

A jelen könyv abban a tekintetben is formabontó, hogy egyes fejezetekben azt írom le, én hogyan éltem át azokat az időket. A földreformról, az '56-os forradalomról csak mint aktív résztvevő írhatok, olyan mélyen hatottak rám. De a tárgyilagosságnak és a szubjektív élményeknek ez a párhuzamosságát nem tekintem módszertani hibának. Arról vagyok ugyanis meggyőződve, hogy az emberi ösztönök és megérzések fontos szerepet játszanak a legracionálisabb tudományokban is, de csak azoknál, akiknek az ösztöneit sok munka, tanulás és tapasztalat csiszolta élesebbé.

A bevezetőben azt is szeretném megvilágítani, hogyan alakult ki az a történelmi módszerem és szemléletem, aminek egyik eredménye a jelen könyv is.

Módszerem kialakulásáról

Negyvenkét éves koromban jutottam el először Itáliába, ami gyermekkorom óta különösen vonzott. Vonattal mentem Nápolyig. Dél felé haladva meglepetéssel tapasztaltam, hogy az én dunántúli világommal szemben minden település nem a völgyekben, hanem a dombok, a hegyek tetején van. Mire Nápolyba ért velem a vonat, átfogalmaztam a görög és a római történelmet mozgató erőket. Nem volt nehéz kitalálni, hogy az emberek nem jó szántukból mentek fel a hegyekre, ahol nem volt víz, ahonnan le kellett járni a termőföldekre. Az ok, csak az lehetett, hogy az élet a termékeny völgyekben veszélyeztetetté vált.

Ebben a tárgykörben csak annyit tudtam, hogy még a jelen században is gigantikus erőfeszítésekre volt szükség, hogy a fasiszta rezsim közmunkákkal lecsapolja a maláriával fertőzött mocsarakat, ahol sorra tárták fel a régi görög városokat. A görögök tehát a rómaiakkal ellentétben nem a dombtetőkön, hanem az öntözhető völgyekben laktak. A virágzó itáliai görögséget, amit nem véletlenül Magna Graetianak neveztek, pusztulásra ítélték a szúnyogok, az általuk terjesztett malária. A szúnyogok nélkül soha nem veszik át tőlük a félsziget feletti uralmat az alapvetően pásztorkodó rómaiak.

Nem folytatom, ezt a felvillanó felismerést majd a következő évtizedek során megerősítették egyre gazdagodó ismereteim és tapasztalataim. Eljutottam tehát oda, hogy a görög történelem nagy fordulójára nem az uralkodók politikája, nyert vagy veszített csatái, nem az erkölcsök megromlása, hanem mindenek előtt a **malária** adhat magyarázatot. Tudom, hogy sokan botránkoznak az ilyen leegyszerűsítésen.

Minél nagyobb tudású történészek, annál inkább. De akkor azt magyarázzák meg, miért hagytak fel a görögök a számukra virágzó gazdaságot biztosító öntöző gazdálkodással, miért mocsarasodott el szinte minden korábban öntözött területük, miért süllyedtek mocsárba és kétezer éves feledésbe a virágzó görög városok. Miért vették át tőlük a történelem stafétabotját azok a rómaiak, akik a dombok, a hegyek tetejére építkeztek, a gabonát Észak-Afrikából importálták, maguk pedig főleg állatokat tartottak?

Elmondok egy másik, sokak számára nevetséges magyarázatot is. A nyugat-európai feudalizmus és azon belül a lovagi rendszer kialakulásában az egyik döntő láncszemnek a patkót tartom. Csak a **patkó** megjelenése tette a lovat az Alpoktól északra és a párás Nyugaton elsőrendű harci eszközzé, valamint a barmoknál jobb igavonó állattá. A patkó nélkül nem győzik le a frankok a patkót nélkülöző arabokat, a lovag pedig nem lesz a katonai rend csúcsa. Ezt csak az a történész nem hiszi el, aki még nem próbált patkolatlan lóval havas, sáros terepen nem száguldozni, de haladni, vagy hóban, sárban patkolatlan lóval szántani, fuvarozni.

Folytatom a jelentéktelennek tűnő eszközök méltatását. Az iránytű nélkül nem érthető meg Velence történelmi jelentősége. Az Adrián uralkodó szelek évszakonkénti iránya ellentétes a hajózás érdekeivel, a szállítást meglassítják. Az éjszakai és a ködben való közlekedés pedig iránytű nélkül életveszélyes. Az iránytű máról holnapra a velencei hajók kapacitását megkétszerezte.

Iránytű nélkül Velence soha nem lehetett volna jelentős versenytársa a nyugat-itáliai kikötőknek, ahol a szelek és a köd kevésbé zavarta a hajók folytonos kihasználását. Iránytű nélkül nem alakulhatott volna ki a nyugati és északi tengereken a kereskedelem, nem hódíthatják meg az európaiak az óceánokat, nem kerülhet át a világgazdaság súlypontja a Földközi-tenger medencéjéből az Atlanti óceán partjaira, Németalföldre és Angliába. Ködben, borult éjszakában egy iránytű nélküli hajó istenkísértés, iránytűvel viszont százszor biztonságosabb. Pedig az iránytű a hajó költségének ezrelékét sem teszi ki.

Így válhatnak látszólag kis dolgok sokkal inkább történelemformáló erőkké, mint a nagy személyiségek. Számos általam döntőnek tekintett történelmi okot, magyarázatot csak azért nem fogadnak el, mert egyszerű, és a nagy eszmék és a történelmi személyek szerepét hozzájuk viszonyítva másodlagosnak tekintik. Őket eleve lebeszélem könyvem olvasásáról, mert az tele van hasonló történelemformáló okokkal.

A tanítómesterekről

Szeretnék megemlékezni a mestereimről.

Szerencsém volt, hogy már középiskolás koromban olvashattam **Marczali Henrik** műveit. Tőle tanultam meg, hogy egy történész is lehet modernebb, mint a kora, hogy a történelemtudományt is tökre teszi a romantika, a nacionalizmus, az elfogultság, azaz a tudományos tárgyilagosság hiánya. Hatására lettem, és maradtam évtizedekig a felvilágosodás lelkes híve.

A történészek politikai palettájának másik oldalán **Szekfü Gyula** volt történelemszemléletemre hatással. Neki azt köszönhetem, hogy nem a politikai nézetük szerint rangsoroltam a történészeket, hanem színvonaluk alapján. Szekfűvel egy politikai szőnyegre akkor kerültem, amikor ő moszkvai nagykövetként reálisan tudomásul vette a Jaltában determinált sorsunkat, és elengedhetetlennek tekintette a realitásokhoz való politikai alkalmazkodást. Mind a mai magyar történészek, mind a közép-jobb pártjaink tanulhatnak tőle.

A mára kiforrott történelemszemléletemet **Marx** indította el. De nemcsak az enyémet, hanem azokét is, akik azóta mint történészek a leginkább hatottak rám, akiktől a legtöbbet tanultam. Kevesen tudják, hogy a század és még inkább a jelenkor nagy európai történészei módszereikben alapvetően marxisták.

A következő impulzust **Max Webernek** köszönhetem. Ő vert számomra hidat a makrogazdaságtan és a társadalomtörténet között. Megvilágította annak az okát, hogy hol és miért alakult ki az a többenél fejlettebb társadalom, ami megszülte az ipari forradalmat, és annak alapján a klasszikus kapitalizmust. Az okok között szinte minden másodlagos, amit a közgazdaságtudomány mindmáig fontosnak tart.

A kapitalizmus útját nem az értéktöbblet, nem a tőke, hanem **a nyugat-európai civilizáció, annak sok évszázados előtörténetéből fakadó speciális értékrend** determinálta. Weber még csak annyit mondott, hogy demokratikus, kapitalista társadalom csak ott alakulhatott ki, ahol előzőleg már évszázadok óta a protestantizmus, mai szóval a nyugat-európai puritán civilizáció volt a jellemző és az uralkodó. Weber koráig, de lényegében a jelen század közepéig kapitalizmus csak ott volt, ahol az emberek sok évszázad alatt kialakult tradícióik alapján takarékosak, fegyelmezettek, tiszták, vagyis puritánok voltak.

Nem tette hozzá, ami szintén elengedhetetlen volt: **nyugat-európai puritanizmushoz individualizmus társult. Csak ennek a két kulturális karakter együttes hatásának volt köszönhető az ipari forradalom sok praktikus találmánya, azok alkalmazása, vagyis az ipari forradalom, a művészetek és tudományok virágzása, a polgárság osztálytársadalmának kialakulása.**

Nem vette észre, hogy nyugat-európai társadalom világformáló szerepéhez e két tulajdonság párhuzamossága elengedhetetlen feltétel volt. Nem ismerte azt a kelet-ázsiai puritanizmust, amelyből éppen ez az individualizmus hiányzott ahhoz, hogy már a tudományos technikai forradalmat megelőzően a nyugat-európaihoz hasonló sikereket érhesen el. Ez a keleti puritanizmus csak jó kétszáz évvel később ér el az elmúlt évtizedek lélegzetelállító sikereihez.

Az **individualizmusnak** a modern társadalom kialakulásában játszott szerepe nélkül nem érthető meg, hogy miért maradt le az a Kína, amelyik szinte minden tudományos és technikai téren azonos szintig jutott el az ipari forradalom küszöbéig. Ha nem találunk magyarázatot arra, miért Nyugat-Európában, és nem a Távol-Keleten született és bontakozott ki Newton, Darwin, Marx és a nagy tudósok további hosszú sora, akkor értetlenül állunk az előtt a kérdés előtt, hogy miért csak a jelen század végére bontakozik ki a Távol-Kelet gazdasági világ-hatalommá?

A emberek azonban csak a világ egy speciális élettörténetű, viszonylag kis területén puritánok és ugyanakkor individualisták. A puritanizmust és az individualizmust kialakító okokat kell tehát megtalálnia annak, aki a nyugati kapitalizmus világhódító diadalának a gyökereit keresi. Másrészt az okot elsősorban a Római Birodalom bukását követően kialakult kiscsaládi formában, és az erre épülő nyugat-európai jobbágyszármazékban látom.

A **kiscsalád**, és a puritanizmussal párhuzamosan élő individualizmus azonos területet foglalnak el. Minden más kultúrában a nagycsaládok voltak a jellemzők. Azt már könnyű volt megállapítani, hogy a kiscsaládban felnőtt emberek miért puritánabbak és egyúttal individualistábbak. Azért, amiért szorgalmasabb és kezdeményezőbb a kisparaszt, mint a hatalmas kolhozok munkása. A kiscsaládban mindenki magának dolgozik, a nagycsaládban meg lehet élni a lógásból is.

Weberhez szinte minden nap visszatérek. Érthetetlennek tartom, hogy mindmáig milyen kevéssé ismerték fel a jelentőségét. Egyetlen magyarázatot sejtjek: **A résztudományok szakbarbárjai rettegnek azoktól, akik szintézist képesek teremteni számos elkülönülten élő, munkálkodó tudományág felett és között.** Márpedig korunk tudományos életét a szakosodott tudósok uralják.

A politológus Webertől a történészkedéshez a hidat **Arnold J. Toynbee** jelentette. Tőle tanultam meg, hogy a történelem igazi önálló szereplői nem a birodalmak, nem a nemzeti államok, még csak nem is a népek, hanem a kultúrák. Amit ő a kultúra alatt ért, én arra sokkal inkább a **civilizáció** vagy az **értékrend** kifejezést használom. Számomra ő festette fel először a nagy világtörténelmi vásznat.

Tőle tanultam meg azt is, hogy a történelem zsákutcákkal, pusztulásokkal van tele, hogy az a ritka történelmi kivétel, amikor van kiút, még inkább ritka, amikor az felfelé vezet. Ez a megközelítési mód igazolta számomra azt, amit a biológiában tapasztalhattam. Minél magasabbra jut a fejlődési fokon valami, annál kevesebb fajtavariációja marad életben, és annál több a sérülési veszélye. Ezt aztán már könnyű volt lefordítani az emberiség történetére, amelyben a sok nyelvet, sok egymástól független életet élő társadalmi egységet egyre kevesebb nyelv, egyre kevesebb kultúra, civilizáció, és egyre nagyobb összefonódottság váltja fel. Csak az ő útján kellett kijelölni a fontos úttalálkozásokat, fordulatokat. Adyval mondva: a nagy Nyíl útján.

A konkrétabb történészkedést nem is egy zsenitől, hanem egy **zseniális iskola** nagyjaitól tanultam meg. A **Pirenne** által elindított **Annales-iskola** sorra produkálta az óriásokat. Csak néhány nevet sorolok fel közülük: **Marc Bloch, Fernand Braudel, Georges Duby.**

Hasonló ösvényeken halad a nagy amerikai történész, **Immanuel Wallerstein**, aki számomra azzal adott a legtöbbet, hogy még a nagy franciáknál is nagyobb horizontokon összegezte a történelmi erőket. Ő osztályozta először az ipari forradalom utáni világot centrumra, félperifériára és perifériára. Ezzel **egy helyi értékkel túllépett az egyes nemzeti államok történelméből összerakott világtörténelmi szemléleten.**

Mestereim között ki kell emelni az etnográfusokat is. **A néprajzosoktól azért tanulhat sokat a történész, mert ők mindig kiemelt jelentőséget tulajdonítanak az egyszerű emberek mindennapi életének, használati tárgyainak.** Számukra az a fontos, ami **jellemző**, ami elterjedt, amit sokan használnak. Sajnos kevés történész gyógyult ki abból, hogy az események folyásában ne a különöset, a csodabogarakat, hanem a **tipikust** keresse.

Nagy örömmel olvastam a jelenkori szakirodalom olyan műveit, mint amilyeneket **John Naisbitt** írt. Igazolva láttam, hogy elsősorban a **megatrendeket** kell látni annak, aki nem akar eltévedni a részletek rohamosan sűrűsödő dzsungelében.

A jelen könyv megírására pedig **J. Lukacs Párbaj** című könyve indított. Ő a Churchill-Hitler párharc alapján fest századunkról érdekes képet.

A szerző ars poétikája

Előre magyarázkodnom kell: **a történelmi eseményeket nem az erkölcsi elvárásaim alapján értékelem.** Amennyire boldog vagyok, hogy ma, és a világ azon részében élhetek, ahol végre az emberi jogok közel lehetnek a nyugati elvárásokhoz, annyira tisztában vagyok azzal, hogy ezeket a jogokat csak bizonyos kedvező körülmények között lehet érvényessé és jellemzővé tenni. A világ négyötöde civilizációjában és gazdaságában még nagyon messze van attól, hogy olyan erkölcsi alapokon állhasson, olyan emberi jogokat garantálhasson, amilyeneket a nyugati értelmiségiek és politikusok elvárnak.

Ahogy nem botránkozunk azon, hogy a múlt nagyjai nem voltak mai értelemben demokraták, mert az adott viszonyok között nem is lehettek azok, úgy kellene belátni, hogy **a jelenkor államainak nagy többségében még nem értek meg a feltételek a demokráciára, a piacgazdaságra és az egyéni szabadság garantálására.** Szükségszerűen mások az erkölcsök, mások a szabadságjogok ott, ahol az átlagember sokkal rosszabbul él, sokkal kevésbé iskolázott. A világ népességének nagy többsége irigylésre méltónak találja a gazdag demokráciáknak még a börtönéletét is. Ezek az emberek nagyon boldogok lennének, ha a svéd börtönökben ülhetnének. Nekik nem szabadság kell, hanem létbiztonság. Az emberiség négyötödétől nem lehet a svédek egyéni szabadságjogainak garantálását megkövetelni.

A magyar történelem néhány tanulsága

Van a társadalomnak egy egyszerű szabadságtörvénye: **a reálisnál több szabadság anarchiát, létbizonytalanságot szül, a gazdasági és társadalmi feszültségeket lefékezi, ugyanúgy, mint a reálisan megvalósíthatónál kevesebb egyéni szabadság.** Jó példa ebből a szempontból a Sztálin és a Mao által alkalmazott terror. Ennek milliók estek áldozatul, milliók éltek létbizonytalanságban. Az is aligha vitatható, hogy annak sok eleme elkerülhető, még több mérsékelhető lett volna. Azonban még ezeknek a terrormódszereknek is van másik oldala. Jobb lett az emberek sorsa a „demokratikus” Indiában, mint az antidemokratikus Kínában? Jobb lett volna mára az oroszok élete a cárok Oroszországában? Jobb lett volna Chang Kai Cheng uralma alatt Kínában? Még ez a kérdés is rossz. Helyesebb lett volna úgy kérdezni: **mi vált végső soron inkább az érintett népek javára?** A történész számára minden más kérdés-felvetés hamis.

Ahogy utólag felmentést ad a történelem azoknak, akik erőszakkal bevezették a kereszténységet, akik a máglyákra vitték a másként hívőket, a reformáció egymást irtó háborúit, úgy kellene a történésznek megítélnie a közelmúlt eseményeit is.

Szép emberi tulajdonság, hogy a múlt kegyetlenségeit jobban megbocsátjuk, mint a jelenkorét. Jó, hogy így van. A történész számára azonban kötelező lenne a tárgyilagosság. Neki úgy kell megítélni a ma eseményeit, ahogyan arról majd az utókor mond ítéletet.

Ebben a tekintetben számomra nagy lecke volt a kollektivizálás. Minden sejtemmel tiltakoztam az alkalmazott erőszakkal szemben, az eszem pedig azt mondta, hogy csak a családi farmergazdaságnak lehet jövője. Most évtizedek után örömmel látom, hogy a mai falvaink társadalma ezen borzalmaknak köszönhetően lett felszabadult, és a jövőre sokkal érettebb.

Mindez nem azt jelenti, hogy a cél szentesíti az eszközöket. Nincs az a jó cél, aminek szolgálatában erkölcstelen eszközöket igénybe volna szabad venni. De ugyanakkor azt is jelenti, hogy **a történésznek a múlt eseményeit nem a saját erkölce alapján, hanem hatásukat felmérve kell megítélni.** Mindezt talán a magyar történelem egy nagyon vázlatos leírásával illusztrálhatom.

Honfoglalásunk sikere nem érthető meg a korabeli európai események ismerete nélkül. **A Honfoglalás egybeesett azzal, hogy Nyugat-Franciaországból elindulva nagy sebességgel eljutott a hármas vetésforgó, illetve a középkori agrár forradalom egészen a Kárpát-medencéig. Enélkül nem érthető meg a kor nagy ideológiai forradalma, az Alpoktól északra élő népek egyidejű keresztény hitre térése sem.** E nélkül pedig nem lettünk volna képesek ezer évre berendezkedni.

Mi magyarok Mátyás király sikerét és uralkodását tartjuk a legtöbbre, pedig akkor a térség minden népe az aranykorát élhette. Mi volt a közös siker a kulcsa? Az, hogy **a török terjeszkedés elzárta a levantei világkereskedelmi utat, az ázsiai import egy időre az ukrán és orosz folyókra kényszerült, így a kor világkereskedelme átvezetett a korábban ebből a szempontból jelentéktelen Közép-Európán.** Ehhez járult egyrészt az, hogy a nyugat- és dél-európai színesfém bányák kimerültek, és Közép-Európa lett a gazdagodó Nyugat nyersanyag-forrása, másrészt az, hogy az itt tenyésztett élőállatok jó piacot találtak Nyugaton.

A ránk zúdult török uralomnak sem a mohácsi csatavesztés volt az oka, hanem az, hogy **a kor progresszív Nyugat-Európája a konzervatív Spanyol-Osziák Császárságot nagyobb ellenségének tekintette, mint a törököt.** A török terjeszkedés nélkül aligha győzedelmeskedhetett volna Nyugat-Európában a protestantizmus. Mi a török ellen harcolva ugyan az országunkat védtük, de ennek a védelemnek negatív következménye volt a kor fejlett Európája számára. Mi akkor a spanyol-osziák reakciót és ellenreformációt védtük.

A Kiegyezés utáni gyors gazdasági fejlődésünkkel is szeretünk büszkélkedni, holott az a térségünk egészére jellemző volt. Az oka is közös: **a vasút feltárta a fejlett Nyugat számára a térség olcsó munkaerejét, mezőgazdaságát.** Ahogyan a tengeren túli agrártermékek és nyersanyagok megjelentek, a közép-kelet-európai gazdasági csodának is vége szakadt. De máris a jelen könyvem tárgyánál vagyok.

A jelenkori történészek hibái

A jelenkor történészeinek nagy és jellemző hibája, hogy a fejlődésnek jobban látják a hibáit, mint az erőnyeiket, **nem vonnak mérleget a fejlődés során elért eredmények, és az azzal járó hibák és veszélyek között.** Nem tudatosul, hogy **a társadalom a fejlődése során nem egyre hibátlanabb lesz, hanem csupán az eredmények és veszteségek egyenlege javul, közben a fejlődéssel együtt a hibák, a károk, a veszteségek is nőnek.** Arra éppen ez a század tanított meg bennünket, hogy **a legrosszabb társadalom az, amelyik hibátlan akar lenni, és a hibák irtása során nem válogat az eszközökben. Minél fejlettebb, és minél gyorsabban fejlődik a**

világ, annál nagyobb hibaszázalékkal fog működni. Ezt az emberek megértik, csak a tudósok és a politikusok nem. Az átlagember nem oda kívánczik, ahol kevesebb a hiba, hanem oda, ahol magasabb az életszínvonal. **Az emberek a lábukkal és a szívével nem a szinte hibátlan szegénységet, elmaradottságot, hanem a hibákkal teli gazdagságot áhítozzák.** Akik erre azt mondják, hogy ők az emberiségnek a hibátlan gazdagságot akarják elhozni, azok a leghamisabb próféták, azok hozták és hozzák a népekre a legtöbb szenvedést. Akik az eredményekért való küzdelem helyett a hibák elleni harcot hirdetik, annál veszélyesebbek, minél nagyobb hatalomhoz jutnak.

Intelmek a társadalomtudósok számára

*„S ha késlekedik az okosság,
Nem poéta-fajták okozzák.”*

*Hát ahogyan a csodák jönnek...
(Ady Endre)*

Végül arra kell felhívnom a figyelmet, hogy **a társadalomtudósnak az élet sűrűjében kell járnia.** A könyvek, a tudós társaságok, a tudományos konferenciák legfeljebb abban segíthetnek, hogy a mindennapok jelenségei között jobb szemünk legyen a lényeges meglátására. **Tapasztalataim szerint az egyszerű emberek lényeglátása sokkal jobb, mint a tudósok, az intellektuelek többségéé.** Az egyszerű ember látása ugyan nem olyan kifinomult, de éppen ezért a részletek kevésbé takarják el szeme elől a lényeget. Ugyanakkor az ösztöneik, megérzéseik egészségesebbek. A nagy képzettségű, de a gyakorlatból kiszakadt emberek látása olyan éles, hogy minden apró részletet tisztán látnak, de ezekből nehezebb kihámozni a lényeget.

Életem nagy szerencséje az, hogy szinte minden szakmába beleütöttem az orrom. Ismerem a paraszti élet sokoldalú mesterségeit, otthon vagyok a természetben, rendszeresen gyűjtögetek, vadászom, horgászom. Ezek az ismeretek és tapasztalatok sokszor vezettek nagy összefüggések felismerésére. Sokat járok gyalog, kocsival, villamoson, autón és repülőgépen is. Mindegyik más látásmódot követel meg. Egyik sem pótolhatja a másikat. Öregkoromra látom világosan, hogy **a szellem kiegyensúlyozottságához arra van szükség, hogy mindenki a szakmája mellett legyen otthon mind a természet, mind kultúra világában.** A közgazdász, vagy a történész ne csak a saját szakmai körében forogjon, hanem élvezze a művészeteket, tanuljon tőlük lényeglátást, legyen otthon a természetben és az egyszerű emberek között.

Ebben a könyvben egy ilyen ember mondja el véleményét arról, mit tart fontosnak a jelen századból, amiben szerencséje volt jelen lenni. A szerencsét nemcsak a magaménak tekintem, hanem az emberiséget is szerencsésnek tartom e századért.

Köszönet

Ez a könyv annak köszönheti megjelenését és jelenlegi formáját, hogy lelkes segítőkre találtam. Negyven esztendeje leírom a gondolataimat. Ugyan rendetlenül, de mindet megőriztem. Így jött össze jó negyvenezer oldal. Ez azonban olyan volna, mint egy szénaboglya, amiben nehezebb valamit megtalálnom, mint újra megírnom. Ezért aztán vannak benne ismétlések is bőven. Ezt a boglyát közel harminc éve feleségem rendezi időrendi sorrendbe. Ez jó volt a megőrzésre, de egyre inkább kevésnek bizonyult.

E könyv készítése során hozzáálltunk a rendezéshez. Az utóbbi tíz év már gépen van, és ezzel közel kétezer cím gyűlt össze.

A jelen könyv gerincét A 20. század világtörténete című, néhány éve könyvnek szánt, 200 oldalas kézirat jelentette. Ehhez válogatott össze a jelen századot érintő 2500 oldalt Matolcsy György barátom. Ezt az anyagot kódolta témákra Sebestyén Tibor. Majd Matolcsy szerkesztett ebből mintegy 600 oldalt a jelenlegi formába. Mindkettőjüknek hálás köszönet érte.

Az anyagok gépelésért és szövegszerkesztési munkáiért hálás köszönet illeti Horváthné Harczy Mariannt és Váradiné Salamon Györgyit.

A három nő és a két férfi részesei a könyv esetleges sikerének, de nem felelősek az én hibáimért.

Budapest, 1996. október 6.

Kopátsy Sándor

I. A KÜLÖNLEGES 20. SZÁZAD

*„Jönnek rendjei a csodáknak
Kiket eddig tán meg se láttak.”*

*Hát ahogyan a csodák jönnek...
(Ady Endre)*

Az emberiség történelmében minden kor különleges azok számára, akik benne élnek. A történész számára azonban a mi századunk, a 20. század bizonyosan kimagaslik, és a korábbi korok csak szinte, mint előkészületek tűnnek fel. Az emberiség korábban még álmaiban és vágyaiban sem elgondolt csúcsokra ért fel századunkban, közben még rémálmaiban sem képzelt borzalmakat is átélt. A mi századunk igazán különleges, hiszen kis szerencsével az egyszerű ember is úgy élhet, sőt jobban, mint régen a királyok, és a királyok közül is sokan élnek olyan egyszerűen, mint a közemberek. Némi szerencsével mi már jobban fűthetünk, világíthatunk, öltözhethetünk és táplálkozhatunk, mint bármely korábbi korok uralkodói, és ma már királyok is járnak kerékpárral. Talán kicsiségnek tűnnek ezek a változások, de jelképei korunk különlegességének az emberi történelemben.

1. A megsokszorozódások százada

*„Dobban a Föld s piros virágos,
Nagy kedvvel a Napot köszöntjük.
És láng-folyó, szent láng-folyó
Minden utca, ha mi elöntjük.”*

*A Hadak Útja
(Ady Endre)*

Ha korábbi korok embere idecsöppenne századunkba, akkor bizony nagyon meglepődne. Talán legjobban azon, hogy mindenből milyen sok van. Milyen zsúfoltak a városok, egyáltalában, milyen sok, és nagy város alakult ki, a felhőkarcolókban milyen sok az emelet, milyen sok az élelmiszer, a közlekedési eszköz, milyen sok tárgy veszi körül korunk emberét. Azon is meglepődne, hogy milyen tömegű ismeret, hír és élmény ér bennünket nap mint nap. Környezetünk a korábbi korokhoz képest tele van zsúfolva személyekkel, tárgyakkal és gondolatokkal. Igen, ez a megsokszorozódások százada, amikor mindenből, ami korábban volt, sokkal több lett, sok új dolog alakult ki, és abból is nagyon sok lett.

A népesség túlszaporodása

A 20. században a népesség többel szaporodott, mint előtte ötezer év alatt. Joggal tekinthetjük századunkat a népességrobbanás századának. Az emberiség sokszázezer éves történetében először jelentkezik a globális túlnépesedés. Az elmúlt évezredek során mindig voltak olyan térségek, ahol a népszaporulat meghaladta az eltartó képességet, és olyan térségek, ahol a halandóság nem tette lehetővé még a népesség szinten tartását sem.

Nagyon leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy **a nomád pásztorok túlszaporodtak, az öntözéses társadalmak pedig népességet veszítettek**. Ez a népesedési ellentét okozta a történelem nagy népvándorlásait. Az emberiség egésze az évezredek során azonban nagyon lassan, egy-egy század távlatából nem észlelhető mértékben szaporodott.

Nem így századunkban, amikor az emberiség olyan gyorsan szaporodik, hogy saját életterét veszélyezteti. Minden divatos zöld mozgalommal ellentétben a természeti környezetet nem a technikai fejlődés, nem az anyagi gazdagság növekedése, hanem a szegények túlnépesedése sodorja tragikus veszélybe.

Szomorúan tehetjük hozzá, hogy e század minden látványos eredménye ellenére a népesség többsége számára nem hozott szinte semmilyen tekintetben megoldást, sőt ez lett a világ nagyobb részében a fejlődés legnagyobb akadálya. Az emberiség ötöde a korábbi viszonyokhoz képest szinte a paradicsomba került, de a négyötöd részének a helyzete sok tekintetben rosszabbodott, korábbi társadalmi egyensúlya megbomlott, ugyanakkor láthatják a sikeres világot.

A kisebbség jól járt, a többség rosszul. De melyik korábbi változás érintette pozitívan az emberek többségét? Egyik sem. Az ipari forradalom csupán két országban játszódtott le, Angliában és Belgiumban. Ott is a lakosság 90 százaléka nem nyert, hanem veszített vele.

E század az emberiség nagyobb hányadának és sokszorta nagyobb számának hozott fel-emelkedést, mint a történelem évezredei összesen. Tudomásul kellene venni, hogy a jelen század több embernek hozott egészséget, hosszú életet, mint amennyinek az előző évezredek. Ebben a században több egyén érte meg az öregséget, élt hetven évnél tovább, mint előtte évezredek alatt összesen.

Csak azok a társadalmak voltak képesek elérni jobb helyzetet, amelyeknek sikerült populációjukat nagyjából stabilizálniuk. Az emberiség lemaradó többsége jelenleg vészesen túlszaporodik. A népesség csak ott stabilizálódott, vagyis nem nőtt gyorsan, ahol sikerült a világ élvonalában maradni. Ma semmi sem jelent annyira zsákutcát az emberiség nagy többsége számára, mint a túlszaporodása. 1750-ben, vagyis az ipari forradalom hajnalán érte el a föld népessége az 1 milliárd főt.

A jelen század elején még alatta volt a 2 milliárdon. A század végére meghaladja a 6 milliárd főt. Ilyen népesedésnövekedést nem lesz képes az emberiség súlyos válságok nélkül elviselni. A jelenlegi becslések szerint ez a népesség még a következő kétszáz évben is újra megkétszereződik. Az utókor történetese a 20. századot egyetlen tényezővel csak úgy tudja majd jellemezni, hogy akkor **az emberiség négyötöde robbanásszerűen túlszaporodott**.

Az életkor megkétszereződése

Századunkban az életkor is megkétszereződött. Méghozzá úgy, hogy ez elsősorban a forradalmi változások által kevésbé, illetve pozitívan alig érintett népességnél jelentkezett. Hozzá kell tennünk, hogy a tömeges halálozást okozó kórokat könnyebb volt a fejlett technikától kölcsönvett, olcsó módszerekkel legyőzni, mint ennek megfelelően a születést szabályozni. A legnagyobb halált okozó betegségeket gyorsan és olcsón vissza lehetett szorítani, a születési arányt azonban csak a generációk sora után, és csak akkor, ha közben sikerült a gazdasági felzárkózást megvalósítani. Ez azonban éppen azért reménytelen, mert elviselhetetlenül nagy a népszaporulat.

Ma az emberiség többsége számára a túlszaporodás zárja el a fejlődés útját. Nemcsak az élettér bizonyul relatíve egyre szűkebbnek, hanem a népszaporulat irreális felhalmozási rátát is követelne, már ahhoz is, hogy a korábbi viszonyok fenntarthatóak legyenek. A 3 százalékos népességnövekedés a nemzeti vagyoni arányú növelését kívánja meg a viszonyok fenntartásához. Ennek biztosításához azonban az éves nemzeti jövedelem 10-15 százalékos felhalmozása szükséges. Ez az egyébként is lemaradó társadalmakban lehetetlen követelmény.

A fejletlen világban a csecsemőhalandóság és a tömegpusztító járványok visszaszorítása megsokszorozta a népszaporulatot. Ez hozta az emberiség történetének legnagyobb válságát, mindenekelőtt a természeti környezet példátlan veszélyeztettségét. Egy másik példa: a század elején Angliában alacsonyabb volt az átlagéletkor, mint Indiában ma. A világ lemaradó kétharmad része sokkal többet ért el a természetes halál legyőzésében, mint amennyi szükséges lenne ehhez az eredményhez a civilizációban és a gazdaságban. Ennek már ma is az a szükségszerű következménye, hogy az erőszakos halál vészjóslóan terjeszkedik.

Az ember lett a természet világában az első olyan fajta, amelyikben nem kell nagy születési arány a népességfenntartásához, amelyikben nem nagyon magas az újszülöttek aránya, viszont nagyon magas az öregeké.

A demográfusok által ábrázolt korcsoportos „karácsonyfa” nemcsak kétszer, háromszor magasabb, hanem lent sokkal keskenyebb, fent lassabban elvékonyodó lett. Az ma még fel sem mérhető, hogy mit fog jelenteni a jövő társadalmában az, hogy a családi gondozásra szoruló kiskorúak aránya nagyon lecsökkent, a munkaképtelen öregeké pedig sokszorosára nőtt. Remélhetőleg az öregek munkavégző képességének a kihasználását meg fogja oldani a jövő század. **Meg kell oldania.**

Az emberek átlagos életkora az elmúlt száz évben megkétszereződött, előtte 50 ezer év alatt alig tíz évvel nőtt. Ilyen biológiai csodát az élet sok százmillió éves története mindeddig másikat nem ismer. Az életkor növekedése a centrumból előbb csak a félperifériákra terjedt át, de ma már általános, sőt éppen a perifériákon „eredményez” tragikus biológiai robbanást.

Azt, hogy mit jelent a biológiai értelemben vett **életbiztonság**, szinte fel sem vetettük. A múltat az egyén szempontjából csak úgy hasonlítjuk össze jelenünkkel, hogy mennyit képes fogyasztani, de az olyan tényezőket alig vesszük tudomásul, hogy akkor milyen bizonytalan volt még a kiváltságosoknak is maga a lét. A mai ember fel sem képes mérni, hogy **milyen kiszolgáltatottságot jelentett az a tudat, hogy bárki szinte bármikor meghalhat, hogy az élet soha nem lehet biztos.** Ma sem teljesen az, de összehasonlíthatatlanul biztosabb, mint valaha. Azt ugyan sokszor tapasztalhatjuk, hogy a haláltól való félelem ma is óriási áldozatok meghozatalára késztet, hogy az élet meghosszabbítását mennyire fontosnak tartjuk, de azt nem mérjük fel, hogy mit jelentett a halálnak való sokkal nagyobb mértékű kiszolgáltatottság.

Az emberiség történetére mindenütt és mindig az volt a jellemző, hogy az anyák gyermekeiket nagyobbbrészt kicsi korukban elvesztették. Ekkora nyomás csupán anyagi okokból aligha nehezdedhet egy anyára. Ha az élet állandó veszélyeztettségét, bizonytalanságát nem igyekszünk átélni, képtelenek leszünk megérteni elődeink halál- és halottkultuszait, és, hogy az elmúlt 50 évben ebben a tekintetben is többet ért el az emberiség, mint a megelőző 50 ezer évben.

A jólét tömegessé válása a fejlett országokban

A jelenkor tudományos-technikai forradalma abban is egyedülálló, hogy a fejlett társadalmakban jót hozott a tömegeknek is. Ezt egyetlen korábbi technikai változáson alapuló társadalmi változásról, különösképpen pedig az ipari forradalomról egyáltalán nem mondhatjuk el. Még az

ipari forradalom és polgári társadalma sem jelentett a lakosság számára a feudalizmusénál jobb életfeltételeket, magasabb életszínvonalat. **A klasszikus kapitalizmus a korábbinál több munkát, még kevesebb szellemi igényt hozott a lakosság 90 százaléka számára.** A jelen század technikai forradalma a társadalom egésze számára hozott gazdasági és kulturális felemelkedést.

A jelenkor fogyasztói társadalmaiban a tömegek számára nemcsak a lakosság nagy többségét évezredek óta sújtó éhezés szűnt meg, hanem a civilizált élet modern feltételei is biztosítottak. A kíváncsi kiváltság ugyan nem mindenütt jellemző, azonban a gazdagok és a szegények közötti különbség évezredek óta először elviselhető.

Az árutermelés megsokszorozódása

A termelés volumene és választéka megsokszorozódott, teljesen új, korábban elképzelhetetlen termékek és szolgáltatások jelentek meg. A növekedés mennyiségileg is nagyobb volt, mint előtte évezredek alatt összesen. A növekedés azonban nagyon aránytalanul oszlott meg, kétharmada az emberiség ötödét érintette. Még inkább vonatkozik ez az új termékekre és szolgáltatásokra. Ebből az aránytalan részesedésből fakadt a kor minden nagy, világméretű aránytalansága.

Az áruk és személyek hatékony szállítási távolsága megsokszorozódott. E században beszélhetünk először világgazdaságról, hiszen nincsenek legyőzhetetlen távolságok sem az egyén, sem az áruk számára. A tömegáruk tengeri szállítása olyan olcsóvá, a légi szállítás olyan gyorsá vált, hogy sem a mennyiség, sem az idő ma már nem jelent leküzdhetetlen akadályt.

Ezelőtt jó húsz évvel számítottam ki, hogy a legtöbb áru a föld bármely korszerű kikötőjéből olcsóbban szállítható Szentpétervárra, mint Moszkvából. Ez sokszorta jobban igaz a volt Szovjetunió távolabbi területeivel való gazdasági kooperációra. Ma többre kerül egy zongorát a szomszéd szobába átvinni, mint egy tonna olajat a föld bármely korszerű kikötőjéből Rotterdamba szállítani. A század végére a fejlett világ átlagpolgára nagyobb távolságot utazik be, mint a múlt század világutazói. A világgazdaság szállítási teljesítménye e században százszorosára nőtt, vagyis sokszorta többel, mint előtte évezredek során összesen.

Az információk szállítása legyőzte a távolságot és az időt. Azt ma még fel sem lehet mérni, hogy mit jelent az, hogy az ismeretek mindenhol olcsón, szinte többletköltség nélkül eljuttathatók. A hírek és a zene az emberiség szinte egésze számára elérhető. Ahova nem jut el a tudományos és technikai információ, ott még nem érett meg az igény annak fogadására. A fejlett országokban is csak töredékét hasznosítják a megszerezhető információknak, még ott sem tanultak meg élni az e téren máris adott lehetőségek többségével.

A gazdagság megtöbbszöröződése

Az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem mennyiségét illetően nagyobb a növekedés a világgazdaság centrumában, mint a megelőző 50 ezer évben összesen. Ebből fakadóan az életviszonyokban is nagyobb volt a változás, mint a megelőző évezredek folyamán. Ezt az életmódváltozást már akkor is tárgyilagosan láthatjuk, ha a tömegek életszínvonalát, életkörülményeit az 50 év előttivel hasonlítjuk össze. Az igazi és történelmi hatású változás elsősorban nem „az urak”, nem „a gazdagok”, hanem a tömegek életviszonyaiban következett be.

A korábbi társadalmakban a társadalmi munkamegosztás alapvetően a hatalom és a hatalmasok igényeinek kielégítését szolgálta, a tömegek alig váltak a világgazdaság, sőt a nemzetgazdaságok részeseivé. A politikai hatalom legfeljebb csak annyira törődött a tömegek sorsával, hogy az adókat be lehessen hajtani.

A társadalmi fejlődés megelőző évezredei alatt a tömegek életviszonyai alig változtak, sőt az ipari forradalom után romlottak is. **A történelem során a jelen század az első, amikor a tömegek életviszonyai alapvetően megváltoznak, az életszínvonaluk a centrumhoz tartozó országokban az elmúlt ötven esztendő során többel emelkedett, mint a megelőző 50 ezer évben.**

Ma még fel sem tudjuk mérni, milyen tudati forradalmat hoz magával önmagában az, hogy az ember először kerül olyan helyzetbe, hogy élete során életmódja alapvető változásokon megy át, életszínvonalja jelentősen emelkedik. Korábban ez az uralkodó országokon belül is csak kevés egyén szerencséje lehetett. Bátran mondhatjuk, hogy a történelem során az emberek 99 százalékanak életviszonyait, társadalmi helyzetét születése határozta meg.

Ez a század elejéig még a világgazdaság centrumára is vonatkozott. Egyedi esetnek számított, ha valaki képes volt kiemelkedni abból a társadalmi helyzetből, amibe beleszületett. Ehhez nem volt elég a kivételes tehetség, az erős akarat és a rendkívüli szorgalom, ezek mellett is csak ritka szerencséjével sikerülhetett.

Ezzel szemben a centrum országaiban ma már a lakosság többsége előtt nyitva áll az útja annak, hogy társadalmi helyzetén javítson. **Fokozottan igaz ez a ma születőkre.** Ha nem is ilyen mértékben, de a félperifériához tartozó országokban ebben a tekintetben is minőségi a változás. Ez nem azt jelenti, hogy volna olyan társadalom, ahol ebben a tekintetben megelégedtek lehetnének a fennálló viszonyokkal, mert a **társadalmi mobilitás követelménye mindenütt nagyobb a megvalósítottnál.**

Még csak annyit, hogy az egyének sorsát 50 ezer éven keresztül elsősorban az determinálta, hová születtek, korunkban elsősorban az, milyen képességeket, tulajdonságokat hoztak magukkal. Nagyon profán példával illusztrálva: ma is sok előny származhat még abból, hogy ki hová születik, de mégis sokkal jobb a jövőbeni kilátása annak, aki tehetségesnek, mint annak, aki miniszter gyermekének születik. Ha valami, ez történelmi változás.

A minőségi változást azon is lemérhetjük, hogy ma már az egyének, a családok személyi vagyona döntő mértékben az életük során szerzett, és másodlagos lett az öröklés szerepe. Az én gyermekkoromban feltűnő volt az olyan család, amelynek vagyoni helyzete megváltozott úgy, hogy a vagyon nem öröklésből, hanem saját munkából származott. Egy-egy magyar faluban szinte mindenki abban a házban lakott, amiben a szülei, annyi földje volt, amennyit örökölt. Nem azt akarom hangsúlyozni, hogy e téren már nincsen teendő, csak azt, hogy a múlthoz képest óriási a változás.

A szellemi vagyon és tőke megháromszorozódása

Az elmúlt 50 év alatt a fejlett országokban az egy lakosra jutó szellemi vagyon és tőke legalább háromszorosára nőtt, és nagysága ma már meghaladja a fizikai vagyont.

A félperiférián és a periférián élő országokban is viharosabb e tekintetben a változás. Sokkal gyorsabb, mint az életszínvonal növekedése. Ma a megfelelő korosztály 10 százaléka egyetemre megy Brazíliában, Indiában és Törökországban, vagyis ezen a téren azon a szinten vannak, ahol húsz évvel korábban Anglia, Olaszország és Japán voltak. Tajvanban és Dél-Koreában ezek a számok már elérték a centrum országaiban jellemző szintet, egyetemeken és főiskolákon

tanul a korosztály 23, illetve 25 százaléka. A változás szédületes mértékét jól szemlélteti az a tény, hogy a megfelelő számok 1965-ben még 6, illetve 3 százalék voltak. Dél-Koreában ma 12-szer többen járnak főiskolákra, mint 23 évvel ezelőtt!

Már itt utalni kívánok arra, hogy a szellemi vagyon ilyen előtérbe kerülése más szempontból is történelmi jelentőségű. **Ma ez az egyetlen vagyont kategória, amiben nem tágul a centrum és a periféria között a különbség.**

Amíg az anyagi termelés szinte minden területén, elsősorban a tőkejavakat illetően, nem csökken, hanem nő a fejlettek és a félperifériához tartozó országok közötti hatékonyságkülönbség, addig a szellemi vagyon termelésében stagnál, vagy éppen csökken. A tehetségek magas fokú képzési költségét és az elnyert képzettség fokát illetően kisebb a félperifériák lemaradása, mint a fizikai tőkejavak vonatkozásában. Ahhoz, hogy még számos ország felzárkózhasson a centrumhoz, ez a tény ad a legtöbb alapot.

A kultúra és a tudomány megsokszorozódása

A 20. század a kultúra és a tudomány területén hasonló sokszorozódást hozott, mint ami a föld lakosainak számában vagy az árutermelésben történt. Kortársként hajlamosak vagyunk múlt korok kulturális teljesítményét öröknek tartani, hiszen túléltek korukat, és még mihozzánk is elérték. Ezzel szemben hajlamosak vagyunk kissé lebecsülni a mai kor teljesítményét. A görögök, vagy a klasszikus bécsi zene csúcspontjai ugyan valóban nem térnek vissza századunkban, de a képzőművészetek forradalma, az izmusok, az újból népművészetté vált zene és a film, mint vadonatúj művészeti ág megszületése jelzik, hogy itt valódi különlegességek születtek. Hány és hány szép kép rejtőzik egy mesterien fotográfált filmben, talán a századunk előtt festett összes kép egy Fellini, Bergman vagy Wajda filmben el is férne.

A zene hasonló utat jár be ma, amikor szinte minden otthonban szól rádióból, CD-ről, vagy kazettáról a modern vagy klasszikus zene. Gondoljuk csak el, hogy mikor volt az emberiség életében ilyen sok zene a mindennapok része, persze az ősi törzsi közösségekben, vagy télen a paraszti közösségekben, de századunk a mennyiség terén biztos vezet. A minőségben is, hiszen mikor volt arra lehetősége korábbi korok zenehallgatójának, hogy a legjobb előadóval, a legjobb minőségben, és bármikor élvezze a legszebb zenét. Ez megadatott a modern embernek, hiszen a műholdakon keresztül és a rögzített zenén át korlátlanul élvezheti a legjobbakat.

Azután a házépítő művészet e századi teljesítménye is lélegzetelállító. Nem csupán a felhőkarcolókra gondolok, a modern belvárosokra, de a családok egyre nagyobb házaira. A családi otthon is újabb népművészete lett korunknak, ahol egymástól ellesett ötletek, eredeti elgondolások és jó szakmai tanácsok teszik az otthonok egyre nagyobb részét sajátos kulturális alkotássá. Ilyenek a kertek is, ahol most már zömében nem a megélhetési szükséglet, hanem a széppérezék kielétele vezet a tulajdonost az örökzöldek és évelők beültetésénél.

A kultúra megsokszorozódását talán legjobban az oktatás mutatja. Korábbi korok népeivel szemben mennyivel több tudást érhet el egy mai ember. Nem is biztos, hogy többet tud, mint korábbi korok rokonai, de mennyivel többet tudhat, ha akar, illetve, ha szüksége van rá. Az emberiség összes eddigi tudása, mindaz, ami fennmaradt és elérhető, ma minden egyes ember és család rendelkezésére áll. Az emberiség egésze számára pedig nem mérhető módon nőtt meg a tudás mennyisége.

A kultúra és tudás megsokszorozódása részben a tudomány egymásra rétegződő forradalmiból származott, részben pedig e több tudás a forrása az újabb és újabb tudományos eredményeknek. A ma embere sokszorosan több eséllyel rendelkezik arra, hogy tudós legyen, mint

történelmi rokonai és sokkal, de sokkal több tudományos eredménnyel találkozunk mindennapjai során, mint bármikor az emberiség eddigi történetében. A ma embere a fűtés, világítás, közlekedés, táplálkozás terén, és megannyi más területen jobban él, mint korábbi korok uralkodói, ez pedig döntő módon az e században létrejött tudományos és műszaki eredményeknek köszönhető. Több tudós és tudományos eredmény él és hat ma, mint eddig összesen az emberiség történelmében, ahogy több ember él ma, mint összesen eddig a történelem során. A mennyiségek, az átlagok és a kiugró minőségi csúcsok is ugyanezt mutatják az ismert történelem és a 20. század közötti arányok összehasonlításánál.

Sokszorosára nőtt az emberek térbeli mobilitása

Az elmúlt korokra az volt a jellemző, hogy a nagy többség egész élete során nem hagyta el szülőföldje határát, alig látott más világot, mint a saját megszokott környezetét. Nálunk a két világháború között a falusi lakosok jelentős része egész élete során nem hagyta el a község határát, az elhagyók többsége legfeljebb egy-egy közeli városban, vagy vásárban járt, más nemzetbeliekkel pedig alig került közülük valaki kapcsolatba. Egyetlen kivételt a katonaság jelentett.

Ma már az olyan ember megy kivétel számba - természetesen itt is a centrumhoz tartozó országokról van szó - aki nem járt volna többször külföldön. E tekintetben a változás mértékét és tempóját jól mutatja az a tény, hogy 1950-ben a centrumhoz tartozó országokból 25 millióan utaztak külföldre, 1986-ban már 325 millióan. Az országon belüli mozgás hasonló mértékben fejlődött.

A lakosság térbeli mobilitása is azon rendkívül fontos tudatformáló tényezőkhöz tartozik, aminek igazi jelentőségét még nem ismertük fel. Ezzel a problémával másutt részletesen foglalkozom, itt csak utalok arra, hogy **a mi szülőföldhöz, munkahelyhez való ragaszkodást prédikáló politikánk éppen úgy a múlt századból itt felejtett, idejétmúlt, a társadalmi érdekekkel ellentétes, mint más szemléleti kövületünk.**

2. A felszabadulások százada

*„Repülő, lármás gépmadárnak
Istenkísértő, bátor, büszke szárnya
Vallja: Emberé a teremtés
S Isten csak egy megócskult koronája.”*

*A nagyranőtt Krisztusok
(Ady Endre)*

Korunk embere sok korábbi iga és nyűg alól felszabadult. Először persze az tűnik szemünkbe, hogy századunkban a szolgaság, a gyarmati sors, és a közember hatalmasoknak való kiszolgáltatottsága mennyire visszaszorult. A mélyebb pillantás azt is észreveszi, hogy az élet is milyen hatalmas mértékben felszabadult a halál igája alól. A gyermekek és nők, vagy a fizikailag gyengék hatalmasoknak és hatalmaskodóknak való kiszolgáltatottsága is töredéke annak, amit a korábbi korokban kellett elviselniük. Az emberiség nagy többsége is felszabadult a nagy éhínségek és járványok rabszolgasága alól. A természet csapásait is jobban ki tudjuk védeni. Joggal nevezhetjük századunkat ezért a felszabadulások századának.

A fogyasztói társadalom kialakulása

A század elejéig minden korábbi társadalom csak egy elenyésző kisebbsége számára biztosított állampolgári jogokat, mára a fejlett világban a nagy többség társadalmi váltak a jellemzővé, sőt az egyedül életképessé. A század elején még a fejlett világ országaiban is az osztálytársadalmak voltak a jellemzőek, ma ezekben már mindenütt össznépi társadalom van.

Ezt a politikában jól jellemzi az a tény, hogy száz éve még a felnőtt lakosság alig tizede rendelkezett választói joggal, ma mindenütt az általános választójog a jellemző, amikor a többség gyakorlatilag még analfabéta, azaz képzetlen volt, ma közép- és felsőfokon képzett.

A fogyasztói társadalom lényegében az egész társadalom demokráciája lett. Nemcsak a politikai jogok váltak általánossá, hanem a társadalmi érvényesülés lehetősége is. Mégsem az elért eredményeket kell abszolutizálni, mert még ebben a tekintetben is bőven van, sőt ezen a téren van a legtöbb tennivaló, hanem a változást kell reálisan látni. Száz évvel korábban még ismeretlen volt az általános választójog, a társadalom négyötöde számára reménytelen volt a társadalmi felemelkedés, a magasabb fokú képzettség megszerzése, nem volt munkanélküli segély stb.

A fogyasztói társadalom az első igazi nem osztálytársadalom. Az első, amelyben a lakosság többsége számára megszűnt a létveszély, az éhség, a fázás, amelyben már igen jelentős a társadalmi mobilitás felfelé. De hiba volna a minőségi változást csak az anyagi javakban mérni. Az egészségügy fejlődése legyőzte az állandó halálveszélyt. Ki gondol ma arra, hogy nem is olyan régen még a szüléstől a tüdőgyulladásig a betegségek tucatja jelentett olyan halálveszélyt, ami az egyén számára kivédhetetlen volt?

A nők felszabadulása

A jelenkor alig vette tudomásul legnagyobb forradalmát, az egyénnek a családon belüli felszabadulását. Eddig minden társadalomban olyan családszerkezet volt a jellemző, amelyben a családfő rendelkezett szinte korlátlan hatalommal. A fejlett társadalmak mai embere el sem tudja képzelni a nőknek és a kiskorúaknak a családon belüli korábbi kiszolgáltatottságát.

Minden korábbi társadalom lényegében csak férfitársadalom volt. A történelmet leegyszerűsítették a férfilakosság sorsának alakulására. Az egyének szabadságát azonosították a férfi családfők szabadságával. A mai emberben is alig tudatosul, hogy sokkal többen szenvedtek a családon belüli elnyomástól, mint a társadalmitól. A világ fejlett ötödében a lakosság többsége mint nő és kiskorú családtag szabadult fel.

Mi hozta meg a nők felszabadulását? Mindenekelőtt a társadalmi munkamegosztásba való bevonásuk. Ma a fejlett társadalmakban körülbelül azonos a munkamegosztásba bevontan dolgozó férfiak és nők száma. Ezt a technikai fejlődés tette lehetővé. Ma az összes munkahelynek ötödét sem éri már el az, ahol a férfiak nagyobb fizikai erejére volna szükség.

Korábban a nőknek az energiáját lekötötte a 4-6 szülés és a háztartási munka. Kevesen dolgoztak fel, hogy a század során mennyivel csökkent a nőknek a gépesítés és gyártmány-fejlesztés következtében a főzéssel, befőzéssel, mosással, varrással járó otthoni munkája. Pedig ez készítette elő a nők beépülését a társadalmi munkamegosztásba, és tette lehetővé felszabadulásukat a férfiuralom alól. E század a nők felszabadítása terén többet hozott, mint a megelőző évezredek összesen. Ez nem azt jelenti, hogy eleget, mégis, a század egyik legnagyobb felszabadulási eredményét ebben kell látni.

A társadalomtudósok az elnyomást csak osztályok és egyének tekintetében nézik. Alig kapott a klasszikus kapitalizmus bírálataért, mert a családon belül a nők és a gyermekek számára nem volt demokrácia, mert nem kaptak a nők választási jogot, mert a nők szinte teljesen ki voltak zárva a politikai életből. Azt még elismerték, hogy a nők és gyermekek korlátlan munkába fogása felháborító, de ezt sokkal inkább mint az uralkodó férfiak erkölcsét sértő állapotot kívánták orvosolni, nemhogy ebben a nők alárendeltségét látták volna.

A nők felszabadítása tekintetében is sokkal többet tettek a régi társadalmat tudatosan összetörő rendszerek annál, mint ami a volt gyarmattartóknál történt. Ez a több természetesen nem azt jelenti, hogy a nők jobban élnek a volt szocialista országokban, mint Angliában, hanem csak azt, hogy a társadalmi egyenjogúságuk viszonylag nagyobb. A politikai életben való szereplésük lehetősége például Angliában ma is sokkal kisebb, mint a volt szocialista országokban, nem is beszélve a skandináv országokról, vagy az észak-amerikaiakról. Erre egy példát: Angliában 1972-ben a száz legfontosabb állást betöltők között még csak két nő volt, ezek közül is az egyik a királynő. Most már négyen vannak!

A gyermekek felszabadulása

Minek köszönhető a gyermekek felszabadulása a családon belül? Mindenek előtt a tanulási igények megsokszorozódásának. Előtte a gyerekek nagyon korán munkaképesekké váltak a család és a munkaerőpiac számára. A szükséges ismeretekhez alig kellett szervezett tanítás, azok a gyakorlat során ragadtak meg.

Ma már a fiatalok felkészítése, iskolai tanulása felnőtt korig tart, és szinte teljesen a családi kereteken kívül történik. Ez meghozta a gyerekek új, és ígéretes fogyasztói rétegeként való számbavételét is. A század végén pedig már mindennapos hír lett a komputer-csodagyerek, a gyerekek a legújabb technika alkalmazásában egyre jobban lekörözik a felnőtteket.

Az éhség legyőzése

Századunk végre meghozta az éhség legyőzését. A világ ötödén nem gond a kellő mennyiségű táplálkozás, kétharmadán megszűnt az éhenhalás állandó fenyegetése. Ez megint nem azt jelenti, hogy nincsenek százezreket elpusztító éhínségek, csak azt, hogy ez ma már sok társadalomban a múlt jelenségei közé tartozik.

Korunkban számszerűen többen halnak meg éhen, vagy a nyomor következtében, mint korábban valaha. Ez azonban a sokszorta nagyobb népesség és nem a nagyobb szegénység következménye. Ha beszélhetünk az ipari forradalom, vagy a kapitalizmus koráról annak ellenére, hogy abból a kor népességének csak nagyon kis hányada, talán huszada sem részesült, akkor ma joggal tekinthetjük jellemzőnek azt, ami a világ ötödén már valóság, és négyötödén egyre inkább az lesz.

A biológiai felszabadulás

A betegségek alóli felszabadulás századunkban indult el, de talán a 21. században válik teljessé. Az egészségügy kiadásai ugyanis mindenütt exponenciálisan nőnek, és a nemzeti jövedelem egyre nagyobb hányadát kell erre a célra fordítani. Az Egyesült Államokban évente egy lakosra vetítve több mint 3 ezer dollárt költ az állam az egészségügyre. Ez nagyobb összeg, mint a világ népességének négyötödében a nemzeti jövedelem. Érthető tehát, ha egyre több szakember foglalkozik az ilyen célú kiadások növekedésének mérséklésével. Arra ugyanis senki sem gondol, hogy azt csökkenteni lehetne.

A kiadások növekedésének alapvetően két oka van. Eszerint nő az átlagos életkor. Márpedig az idősök kezelése, ápolása az átlagosnál sokkal nagyobb költségekkel jár. Az Egyesült Államokban egy 80 éves, vagy annál idősebb személy az öregek otthonában évi 37 ezer dollárba kerül. Márpedig az öregek száma az elkövetkező ötven évben legalább kétszeresére nő. Ma a 7 fejlett tőkés országban a lakosság 2-4 százaléka 80 év feletti. 50 év múlva várhatóan 5-8 százalék lesz.

Másrészt az orvostudomány fejlődése ugyan egyre több betegség gyógyítását teszi lehetővé, de ez általában azzal jár, hogy az ápolási és kezelési költségek növekednek. Az orvostudomány nem azt kutatja elsősorban, aminek nagyobb a fajlagos hatása, hanem azt, ami látványos. Elsősorban a korábban menthetetlen betegek gyógyítását kutatják, arra viszont kevés figyelmet, még kevesebb pénzt szentelnek, hogy ne legyenek az emberek betegek.

Meggyőződésem szerint semmi sem csökkenti jobban az egészségügyi kiadásokat, mint az oktatás. Sajnos ezt az összefüggést közvetlenül nem méri a statisztika, de következtetni lehet rá. Minden fejlett országban a 45-54 éves korcsoport halálozása elsősorban a jövedelmek nagyságától függ. Angliában például a legszegényebb tizedé négyeszerese a leggazdagabb tizedének. Ez az ijesztő arány 1950 óta nem csökkent! Azt meg más statisztika tanúsítja, hogy a legszegényebbek szinte mind a legalacsonyabb képzettségi kategóriába tartoznak, a legnagyobb jövedelműek 80 százaléka pedig egyetemet végzett. Kézenfekvő tehát, hogy a halálozás és a képzettség között szoros összefüggés van.

Senki ne gondolja, hogy a magas halálozás oka az, hogy nem jut a szegényeknek a gyógyításra, a gazdagoknak pedig igen. A gyógyítás költségei ugyanis nem a kezelési igényektől, hanem sokkal inkább az életmódtól függenek. Aki egészségtelenül él, annak a gyógyítása nemcsak drága, hanem sokszor reménytelen. Aki egészségesen él, annak nem sokat kell költenie orvosokra és patikára. Szinte törvényszerű minden gazdag országban, hogy az egészségügyi kiadások felét a lakosság egészségtelenül élő ötödére fordítják. Ha mindenki legalább úgy vigyázna az egészségére, ahogy a lakosság e tekintetben jobbik fele, felébe sem kerülne a sokkal jobb egészségügyi ellátás.

Már ebből is nyilvánvaló, hogy minden egészségügyi reformnak az egészségesebb életvitelre való neveléssel kellene kezdődnie. Ha ez sikerülne, a többi gond könnyebben megoldódna. Ha nem sikerül, minden további reformálás falra hányt borsó marad.

Angliában egy újabb felmérés szerint 1970 óta a lakosság jobban élő felében felére csökkent a dohányzás, a szegényebb felénél azonban nem történt ebben a tekintetben változás. Az Egyesült Államokban az egyetemet végzettek között ma negyedannyi a dohányos, és nyolcadannyi a nikotinfogyasztás, mint húsz évvel korábban volt. A szegények körében pedig itt sem történt javulás.

Az Egyesült Államokban lakosokként évi 3 ezer dollárt költenek egészségügyre. Az egyetemet végzetteknél ez 2 ezer alatt, az alapfokú képzetteknél 4 ezer felett van. Vagyis, az egyetemi diploma megszerzése évi 2 ezer dollár egészségügyi megtakarítással jár. Ez a diploma megszerzése után várható 60 évi élettartamra vetítve 120 ezer dollár. Ennyibe nem kerül maga az egyetemi képzés. Most, amikor nálunk az egyetemi tandíjak bevezetésén fáradoznak, jó volna elgondolkodni azon, hogy nincs jobb állami befektetés, mint az oktatás. Az oktatás és a továbbtanulás sokkal többet hoz az egészségesebb, hosszabb élet, és a kisebb egészségügyi kiadások révén.

Századunk ugyan biológiai felszabadulás hozott az emberiség többségének a nagy járványok igája alól, de a városi civilizációval kapcsolatos új pusztító népbetegségek legyőzése a következő századra marad.

Az állampolgár polgár lesz

Évszázadok óta az lehetett polgár, akinek ugyan nem voltak feudális előjogai, anyagilag mégis független volt. Azaz polgár volt a városi iparos és kereskedő, ha vagyonnal rendelkezett. Függetlenségét az biztosította, hogy a termelésben, a gazdaságban működtetett vagyonából a mindenkori hatalomtól független jövedelem származott. A múlt minden polgárságának tehát a tőketulajdon volt az alapja, s mint ilyen, csak keveseknek adatott meg, hogy szabad polgárként, s ne sokszorososan függő állampolgárként éljen.

A 20. század modern világában a gazdasági függetlenségnek sokkal szilárdabb alapja a képesség és a képzettség, mint a vagyon. Amíg korábban a legokosabb értelmiségi is sokkal kiszolgáltatottabb volt, mint egy kisbirtokos nemes, korunkban (kiegyensúlyozott, normális gazdasági viszonyok között) még a szakmunkások java is független. Független, mert munkaadója vigyáz rá, megbecsüli, hiszen ezek hozzák a legtöbb hasznot neki, vagy ha nem, akkor az ilyen szakmunkásokat másutt tárt karokkal várják. Korunk egyik legnagyobb felszabadulását az jelentette, hogy minden szakma elitje keresett kinccsé vált, hogy ezek a munkaadóval szemben erőfölénybe kerültek. A vállalkozónak nem is annyira tőkére, mint sokkal inkább jó munkatérre van szüksége.

A múltban vagyon kellett ahhoz, hogy valaki gazdaságilag független, azaz polgár lehessen, és az alkalmazott nem lehetett az, a jelenkor fejlett társadalmában a vagyon nem megfelelő kezekben nagyon múlandó, olvadékony, a tudás azonban alkalmazotti státuszban is függetlenséget jelent. Századunkban a polgárosodáshoz sokkal inkább szükség van a jó iskolarendszerre, az értelmiségre, a szakmai elit anyagi és erkölcsi megbecsülésére, mint vagyonra.

Kis ország polgárának lenni jó

A történelem tanúsága szerint sokkal többen meghaltak azért, mert nagyobbítani akarták az országukat, illetve a korábbi hódításaikat meg akarták védeni, mint a haza védelmében. Ez azért történhetett meg, mert a mindenkori uraknak sikerült elhitetniük, hogy az ország nagysága a lakossága számára előnyökkel jár. A történelem oda sem figyelt arra, hogy mely uralkodó alatt éltek jobban, vagy rosszabbul az emberek, a sikert egyedül az országnagyságnak alakulásán mérték. Még az is mellékes szempont volt, hogyan, és kiknek a rovására történt a területgyarapítás. Különösen uralkodó volt ez az eszme a múlt századokban, az imperializmus korában. Meggyőződésem szerint ez még akkor sem volt igaz.

A birodalom nagyságából fakadó előnyöket Anglia példájával támasztják alá. Való igaz, hogy a századfordulóig ott volt az életszínvonal a legmagasabb, és egyúttal ez volt a legnagyobb birodalom is. Ez az érv is sántít, mert **Anglia előbb volt a leggazdagabb, a leginkább iparosodott, és aztán, éppen ennek alapján lett legnagyobb gyarmatbirodalom.** A gazdagságának és ipari fejlettségének köszönhetette a birodalomépítő sikereit, és nem fordítva.

A múlt századokban a népek szinte mindig nem a legnagyobb birodalmakban éltek a legjobban, hanem a kis városállamokban. A gazdaság és kultúra mindig ott volt fejlettebb. Tény azonban az is, hogy a múlt században a gyarmattartás nemcsak hátrányokkal, hanem előnyökkel is járt. A jelen század azután alapvető fordulatot hozott ebben a tekintetben is. Korunk leggazdagabb országai között sokkal több a kicsi, mint a nagy. Minden ország számára költséges és visszahúzó erő, ha idegeneket tart uralma alatt.

Nézzük meg kik ma a leggazdagabbak. Európában Svájc, Svédország, Norvégia és Dánia a sorrend. A Távol-Keleten Japánt a kis országok követik, azok között is az első a két városállam. A Szovjetunió belül az észtek és a grúzok, Jugoszlávián belül a szlovének voltak a

leggazdagabbak. Önállóságuk esetén az észtek ma már minden bizonnyal a finnekkel azonos színvonalon élnének. Ma már nem vitatható, hogy az észak-olaszok a déliek nélkül, a csehek a szlovákok nélkül gazdagabbak lennének.

Mi a kicsiség előnye? Egyrészt az, hogy **kénytelenek a világpiacba illeszkedni, másrészt nem vállalkozhatnak kétes hatalmi politikai kalandokra**, azaz szükségszerűen realpolitikuskok.

Csak egy nagy ország engedheti meg magának, hogy atomhatalmi státusza érdekében óriási hadikiadásokat vállaljon magára; hogy szuperszonikus repülőgépet építsen, amikor arra nincsen megfelelő piaci igény; hogy más országok ügyeiben az erőszakot is vállaló döntőbíró legyen. Márpedig ezek az ambíciók semmit nem hoztak a lakosságuknak, ellenben iszonyú összegeket emésztettek fel. Franciaország nagyhatalmi ambícióira annyit költött, amiből utolérhette volna északi szomszédait, akik kicsik voltak ahhoz, hogy ilyen nagy és drága ábrándokat kergessenek.

3. A nagy fordulatok százada

*„S az emberszívben mind tisztábbak,
Boldogabbak, kedvesebbek a lángok
S miket teremt a vágó ember,
Egyre szebbek az új és új világok.”*

*A nagyranőtt Krisztusok
(Ady Endre)*

A 20. század óriási fordulatokat hozott az élet minden területén. Sokszor megesett, hogy egy e századi fordulat még egyet fordult, szinte semmi nem maradt ugyanolyan a század végire, mint volt az elején. Az országok erőssorrendje, a gazdagság sorrendje és forrása, a nyertesek és vesztesek csoportjai a nagy világégések során, és megannyi más terület hatalmas fordulatokat mutatott századunk során. Az, hogy a szerencse, gazdagság, és elért eredmény mennyire forgandó, szintén e század mutatja meg igazán.

Az országok differenciálódása

A 20. században csökkent a társadalom tagjai közötti jövedelmi különbség, ugyanakkor ez sokszorosára nőtt a társadalmak között. Az emberiség eddigi történetében a társadalmak között alig volt a gazdagságban különbség. A múltban a leggazdagabb társadalomban alig élt jobban az emberek többsége, mint a legszegényebben. A század elején a kor legfejlettebb országában, Angliában alig háromszorosa volt az egy lakosra jutó fogyasztás az indiainak. Ma az amerikai fogyasztás harmincszorosa az indiainak, akiknél még szegényebb népek is vannak. Ezzel szemben a fejlett társadalmakban a lakossági jövedelmek sokkal nivelláltabbak, mint száz évvel korábban voltak, és amilyenek ma is a világ lemaradó kétharmadában jellemzőek.

Az életszínvonal nagyobbat emelkedett a világ fejlett részén, nemcsak mint bármely korábbi társadalmi-technikai forradalom következtében, hanem mint az elmúlt ötezer év alatt összesen. Ezen belül az emelkedés egyúttal a jövedelmek kiegyenlítődsét is magával hozta. Ma a lakosság leggazdagabb tizedének jövedelme 5-8-szor nagyobb, mint a legszegényebb tized jövedelme. Ez az arány minden megelőző társadalomban ennek többszöröse volt, és még ma is sokkal nagyobb az elmaradott, az úgynevezett harmadik világban.

A világ tizede még soha nem volt ilyen szegény

Az egész 20. századot úgy kell tekintenünk az emberiség történetében, mint az egyedül álló relatív elszegényedés korát, bár az emberiség szerencsésebb ötöde viharos mértékben gazdagodott. Ez az ötöde az elmúlt 90 évben többel gazdagodott, mint előtte 10 ezer év alatt. Ha az emberiség számához viszonyítjuk, akkor számszerűségében is elenyésző volt a kivétel, amikor a szegények relatív javítani tudtak a helyzetükön, és igen jelentős azok száma, akik nemcsak relatíve nyomorodtak el, hanem abszolút mértékkel mérve is stagnáltak, sőt visszaestek.

A századforduló idején, tehát történelmi távlatból nézve tegnap, az emberiség leggazdagabb és a legszegényebb tizede között 1:6 volt a különbség. Ma 1:100! Mi csak arról beszélünk, hogy a fejlettekhez képest lemaradtunk, de arról nem, hogy hozzánk képest is nőtt a világ nagyobbik felének a lemaradása. Ez nem vigasz, de fontos információ a jelenkor történelmi megítéléséhez. Amíg a gazdaságilag fejlett országokon belül a század folyamán jelentősen csökkent a legjobban élő és a legszegényebb tized között a különbség, a világ leggazdagabb és legszegényebb tizede között mintegy 15-szörösére nőtt!

Mi ennek a rendkívüli gyors differenciálódásának az oka? Mindenekelőtt az, hogy a termelés hatékonysága a gazdag országokban nagyon gyorsan nő, az elmaradottakéban stagnál. A fejlettekben ráadásul a természetes népszaporulat évszázadok óta a legalacsonyabb, és még a bevándorlásokkal is kicsi. Az elmaradott országok korábbi kettős gazdasági előnye is megszűnt. Egyrészt ma nem előny az olcsó munkaerő, a tőkét a fejlett infrastruktúra, és nem a munkaerő ára vonzza.

Másrészt a bányakincsek és mezőgazdasági nyersanyagok relatív súlya csökkent, a mezőgazdaságban végbement technikai forradalom azt eredményezte, hogy ott olcsó a termelés, ahol fejlett a gazdasági környezet. Továbbá a nemzetközi munkamegosztásban a száz év előttinek tört részére esett vissza a fejlettek és az elmaradottak közötti csere. Napjainkban a világkereskedelem 95 százaléka a világ gazdaságilag fejlettebb felén belül bonyolódik le, azon belül is a leggyorsabban a leggazdagabb ötödön belül nő a forgalom a legnagyobb mértékben.

Megfordul az arány katonák és vagyonőrök között

Ötven éve árgus szemmel figyelem a jövő felé mutató társadalmi jelenségeket. Ezért aztán egyre ritkábban ér igazi meglepetés. Ilyen volt azonban az, hogy az Egyesült Államokban 2,5 millió fegyveres vagyonőr van. Tehát többen vannak, mint a hadsereg fegyveres tagjai, vagy többen, mint a farmerek.

Azt tudtam, hogy számos latin-amerikai országban a gazdagok állandó fegyveres őrizetre szorulnak. Már azzal az adattal is találkoztam, hogy a fegyveres őrök keresete az átlagosnál dinamikusabban nő. Lényegesen gyorsabban, mint a katonatiszteké, vagy mint az állami tisztviselőké, nem is beszélve a pedagógusokéról. Ezért aztán a dél-amerikai országokban a szegények fiai számára ez a legrealisabb karrier. Most mégis meglepett, hogy a világ ma már szinte egyetlen szuperhatalmának nincs szüksége annyi katonára, mint vagyonőrre.

Az államok rájöttek arra, hogy minél gazdagabbak, annál kevésbé van szükségük a területi terjeszkedésre, nemcsak a gyarmatok, hanem még a kevésbé fejlett szomszédos területek birtoklása is költségeket emésztő luxus. A tőke és a vállalkozások számára a határok átjárhatósága lényegében megvalósult. Most már egyre inkább nem az államok erőszakos céljaira, hanem az egyének, a vállalkozások vagyonának védelmére kellenek a fegyveresek. Ez furcsa újdonságnak tűnik ma, holott a nemzeti hadseregek voltak a történelmi szempontból különleges jelenségek.

A kapitalizmust megelőző minden társadalomban a fegyveresek főleg vagyonvédelmet szolgáltak. Azok nagy többsége a földesurak, a városok vagyonvédelmét, illetve vagyonszerzését szolgálták. Csak kivételes helyzetekben fordult elő, hogy ezeket a földesúri és városi vagyonvédelmet, illetve vagyonrablást szolgáló fegyvereseket a gazdájuk a király, az ország védelmére, vagy a szomszédos országok elleni védekezésre, illetve támadásra összehívják. Ez esetben sem az ország, hanem az ország tulajdonosa, a király vagyonszerzéséről, illetve vagyonvédelméről volt szó. Akkor senkinek nem jutott volna az eszébe, hogy az országot a néppel, és nem a királlyal azonosította volna. Ez a beállítás csak a nemzeti államok korában született.

A földesuraknak nem a szomszédos országoktól kellett félteniük a vagyonukat, az életüket, hanem a szomszédos földesuraktól, esetleg a kóborló rablóktól. Nálunk azonban a nemzeti államok korában kialakult nemzeti történelemírás utólag úgy állította ezt be, mintha már a megelőző korokban is a fegyveres férfiakat elsősorban a haza védelmére, illetve nagybővíására használták volna fel. A meghódított területekből csak a királynak és a vele szövetséges földesuraknak volt hasznuk, a népnek semmi előnye nem származott abból, hogy nagyobb lett az ország.

A középkorban belém sulykolt szemlélet akkor ingott meg bennem, amikor San Gimignano-t, a leginkább a középkori állapotát megőrző középső-olasz várost láthattam. Ott a város nem várfallal körülvett polgárházakból áll, hanem sok, egymástól gondosan távol lévő földesúri vártoronyból, melyekben a család, körülötte pedig a szolgánép lakott. A földesuraknak nem a külső ellenségtől, hanem a szomszéd földesuraktól kellett félteniük. Fegyveres kíséretük nélkül még rokon látogatóba sem mentek.

A középkori világ tért vissza sok tekintetben a latin-amerikai országokban, ahol a gazdagoknak minden okuk megvan a reménytelen nyomorban élő tömegektől való félelemre, tehát fegyveresekkel védik magukat, drótkerítések, riasztóberendezések védelme alatt élnek. Akik nem elég gazdagok ahhoz, hogy ezt maguk fizessék meg, egymás mellé települnek, és a területet közös kerítéssel, közös őrséggel védik.

De a gazdag demokráciákban is nagyon megnőtt a vagyon-, a pénz- és az áruvédelem igénye. Ennek elsődleges oka a nagyon intenzív pénz- és anyagmozgás. Amíg a korábbi korokban a vagyonokat ritkán mozgatták, az ipar helyi nyersanyagokkal dolgozott, a kereskedelem viszonylag jelentéktelen volt, ma igen nagy és intenzív az értékek mozgatása. Ez pedig védelemre szorul. A vagyonvédelmet szolgáló igény azért is megnőtt, mert túlgúlóban van a szegények és a gazdagok közötti jövedelmi, és főleg, vagyoni olló.

Fordulat a tömegtermeléssel szembeni igényekben

Tömegtermelés alatt körülbelül azt kell érteni, ami a klasszikus kapitalizmusban uralkodott. Ez a gazdasági ágazat nem támaszt magas igényt a munkaerő nagy többségével szemben. Legyen olcsó, és fegyelmezett. Szinte elég, ha a szalagok melletti munkások írni és olvasni tudnak. Ezzel szemben nagy fegyelmet, megbízhatóságot, lojalitást, a parancsok teljesítését várják el tőlük.

Minden ilyen típusú gazdasági feladat csak azért nem vándorol az olcsó munkaerejű vidékekre, mert még az ilyen termelés hatékonysága is sokkal jobban függ az infrastruktúra fejlettségétől, mint a munkaerő olcsóságától. Hiába lett a munkaerő relatív ára ma még annak is a tört része, ami a század elején volt, a termelés nem oda vándorol, ahol olcsó a munkaerő, hanem oda, ahol megfelelőbb.

A tömegtermelés iránti igény egyaránt származott az ipari forradalomból és az imperializmusból. Ipari társadalmat csak az imperialisták építhettek fel, mert az imperializmus nélkül nem lett volna elegendő piacuk és elég olcsó nyersanyaguk. Az imperialista polgári diktatúrának erős hadseregre volt szüksége. Ennek csak egyik oldala volt a fejlett technikai bázis, amit a gyáripára jelentett, a másik nélkülözhetetlen oldalát a hadsereg megfelelő állománya jelentette. Ez döntötte el ugyanis az egymás közötti harcot.

Márpedig az akkori hadseregnek még inkább puritán legénységre és alsó parancsnokokra volt szüksége, mint a gazdaságnak. Az imperialista háborúkhöz igénytelen, a parancsokat feltétlen teljesítő, egymással szolidáris katonákra volt szükség. Csak ezekkel lehetett a többi imperialistát féken tartani, velük szemben hatalmi pozícióba kerülni. A jelenkorban, és főleg a várható jövőben, a hadseregnek az emberanyagra vonatkozó igényei között is új erények lépnek a puritanizmus elé. A legfejlettebb technika esetében már a függetlenség, az önálló és nagyon gyors döntéshozatali képességfontosabb lett, mint az igénytelenség, a feltétlen fegyelem és parancstisztelet.

Visszatérve a tömegtermelés munkaerőigényeire, jelenleg az Egyesült Államokban a munkaerőnek mintegy negyede vesz részt a tömegtermelésben, és ezek aránya tovább csökken. Még érdekesebb lenne, ha megnéznénk, hogy milyen ott ennek a munkaerőnek az átlagoshoz viszonyított szellemi tőkéje. A képzettségre még a bérekből is nehéz következtetni, mert ezt a munkaerőt a szakszervezeti ereje és múltbeli bérharcai alapján viszonylag jól megfizetik. Ez azonban éppen az érintettekre nézve lesz a jövőben tragikus, hiszen ezeket a munkákat lehet a legkönnyebben külföldön olcsón elvégeztetni akkor, ha az utolérők már kiépítették a megfelelő infrastruktúrát.

Az ilyen munkaerőt igénylő iparok elvándorlását a fejlettektől a kevésbé fejlettek felé a hírközlés és a szállítás fergeteges fejlődése is meggyorsítja. Ennek a rétegnek a keresete legalább is relatíve csökkenni fog, az ára a gazdaságilag fejlett országokban viszont magas, ezért elsősorban az ő munkájukat igénylő feladatok mennek a kevésbé fejlett térségekbe. Tehát nem valami biztató jövő vár rájuk. Az is jellemző, hogy az Egyesült Államokban főleg a feketék és a hispánok, továbbá a nők részesedése növekszik, akik felett többségükben angolszász származású férfiak gyakorolják az irányítást.

Hol fogja jól érezni magát a tömegtermelés? Ott, ahol a klasszikus kapitalizmus is jól érezte magát, ahol az emberek puritánok, ahol a fegyelmezetség évszázados civilizációs tradíció. Ehhez képest a munkaerő ára egyre inkább másodlagos marad. Nem ér sokat a tömegtermelés számára az a munkaerő, amelyik nem fegyelmezett. Ezek olcsósága csak olyan technológiák mellett marad előnyös, ahol a minőséget a technológia maga ellenőrzi.

A tömegtermelés munkaerőigénye relatíve csökkenni fog. Egyrészt a technika fejlődése egyre kevesebbet igényel, másrészt a jövedelmeken belül a tömegcikk felé irányuló kereslet csökkenni fog. De, mint láttuk, a tömegtermelés is egyre kevesebb munkást igényel közvetlenül a termelési folyamatban. Ennek következtében a termékek előállításának költségein belül csökken a bérhányad. Puritán ember pedig bőven lesz.

Puritánok nemcsak az angolszászok, a germánok, a skandinávok és leszármazottaik, hanem Kelet-Ázsia másfélmilliárd lakosa is. Vagyis a jövő fejlett világa népességének többsége. Ennyi munkaerőre pedig a világgazdaságnak nem lesz szüksége. Elsősorban ezért nem választhatta Kína azt az utat, amit a nála nagyságrendekkel kisebb távol-keleti sikerországok megjártak, illetve járnak, hogy a gazdasága fellendítését az exportra alapozza.

A tömegtermelés megfelelő munkaerő-kínálata a keresletnél sokkal nagyobb lesz. A következő század munkaerőmérlegében a legnagyobb túlkínálat a fegyelmezett, de nem magasan képzett munkaerőben lesz. Ebből fakadnak majd a nagy belső és külső feszültségek. A világpiacon túlkínálat lesz a tömegtermékekből, ezek piacáért fog folyni a nemzetek és a térségek közötti gazdasági háború. Az ilyen munkaerő foglalkoztatása lesz a legnagyobb gond. Az előjelek már ma is világosan mutatkoznak a fejlett világban.

A krónikus munkanélküliség ebben a kategóriában jelentkezik. A futószalagok mellett dolgozni akarók számára szinte sehol nincs elegendő munkaalkalom. A munkanélküliek szinte egésze az ilyen munkaerőből kerül ki. Például Németországban nem a vendéglátóiparban, vagy az ügynökökben van nagy munkaerő-felesleg, hanem a tömegtermelő szakmákban. A tömegtermelés túlzott munkaerő-kínálatát bizonyítja az is, hogy a diplomaták mindig az ilyen cikkek külkereskedelmének mesterséges egyensúlyát igyekeznek biztosítani.

Fordulat a személyes szolgáltatások terén

A **személyes szolgáltatás** csoportjába sorolandók azok, akik szolgáltatásaikkal közvetlenül a fogyasztónál szerepelnek. Hosszabb és rövidebb történelmi múltra visszatekinthető szakmák is tartoznak ide, például a kiskereskedő, a fodrász, a pincér, az ügynök, az ügyvéd vagy a fogorvos. Ezekben a szakmákban ugyan minden szakmai szín és szint előfordul, de van egy alapvetően fontos közös jellemzőjük: mindennél fontosabb a jó modor.

Észrevétlenül hódítanak az ilyen munkaalkalmak. Ki gondol arra, hogy egy fejlett országban sokkal több ügynökre, mint farmerre van szükség? Az Egyesült Államokban ötször annyian vannak, és mégis mezőgazdasági túltermelés van. Ezekben a szakmákban is találhatók nagyvállalatok. Amerikában a Beverly Enterprises vállalat, amelyik ápolónőket küld házhöz, százezernél több alkalmazottal dolgozik.

Van New Yorkban egy dán vállalat, amelyik irodák takarítását vállalja, és 16 ezer alkalmazottja van. Csak a 80-as években 3 millió új munkahely létesült a gyorskiszolgáló éttermekben! Messze több mint az összes klasszikus iparágban összesen. Ma az Egyesült Államokban a munkaerő harmada dolgozik személyes szolgáltatási munkakörben, azaz többen, mint a tömegtermelésben. Ez a helyzet ma, de a tendenciák még gyorsulnak.

Az ilyen személyes szolgáltatásokra azok a népek alkalmasabbak, amelyeknél civilizációs tradíció a kereskedelem, a gyakori piaci érintkezés. Az európai civilizáción belül ilyenek a latinok, mindenek előtt az olaszok. Sokkal kevésbé alkalmasak az ilyen munkakörök betöltésére az évszázadokon keresztül izolált völgyekben élő, a saját létükért folyamatosan harcolni kénytelen népek, például a svájciak. Ilyen célokra jobban megfelelnek a németiség egészen belül a bajorok és az osztrákok, mint az északabbra élő testvéreik.

Ezt a személyes szolgáltatásokra való alkalmasságot a jelenkor leggyorsabban fejlődő, és ma már legnagyobb iparágában, az idegenforgalomban, a turizmusban lehet a legjobban észrevenni. Az észak-németek nem olyan kedves, barátságos, szívesen kommunikáló vendéglátók, mint például a bajorok, az osztrákok és mindenek előtt az olaszok. Nem véletlen, hogy a családi vendéglátáson alapuló turizmus ezen népek között terjedt el, és vált jövedelmező ágazattá.

A puritánok ugyan a sokkal magasabb nemzeti jövedelmükhöz viszonyítva is sokszorta többet adnak a szegény népeknek, általában a szociálisan rászorultaknak, mint a mediterránok, ugyanakkor képtelenek olyan gyorsan bizalmas viszonyba kerülni a számukra idegen vendéggel. Ezzel szemben a mediterránok körében szinte reménytelen a szociális rászorultak szervezett megsegítése, viszont a turistával percek alatt olyan hangot találnak, mintha rokonok, régi isme-

rősök lennének. A kedvezőbb éghajlati adottságuknak és ennek a civilizációs karakterkülönbségnek köszönhető, hogy Észak-Nyugat-Európából évente sok millió turista és sok tízmilliárd dollár vándorol a lényegesen szegényebb mediterrán országokba.

Ennek is sok évszázados gyökerei vannak. A puritánok a személyes kapcsolatokban mindig lenézték a szegényebbeket, nem is beszélve a más vidékről származókat, a más vallásúakat, ugyanakkor a szervezeteiken keresztül másoknál jobban gondoskodtak róluk. Ezzel szemben a mediterrán térségben a gazdagok a szegényekkel is kommunikáltak, de szervezeten egyáltalán nem törődtek velük.

Ki gondol arra, hogy az eltérő civilizációs tulajdonságnak köszönhetően több pénz vándorol a gazdag Északról a szegényebb, utolérni akaró Délre, mint amit a tőkepiac befektetések formájában valaha produkált?

A problémamegoldó szolgáltatás felvirágzása

A **problémamegoldó szolgáltatások** nagyon színes szakmai palettát képviselnek. Ide tartoznak a tudományos kutatók, a forma- a gyártás- és a gyártmánytervezők, a software-kidolgozók, a biotechnikusok, a hirdetési szakemberek, a brókerek, a beruházási bankárok, a jogászok, az ingatlanfejlesztési szakemberek, a könyvelők elitje, a legkülönbözőbb szakmák tanácsadói, a tervezőmérnökök, a káderbeszerzők, de a filmrendezők és a hangversenyszervezők is. Ezzel is csak a sokszínűséget illusztráltam.

Mi jellemzi az ezen a területeken dolgozókat? **Legyenek nagyon képzettek.** A képzettségi szintjük többszöröse az első két említett kategóriáénak. A képzettségi igény szinte határtalan. Ezt bizonyítja az a tény, hogy ezekben a munkakörökben a legjobbak éves keresete csak millió dollárokból mérhető, az átlaghoz képest egyre nő, és hogy állandó csábításnak vannak kitéve. **Saját szakmai köreikben könnyen teremtenek kapcsolatokat.** Közös jellemzőjük, hogy csak kivételesen találkoznak a végső fogyasztókkal.

Jogi személyeknek, elsősorban vállalatoknak, adnak tanácsot, szolgáltatásokat. Munkakapcsolatuk sokkal szorosabb egymással, mint a fogyasztókkal. A munkájuk eredményessége a személyi képességeik mellett attól függ, hogyan találják meg, és hogyan tartják azokkal a kapcsolatokat, akikre munkájukban szükség van. **Sokat és egész életük során folyamatosan kell tanulniuk,** hogy kevés munkából megéljenek. Munkájuk eredménye nem attól függ, hogy arra közvetlenül mennyi időt fordítanak, hanem sokkal inkább attól, **hogyan készültek fel arra.**

A jövedelmük nem attól függ, hogy mennyit dolgoztak a megrendelőnek, hanem attól milyen képességekkel, milyen előképzettséggel és főleg milyen szakmai kapcsolatokkal rendelkeznek. Ezért töltöttek az ilyen szakmák képviselői sok időt a klubokban, kongresszusokon, továbbképzéseken, járják a világot, olyan sportokat űznek, ahol szakmai kapcsolatokat építhetnek. Együtt golfoznak, teniszeznek, kártyáznak, ülnek a kávéházi asztaloknál.

Ez a szakmai kör ugyan szellemi elitnek számít, de számát tekintve nem elit, hiszen egy fejlett gazdaság esetén **ma már a munkaalkalmak ötödét jelentik, és számuk évtizedenként megkétszereződik.** A gyors kínálati növekedésük sem tud lépést tartani a velük szemben jelentkező kereslettel. Főleg e szakmák elitjében van állandó hiány és csábítás.

A magas képzettségi igény nem is elég, a tehetség és az állandó továbbtanulás nélkül ez nem sokat jelent. Ezzel magyarázható, hogy az Egyesült Államokban a többségük fehér, angolszász, germán, skandináv férfi, de nagyon gyorsan nő az ilyen háttérből jövő nők aránya is. A távolkeletiek térhódítása egyelőre csak megkezdődött.

Annak a magyarázata, hogy ezeket a szakmákat ma még a puritán nyugat-európaiak többsége jellemzi, a történelmi múltjukkal magyarázható. Ők indultak a legjobb családi környezetből, a legtöbb értelmiségi tradícióval, nekik vannak a legjobb iskoláik. Az idő azonban egyre inkább abba az irányba dolgozik, hogy az intellektust, az individualizmust jobban becsülő közép-európaiak, értve ez alatt a puritánok és a mediterránok közötti térség népeit, valamint a távol-keletieket, fognak teret hódítani. Az utóbbiak azért, mert náluk a tanulás és a minél magasabb képzettség megszerzése évezredek kulturális és társadalmi tradíció.

Ezekben az elitszakmákban egyelőre a nyugat-európai civilizáció örökösei vannak még többségben, de ennek nem annyira a civilizációs örökségük, mint inkább jobb neveltetésük, a magasabb műveltségi igényük és az ebből fakadó magasabb képzettségük az oka, mint képességeik vagy szakmai alkalmasságuk. Ezen a kulcsfontosságú területen azonban egyre fontosabb a kommunikációs készség, a stílusérzék és az individualizmus. Ezért az individualisták térhódítása várható.

A jövőben egyre többen fognak kikerülni abból a körből, amelyre az évszázados diaszpóra állapot volt a jellemző. Bizonyítja ezt a tízmilliónyi zsidóság világ gazdasági szerepe. Ennek lesz még nagyobb példája a 60 milliós kínai diaszpóra. Az európai népek köréből azok előretörése lesz jellemző ezekben a szakmákban, amelyek történelmében jelentős volt a reneszánsz, a felvilágosodás, és a szellemi függetlenségre való törekvés évszázadok óta.

A problémamegoldó szolgáltatók idejük nagyobb részét tanulással, utazással, tárgyalásokkal, rendezvényeken való részvétellel, és talán a legtöbbet telefonálással töltik. Az utóbbi azért is nagyon gyorsan nő, mivel az információk adatközlő formái a technikai fejlődés következtében egyre olcsóbbak, és mindenhova eljutók lettek. Az ilyen szolgáltatások egyre inkább a telefonokon, a mások komputerével való összeköttetésen alapulnak. A telefon ma már nemcsak beszédet közvetít, hanem adatokat, tervrajzokat, dokumentációt is.

1971 és 1989 között az Egyesült Államokban a **jogászok** száma megháromszorozódott, 343 ezerről 1 millióra nőtt. A jogi szolgáltatásokért fizetett összeg reálértéke évente 10 százalékkal nőtt, jelenleg már meghaladja a 70 milliárdot. Ezt, és a hasonló szolgáltatások viharos térhódítását minden, a múlttal szakítani nem tudó politikus, és az ő befolyásukra a közvélemény is példátlan pocskékolásnak tekinti. Valóban nehéz tételesen bizonyítani, hogy szükség van ennyi jogászra, de a tények azt mutatják, hogy a jólét ott a nagyobb, ahol ilyenre sem sajnálják a pénzt. De nem azért költenek sokat a jogászok szolgálataira, mert gazdagok, hanem azért gazdagok, mert erre sem sajnálták a pénzt.

A **brókerek** megnövekedett szerepét is számok bizonyítják. Az Egyesült Államokban a New York-i Tőzsdén 1960-ban egy év alatt 776 millió részvény cserélt gazdát, azaz átlagos részvény nyolcévenként jelent meg a tőzsdén. 1989-ben már a heti forgalom meghaladta a 900 milliót, azaz az átlagos részvény évente gazdát cserélt. Ezekben a számokban nincsenek bent az árukra és a pénzügyi opciókra történő kötések, amelyek forgalma ötször gyorsabban nőtt, mint a részvényeké. E forgalom bonyolításáért 1990-ben 25 milliárd dollárt fizettek, ami az összes nyereség hatoda.

Kutatni kellene, hogy hatodával növelte-e a nagyvállalatok nyereségét az, hogy sokkal intenzívebben méri az értéküket a piacon. Minden bizonnyal, mert a tőke oda megy inkább, ahol élénkebb a tőzsdei élet, és nem oda, ahol ennek óriási költségeit megtakarítják.

Aligha vitatható, hogy ez az a munka, amit egyre jobban fognak keresni. Ennek következtében a relatív jövedelmük és számuk tovább növekszik. Amíg a technikai fejlődés következtében egyre kevesebb szükség lesz közvetlen termelőkre, illetve még ez a csökkenő igény is a viszonylag kevésbé fejlett térségekbe vándorol, a szellemi szolgáltatási igény a technika

fejlődésével exponenciálisan nő. Amennyiben a 20. század társadalma osztálytársadalomnak tekinthető majd, úgy **a szellemi szolgáltatók osztálytársadalma lesz.**

Egy előny hátránnyá válik

A három fő csoport után a negyedik, de csökkenő jelentőségű, az **őstermelésben foglalkoztatottak**. Részarányuk, a kapott mesterséges és nagyarányú támogatás ellenére, ami visszaszorulásukat ugyan nem állítja meg, legfeljebb késlelteti, 5 százalék körül mozog, és tovább fog csökkenni.

Amíg a klasszikus kapitalizmus viszonyai között az őstermelés adottságai voltak a legjelentősebbek, addig ma inkább hátrányt, mint előnyt jelentenek. A századforduló előtt az ország őstermelési adottságait tartották a legnagyobb szerencsének. Máig sokan, főleg a politikusok, nem vették észre, hogy minden olyan ország gyengén szerepel a gazdasági fejlődésben, amelyiknek sok termékeny földje és bányakincse van.

Az erőforrásokban legendásan gazdag országok sorra a világ társadalmi és politikai betegei közé tartoznak. Az Egyesült Államok az egyetlen kivétel, ahol más kedvező tényezők ellensúlyozták a természeti erőforrásokban való gazdagságot. A nyersanyagokban legendásan gazdag Oroszország, Brazília, Argentína, nemcsak ezért, de ezért is lemaradtak. A nyersanyagokban legszegényebb országok ezzel szemben a világ gazdagjai közé emelkedtek. Elég talán Svájcra és Japánra hivatkozni. De a viszonylagos szegénység, akár a mezőgazdaságuk talaj- és éghajlati, akár a geológiai kedvezőtlen adottságait nézzük, ez mind a skandináv országok többségére, mind Németországra jellemzőbb, mint a lemaradókra. A távol-keleti csodák is erőforrásokban szegény kis országokban jöttek létre.

Az erőforrásokban való gazdagság azért válik általában hátránnyá, mert egyrészt a **politikai konzervativizmushoz kötődő ágazatok politikai súlya nagy, másrészt nagyon tőkeigényes ágazatok fejlesztésére inspirál**, ezért aztán **kevés marad az infrastruktúrára, az új ágazatokra**. A franciák viszonylagos lemaradásának egyik oka az agrárlobby, ami a kedvező adottságoknak köszönheti erejét.

Fordulat a politika és a háború hadszínterein

A feudalizmus és a kapitalizmus közösek abban, ami a társadalmak természete szempontjából a legfontosabb, tehát, hogy egyaránt egy kisebbség osztálytársadalmi voltak, a hatalom a társadalmi forradalom során is csupán az egyik kisebbségtől a másik kisebbséghez került, a nép jogfosztottságát, életszínvonalát e forradalmi változás nem érintette. **E század során azonban a politikai életben való részvétel nagyobb kiterjedése és az életkörülmények nagyobb javulása következett be, nagyobb, mint előtte sok ezer év minden forradalmának együttes hatására.**

A század elején még megengedhette magának a fejlett világ, hogy az elmaradott társadalmakról, amelyben az emberiség nagy többsége élt, csak mint a kor passzív szereplőiről vegyen tudomást, hiszen ott alig valami változott. Mára azonban annyira kiterjedt a világgazdaság, annyira megnőtt a világ különböző részei közötti kommunikációs kapcsolat, annyira kiélesedtek az elmaradottak és a fejlettek közötti különbségek, és még inkább az elmaradott világon belüli ellentétek, hogy nem lehet a világ elmaradó gazdasági és egyensúlyából kibillent társadalmainak létezése felett szemet hunyni.

Az **első világháború** még úgy folyt, mintha a fejletteknek nem is lett volna más problémájuk, mint az egymás közötti veszekedés, az elmaradott világ feletti osztozkodás. Még a béke is ennek megfelelően történt. A következő két évtized ugyan mást sem mutatott, minthogy a gyarmatok már nem előnyt, hanem hátrányt jelentenek, hogy a legnagyobb problémák a fejlett világ országain, társadalmain belül vannak, mégis, újabb imperialista háborúba kezdtek.

A második világháború alatt és után a győztes nagyhatalmak többsége még mindig érvényesíteni kívánta korábbi imperialista elképzeléseit. Így Sztálin ki akarta terjeszteni a már eleve túlméretezett birodalmát. Ez jól jött mind a nyugat-európai hatalmaknak, mind az Egyesült Államoknak.

Anglia és Franciaország a német agresszió friss hatása alatt, érthető félelmében örömmel vette a Szovjet-Orosz Birodalom Közép-Európa felé való terjeszkedését. Rooseveltt és az amerikai nép pedig egyrészt értetlenül állt az európai kis nemzeti államok önállósági törekvéseivel szemben, másrészt még a sztálini birodalomban is kisebb bajt látott, mint a nyugat-európai gyarmatbirodalmakban.

Számukra Kína, India, s általában a gyarmatok felszabadítása sokkal fontosabb háborús cél volt, mint a közép-európai népek függetlenségének feladása, és beintegrálásának engedélyezése a szovjet birodalmi keretek közé.

A szovjet mumus előnye az USA számára

Ma nálunk divat az Egyesült Államokat mint a szovjet rendszer esküdt ellenségét beállítani. Ez soha nem volt igaz, de főleg nem volt az a háborút követő rendezés idején. **Az Egyesült Államoknak később ugyan szüksége volt arra, hogy benne a világ a szovjet terjeszkedés elleni fő ellenállót lássa, de a látszatkeltés mögött mindig szovjetbarát reálpolitika húzódott meg.**

Aki ezt nem látja, az nem érti meg, hogy miért volt alapvetően hibás a második világháború alatt az a magyar külpolitikai stratégia, amely a vak bolsevikellenességet akarta a nyugat-barátsággal összeegyeztetni. A nyugati hatalmak mindegyike ellene volt az ilyen szovjetellenes politikának, az angolok és a franciák németellenességből, az észak-amerikaiak pedig őszinte szimpátiából. Az amerikaiak az angolokat, a franciákat, de még a kisebb gyarmatbirodalmat fenntartó többi nyugat-európai népet is imperialistáknak tekintették, csupán a megkülönböztetéssel a németekkel szemben, hogy az előbbieket az imperializmusukat kultúráltabb, az utóbbiak elvakultan barbár formában gyakorolták.

Ami pedig a közép-európai és balkáni országok háború utáni nyugati megítélését illeti: mi sokkal rosszabbak voltunk a szemükben, mint az oroszok. Mi voltunk a félfedális, a nacionalista háborús ellenség, az oroszok pedig a társadalmi reformokat lázasan kereső, óriási áldozatokat hozó szövetséges.

Nagy hiba az, ha az amerikaiak 80-as években jellemző, szavakban, és nem annyira tettekben megnyilvánuló állásfoglalásait az Egyesült Államok stratégiai céljaként akarjuk visszavetíteni az 1945 utáni évekre. Innen, Közép-Európából bizonyos mértékig joggal tekintjük az Egyesült Államok teheráni és jaltai magatartását, az imperialista szovjet követelések teljesítését árulásnak, de azért tárgyilagosan be kellene látnunk, hogy a térség országainak félfedális, úri társadalmi és nacionalizmusa nem kelthetett az amerikaiakban akkora szimpátiát, mely ellensúlyozhatta volna a nyugati gyarmatbirodalmak megszüntetését gyorsító megoldást és a maga szuperhatalmi státuszának megszerzését úgy Nyugat-Európa egészével, mint Japánnal szemben.

A történelem pozitívan fogja értékelni az amerikaiaknak a nyugati gyarmatbirodalmak és a közép-európai kis népek nacionalizmusa, feudalizmusa elleni állásfoglalását a második világháború után. **A világ egészének sorsa érdekében a Jaltában a Szovjetunióknak adott kis országok a világpolitika sakktábláján csak a több szempontból érthető parasztáldozatok voltak.** Az Egyesült Államok eleinte csak a gyarmattartókkal szembeni stratégiája szövetségesének, a kisebb rossznak tartotta a Szovjetuniót. Később rájött arra is, hogy az a szuperhatalmi ambícióiban nélkülözhetetlen segítsége. Ahogy a gyarmatbirodalmak szétestek, már nem lett volna szüksége az Egyesült Államoknak a Szovjetunióra, mint az angolokkal és a franciákkal szembeni ellensúlyra. De kiderült, hogy a félelmetes, szuperhatalmi ambíciókat tápláló Szovjetunió léte a nyugati szövetségi rendszer egységének és szilárdságának az alapja. Nyugat-Európa államai, ha nem féltek volna a szovjet terjeszkedéstől, nem fogadták volna el szövetségesnek és nélkülözhetetlen partnerüknek az Egyesült Államokat. Ez vonatkozik Japánra is.

Minél erősebb lett a nyugat-európai és a japán gazdaság, annál fontosabb volt az amerikaiak számára a Szovjetuniótól való félelmük. Ezt a stratégiai előnyt nem értette meg Reagan, amikor a fegyverkezési versenyt olyan mértékben fokozta, amit a Szovjetunió már képtelen volt tartani. Azt, hogy milyen fontos volt a fejlett világ egysége szempontjából a szovjet szuperhatalmi fenyegetettség, kiderült a század végén, amikor az imperialista Szovjetunió összedőlt, szétesett. Most az Egyesült Államok kétségbeesetten igyekszik menteni, ami még menthető, de legalább egy erős Oroszországot szeretne látni.

A világnak azonban tudnia kellett volna, hogy nemcsak a szovjet rendszer alkalmatlan a tudományos és technikai vívmányok hasznosítására, hanem a szovjet népek többségének civilizációja is az. A szovjet rendszer összeomlásának az oka elsősorban az érintett népeknek a felzárkózásra való alkalmatlansága és nem a szocialista rendszer hibája volt.

Marx száz évvel korábban megmondotta, hogy „hiába győz a forradalom ott, ahol a változásokra még nem érettek a kulturális és a gazdasági feltételek, ott idő kérdése, és **visszaáll a régi szemét.**” A szocializmus nélkül is lemaradtak volna a Szovjetunió népei. Minden bizonnyal még reménytelenebbül. Aki ismeri Max Weber-t, annak tudnia kellett volna, hogy csak kivételes civilizációk voltak alkalmasak a kapitalista demokráciák felépítésére. Ebből következően a fogyasztói társadalmat sem lehet minden civilizáció talaján megvalósítani. Nemcsak a világ négyötöde, de a pravoszláv, a kelet-európai civilizáció sem alkalmas még a fejlettekhez való felzárkózásra.

Az imperializmus drága és önpusztító lett

Az imperializmus a század végére elviselhetetlenül drága és önpusztító lett nemcsak a Szovjetunió, de még a gazdag és fejlett országok számára is. Sem az imperializmust, sem a fogyasztói társadalmat, az ahhoz szükséges gazdasági, technikai és társadalmi dinamikát nem lehet a kelet-európai, a pravoszláv civilizáció talaján felépíteni és működtetni.

Ma divat az oroszok gazdasági és társadalmi lemaradását a szovjet rendszerükkel magyarázni. Azt tételezik fel, hogy az elmúlt 70 év a Szovjetunió népeinek a szocializmus nélkül, a klasszikus polgári utat járva jobb eredményeket hozott volna. A cári rendszer megmaradása még a Sztálinizmusnál is nagyobb gazdasági és főleg kulturális csődöt jelentett volna. A polgári forradalom vívmányainak fennmaradásának pedig Oroszországban akkor, de még most is hiányoztak a társadalmi és civilizációs feltételei. A balti államoktól eltekintve a Szovjetunió népei még képtelenek voltak a felzárkózásra, és még ma is azok.

Ma már aligha vitatható, hogy például amerikai stratégiai érdekből becsülte túl a CIA a szovjet gazdaság és hadsereg erejét. Az egy lakosra jutó nemzeti jövedelmet és az évenkénti gazdasági növekedést kétszeresnek, az aránytartalékot ötszörösnek, a hadigépezet technikai színvonalát irreálisan korszerűnek mutatták ki. Nem beszéltek arról, hogy milyen nagyok a nemzetiségi ellentétek, hogy milyen alacsony a tényleges életszínvonal, hogy milyen kicsinyek a tartalékok, hogy nincs a hadsereg mozgását biztosító infrastruktúra, hogy a tankok üzemanyag-fogyasztása irreálisan nagy stb. **Ideje volna belátni, hogy az Egyesült Államoknak soha nem kellett félnie a Szovjetuniótól, de érdeke volt, hogy ennek a félelmének a látszatát keltse.**

Gazdasági integráció és kulturális elkülönülés

Korunkat az jellemzi, hogy a gazdaságilag fejlett világban a nemzeti állam már olyan kicsi gazdasági egység, amelyik önmagában életképtelen. Ezért kénytelenek még a korábbi század nagyhatalmai is gazdasági integrációkba szerveződni. A világgazdaság legfeljebb az bírja el, hogy Európa, Észak-Amerika és a Távol-Kelet legyen egy-egy gazdasági egység. De még ezek között is egyre szorosabbá válnak a szükségszerű gazdasági kapcsolatok. Ezzel szemben a fejlett világ népei is a korábbinál fontosabbnak érzik **kulturális önállóságot**.

Mindez olyan objektív jelenség, ami ott is megvalósul, ahol a politikai vezetés nem ismeri fel. Mégsem lehet a sorrendet megfordítani, a gazdasági együttműködést a kulturális autonómiák létrehozásától tenni függővé. **Előbb kell a népeknek gazdagokká válniuk, csak aztán kerülhet sor a nemzeti államokon belüli kisebbségek kulturális autonómiájára.** Nézzük meg a legsikeresebb kulturális önállósulást, a bajorokét.

Eszükbe sem jutott, hogy a német gazdaságon belül elkülönüljenek, de azt fontosnak tartották, hogy külön kereszténydemokrata pártjuk legyen. A bajor gazdaság azzal, hogy a bajor kulturális karakter más, mint az északibb német, az egész gazdaság motorjává vált. Egyetlen bajor politikus sem hirdette meg, hogy a kulturális önállóság érdekében gazdasági nyomást kell gyakorolni az északi német szomszédokra, mondván: amíg nem biztosítjátok a számunkra a szinte teljes kulturális autonómiát, addig megteszünk mindent a gazdasági fejlődéseket fékezése érdekében. Ezen az alapon talán ma ölnék egymást, de biztosan nem lehetnének ilyen szépen és egészen bajorok, és ilyen gazdagok.

A nemzetközi tapasztalat azt mutatja, hogy a világ minden szegény, és gazdaságilag elmaradó népe elnyomja a kisebbségeket, ezzel szemben minden meggazdagodott, vagy dinamikusan gazdagodó nép örül, ha kisebbségei minél jobban kibontakoztatják kulturális értékeiket, mert ebből előnyeik származnak. Korunkban nem lehet nagyobb külpolitikai hibát elkövetni, mint azt, amikor nem a kölcsönös gazdasági és politikai együttműködés előz meg minden más külpolitikai célt. Ezért van az, hogy a **kalmárok mindig jobb külpolitikát űztek, mint a feudális, vagy a népi tradíciókat szolgálók.** Minderre azt mondhatják a politikusok: ez nem tárgyilagos, mert egy közgazdász véleménye. A tények azonban mellettem tanúskodnak.

Az USA délkeletről északnyugatra fordult

Ezelőtt negyven évvel még úgy tűnt, hogy az Amerikai kontinens fokozatosan gazdasági és politikai egységgé válik. 1947-ben az Egyesült Államok külkereskedelmének 33 százaléka, vagyis harmada bonyolódott a Latin-Amerika államaival. Az volt az általános politikai és szakmai vélemény, hogy ez a tendencia csak erősödni fog. Jó lesz ez mindkét félnek. A kontinens nagyon fejlett északi része olcsó nyersanyagokhoz jut, a szegény déli országok pedig tőkéhez, jó piachoz. Az élet azonban keresztül húzta a szakértői okoskodást.

Az Egyesült Államoknak a latin-amerikai országokkal való külkereskedelme ma már csak 11 százalékos súlyt képvisel, és tovább csökken. Még ez is csak annak köszönhető, hogy a szomszédos Mexikó külkereskedelmi jelentősége nőtt. Ezzel szemben Kanada külkereskedelme az Egyesült Államok felé súlyában is megsokszorozódott, és ma ez a világkereskedelemben a legnagyobb országok közötti forgalom. A 24 milliós Kanada külkereskedelme nagyobb az Egyesült Államokkal, mint a hússzor akkora népességű Latin-Amerikáé. Az Egyesült Államok tehát elfordult délről észak felé.

1990-ben pedig újabb fordulat történt, mert az Egyesült Államok először exportál és importál többet a Csendes Óceánon keresztül Kelet-Ázsia felé, mint az Atlanti Óceánon keresztül Európa felé. A jelentőségét, a volumenét tekintve ez a keletről nyugat felé fordulás még jelentősebb. A világkereskedelem legdinamikusabb területe ma a Csendes Óceán északi medencéjén keresztül futó kereskedelem. Ha a latin-amerikai országok egyre mélyülő társadalmi válságára és a távol-keleti országok kiemelkedően dinamikus fejlődésére gondolunk, könnyen érhető, hogy az ezredfordulóig csak erősödni fognak a súlyponteltolódások.

Nálunk kevés szó esik a latin-amerikai társadalmak egyre mélyülő válságáról. Mi még azt akarjuk elhitetni magunkkal, hogy csak ott vannak válságok, ahol a szovjet utat kellett járni. Egyre inkább ki fog azonban derülni, hogy Latin-Amerika országai sokkal mélyebb válságban vannak, mint a közép-kelet-európai országok. Latin-Amerika fokozódó lemaradása elsősorban azzal magyarázható, hogy a civilizációja nem alkalmas a modern termelőerők követelményei számára, sem nem elég szorgalmasak, fegyelmezettek, takarékosak, tisztaságszeretők, sem nem elég vállalkozó szelleműek. Ezt csak fokozza az a tény, hogy az elengedhetetlen politikai és tulajdonreformokat nem oldották meg, a lakosság nagy többsége szinte nem is aktivizálható, annyira alászorított társadalmi helyzetben van.

A fent idézett számokat az is magyarázza, hogy **a világkereskedelem az előző századokkal ellentétben nem a különböző fejlettségű és életszínvonalú térségek között bonyolódik, hanem egyre inkább a fejlettek közötti forgalom irányába tolódik el.** A jelen világ-gazdaságának az az elmaradottak számára tragikus jellemvonása, hogy a fejlettek nem tudnak mit venni az elmaradottaktól, ezért az elmaradottak nem tudnak mivel vásárolni a fejlettektől. Ezen még az sem segít, hogy a fejlettek az ilyen vásárlásokhoz sok százmilliárd dollárnyi hitelt is adtak. Most már az adósságterhek is tovább gyorsítják a lemaradást, mélyítik a társadalmi feszültségeket.

Csak azok számára nyílik lehetőség a felzárkózásra, akik külkereskedelmük orientálása során nem a könnyebb ellenállás irányába mennek, vagyis nem azokon a piacokon akarnak értékesíteni, ahol még kisebb a minőségi igény. Ezzel a stratégiával próbálkozott a KGST. Vagy vállaljuk a fejlettek által támasztott kemény feltételeket, vagy egyre jobban lemaradunk. Erre tanít, hogy még a világ legelső politikai és gazdasági hatalmának is túl kellett magát tennie a politikai tradíciókon, és a világ gazdaságban fújó szélhez kellett igazodnia.

Aki teheti, forduljon északnyugat felé!

Fordulat a városiasodásban: urbanizációs fекélyek kialakulása

Az emberiség az elmúlt ötezer évét úgy élte át, hogy a nagy többségének kis falvakban és tanyákon volt a lakóhelye. Legfeljebb minden tizedik ember élt városokban, azok többsége is csak akkorokban, amelyekben szinte mindenki ismerhetett mindenkit. Vagyis az emberek többsége a kis közösségek természetes társadalmi közösségében, és azok kontrollja alatt élt.

Az urbanizáció a kapitalizmus idején is csak a legfejlettebb néhány országra volt jellemző. **Jelenleg a világ periferiáin, vagyis a gazdaságilag elmaradott négyötödén a leggyorsabb az urbanizáció.** Amíg a fejlett világ ugyan egyre inkább szinte egészében várossá válik, addig a lemaradó világ abnormálisan nagy városokba koncentrálódik. Az ott folyó urbanizációt szinte nyomon sem tudjuk követni, csak illusztrálni lehet.

A század elején a világ tíz legnagyobb városában összesen 30 millióan éltek, 1990-ben már 150 millióan és 2010-ben várhatóan már 220 millióan fognak. Ez sem azt jelenti, hogy a századelejei tíz legnagyobb város nőtt ilyen arányban, mert közben ezek is kicserélődtek. A század elején még a tíz legnagyobb város közül nyolc volt a fejlett világban, ma már csak kettő, és húsz év múlva várhatóan csak egyetlenegy, Tokió.

2010-re 25 városnak lesz tízmilliónál több lakosa. Ezekben a lakosság jelentős hányada, legalább harmada él a városi civilizáció feltételeiből kizártan, nyomorban. Ez lesz a jövő század igazi atombombája. Ha a milliós Párizs és Szentpétervár véres forradalmak színtere lett a múltban, akkor mi lesz ott, ahol tízszer, hússzor ennyi lakos nem félti majd az életét a legkisebb reményt ígérő forradalom idején?

A fejlett világban a többség számára biztosítva lesz a korszerű városi életforma és munka-alkalom. Ezért a lakosság egyre nagyobb hányada települ ki az alvóvárosok családi házaiba. A lemaradó, elszegényedő világban azonban az emberek gyorsuló tempóban a mérhetetlenül nagy városokba rajzanak, ahol még a korábbi falusi életnél is nagyobb a nyomor, de főleg eddig ismeretlen elidegenedés várja őket.

A jelenkor urbanizációját jól jellemzi az a tény, hogy a század elején a világon legjobban urbanizálódott Anglia két nagy iparvárosának, Manchesternek és Birminghamnek kevesebb lakosa lesz a század végén, mint az elején volt. Ugyanakkor Anglia szinte minden települése össze lesz kötve a modern telekommunikáció és a gyors közlekedés eszközeivel, ezáltal mindenütt alkalom lesz a városi életformára.

Ha valaki kíváncsi, hogy az egyes országok mit várhatnak a következő századtól, nézze meg a jelenlegi urbanizáció tempóját. Ahol gyorsan nő a nagyvárosok népessége, ott nincs remény a jövőre. (Már említettem, hogy a szocialista rendszerek egyik nagy előnye éppen az urbanizáció féken tartása volt.)

A nemzeti államhatárok jelentőségének csökkenése

Amíg a kapitalizmusban a politikailag és gazdaságilag szuverén állam jelentette a kíváncsatos politikai keretet mind a politikai, mind a gazdasági haladás számára, addig napjainkban a nemzeti államok határai egyre kisebb szerepet játszanak a gazdaságban. A 19. századig a személyek szinte szabadon utazhattak a nemzeti határokon keresztül, de az áruk mozgását szigorúan ellenőrizték és korlátozták. Aztán e század első felében még a személyek mozgását is akadályozták az államhatárok, nemcsak az árukét. A század végére azonban mind a személyek mind az áruk (mindenekelőtt azonban a pénz) szinte korlátok nélkül mehetnek át a határokon. Az államok kultúrpolitikai szuverenitása sokkal inkább megmaradt, sőt egyre inkább erősödik, ugyanakkor fokozatosan eltűnik a gazdasági.

Ma már csak papíron van meg az egyes államok gazdasági szuverenitása, hiszen a nemzetközi tőke nem ismer államhatárokat. A nem megfelelő állami pénzügyi döntések esetén olyan pénzmozgások indulnak meg, amelyeket a gazdaságilag legerősebb állam sem képes saját forrásaival ellensúlyozni. A világ tőzsdéin, a nagy nemzetközi vállalatokon belül sokszorta nagyobb tőke mozgatható az országok között, mint amivel a jegybankok rendelkezhetnek. **Ma**

már nem az állam irányítja a gazdaságot, hanem a világgazdasági erőkhez kell az államnak gazdaságpolitikájával igazodnia.

A személyi tulajdon győzelme

E század azt hozta magával, hogy a tőke nagy többsége személyi tulajdonba került. A klasszikus közgazdaságtan joggal azt tartotta lényegesnek, hogy milyen a társadalom fő tulajdonformája. A klasszikus kapitalizmusban a nemzeti vagyon többsége magántőkés tulajdonként működött. **Ma a nemzeti vagyonnak legfeljebb ötöde tőkés tulajdon, de ennek is csak a fele a tőkések magántulajdona, a többsége a lakosság, elsősorban a nyugdíjasok tőkéje. Ezzel szemben a fizikai nemzeti vagyon fele,** az ennél is fontosabb szellemi vagyon négyötöde ma személyi tulajdonú, ennek is a nagyobb része elidegeníthetetlen személyi tulajdon.

A családok többségének van családi háza, nyaralója, gépkocsija, könyvtára. Ez teszi ki a fizikai nemzeti vagyon felét. Kezdjük az egyszerűbbel. A lakosság tulajdonában lévő családi házak, lakások és nyaralók értéke ma közel háromszor akkora a fizikai nemzeti vagyonhoz viszonyítva, mint a század elején volt. **A személyi tulajdon nagyobb része azonban a szellemi tőke. Ez a század elején alig érte el a fizikai nemzeti vagyon tizedét, ma körülbelül kétszerese.** Márpedig a tudás az a személyi tulajdonú tőke, vagyon, ami el sem idegeníthető, legfeljebb a használata ideiglenesen bérbe adható.

A klasszikus kapitalizmust még úgy határozták meg a közgazdászok, mint azt a társadalmat, amelyben két termelési tényező volt: a munkaerő és a tőke. Az aligha volt vitatható, hogy az utóbbi volt az úr. Ezzel szemben a fogyasztói társadalom olyan társadalom, amelyben már a tőke többsége is a munkaerő tulajdona és változott az is, hogy a munkaerő elidegeníthetetlen tőkéje, szaktudása, szorgalma, fegyelmezettsége és kezdeményező szelleme az úr.

Az alapvető társadalmi változásokat tovább lehetne sorolni, de ennyi is elég annak bizonyítására, hogy a jelenkori fogyasztói társadalom minőségileg más társadalom, mint az előző, kapitalista társadalom volt. Mindezzel azt kívántam illusztrálni, hogy a mai fejlett világ minden tekintetben minőségileg más, mint ami a század elején volt, ezért joggal tartjuk századunkat a nagy fordulatok századának. Nemcsak a korábbi világpolitikai helyzet omlott össze, hanem a társadalmi és gazdasági tartalma is minőségileg átalakult.

A piacra termelés helyett megrendelésre termelés

A piacra termelő társadalomból a piacnak termelő társadalom lett. Az emberiség történetét a fogyasztás korlátozásának szükségessége jellemezte. Ezek a társadalmak csak az életszínvonal nagyon alacsony szintjén voltak képesek a népesség túlszaporodását megakadályozni. Ez az objektív magyarázata annak, hogy a múlt minden társadalmát a gazdaságilag haszontalan felhalmozások, és a kincsképzés, a hatalmasok pocsékoló fogyasztása, és a tömegek állandó létbizonytalanságot jelentő szegénysége jellemezte. Éppen a jelenkor bizonyítja be, hogy hova vezet, ha a fejlődésre még éretlen társadalomban lehetségessé válik a népesség szaporodása.

A klasszikus kapitalizmus megismétlődő túltermelési válságait elsősorban az okozta, hogy előbb volt a termelés, aztán derült ki a piacon, hogy van-e iránta megfelelő kereslet. Előbb volt a termelés aztán az eladás. Ennek a ténynek a válságokozó hatását mindenkinél világosabban Marx ismerte fel. Ezért akart olyan eszmei társadalmat, amelyben előbb felméri az igényeket, aztán ennek megfelelően termelnek.

Ezt a teoretikus elképzelést akarta megvalósítani a szocialista rendszer azzal, hogy az igények felmérését egy nagyhatalmú hatóságra, a tervhivatalra bízta, ennek is ötvenként a párt szabta meg fő céljait. Ezzel ugyan megvalósult, hogy előbb jelentkeznek az igények, és aztán következik a termelés, a hatóságok által megszabott igények azonban hamisak voltak. Annál hamisabbak, minél fejlettebb lett a társadalmi munkamegosztás. **A nyomorban jelentkező igények még felmérhetőek, de a gazdagságban fellépők már nem. A klasszikus kapitalizmus válsága ennek következtében a tervgazdálkodás, azaz a szocializmus viszonyai között is bekövetkezett.**

A kor legfejlettebb gazdaságaiban ezzel egy időben egészen más utat választott a gyakorlat: **Fokozatosan meghódította a gazdaságot a megrendelésre történő termelés.** Előbb történik az adásvétel, aztán a termelés. Ma a fejlett országokban a nemzeti jövedelem nagy többségét, ezen belül az árutermelés mintegy kilenctizedét **megrendelésre** termelik.

Nemcsak a bedolgozók, beszállítók termelnek megrendelésre, de így készülnek a hajóktól és a repülőgépektől a célgépekig és a nagy számítógépekig a legfontosabb termékek. Az élet azt is megoldotta, hogy a nyersanyagokat is megrendelés alapján bányásszák, termelik. Ezt az árutőzsdéken történő kötésekkel lehet megoldani. A szén, az olaj, az alumínium, a réz, a gabona, a hús, a cukor, a gyapjú termelői termékeiket a termelést jóval megelőzően eladják az árutőzsdén. A mezőgazdaságban a nem tőzsdei cikkek esetében pedig egyre általánosabbá válik a szerződéses termelés. Mindez azt jelenti, hogy a szükségletekhez igazodó termelés feltételeit nem egy hatóságra bízák, hanem a piacra, de nem utólag, hanem a termelés előtt kéri ki a piac ítéletét.

Arra nem figyeltek fel még a közgazdászok sem, hogy **a kapitalizmus volt a történelem során az egyetlen társadalom, amelyben a termelés nagy többsége nem az előre felmért igények alapján történt.** A modern fogyasztói társadalom tehát csak visszatért a korábban mindig jellemző állapotra, arra, hogy az ismert igények kielégítését szolgálta a termelés.

A szellemi tőke felértékelődése

Az anyagi termelésnél, és főleg a fizikai tőkénél sokkal gyorsabban nőtt a szellemi tőke. Elsősorban nem az egyes ember tudása lett mennyiségileg sokkal több, hanem a tudás megosztása, tagozódása változott meg azzal, hogy a képzettségek szakosodtak. A század folyamán elsősorban az iskolázottság nőtt meg. Ma már nagyobb a fiatal korosztályból az egyetemre mentek és ott végzettek aránya, mint száz éve a középfokú végzettségűeké volt.

A szellemi tőke nem az egyes ember, hanem a társadalom számára lett a korábbi sokszorosa. A társadalomtudományok szinte azonnal felismerték a termelésben a munkamegosztás jelentőségét, ugyanezt a jelenséget alig érzékelik a szellemi tőke vonatkozásában. Holott az egymás munkájának hasznosításánál sokkal messzebb ment a fejlett világ az egymás tudásának hasznosításában. Az egyes ember, vagy a család korábban mindig szinte a saját tudásával élt, ma annak sokezerszeresét hasznosítja. **Ez hozta létre az emberiség legnagyobb forradalmát azzal, hogy a társadalomnak szinte mindenki tudására, mindenki képességének kifejlesztésére szüksége lett.**

A szellemi tőke szűkössé válása

A 20. század közepére már a szellemi tőke lett a szűk keresztmetszet. Ezt megelőzően minden társadalomban gazdasági szempontból felesleges, sőt a társadalmi stabilitás szempontjából veszélyes volt a nagyobb tudás. A múltban mindig hol az ember fizikai ereje, hol a termőföld, hol a tőke volt szűkös, az ember tudása soha. **Mindaddig a tudás, a képesség**

luxuscikk volt, de nem termelőerő. A jelen században a társadalmak fejlődése elsősorban attól függ, mennyiben sikerül a kor követelményeinek megfelelő szellemi tőkét előteremteni.

Ahogy a fizikai munkaerőhiányos társadalmat rabszolgatartónak nevezzük, a termőföldhiányosat feudalizmusnak, a tőkehiányosat tőkésnek, úgy kellene a jelenkori tudáshiányos társadalmat a tudás társadalmának neveznünk. Ebben mind a társadalom egészének, mind az egyéneknek a sorsa elsősorban attól függ, milyen tudással, milyen képességgel rendelkezik. A társadalmi és gazdasági teljesítmény elsősorban azon múlik, hogyan sikerül a tudást gyarapítania, a tudással való gazdálkodást hatékonyra tenni.

A minőségi munkaerő felértékelődése

A jelen századra olyan viszonyok jöttek létre, amelyben a **minőségi munkaerő vált a szűk keresztszemmé.** A jelen században már csak azért jelentkezett mennyiségi munkaerőfelesleg, mert a liberális monetáris politika nagyon alacsony belső keresletet hozott létre.

A század második felében pedig azért jelentkezett bizonyos munkanélküliség, mert az általánossá vált munkanélküliségi segélyek mellett a magasabban képzett, és igényessé vált hazai munkaerő egy sor munkát még a munkanélküliséggel szemben is elutasítandónak ítélte. A fejlett társadalmakban a század második felében jelentkező tényleges munkaerőhiány következtében került aztán sor milliók bevándorlásának eltűrésére, sőt a vendégmunkások millióinak becsalogatására. Ők hidalták át azt az időszakot, amelyben még sok képzetlen munkaerőt igénylő munka nem volt gépesítve.

Hiány a jó és drága, de felesleg a rossz és olcsó munkaerőben

Ne tévesszen meg senkit az, hogy a jelen században sem ritka a jelentős, sok esetben a munkaerő tíz százalékát is meghaladó munkanélküliség. Ez is elsősorban vagy ott jön létre, ahol a múlt századból örökölt monetáris politika mesterségesen visszafogja a keresletet, másodsorban ezen belül is mindig, és mindenütt hiány van a jó minőségű munkaerőben, és felesleg a képzetlenben, a nem megfelelő minőségűben.

Az a tény, hogy a század folyamán a minőségi munkaerő kereslete az átlagoshoz képest nőtt, a hiányt jelzi. Amíg csökkent a képzettségtől függő keresetek közötti különbség, megnőtt az azonos képzettségi szinten belül a szóródás, attól függően, milyen a minősége.

Abból a tényből, hogy a klasszikus kapitalizmusnak nem jó, hanem olcsó munkaerőre volt szüksége, fakadt az, hogy a tőke kereste az olcsó munkaerőt. Ennek köszönhetően a félig fejlettek, azaz a félperiféria országai felé jelentős spontán tőkeáramlás és iparosítás vált lehetővé.

Mára ez is teljesen megszűnt. Jelenleg a jó munkaerő, bármilyen drága is, vonzza a tőkét, a rossz, bármilyen olcsó is, taszítja. Száz évvel ezelőtt a befolyási övezetek felényi, a gyarmatok ötödnyi bérszintje vonzó volt a tőke számára, mára már a félig fejlettek negyednyi, és a volt gyarmatok huszadnyi bérszintje sem vonzó.

Az emberiség először él igazán egymás tudásából. Eddig a népesség nagy többsége abból élt, aminek megtermelésére a saját tudása alkalmassá tette, a század végén a fejlett világban már sokezerszer többől. **Eddig a legjobbak tudásának alig volt többszöröse a társadalmi tudás, most a legképzettebb is alig rendelkezik a társadalom számára hasznosítható ismeretek tízezred részével.** Ez alatt azt kell érteni, hogy a társadalmi munkamegosztásban hasznosított tudás sok tízezerszer nagyobb, mint a legképzettebb egyén tudása. **Eddig a**

tudásban alig volt munkamegosztás, most szinte abban a legnagyobb. Joggal vélik sokan, hogy korunk az informatika, a mások ismereteinek igénybevehetőségének a kora.

A származás és az öröklés jelentőségének csökkenése

Megszűnt, illetve másodlagossá vált a vérségi, a születési és a vagyoni öröklődésen alapuló determináltság. A világ fejlett ötödében már nem az a fontos, hogy hol született az egyén, hanem az, hogy milyen képességekkel. Többel nőtt a lakosság társadalmi és térbeli mobilitása, mint előtte évezredek során.

Éppen a szellemi tőke elsődlegessé válása számolta fel a vérségi és vagyoni előnyöket a társadalmi szelekcióban. Minden korábbi társadalomban a stabilitás, és nem a hatalmi funkciókat betöltők képessége volt a fontos. Ezért életveszélyes lett volna minden, képességek alapján történő kiválasztódás. A nagy öntözéses civilizációkban, mint amilyen Kína vagy Egyiptom volt, ugyan a nagy munkákat irányítóknál a jó képesség és a tudás elsődleges volt, de ez csak a társadalmak töredékét érintette. Ma ellenben a társadalomnak arra van szüksége, hogy a képességeket minél jobban kibontakoztassa. Ezt azonban sem vérségi, sem vagyoni alapon nem teheti.

A vallás jelentőségének csökkenése a fejlett világban

A fejlett világban a vallás elvesztette sok évezreden keresztül játszott kiemelkedő szerepét. Az aktív vallásgyakorlók, az egyházak dogmaiban hívők a fejlett világ lakosságának már csak kisebbségét alkotják. Az egyházak korábbi politikai szerepe másodlagossá vált. Ez nem azt jelenti, hogy a fejlett társadalmak vallásellenesek lettek, csak azt, hogy ezen a téren lényegében közömböseké váltak.

A jelenkorban a sport lépett előtérbe, és sok tekintetben átvette a vallások szerepét a tömegek körében. A sporttal és a sportesemények nézésével töltött idő sokszorosa a vallásgyakorlásra fordított időnek. Egy olimpia vagy számos világverseny minden vallási szertartásnál sokszorta fontosabb eseménnyé vált. A nagy vallási ünnepek nagyobb jelentőségűek lettek a kereskedelem, a család, mint az egyház élete és befolyása számára.

Az európai történelem jelentős új vonása, hogy kétezer év után szinte megszűnt a klérus hatalma a nagypolitikában, és háttérbe szorult a vallás szerepe az emberek életében. Ez annál erősebben jelentkezik, minél fejlettebb a gazdaság, és minél nagyobb az elesettekről való társadalmi gondoskodás. A klérus befolyása és a vallási élet intenzitása annál kisebb, minél nagyobb az életszínvonal és a társadalmi igazságosság szorzata.

Azt is mondhatnánk, hogy a vallás ott vesztette el a leginkább korábbi szerepét, ahol a kereszténység leginkább megvalósult, ahol a társadalmi berendezkedés a leginkább megfelel a krisztusi elveknek. Nem véletlen, hogy a felmérések szerint a vallásosság a skandináv országokban a legkisebb, a mediterrán térségben és Lengyelországban a legnagyobb. Még egyértelműbb a kép, ha arra gondolunk, hogy a katolicizmus súlya egyre inkább a latin-amerikai és az afrikai országokba tevődik át. Szinte csak ezeken a területeken jellemző, hogy a lakosság rendszeresen részt vesz a szertartásokon.

Hűtőtechnikai forradalom

Még a társadalomtudósok is alig veszik tudomásul a hűtőtechnika forradalmi hatását. A világ gazdaságban e század során lejátszódó, és a belátható jövőben minden bizonnyal folytatódó térbeli mozgást elsősorban a hűtőtechnika tette lehetővé.

Előtte a világ gazdaság öt ezer éven keresztül folyamatosan egyre északabbra vándorolt, e században fokozatosan délebbre. Eddig a fogyasztás nagy többségét az élelmiszerek tették ki, amelyek között sok volt a melegben gyorsan romlandó. **Ezért a háztartások élelmével való racionális gazdálkodás csak ott volt megvalósítható, ahol az éghajlat viszonylag hideg volt.** Könnyebb, olcsóbb volt a lakást fűteni, mint az élelmiszerek romlását megakadályozni. A **racionális életstílus** ezért elsősorban a hidegebb viszonyok között alakult ki. Márpedig az elmúlt évezredek gazdasági fejlődésének az alapja a racionalizmus volt.

A hűtőgépek lehetővé tették a romló élelmiszerek tárolását, nagy távolságokra (akár az egyenlítőn keresztül történő) szállítását, a lakások, munkahelyek légkondicionálását. Ennek köszönhetően mind az élet, mind a munkavégzés délebbre vált kedvezőbbé. Gondoljunk arra, hogy mennyivel könnyebb a modern táplálkozás zöldség- és gyümölcsigényeit délebbre megtermelni, mennyivel olcsóbb és kényelmesebb a lakás, több örömet adó a kert, több a lehetőség a szabadban való tartózkodásra délebbre, mint északon. Fokozottan áll ez a nyugdíjasokra, akiknek sok a szabadidejük. Nem véletlen, hogy ők indították meg a délre vándorlást, amit azután követtek a fiatal turisták, majd a szolgáltatások, és végül az ipar is. Ma már könnyebb a technológia és a dolgozók számára az ideális klímát délen, mint északon biztosítani.

A század elején a világ iparának négyötöde Európa észak-nyugati, és Észak-Amerika északkeleti ötödében volt. Ma ezeknél gyorsabban fejlődnek a tőlük délre lévő területek.

Hangulati fordulat: a pesszimizmus kora

A fentiek után nehezen érthető, hogy **miért olyan jellemző korunk fejlett világában a pesszimizmus.** A kor embere szemében sokkal feltűnőbbek a hibák, a hiányosságok, a fejlődéssel együtt járó veszélyek, mint az elért eredmények. Örök emberi tulajdonság, hogy **minél gyorsabb a fejlődés, annál nagyobb a veszélyérzet.** Hiába igazolja minden statisztika, hogy a repülés a legbiztosabb, a kerékpározás pedig a legveszélyesebb közlekedési forma, az előbbtitől a többség fél, az utóbbit pedig veszélytelennek tartja.

Így vagyunk korunk természetvédő mozgalmaival is. Bizonyított tény, hogy a technikai és gazdasági fejlődés során megteremtődnek azok a források és technikai eszközök, amelyek biztosíthatják a természet védelmét. Ezzel szemben a túlszaporodó, és gazdasági téren lemaradó világban felgyorsult a természetpusztítás, ugyanakkor hiányoznak a védekező eszközök és források. A természetet csak ott féltik a fejlődéstől, ahol ennek kisebb az indokoltsága.

Még a társadalomtudósok sem veszik tudomásul, hogy **az emberek megelégedettsége és biztonságérzete nem fokmérője a haladásnak.** Minél fejlettebb egy társadalom, és főleg minél gyorsabban fejlődik, annál nagyobb abban az elégedetlenség. Alapvetően tévednek tehát azok, akik a fejlődés eredményeit a közvéleményről készített felmérések alapján mérik. Az általános megelégedettséget, biztonságérzetet csak a szegény és stagnáló társadalmakban lehet megtalálni, a fejlettekben soha. Igaz ez még a társadalmakon belül is. Az elégedetlenség nem a szegények, hanem a viszonylag jól élők körében terjed. Természetes, hogy a viszonylag jól kereső művészek és újságírók is elégedetlenebbek, mint a szerény jövedelmű nyugdíjasok. A fejlődés minősítésének egyetlen biztos mutatója az, hova mennek az emberek, vagyis hogyan szavaznak a lábukkal. Ha szinte mindenki a fejlett világban szeretne élni, és szinte senki nem akar a fejlettből az elmaradottba átköltözni, akkor bátran mondhatjuk, hogy a fejlődés egyenlegében pozitív eredménnyel járt.

A gyarmati rendszer értelmetlenné válása

Nemcsak a félperifériák megtört felzárkózási lendületének, de a gyarmati rendszer megszűnésének is az lett a fő oka, hogy az olcsó, de képzetlen munkaerő gazdasági előnyből gazdasági hátránnyá vált. Ez már nemcsak az iparban, de az agrártechnikai forradalom következtében a mezőgazdaságban is jellemzővé vált.

A század első felének politikai történetét e tény felismerésének hiánya jellemezte. A két világháború még imperialista célokért folyt. Új területek megszerzéséért, illetve a birtokolt területek megtartásáért hoztak példátlan áldozatokat. **A két világháborúban azért támadtak, aminek a megszerzése már értelmetlen volt, és azt védték, amit már nem volt érdemes védeni.** A tőke már régen felismerte, hogy nem érdemes a gyarmatokra, a befolyási övezetekbe menni, sokkal jobb, ha a fejlett világban marad. A politika azonban még mindig az előző század célrendszerében élt.

Fordulat a komparatív előnyökben

Az ipari forradalom a 19. századra egészen más világgazdasági struktúrát hozott létre, mint a 20. századi tudományos és technikai, valamint az agrártechnikai forradalom. Az ipari forradalom óriási komparatív előnyt biztosított a világ népességének elenyésző hányada számára az **iparban** és a **hadviselésben**, ugyanakkor komparatív előnyt az elmaradt világ, azaz **földünk népessége nagy többsége számára a mezőgazdaságban.**

Az ipari forradalom következményeként a világ gazdasági és politikai hatalmává vált nyugati társadalmak (gyakorlatilag csak Anglia és Belgium, később is csak Nyugat-Európa, amelyeknek lakossága nem érte el a föld népességének **tíz százalékát**) az első száz évben csak azt látták, hogy szinte az egész világ iparcikk-ellátóivá válhattak. Azt nem vették észre, hogy ugyanakkor a világ nagy többsége ezzel vált a nemzetközi munkamegosztás részesévé azáltal, hogy a mezőgazdaságuk és bányászatuk komparatív előnyökhöz jutott.

Az a tény, hogy a nyugati világban az ipari termelés, hála a kor technikai találmányainak, megsokszorozta a termelékenységet, ugyanakkor a mezőgazdaságban alig történt technikai előrelépés, a **fejlett világ mezőgazdaságát komparatív hátrányba hozta.** Ez tette lehetővé, hogy mindkét fél számára előnyös munkamegosztás, külkereskedelmi kapcsolat alakulhasson ki a fejlettek és az elmaradottak között.

Az előnyök kölcsönössége nem jelentette azok nagyságának egyenlőségét, még kevésbé a politikai egyenrangúságot. A világgazdaság perifériáin és félperiférián élő népek terhe az ipari társadalom proletárjaiéhoz hasonlítható: **nem nyertek a technikai haladásból, ugyanakkor az szétverte korábbi viszonyaikat. Az ipari forradalom, az abból kinőtt kapitalizmus és annak imperializmusa nem áldás, hanem átok lett a kor emberiségének négyötöde számára.**

Fordulat a (fél)perifériák sorsában

Az agrártechnikai forradalom hatása élesen jelentkezett a félperifériák országaiban, így Európa keleti felében is. **Ez a térség a 19. század közepe után rohamos fejlődésnek indulhatott, mert agrártermékei versenyképessé váltak. A 20. század elejére azonban a fejlett világ agrárimportőrből agrárexportőrré vált.**

Ezzel vége is lett az oly sok sikerrel kecsegtető felzárkózási és polgárosodási folyamatnak. **Ahogy Amerika felfedezése és az indiai tengeri utak feltárása a 16. században Európa keleti felében megállította azt a sikerekben gazdag felzárkózási folyamatot, amit a**

térsegen keresztül vezető **világkereskedelem**, és az itt nyerhető fémek **bányászata** jelentett, **úgy állt le a századforduló idején a társadalmi és gazdasági fellendülés** a mezőgazdaság komparatív előnyeinek és a fejlettek agrártermék- igényének megszűnése után.

Csapás az olcsó munkaerőre

Amíg az agrártechnikai forradalom a gyarmatok és a félperifériák mezőgazdaságának komparatív előnyét számolta fel, addig a tudományos és technikai forradalom az olcsó munkaerőből fakadó előnyöket változtatta hátránnyá. A modern iparnak a korábbival szemben már nem sok olcsó, hanem egyre kevesebb és egyre képzettebb munkaerőre, és minél fejlettebb infrastruktúrára van szüksége.

Nincs még mindig leírva, hogy az ipari forradalom annakidején a világ népességének tizede számára az iparban, és a kilenczede számára a mezőgazdaságban a **munkaerő olcsóságában** hozott komparatív előnyt. Ezzel szemben **az agrártechnikai, és a tudományos és technikai forradalom az elmaradottakat megfosztotta minden komparatív előnytől.** Ez az oka annak, hogy a jelen század folyamán a fejlettek és az elmaradottak közötti árucseré és tőkek mozgás súlya a korábbi törtrészére csökkent, és a világkereskedelem egyre nagyobb hányadát a fejlettek egymás közötti forgalma teszi ki.

Csapás a fejletlen infrastruktúrájú térségekre

A tudományos és technikai forradalom csak tovább fokozta az elmaradottak relatív helyzetének romlását. **Megnőtt az infrastruktúra jelentősége. Amíg korábban elmaradott környezetben is lehetett korszerű technikát és gazdaságos termelést folytatni, korunkban ez egyre inkább lehetetlen.**

A széles bedolgozói hálózattól kezdve az infrastrukturális szolgáltatásokon keresztül az oktatási rendszerig, vagyis a vállalatokon kívüli körülményektől függ elsősorban a termelés hatékonysága. A klasszikus kapitalizmusban a vállalat kerítésen belüli feltételei, a technikai felszereltsége és bérszínvonala voltak a tőkehatékonyság szempontjából döntőek, most a kerítésen kívüliek azok.

Csapás a fejletlen belső piaci országokra

Fejlett belső piac nélkül nem lehet egyetlen ország gazdasága sem versenyképes. Erre sokáig az iparpolitika szakértői sem jöttek rá. A század kudarcba fulladt gazdaságfejlesztési elképzeléseit többek között az is jellemezte, hogy az exportot a belső piac rovására akarták fejleszteni. **Amíg a múlt századi kapitalizmus versenyképességének alapfeltétele volt a belső fogyasztás korlátozása, addig korunkban már sem a politikai, sem a gazdasági egyensúly nem tartható fent az egyre növekvő lakossági fogyasztás nélkül.**

Amíg a kapitalizmus és az iparosítás kiépítéséhez a takarékoság, a fogyasztás korlátozása volt szükséges, addig a század második felére kialakult fogyasztói társadalom már egy **jövedelmét elköltő népességet** kíván.

A takarékos puritanizmus hátrányossá válása

Max Weber a század elején még joggal állapította meg, hogy a századfordulóig csak azok a társadalmak voltak képesek felépíteni a polgári demokráciát és a kapitalista gazdaságot, amelyek civilizációját a puritanizmus, a takarékoság, a fogyasztási igények önkéntes korlátozása jellemezte.

Más szavakkal, **a klasszikus kapitalizmus társadalma és gazdasága csak a puritán etikájú angolszász, skandináv és germán civilizáció viszonyai között épülhetett fel.** A század első felének egyre erősödő politikai és gazdasági válságát azonban már éppen ez a puritán etika váltotta ki. A belső piac nem nőtt a társadalmi igényeknek megfelelően, a keletkező jövedelmet megtakarították, ahelyett, hogy elfogyasztották volna.

Természetesen hiba volna feltételezni, hogy a nyugat-európai emberek nem akartak jobban élni, többet fogyasztani. A fogyasztás azért volt aránytalanul alacsony, mert a liberális piacgazdaság nem biztosított kellő mértékű bériáramlást. Mint majd a későbbiek folyamán többször látni fogjuk, a fogyasztás kellő szintre emelését és strukturális átalakítását éppen a piac uralkodó szerepe akadályozta a kor fejlett társadalmaiban.

Ezért **egyrészt magának az államnak kellett magára vállalnia jelentős foglalkoztatást, és ezzel együtt jelentős jövedelemteremtést, másrészt a dolgozók politikai nyomásának kellett a bérek emelkedését elérnie. Harmadrészt, a rájuk kényszerített háborúnak kellett kikényszerítenie az infrastruktúra állami forrásokból történő kiépítését, a vásárlóerő mesterséges növelését.** Ahol ez nem történt meg demokratikus eszközökkel, ott a feladat elvégzésére az erőszakot előtérbe állító **diktatúrák** kapták meg a nép bizalmát.

A történelmi szerencse forgandó

Japán prototípusa a szigorú puritanizmusnak. Ez eddig óriási előnye volt, várhatólag egyre kevésbé lesz az. Amíg Európa és Észak-Amerika kettős civilizációjú térség, van benne igen erős puritán és igen erős individualista elem is, addig Japán a világ leghomogénebb civilizációjú országa. Abban egységes, és szinte erkölcsileg kötelező a puritanizmus. A négy tigrisről is általánosságban ez mondható el.

Kelet-Ázsia egésze azonban nem ennyire homogén civilizációjú. A dél-kínaiak viszonylag individualisták, rugalmasak, kereskedő szelleműek. Nem véletlenül csak ebből a dél-kínai civilizációból rajzolt ki nagyszámú népesség a tőle dél-keleti világba, ahol aztán szinte egyedüli képviselője lett az iparos és kereskedő polgárságnak, és az Egyesült Államokba, ahol a legsikeresebb bevándorló népcsoport lett a zsidóság mellett.

Azt a világ- és belkereskedelmi szerepet, amit az európai civilizációban az elmúlt évezred során az **olaszok** és a **zsidók** játszották, játszották és játsszák mindmáig a **dél-kínaiak**. Napjainkra annyira ráült a kelet-ázsiai puritánok gazdasági sikere, hogy megfedkezünk arról, hogy Kína délkeleti része viszonylag individualista. Ha nem is európai, de kelet-ázsiai mértékkel mérve.

Ahogy Európát a 19. században a nyugat-európai puritanizmussal azonosította a közgazdaságtudomány, és az Egyesült Államokat az észak-keleti államok puritanizmusával jellemezték a század közepéig, úgy Kelet-Ázsia civilizációját a japánokéval, a koreaiakéval és az észak-kínaiakéval azonosítjuk. Ez azért hiba, mert tőlük délre él vagy 600 millió individualistább ember, akiknek a kultúrájuk legalább annyira kelet-ázsiai, mint amennyire az individualista olaszok európaiak.

Kelet-Ázsiában tehát pár évszázados késéssel ugyanaz játszódik le, ami Európában és Észak-Amerikában: a gazdasági fejlődés első szakaszában a puritán rész jár az élen, a másodikban az individualisták felzárkóznak, sőt előre törnek. E két civilizáció mindhárom világgazdasági centrumon belül egymással egyre jobban integrálódni fog. A nyelv, mint államszervező tényező, el fogja veszíteni az elmúlt száz évben játszott fontos szerepét, ezzel szemben a különböző civilizációk csak akkor fognak azonos államkeretekben megférni, ha színvonaluk a gazdasági követelményeknek való megfelelés tekintetében azonosává válik.

Hiába beszélnek egy nyelvet például az olaszok, a déliek gazdasági téren egyre inkább le fognak maradni és ennek megfelelően politikailag el fognak szakadni. Érdekes módon a lemaradásuk annál nagyobb lesz, minél jobban fel akarják emelni magukhoz őket az északiak, és minél tovább fognak ragaszkodni az egységes államiságukhoz. A modern korban tragikus következményekkel jár az, ha egy népet, vagy akárcsak egy országrészt adminisztratív és gazdasági eszközökkel akarnak felemelni.

Minden bajba jutott nép azt hiszi, hogy kellő nagyságú alamizsna, segély vagy támogatás kisegítené. A tapasztalat ennek az ellenkezőjét bizonyítja. Ezzel szemben az elnyomott, de fejlődésre alkalmas népek még az elnyomatásukban is jobban fejlődnek az elnyomóiknál. Ebben a tekintetben jó példa a balti népek, a szlovének és a katalánok gazdasági sikere.

Azt a változást is a század hozta, hogy amíg a 19. századot a különböző fejlettségi szinten lévők kooperációja, illetve kikényszerített együttműködése jellemezte, addig ma már, és a jövőben egyre inkább, csak az azonos szinten lévők tudnak majd együtt élni. A különböző nyelv nem lesz akadály, de a nem megfelelő civilizációs szint eleve kizárja a békés egymás mellettélést.

Kultúra és szabadidő

A világ gazdasági centrumaiban egyre fokozódni fog a gazdasági integráció, ugyanakkor **a különböző kultúrák egyre jobban önállósulnak.** A világgazdaság egyre kevésbé fogja ismerni az állami határokat, különösen egy-egy térségen belül, a kulturális autonómiák ugyanakkor egyre erősebbek lesznek. Mivel magyarázható ez az ellentétes jelenség?

Mindenekelőtt a megnövekedett szabadidővel. **A modern társadalmakban egyre rövidebb lesz a szervezett munkában töltött, egyre több a szabadon megválasztott módon eltölthető idő.** A társadalmilag szervezett munkában eltöltött munkaidő az alábbi két okból csökken. Egyfelől **kitoldódik a munkába lépés ideje, ugyanakkor meghosszabbodik a nyugdíjban töltött munkaképes évek száma.** A tanulás befejezése egyre inkább kitoldódik. Minden megelőző társadalomban a katonai szolgálat vett el számos évet a munkaképes korból, ma a tanulás játssza ebben a tekintetben a fő szerepet. A munkaképes nyugdíjasok megfelelően szervezett foglalkoztatása szinte sehol nincs még megoldva.

Másfelől a munkaviszonyban lévők egyre kevesebb órát dolgoznak évente. Nyugat-Európában a munkaviszonyon belül az éves potenciális munkaidőnek már alig több mint fele van szervezeten munkával lekötve, átlagosan évi 1750 óra. Ez az arány a Távol-Keleten a legmagasabb, átlagosan évi 2200 óra, és Észak-Amerikában a kettő között van, mintegy 2000 óra.

Érdekes módon, kevés szó esik arról, hogy a távol-keleti gazdasági sikerekben milyen nagy szerepet játszik az európaiakénál közel ötven százalékkal hosszabb munkaidő, a sokkal kisebb munkanélküliség, és az, hogy a munka intenzitása is ott nagyobb. **Nemcsak a munkaidő hossza és intenzitása nagyobb a Távol-Keleten, hanem a szervezett, azaz iskolai tanulásra, a tudatos szellemi vagyontévesztésre is lényegesen több időt fordítanak.** Márpedig bizonyos szempontok esetében ezt is külön kellene választani a szabadidőtől, hiszen azt a legfontosabb termelési tényező, a tudás gyarapítására fordítják. De még ez az arány is csak a **munkaképes korcsoportokra vonatkozik.** Ma az a szervezett tanulás, amit már munkaképes korban töltenek, mintegy öt év, és a nyugdíjkorhatárt meghaladóan is legalább ennyi munkaképes évet élnek meg az emberek, akkor a makroszinten szervezett munkában eltöltött munkaidő a teljes munkaképes életkorra vetítve alig harmadát éri el a potenciálisnak. Az is figyelemre méltó, hogy a közgazdasági elemzések csak a munkaidő hosszát nézik, nem veszik figyelembe azt, hogy eltérőek a nyugdíjkorhatárok. Például az alacsony magyar nyugdíjkorhatár és

nyugdíjba-meneteli kedvezmény következtében a potenciális munkaerőnek mintegy hatoda **nincs szervezeten munkával kihasználva!**

Érdemes megjegyezni, hogy **közgazdászok az életszínvonal mérése során csak a fogyasztást veszik figyelembe, de azt nem, hogy ezt mennyi munkával lehet elérni.** Pedig az ember felszabadulása nemcsak a nagyobb fogyasztásban, hanem a szabadidő megnövekedésében is jelentkezik. Különösen azért, mert a szabadidő egyre fontosabb társadalomformáló tényező lesz. **Az is e század nagy eredménye a fejlett világban, hogy a sokszorta magasabb életszínvonal sokkal könnyebben, sokkal kevesebb és sokkal kisebb megerőltetéssel járó munkával érhető el.** Nemcsak azt kellene mérni, hogy mit ér el e kor embere a múlttal szemben, hanem azt is, hogy ezt mennyivel kevesebb munkával és fáradtsággal.

Még a marxisták sem vették tudomásul, hogy **a lerövidült munkaidőnek az is a következménye, hogy a tudatot már nemcsak a munkahelyen uralkodó viszonyok alakítják, hanem egyre inkább (s ma már jobban) a szabadidő eltöltésének módja is.** Többek között ezért nem vált be a bejósolt elidegenedés. Az már a korábbi korokban is tapasztalható volt, a társadalomtudományok mégis kevés figyelmet szenteltek annak, hogy **a szabadidő emberhez méltó kihasználása milyen fontos kultúrtényező.** Ez a hatás két formában jelentkezett.

Egyes társadalmak szervezeten kihasználták a társadalmi újratermelési folyamatban, vagyis a gazdaságban nem hasznosítható munkaidőt. **A nagy kultúrákat, különösen azok születését mindenütt és mindig az jellemezte, hogy a társadalom hasznosította a gazdasági racionalizmus alapján nem hasznosítható munkaidőt.** Minden kultúra születése tele van nagy közmunkákkal. Gondoljunk az ókor gigantikus munkamennyiséget elemésztő építményeire, szertartásaira. De ez jelentkezett az európai középkor katedrálisépítéseiben és pompás szertartásaiban is. De a jelen században az Egyesült Államok is nem utolsó sorban annak köszönheti a gazdasági vezető szerepét, hogy a piaci gazdaságban nem foglalkoztatott munkaerő-kapacitását közmunkákban hasznosította.

A népi kultúra is szabadidő-kihasználásból született. A művészileg megmunkált tárgyak, ruházat, épület, bútor díszítése sokszorta több munkát emésztett fel, mint a racionálisan felfogott használati érték létrehozása. Évtizedekkel korábban egyszer számításokat végeztem arra vonatkozóan, hogy egy kalotaszegi hozomány elkészítéséhez mennyi munkát használtak fel. Arra az eredményre jutottam, hogy legalább 10 év munkája volt benne, de ennek közel háromnegyede ornamentika, díszítés volt.

Meg is lehet fordítani a fenti tanulságot: **minden kultúra elpusztult, ha a szabadidejét semmittevésre, élvezetekre fordította.** Különösen áll ez a 20. században kialakult fogyasztói társadalomra, amikor a szabadidőben fogyasztott kultúra és információ lényegében a tudástőke bővülését hajtja végre.

4. A nagy megújulások százada

*„Eső után a buja gombák
S mint Florencban a májusi virágok,
Úgy születnek szent garmadával
Mostanában az új világok.”*

*A nagyranőtt Krisztusok
(Ady Endre)*

Századunk e hatalmas változásai, a fizikai tárgyak, a népesség, az életkor és a gondolatok megsokszorozódása, a természeti kötöttségektől való megszabadulások és az emberi szolgaság alóli felszabadulások, valamint az óriási történelmi fordulatok elképzelhetetlenek lettek volna

akkor, ha csak a régi minták szerint folyik tovább az élet. A 20. század mindenben megújult ahhoz, hogy tényleg mindenben más legyen, mint az előző korok világa. Nem rokona tehát annak a politikának, ami mindenben megváltozik ahhoz, hogy minden maradjon a régiben.

A 20. század elejének nagy kulturális forradalma

A megelőző évszázadok polgári társadalma csak a század közepén alakul át minden tekintetben össznépi társadalommá. Ez a folyamat azt jelenti, hogy **az országok minden lakosa egyúttal állampolgár is lett**. Szavazhat, tanulhat és költözhet. Ez a forradalmi változás sok tekintetben előbb jelentkezik a kultúra területén. A 20-as években a Nyugat nagyvárosaiban általánossá válik az a kultúra, amely először nem az osztálytársadalmat, hanem a lakosságot képviseli, amelynek nincsen történelmi és nemzeti hivatása.

Először a nagyvárosi zene válik össznépivé. Olaszországban a nagy operák áriáit a nép minden rétege ismeri, énekli. Verdi még olasz nacionalista, Puccini már egyszerűen mindenki számára írja az operákat. Puccini nem egy osztályé, hanem mindenkié, és nem olasz, hanem az egész fejlett világ népességéé. Az Osztrák-Magyar Monarchiában az operett a városi lakosság muzsikája. Mahler, de még sokkal inkább Schönberg igazán nemzetközi. Semmi közülük az adott állam hatalmi és társadalmi struktúrájához.

A képzőművészetekben a jelen századi izmusok képviselik a régi tradíciók felrúgását. A Bauhaus építészei nem templomokat és múzeumokat terveznek, hanem gyárépületeket, hivatalokat és lakótelepeket.

A dadaista és kubista festészet már nem a kor egyházait és uralkodó köreit tekinti témájának, hanem sokkal inkább azok megbotránkoztatását.

Ugyanez áll az irodalomra is.

E kulturális forradalom élesztői a kelet-európai feudalizmusból kiszabadult, nagyvárosokba menekül zsidóság. Őket nem fogadják be annyira, hogy a hatalom és az egyházak tagjainak érezhessék magukat. Ők hozzák az újat, hozzájuk csatlakoznak a nemzeti értelmiségiek legjobbjai is.

A politikai harc elmélete is megújul

A kapitalizmus megdöntését és alapvető átalakítását célzó mozgalmaknak, ideológiáknak éppen a 19. század legnagyobb materialista társadalomtudósa lett a 20. század prófétája. **Marx mint társadalomtudós a materiális, mindenekelőtt a gazdasági tényezők elsődlegességét hirdette mindenki másnál erőteljesebben, mégis belőle lett a valóságtól legjobban elrugaszkodott, a gazdasági szükségszerűségeket leginkább háttérbeállító ideológia világméretű apostola.** Ennek a szereptévesztésnek az okai ugyan Marxban is megtalálhatók, de az igazi magyarázat sokkal inkább a kor társadalmi viszonyaiban keresendő.

Mivel a kor fejlett társadalmainak uralkodó körei csak megkésve, és bátoratlanul reagáltak a megérett változásokra, és mind filozófiailag, mind politikailag rendszerük minden eszközzel való megvédését tekintették minimális céljuknak, a változások hívei is csak az erőszakos megdöntésre gondoltak. Az átalakításra vonatkozó politikai és gazdasági igényeket erőszakkal nyomták el, a változást követelők is csak erőszakos eszközökben bíztak.

Mivel az uralkodó körök nem vették tudomásul, hogy a klasszikus kapitalizmus már nem felel meg a megváltozott követelményeknek, egyre inkább elmélyült a gazdasági, és később a politikai válság is. Az elnyomottak nem tudtak elképzelni békés átmenetet, így az egész társadalmat átszövő polarizált helyzet alakult ki a századfordulóra.

A kor félig fejlett tőkés társadalmában a gazdasági és társadalmi válság előbb, és erősebben jelentkezett, hiszen itt egyrészt a megmaradt feudális elemek még anakronisztikusabbá tették a fennálló gazdasági és politikai rendszert, másrészt a kapitalizmus nem támaszkodhatott erős polgárságra. Ezért aztán, ugyan a kapitalista rendszert alapjaiban megváltoztatni akaró politikai eszmék és mozgalmak a fejlett tőkés országokban jöttek létre, a tényleges forradalmak mégsem ezekben, hanem a félperifériákon robbantak ki.

A 20. század minőségi változásai

Most is jellemző volt az a történelmi tapasztalat, hogy a kor alig vette tudomásul, hogy benne minőségileg megváltozott a társadalom. Pedig az imperializmus tőkés demokráciái alapvetően mások voltak, mint a modern fogyasztói társadalmak. Ma már szinte középkorinak kell tekinteni azt a nagyon szűk választójogot, ami a század elején a legfejlettebb demokráciában, Angliában volt. Alig találunk arra hivatkozást, hogyan teljesedett ki a század első felében a **választójog** a gazdaságilag fejlett világban. Az még inkább elhallgatott, hogy **az általános választójogban szinte minden európai demokráciát alaposan megelőzték mind a fasizmusok, mind a bolsevista szocializmusok.** Az a tény is, hogy az elmúlt ötven év során a fejlett társadalmakban az egy főre jutó termelés sokkal többet nőtt, mint valaha az évszázados társadalmi változások alatt, arra figyelmeztet, hogy a társadalmi változás alapvetőbb, mint valaha.

A szabadidő sokrétű kiaknázása

A szabadidő jelentős része **a munka utáni regenerálódást szolgálja.** Ide tartozik az üdülés és a szórakozás. Ma már a gazdaságilag fejlett országokban az üdülés és szórakozás több szolgáltatási teljesítményt használ fel, mint például a szervezett oktatás, holott az is exponenciálisan növekszik. A gazdasági élvonalba tartozó országokban sokszorta nagyobb ágazat a turizmus, mint a mezőgazdaság és a bányászat együttesen. Ma már az is tény, hogy a turisták több tőkét áramoltatnak a kevésbé fejlett területekre, mint a bankok és nagyvállalatok. Jelentős **a fizikai állapot megőrzésére fordított szabadidő** is. Ez elsősorban a sportolásban nyilvánul meg. A modern társadalmakban a sport szerepe is nagyobb, mint valaha volt. A testkultúra és az egészségmegőrzés egyre nagyobb, egyre racionálisabb céllá is válik.

A továbbtanulásra fordított szabadidő jelentősége szinte felmérhetetlen. A társadalomban működő szellemi tőke fejlesztése és karbantartása ma már mindennél fontosabb. A szervezett oktatás egy modern társadalomnak többre kerül, mint az élelmiszerek megtermelése. De a szervezett oktatáshoz képest is nő a szabadidőben folyó továbbképzésre, önképzésre fordított idő. Ez ma már sokszorosa a kulturális célokra fordított időnek.

A fenti három szabadidős elfoglaltság lényegében elengedhetetlen, racionális szükségletek kielégítését biztosítja. Sok szempontból helytelen például a keresőképeség megőrzése érdekében szükséges továbbtanulásra fordított időt szabadidőnek nevezni. Más szempontból ez mégis indokolt, mert szabad döntéssel elhasznált időről van szó. A szabadidő megnövekedése, majd egyre sokrétűbb, és a tudás bővítésére való felhasználása századunk egyik legnagyobb újítása, egyben sikereink igazi forrása.

A szükségletek közvetlen kielégítése

A közvetlen szükséglet-kielégítés is újra növekvő időhányadot köt le. Ennek kettős szerepe van. Egyrészt **azt a sikerélményt biztosítja, amit a gyári és hivatali munka egyre kevésbé.** Másrészt jövedelemkiegészítő. Ez az utóbbi azért is jelentős, mert a saját szükségletre termelés

nem adózik, a társadalmi munkamegosztással szerzett pedig adóval terhes. Ha én csinálom meg a vízvezeték, adómentes a megtakarított jövedelem, ha másokkal csináltatom meg, akkor mind ennek a fedezetét szolgáló bevételem, mind a munkát végzőé adózik. Ezért aztán **minél nagyobb a társadalmi újraelosztás, azaz az adóteher, annál nagyobb az érdekeltség a saját szükségletek közvetlen kielégítésére, a kulturális élvezetekre fordított idő.** Ez különösen igaz akkor, ha ez alatt csak a klasszikus értelemben vett kultúrát értjük. A szabadidő kultúraformáló funkciójából fakad, hogy az emberek egyre nagyobb súlyt helyeznek arra, hogy kultúrájuk múltjuknak megfelelően sajátos legyen, eltérjen a másokétól. **Minél inkább egységessé válnak a termelési folyamatok, a megvásárolt iparcikkek, technikai berendezések sokasága, annál fontosabb lesz a valamiben másság elérése.**

A gépkocsi, a televízió, a fényképezőgép, vagy a gyorsbűfé egyre általánosabb lesz, azokat látva nem lehet megállapítani még azt sem, mely kontinensen vagyunk, nemhogy melyik nép országában. Ez ellen a homogenizálódás elleni ösztönös védekezésésként jön létre az én külön házam, az én még inkább külön kertem, az én sajátos könyvtáram igénye, s ez egyre inkább alapvető szükségletté válik.

Világnyelv és nemzeti nyelvek

Századunkban megújult a nyelv, mert új világnyelvek alakultak ki, miközben a nemzeti nyelvek is reneszánszukat élik. Az angol, a komputernyelv, vagy a filmek képi nyelve a század végére már igazi világnyelvek. A gazdaság és a civilizáció egyre inkább egynyelvűvé válik, illetve ma már minden fontosabb szakma tudásanyagához hozzátartozik egy világnyelv, mindinkább az angol elsajátítása. Észak-Amerika eleve egynyelvű térség. Nyugat-Európában is egyre általánosabbá válik az angol nyelv ismerete.

A Távol-Keleten még tisztázatlan a helyzet és lassú lesz az egynyelvűség a gazdaságban. Ez hátrányukként fog jelentkezni. Ezzel szemben **egyre nagyobb fontosságot tulajdonítanak a kulturális elkülönülésnek, féltékenyen őrzik, ápolják a nemzeti nyelvet.** Még Németországon belül is kényesen vigyáznak arra, hogy saját körükben a népnyelvet használják. Ha a szászok vagy a bajorok egymás között beszélnek, még a született németek is nehezen értik meg őket.

A kisebbségek (új) sorsa

Ahogy a gazdaság elmossa a határokat, a kulturális és nyelvi önállóság nem teret veszít, hanem erősödik. Ennek a törekvésnek felel meg a gazdasági integrációval párhuzamosan folyó szeparatizmus, azaz nyelvi és kulturális autonómia. Ez a folyamat érdekes módon nem kedvez a kisebbségeknek, ha nem érik el az autonómia mennyiségi és sűrűségi küszöbértékeit. A kisebbségek ezért csak térben elégíthetik ki kulturális sajátosságukhoz való ragaszkodásukat. Oda vándorolnak, ahol erre lehetőségük van, vagyis az anyaországba. Ennek első példáját a zsidóság és a németiség hazavándorlása nyújtotta és nyújtja.

Bármennyire érthető az a vágy, hogy a kisebbségek évszázados életterükben fennmarad-hassanak, az esetek többségében nem reális. **A rohamosan integrálódó világban, és főleg ott, ahol a lakosság térbeli mobilitása és felsőfokú képzése alapvető érdek, a nemzeti tömbök el fogják nyelni kisebbségeiket, azok annál gyorsabban beolvadnak, minél nagyobb szabadságot élvezhetnek.**

A soknemzetiségű államok csak ott fognak megmaradni, ahol a nemzetiségek civilizációja azonos szintű, mint például Svájcban. El fognak tűnni ott, ahol nem érik el a területi autonómiához szükséges kritikus mennyiséget, ahol mégis történelmi gyökereik vannak, de más a kulturális örökségük és eltérő a civilizációjuk, mint a többségi népe.

Már e század folyamán is csak ott maradtak meg a kisebbségek, ahol elnyomták őket, illetve ahol a társadalmi gazdasági fejlődés nem érte el a fogyasztói társadalmak szintjét. Ezt nekünk, magyaroknak kellene a legjobban látnunk: a század elejéhez képest a trianoni határokon kívülre került magyarság ott tudta a legjobban megőrizni létszámát és magyarságát, ahol a legszegényebben, és a leginkább elnyomva kellett élnie.

Az állam kétszer is megújul

Mint közgazdász, nem hagyhatom ki a század nagy változásai közül az állam gazdasági szerepének előtérbe kerülését, és a század végére való lassú visszavonulását. Ahogy a 19. század a nemzeti, azaz a politikai államok, a 20. a gazdálkodó államok kora volt. A század végére pedig mind a nemzeti, mint a gazdálkodó állam szerepe csökkenőben van. **E század így az állam gazdasági szerepében is minőségi változást hozott.** A nemzeti jövedelem harmadát, felét az állam elvonja, és csak kisebb részét használja fel a klasszikus állami költségek fedezetére, a nagyobb részét újra elosztja. Ezt egy sor makrogazdasági és szociális feladat ellátása miatt vállalta feladatává, amelyeket a piac nem képes az igényeknek megfelelő szinten kielégíteni.

A vállalkozói és a társadalmi érdek eltávolodása

Már az elvonás nagysága is alapvető társadalmi változások sorát indította el. A korábbi társadalmakban a gazdasági egységek, a vállalkozások és a társadalom érdeke hosszú távon nagyon közel volt egymáshoz. Ez azért volt lehetséges, mert viszonylag kicsi volt a gazdasági egység költségei között az állami elvonás. Amikor azonban az elvonás elérheti (sőt, sok országban már el is érte) az összes egyéb költség nagyságát, a két érdek elválik egymástól.

A gazdasági egység tulajdonosa számára addig érdemes a tőke működtetése, amíg a költségei, köztük az adók és elvonások is, megtérülnek. A társadalom számára azonban a költségek fele állami bevétel. Az állam ezért szegényedik, ha a tulajdonosa számára veszteséges vállalatok leállnak. A modern államok általános eladósodásának éppen az az oka, hogy a vállalatok csak addig termelnek, amíg abból tulajdonosi nyereségük marad, azonban az állam számára a veszteséges vállalatok továbbműködése mindaddig hasznos, amíg nem csökken egészségtelenül alacsonyra a munkanélküliség. Ettől azonban ritka esetben kell félni.

A vállalkozások és az állam érdeke még ennél is jobban elszakad annak következtében, hogy az állam szociális kötelességévé vált a munkanélküliek segélyezése. A modern állam számára a leépített vállalatok megtakarított munkabére, mint munkanélküli segély, kiadásként jelentkezik. **A fenti ellentmondásból fakad, hogy a jelenkori jóléti társadalomban a társadalmi és a vállalkozói érdek annál távolabbra kerül egymástól, minél nagyobb az elvonás súlya.**

Az amortizáció és a tulajdonosi jövedelem vállalkozási költséggé vált. A gazdasági egység tulajdonosa számára a saját munkája és az amortizáció is olyan költség, aminek a teljes megtérülését csak olyan mértékben várja el, amilyen részben a saját munkaerejét és az amortizálódó tőkéjét másutt a mérlegében szereplő árán el tudja adni. Ez a probléma már századokkal korábban nagyon élesen jelentkezett a kisparaszti gazdaságban, amelyikben a szereplők mindaddig nem álltak le a termeléssel, ameddig a folyó kiadásai megtérültek, és valami megmaradt munkajövedelemre, és esetleg amortizációra is. A paraszt okosabb volt. Az ő világában kicsi volt az elhelyezkedés lehetősége, ha leállt volna a termeléssel, nem mehetett volna el bér munkásnak. Nálunk a parasztok nagy többségének kisebb volt a jövedelme, mintha elment volna a család bér munkába a nagyvállalkozókhoz.

Ezért lehetett szinte általános a paraszti világban, hogy a termelés akkor sem állt le, amikor lényegesen kisebb volt a bevétel, mint a költségek, amelyek között a munkabér és az amortizáció is szerepelt volna.

A tőkés is okosabban gondolkodik a modern gazdaságpolitikusoknál. Ő sem állítja le mindaddig a termelését, tőkéje működését, ameddig az amortizációja legalább részben megtérül. Feltéve, hogy nem tudja az eszközeit, a lekötött tőkét kisebb veszteséggel eladni, mint amennyit a meg nem térülő amortizációja jelent. Tételezzük fel, hogy a vállalkozónak van egy cukorgyára, amit nem lehet eladni. Ennek a cukorgyárnak az éves amortizációja 100 millió. Ezzel szemben 50 millió a vesztesége. A leállítás nála évi 100 millió veszteséggel járna, a működés csak 50 millióval. Természetesen a kisebbik rosszat választja.

A veszteséges vállalatok leállítását szorgalmazó gazdaságpolitikusoknak akkor volna igazuk, ha a saját munkán alapuló kisvállalkozásban résztvevők és a leállított vállalatok bér munkásai el tudnának helyezkedni a munkaerőpiacon; ha az amortizáció kicsi volna a leállítás esetén, illetve az eszközöket megfelelő áron el lehetne adni; ha nem volna jelentős adó- és járadékfizetési kötelezettség.

Ezek vannak, sőt egyre nagyobbak, és ma már együttesen a költségek kétharmadát is meghaladják. Ebből következik az a társadalmi érdek, hogy **ha jelentős a munkanélküliség, ha a lekötött eszközök iránt nincs megfelelő kereslet, ha a költségvetési elvonás jelentős, akkor minden veszteséges vállalat működése előnyös a társadalom számára mindaddig, amíg a veszteség meg nem haladja az árbevétel kétharmadát.** Márpedig jelenleg jellemző a magas munkanélküliség, törvénytörő a magas amortizáció és a magas állami elvonás.

A fentiekből fakadt, hogy **a társadalom a klasszikus kapitalizmussal szemben nem bízhatta a vállalkozókra a gazdaságot, hanem egyre több gazdaságpolitikai funkciót magára kellett vállalnia.** Ez hozta magával az Állam tündöklését. A század egészére jellemző egyébként az a vita, ami a közgazdászok között **az állam és a piac szerepmegosztása** körül folyik.

Ennek megítéléséhez érdemes figyelni arra, hogy századunkban a nemzetgazdaság és az üzemgazdaság különvált. A klasszikus kapitalizmus viszonyai között a vállalkozások közgazdaságtana és a nemzetgazdaságé azonos elveken épülhetett fel. Kicsi volt az állami elvonás, az is döntően nem a termelőket, hanem a fogyasztókat terhelte. Nem kellett az államnak jelentős és költséges szerepet vállalnia az oktatásban, az egészségügyi ellátásban, az infrastruktúra kiépítésében. A munkanélküliekről nem kellett az államnak gondoskodnia. Kicsi volt az állami adminisztráció. A 19. század szociális forradalmáraival ellentétben ezeknek a feladatoknak az elvállalása akkor még nem is lett volna reális, sőt még célravezető sem.

Nem véletlenül, ez a múlt századi tőkés társadalom is osztálytársadalom volt abban az értelemben, hogy a hosszú távú társadalmi érdeket csak a tőkeosztály érdekérvényesítése jelentette. Más szavakkal: **a klasszikus kapitalizmus viszonyai között hosszútávon a társadalom**

egésze akkor járt a legjobban, ha biztosította a tőkésék érdekeinek érvényesülését. Alapvetően tévedett a marxizmus, amikor a múlt század viszonyai között a tőkésékével szemben a dolgozók érdekérvényesítéséért szállt síkra, mondván, ezek képviselik a társadalmi érdeket. **A múlt minden társadalmában, a tőkésre is az volt a jellemző, hogy a társadalmi érdek kifejezője, megvalósítója csak egy, a hatalom birtokosaként szereplő kisebbség lehetett. A többség hatalma mindig és szükségszerűen anarchiához, és újra egy szűk kisebbség hatalmához vezetett.**

Ezt a problémát még a politikában a tudományt messianizmusra cserélő Marx is elismerte, amikor arról beszélt, hogy minden olyan társadalomban, ahol a dolgozók érdekérvényesítésének még nem érték meg a gazdasági és kulturális feltételei, az esetleges forradalom után „visszaáll a régi szemét”. Ezt a Marxot semmi sem igazolta jobban, mint az, ahogyan a kulturálisan és gazdaságilag még elmaradott Oroszországban a forradalom győzelme egy kisebbség embertelen, bizantikus diktatúrájává nőtte ki magát. Magára a marxizmusra, és főleg annak a hatalomra jutott híveire azonban nem ez a kulturális és gazdasági feltételhez kötött ideális társadalom kívárása volt a jellemző, hanem éppen az ellenkezője, a hatalom mindenhatóságában való vak hit.

A jelen század közepe azonban minőségi változást hozott a társadalomfejlődés történetében, meghozta a többségi akarat érvényesülését. **Először jött létre egy olyan helyzet a világ fejlett ötödén, amelyben már a társadalmi érdek távlatilag akkor érvényesül a legjobban, ha a többség akarata, elvárása valósul meg.** Hogy miért alakult ez így?

A vállalkozók akkor járnak a legjobban, ha oda viszik a tőkéjüket, ahol drága a munkaerő. Amíg a klasszikus kapitalizmusban a munkaerő olcsósága vonzotta a tőkét, addig ma a munkaerő minősége a vonzó, szinte az áratól függetlenül. Régen tehát a tőkésék és a dolgozók érdeke élesen szemben állt egymással, ma megegyezik. Természetesen nem egyes tőkésre és annak dolgozóira áll ez az érdekazonosság, hanem a két érdekcsoportéra. Az egyes vállalkozó számára a munkabér költség, amivel takarékoskodnia kell, de ha ez minden tőkés esetében sikerülne, akkor a tőkésék profitjának összege csökkenne. Ma ott nagyobb a reálprofit, a reálkamat, ahol magasabbak a bérek, azaz ahol jobban élnek a dolgozók.

A vállalkozók összességének érdeke a minél magasabb munkajövedelem, mert ez jelenti végső soron a már profitot hozó kapacitáskihasználáshoz szükséges kereslet alapját. Ahol nem magasak a bérek, ott nincs kellő kereslet a belső piacon. Márpedig ez az erős és igényes belső piac a külső piacokon való versenyképességnek is az alapja. Ezért bizonyosodott be az, hogy a gazdasági fellendülést **csak a fogyasztás előzetes fellendítése húzhatja maga után.**

Mivel a vállalkozások versenyképessége elsősorban a munkaerő minőségén alapul, a vállalkozók közös érdeke nemcsak a jó, és szinte mindenki számára elérhető iskola-rendszer, hanem a jövedelmek nivelláltabb elosztása is. Csak a viszonylag nivellált jövedelmek esetében lehetséges a szegényebb rétegekben született gyerekek képességeinek kibontakoztatása, a megfelelő szintű iskoláztatásuk. Ezért van az, hogy kivétel nélkül azok az országok értek el gazdasági sikereket, amelyekben az oktatást kiemelten kezelték.

A jelenkor fejlett társadalmában már csak az egyéni tőkés rövidtávú érdeke ellentétes a tőkésék kollektív érdekeivel. A tőkésék kollektív érdeke csak akkor valósulhat meg, ha a lakosság összességének érdekeihez igazodik. Ebben segített az állam és költségvetése. **Amíg a tőkés társadalomban a fizikai tőke volt a szűk keresztmetszet és annak maximalizálása volt a fejlődés alapja, korunkban a szellemi tőke lett a szűk keresztmetszet, azt kell minél gyorsabban növelni.** A tudás zömében egyénileg biztosítható és használható fel, így vált fontossá az ember, mint munkavállaló és fogyasztó, és így vált uralkodóvá a többség akarata.

A közgazdaságtan megújulása elmaradt

Már a klasszikus kapitalizmus viszonyai között fontossá váltak bizonyos kulturális, civilizációs tényezők, amelyek nem mérhetők mennyiségileg. Kiderült, hogy a tőkések polgári demokráciája csak ott épülhetett fel, ahol erősek voltak a feudális viszonyok között kialakult polgári tradíciók. Márpedig a polgári tradíciók nehezen kvantifikálhatók, különösen úgy, hogy a fizikai tőke nagyságához hozzá lehessen azt adni.

De nemcsak a polgári tradíciók erős gyökerei voltak szükségesek, hanem egy sor civilizációs örökségen alapuló magatartásforma is. A tények bizonyították, hogy a **takarékosság, a fegyelmezettség, a kollektivitás, a tisztaságszeretet, a tanulás értékelése, a stílusérzék stb.** hosszú távon minden pénzügyi egyensúlynál, kamatnál, bankrendszerénél, nyersanyagforrásnál és tőkeimportnál fontosabbak.

A klasszikus és a modern közgazdaságtudomány közötti szakadék úgy alakult ki, hogy mindezt a közgazdaságtudomány sokáig nem vette tudomásul, vagy ha igen, akkor megengedhetetlen módon leegyszerűsítette. A szellemi tőkét azonosította akár az iskolában töltött idővel, akár az oktatással járó kiadások nagyságával. De még az így nyert, a reális tartalmától megfosztott mennyiségeket is másodlagos tényezőkként kezelte. **A kamatviszonyokkal százszor annyit foglalkozott, mint az iskolarendszerrel.**

Eljutott a makrogazdaságtan oda, hogy abban a mikrogaazdaság fogalomrendszere használhatatlanná vált, bár a tudomány ezt nem vette tudomásul, úgy tett, mintha továbbra is tudomány volna. Igaz, hogy a makrogazdaságtan egyetlen gazdasági sikert és bukást nem látott előre. **Ma, ha valaki egy nép, egy társadalom gazdaságának működési feltételeit, fejlődési potenciálját vizsgálja, nyugodtan félretehet minden klasszikus közgazdasági követelményt, és a figyelmét olyan kulturális és civilizációs adottságokra kell fordítania, amelyek nem is szerepelnek a klasszikus közgazdaságtan szótárában.**

Ezt kellene tennie annak, akit a tények befolyásolnak, mert századunkban már minden gazdasági eredmény alapja sokkal kevésbé az, amit alapvetőnek tart a közgazdaságtudomány és sokkal inkább azok, amelyeket még nem tanult meg kezelni. **Századunkban már minden gazdasági csoda elsődleges, és szinte önmagában elégséges feltétele az adott népesség szellemi tőkéje.** Ez alatt nem csak, de még nem is elsősorban az iskolázottságot kell érteni, hanem sokkal inkább bizonyos magatartásformákat. Ebben a században minden olyan nép meggazdagodott és össznépi demokráciává emelkedett, amelyekre az alábbi két magatartásforma egyike jellemző volt.

Minden olyan nép sikeresen vizsgázott, amelyiket a puritanizmus jellemez. Értve ez alatt a szerénységet, a takarékosságot, a fegyelmezettséget, a szorgalmat, a tisztaságot. Ezeket az erényeket nem a kapitalizmus szülte, hanem azt évszázadokkal megelőzte, tehát attól függetlenül, alakultak ki. Nem a kapitalizmus szülte a puritánsságot, hanem fordítva, a puritánsság szülte a kapitalizmust. Ez az összefüggési sorrend a legfényesebb cáfolata a vulgármaterializmusnak. Nem vitatható ugyan az, hogy a puritanizmusnak voltak anyagi, gazdasági okai is. De ez nem jelenti azt, hogy csak a gazdasági körülmények határozzák meg a tudatot, hiszen éppen csak a tudat bizonyos formája hozhatott létre bizonyos gazdasági viszonyokat.

A lét és tudat közötti kapcsolat tehát kölcsönös. Minél elmaradottabbak a létfeltételek, annál erősebb azok hatása a tudatra, és annál kisebb a tudat hatása a létre. Ezzel szemben **minél fejlettebbek az életkörülmények, minél jobban felülemelkednek azok a léthez egyáltalán szükséges szint fölé, annál fontosabb lesz a tudat szerepe, annál kisebb a gazdasági körülményeké.** A gazdasági feltételeknek a tudattal szembeni háttérbe szorulását bizonyítják a század gazdaságtörténetének tényei. A legnagyobb gazdasági eredményt elérték között ott

szerepelnek többségben a természeti erőforrásokkal mostohán ellátott népek, ezzel szemben nem szerepelnek ott a természeti adottságaikban leggazdagabbak.

A szükség ösztönző szerepét sem ismerte fel a modern közgazdaságtudomány. Csak az én életemben hányszor megjósolták a természeti adottságokban gazdagok, például Argentína, Brazília, Perzsia gyors meggazdagodását. Ki mondta volna meg a század elején, hogy a legszegényebb skandinávok és tioliak lesznek Európa leggazdagabb népei? Ma mégis ezek a leggazdagabbak. Ezt nemcsak nem várták, de még utólag sem elemzik az okait. Pedig nem is lenne olyan nehéz, csak éppen nem igazolná a makrogazdaságtan jelenlegi iskoláit.

Elsősorban azért lettek gazdagok, mert a **szegénység** olyan tudatot alakított ki bennük az évszázadok, sok esetben az évezredek során, ami ma értékke vált. Nekik éppen a szegénységük miatt kellett beosztóknak, a kevéssel jól gazdálkodóknak, az egymást segítőknek, a tanulást felértékelőknek lenniük. Észak-nyugat Európában a lakosságot már a protestantizmus előtt is ugyanazok a tulajdonságok jellemezték, amelyeknek jelenkori sikereiket köszönhetik. A kelet-ázsiaiak puritanizmusának pedig még sokkal öregebbek a gyökerei.

A puritán népek meggazdagodásában az időbeliséget az határozta meg, hogy milyen erők voltak a korábbi századokból örökölt polgári tradíciók. Ezért lett 50-100 évvel előbb jóléti társadalom Nyugat-Európa, mint az ugyancsak puritán Kelet-Ázsia.

Az individualizmus jelentőségét is figyelmen kívül hagyják. **Az utóbbi ötven évben már minden olyan nép is sikeresen vizsgázik, amelyikre az igényesség és az individualizmus a jellemző.** Az ilyen népek történetét mi Európában ismerjük leginkább. Ezek a puritánok déli szomszédai voltak. Náluk érett meg már századokkal korábban leginkább a reneszánsz, a felvilágosodás. Ezeken a területeken érték el nagyobb sikert a művészetek és az elméleti tudományok. Itt a jellemző a nagyobb stílusérzék, az önállóság felértékelése.

Egy ízig-vérig modern közgazdaságtudomány összehasonlítani a puritán és az individualista karaktert. E két civilizáció egymás mellett van jelen az északi mérsékelt égöv mindhárom nagy gazdasági agglomerációjában. A távol-keleti puritánoktól délre élő dél-kínaiak éppen olyan individualisták, mint ahogyan azok ma, és voltak már a középkori Európában az észak-olaszok. Ahogy nálunk az észak-olaszok és a zsidók játszották a kereskedőnépek szerepét, úgy ott a dél-kínaiak. Az észak-amerikai kontinensen is a puritán északtól délre erősebb az individualizmus.

Ha két civilizáció különbségét illusztrálni akarjuk, a legmeggyőzőbbek a mindennapi élet helyzetei, amire a következő példákat hozom fel. Két azonos jövedelmet jelentő lehetőség közül kell választani, az egyik a biztos beosztás, a másik a szabad vállalkozás. A puritán az előbbi, az individualista az utóbbit választja. Ha két azonos jövedelmű ember vendégül lát, a puritánál azt tapasztaljuk, mintha szegényebb volna a valóságosnál, az individualistánál pedig az ellenkezőjét.

Ha az új munkaalkalom költözködéssel jár, az individualista mozdul előbb. Ezért lettek az individualista népek fiai inkább már a középkori városokban is odatelepült kereskedők.

A puritán népek jobban ragaszkodnak a beválthoz, nem könnyen cserélik fogyasztási szokásaikat. Az individualisták sokkal érzékenyebbek a divat változásaira. Nem véletlen, hogy a divatban, legyen az művészet, vagy csak öltözködés, a franciák és az olaszok a nagyhatalmak. A puritán vallás templomaiban kevesebb a dekoráció, a szertartás, mint az individualistákéban. Annyi műkincset nem tört össze, annyi falfestményt nem meszelt be egyetlen forradalom sem, mint a korai protestantizmus, azaz a puritánok vallási forradalma. A puritán népek jobban betartják a közlekedési szabályokat, de mereven elvárják ezt másoktól is. Ezért több nálunk a súlyos baleset, mint a szabályokat ezen a téren is rugalmasan értelmező individualista népeknél,

akik nemcsak maguk gyakori szabálysértők, de arra is felkészülnek, hogy mások is azok. Náluk ugyan sok a koccanás, de kevés a halálos baleset.

Vég nélkül sorolhatnánk a példákat. **A lényeg az, hogy ezek a magatartásformák a gazdasági fejlődés szempontjából sokkal fontosabbak, mint azok, amelyekkel a makrogazdaságtan operál.** A hivatalos közgazdaságtan tévúton jár tehát. Miért nem látja be, hogy most ezek a kultúrából és civilizációból fakadó magatartásformák lettek az elsődleges gazdasági tényezők? Elsősorban azért, mert ennek elfogadása azzal járna, hogy le kellene mondaniuk a mennyiségekkel való operálás eddig gyakorolt módszereiről, hiszen a gazdasági tényezők nem kvantifikálhatók. Márpedig az elavult, használt eszköztárról éppen azok mondanak le a legnehezebben, akik annak használatában már szinte művészi tökélyre jutottak. Mivel a makrogazdaságtan, mint objektív tudomány felett eljárt az idő, le kell vonni a következtetéseket. Mindenek előtt azt, hogy **az objektivitás látszatát keltő számításokat fel kell váltania az intellektuális megközelítéseknek.**

A Nyugat minden technikai, gazdasági eredményét a világ többi civilizációjával szemben a **racionalizmusnak** köszönheti, a racionalizmus hozta azokat a tudományos és technikai vívmányokat, amelyek a fölényét eredményezték. Volt és van azonban **egy másik Nyugat is**, a humán tudományok és a művészetek világa. Ez is bebizonyította és bizonyítja fölényét. Ennek eszköztárához kell a válságba jutott makrogazdaságtannak is fordulnia. Az élet ezen területén a technokrácia kora lejárt, az eredményeket sokkal inkább a szív, az érzelmi elkötelezettség hozza, mint a hideg racionalizmus. Hozzá kell tenni, hogy még nem is csak az elit szellemi elkötelezettsége, hanem a tömegeké is.

Bár a közgazdaságtan tévúton jár, szerencsére ez nem gátolta meg a 20. század nagy minőségi változásait. Ez döntően annak köszönhető, hogy a tömegek meghatározó szerepre tettek szert az elittel szemben. **A század minden nagy gazdasági eredménye sokkal inkább a tömegek nyomására, mint az elit szakmai tudására, racionalizmusára épült.** A skandináv államok azért lettek gazdagok, mert Európa legszociálisabb érzelmei jellemezték és jellemzik ezeket a népeket.

A század első felének legnagyobb társadalmi és gazdasági eredménye az Egyesült Államokban érvényesített szociális irányzat, a New Deal volt. Ebben sem játszott számottevő szerepet a közgazdaságtudomány, hanem a lakosságnak a nagy munkanélküliség és a sokakat érintő embertelen nyomor feletti felháborodása győzött. Mindezt különösen időszerűvé teszi az, hogy **Európa gazdag fele is egyre kevesebbet törődik a munkanélküliséggel, hanem a monetáris technokrácia útját járja.** Különösen vonatkozik ez a volt szocialista országokra, amelyek úgy kezelik a kihasználatlan kapacitásokat, a nagy munkanélküliséget, mint valamiféle objektív jelenséget, amit a népnek el kell viselnie, bármilyen nehéz is. Nem teszi jól, hogy ezt teszi.

II. A VAJÚDÓ 20. SZÁZAD

*„Minden egész eltörött,
Minden láng csak részekben lobban,
Minden szerelem darabokban,
Minden egész eltörött.”*

*Kocsi-út az éjszakában
(Ady Endre)*

Ki gondolná ezek után, hogy századunk egy békés kirándulás lehetett volna. Ki gondolná komolyan azt, hogy e hatalmas fordulatok, mennyiségi és minőségi változások simán és egyenesen utat találhattak volna, és békésen válhattak volna mindennapi életünk részeivé. Ez valóban nem így ment végbe. Századunk nem csupán az emberiség eddigi legnagyobb változásait hozta, hanem ettől szinte elszakíthatatlanul a leggyötrőbb kínokkal tudta csak megszülni mindezt az újat. Minden korábbi egész darabokra hullott, ez szenvedéssel járt, de közben a világ szerencsés népei számára megszületett a szép Új Világ. Valóban a vajúdasok százada a miénk, a kor embere talán még nem láthatja azonnal, hogy e vajúdas mennyi jót és ígéreteset szült meg a későbbi nemzedékek számára. Nézzük e történetet, a mi 20. századunk történetét.

1. A fogyasztói társadalom helyett háborúzás és fasizálódás

Azt lehetne gondolni, hogy a kapitalizmusból a fogyasztói társadalomra való áttérés ott került először napirendre, ahol a tudományos és technikai forradalomnak a legnagyobbak voltak az eredményei, ahol a politikai berendezkedés, a polgári demokrácia a rugalmasabb, a lakosság politikai és kulturális képzettsége magasabb volt, vagy pedig ahol ez lehetővé tette a fennálló viszonyok nyílt elemzését, békés, demokratikus úton való fokozatos átalakítását. Ezt várták a társadalom forradalmi változását jósoló elméletek is.

Nem így történt, mert a korábbi rendnek éppen itt voltak, és itt maradtak meg a leginkább az előnyei még azok számára is, akiknek helyzetében javulást ígért a társadalmi-gazdasági változás. A fejlett, már iparosodott, gyarmattartó országok dolgozói ugyan relatív nyomorban éltek, de ezt jobban elfogadták, hiszen nekik is jutott valami konc a gyarmattartásból és a komparatív gazdasági előnyökből. Itt ezért valamivel jobban éltek a tömegek is, mint az iparosodást még csak megkezdő országokban. Ezekben volt a tömegek nyomora a legnagyobb, a városokba tömörülő munkások itt voltak a leggyökértelenebbek.

A fejlett országokban a változásokkal szemben álló erők is erősebbek voltak. Egyrészt itt volt erős és tradicionális polgárság, amelynek voltak politikai tradíciói, másrészt a kizsákmányolásuk sem volt olyan mohó és mértéktelen, mint az új tőkésé. Ezzel szemben a félperiféria éppen iparosodó országaiban a politikai hatalom még tele volt feudális elemekkel, a polgárság gyenge és tradíciókban szegény volt, az új tőkésék pedig nem riadtak vissza a legembertelenebb kizsákmányolási formáktól sem. Ezért aztán a polgári demokráciákban volt a társadalom jó ideig a változási igényekkel szemben az erősebb. A századforduló fejlett országai évszázadokon keresztül előnyt húztak a gyarmati rendszerből, a dolgozók alacsony életszín-

vonalából. Sikert sikerre halmozott az általuk alkalmazott politikai rendszer és közgazdasági elmélet.

Az ilyen társadalmakban az uralkodó réteg, mind a politikai, mind a gazdasági elit, érdekét látta a fennálló viszonyok fenntartásában még akkor is, amikor már az ő számára is megszűnt előny lenni. A gyarmatbirodalom fenntartásához, az imperialista háborúhoz a lakosság széles rétegeit is sikerült megnyerni, mert ebből még az ország dolgozói is bizonyos előnyökhöz jutottak. Ezt bizonyítja az a tény, hogy a két világháborúban résztvevő imperialista hatalmak kizsákmányolt, jogtalan tömegei is honvédő buzgalommal vettek részt, és még a magukat marxistának valló szociáldemokrata pártok sem léptek fel saját birodalmuk imperialista háborús céljai ellen. A fennálló rend kritikája nem jöhetett a gyarmati országokból, mivel ezek helyzete még nem érett meg az érdekeik megfogalmazására sem, nemhogy annak megalapozott, következetes képviselőire. Még fontosabb ok volt az, hogy a leginkább elmaradottaknak az adott viszonyokból nem volt és még ma sincs reális lehetőségük a kor követelményeinek megfelelő társadalmi rend kialakítására.

A klasszikus kapitalizmus összetörése a kor félperifériáin kezdődött. A félperiféria kifejezést Immanuel Wallerstein amerikai gazdaságtörténész által alkalmazott értelemben használom. A köznap szöveggel élve: a kor félig iparosodott, erős polgársággal és demokratikus hagyományokkal nem, vagy alig rendelkező országai tartoznak ebbe a kategóriába. Ezek között igen széles a fejlettségi skála: a gazdaságának és képzettségének fejlettségében a feudális porosz tradícióktól még megszabadulni nem tudó Németországtól kezdve Oroszországon keresztül egészen Kínáig terjedő országok sora értendő itt. Aki pontosabb meghatározást akar, annak most már a múltba visszanezve azt is mondhatom, hogy azok az országok tartoztak a félperiféria fogalma alá, amelyek belső erők által vezetve átélték a fasiszmus vagy a kommunizmus legalább egyikét.

2. A kommunista-fasiszta út oka a félperifériákon

*„Hír és dal ma riongva vág szét
Városfalak közt, falvan, pusztán:
Itt van a nép, megjött a Nép
Vihar-irammal, Hadak útján.”*

*A Hadak Útja
(Ady Endre)*

Mi a magyarázat arra, hogy ezek az országok kivétel nélkül a kommunista vagy a fasiszta utat választották?

A félperifériákat a vasút elterjedése időszakában mindenütt a nagyon erős demográfiai és gazdasági fejlődés jellemezte. Joggal alakulhatott ki tehát ebben az övezetben az a meggyőződés, hogy belátható időn belül megvalósulhat a gazdasági felzárkózásuk. Ezen kategóriába sorolható országokban nemcsak a gazdasági felzárkózás lehetősége csillant meg, hanem a társadalmi is.

Mind a haladó erők, mind a jogtalanságban és embertelen nyomorban szenvedő tömegek azt remélhették, hogy társadalmuk polgári demokráciává alakulhat át. Ezekben, a még feudális jellegűtől megszabadulni sem tudó társadalmakban a politikai hatalom birtokosai alapvetően konzervatívak voltak. Ők azt várták az ígérkező gazdasági utoléréstől, hogy az általuk vezetett ország is bekerülhet az imperialisták, a gyarmattartók hatalmi elitjének paradicsomába. Ezért aztán a félperifériák konzervatív, feudális előjogokat élvező, politikai hatalmasai közül is

számosan nem elleneztek olyan korlátozott politikai és kulturális reformokat, amelyek a gazdasági felzárkózásukat, az ehhez kapcsolódó imperialista céljaikat szolgálták.

A demokratikus reformoknak az uralkodó osztályon belül csak addig voltak hívei, amíg a gazdasági utolérési folyamat ígéretesnek tűnt. Ahogy a gazdasági sikereknek a századforduló táján vége szakadt, a félperifériák polgári reformerei konzervatívvá, sőt reakciósakká váltak. **Nem alakult ki egyetlen olyan országban sem a kommunizmus vagy a fasizmus, amelyik nem dicsekedhetett a századfordulót megelőző évtizedekben jelentős gazdasági és politikai sikerekkel.** Mi magyarok gyakran emlegetjük a Kiegyezést követő gazdasági sikereinket, sőt még a politikaiakat is. De soha nem tesszük hozzá, hogy akkor ez volt a jellemző a németekre, az olaszokra, az oroszokra, a japánokra, de még a románokra vagy a szerbekre is, vagyis a kor egész félperifériájára.

A félperifériákat fellendítő vasút

A vasút ugrásszerű komparatív előnyt hozott a félperifériák még döntően mezőgazdasági jellegű gazdaságában, és az olcsó ipari munkaerő pedig a szükséges tőkeimportot biztosította. A század elejére az agrártechnikai és szállítási változások azonban megsemmisítették mind a mezőgazdaság, mint az olcsó munkaerő komparatív előnyeit, és olyan infrastrukturális és belső piaci feltételeket toltak előtérbe, amelyek a kor félperifériáin hiányoztak.

Forradalmasító folyamatok a félperifériákon

A század elején már a fejlődés lelassulását kellett a félperifériákon tapasztalni. Az utolérési folyamat megszakadt, sőt megindult a lemaradás, hiszen mindazok a technikai vívmányok, amelyek a félperifériák válságát okozták, a fejlettek körében gyorsították a gazdasági fejlődést, sőt az életkörülmények javulását is. Ebben a kétségbeesett helyzetben a félperifériák országaiban az egyik oldalon megcsappant az uralkodó körök demokratizmusa, megerősödtek a konzervatív erők, ugyanakkor a másik oldalon a munkások és parasztok politikai aktivitását és türelmetlenségét fokozta a helyzetük további romlása. Ehhez járult az is, hogy **már a század elején a félperifériákon az ipar, és ebből fakadóan a proletárság igen nagy arányban a kevés nagyvárosban koncentrálódott.**

Amíg a konzervativizmus számára megnyerhető erők a kis falvak világában atomizáltan éltek, tehát nehezen voltak politikai célokra mozgósíthatók, addig a nagyvárosokban koncentráltan voltak jelen a forradalmi erők. A változást követelő erők számát és indulatát csak fokozta egyrészt a parasztok millióinak centralizálása a hadseregben, a hadiipari központokban, másrészt pedig a háborúval járó megpróbáltatások egyre növekvő terhe. Kevesen ismerték fel, hogy a háború éveit alatt és megpróbáltatásai közepette a **hadsereg milyen nagy iskolája volt a paraszti tömegeknek.** Itt találkoztak először értelmiségiekkel és munkásokkal. A tisztek közül egyre többen, a háborús körülmények hatása alatt, közelebb kerülhettek a korábban lenézett, emberszámba sem vett parasztokkal és munkásokkal. A félperifériák elmaradott népessége a fronton érezhette először bizonyos mértékig embernek magát a társadalomban. **A háború forradalmivá tette nemcsak a szervezett nagyüzemi munkásokat, hanem az értelmiség javát, sőt még a parasztok jelentős hányadát is.**

Ma nem divat arról beszélni, hogy nemcsak Nyugat-Európa, de a félperifériák értelmiségének a java is a régi rendszer mielőbbi és következetes összetörésének a híve volt még akkor is, ha ebből személyes jót nem nagyon remélhetett. Aligha volt a történelemben lelkesebb, önzetlenebb értelmiség, mint akkor azok, akik türelmetlenül várták, készítették elő, majd a forradalomban és azután is munkálkodtak a régi rendszer összetörésén.

Ha fellépésük ideje alapján sorra vesszük a klasszikus kapitalista társadalom széttörésének formáit, akkor a következő négy, alaptípust határozhatjuk meg: kommunizmus, fasiszmus, a jóléti állam békés kialakulása és az imperialista demokráciák háború közbeni és utáni átalakulása.

3. A kommunizmus

*„Valami nagy-nagy tüzet kéne rakni,
hisz zuzmarás a város, a berek,
fagyos kamrák kilincsét fölszaggatni
és rakni, adjon sok-sok meleget.
Azt a tüzet, ó jaj; meg kéne rakni,
hogy fölengednének az emberek!”*

*Tél
(József Attila)*

A régi társadalom megérett széttörésének első formája a kommunista kísérlet volt, ami az 1917-es forradalomban aratott tartós sikert, és ami leninizmusként indult és sztálinizmusként érte el hatalmának és kiterjedésének csúcsát, majd bátortalan reformjaiba bukott bele. **Ezt az első széttörési kísérletet az időben fel nem számolt feudális maradványok és a század elejére nyilvánvalóvá vált gazdasági lemaradás érleltették meg, és a világháború terhei tették lehetővé.**

A kommunista rendszer belső erőiből ott valósult meg, ahol még ma is hiányoznak a jóléti társadalom létrehozásának gazdasági és civilizációs feltételei. Így Oroszországban, a Szovjetunió nem balti utódállamaiban és Kínában. Ne feledjük, hogy a többi országban nem a belső erők, hanem a szovjet imperializmus hozta létre az úgynevezett szocialista rendszert. Moszkva ezekben az országokban mindent megtett annak érdekében, hogy a szocializmus sztálini, moszkvai modellje valósuljon meg.

A kommunizmus érdemei

Az újkori történelemben nem ismert homogenizálási erőszak évtizedei és durva eszközei ellenére a különböző civilizációjú országokban széles skálája alakult ki a szocialista formáknak. Még nagyon korai volna a szocialista rendszerek történelmi szerepét értékelni, annyi azonban vitathatatlan, hogy érdemük volt a régi, feudális viszonyok felszámolása, azaz erőszakos összetörése és a nép bevonása a társadalmi, oktatási és gazdasági életbe. Ez az érdem annál nagyobb, minél elmaradottabb társadalmat váltott fel a szocialista rendszer, minél gyengébbek voltak ott a polgári haladás erői. Erről azonban később részletesen kell szólnunk. Annyit már itt is el kell mondani, hogy a kommunista rendszereket az a Szovjetunió kényszerítette természetellenes pályára, amelyik az egyre jobban idejét múlt imperializmus korában egyre imperialistább lett. Méghozzá azt sem nyugat-európai, hanem bizantikus stílusban.

A szocializmus hatását és történelmi jelentőségét hibásan értékeli azok, akik a Szovjetunióban elsősorban a szocializmus és nem a jelenkori imperializmus elkésett megtestesítőjét látják. A bukását nem annyira az okozta, hogy szocialista volt, amint azt ma oly sokan hiszik, hanem sokkal inkább az, hogy nem volt szocialista. Azt csak a következő évtizedek fogják bebizonyítani, hogy a Szovjetunió utódállamai, a balti államok kivételével, a többpártrendszer és a piaci gazdaság viszonyai között még annyira sem lesznek képesek, mint amit mint szocialista rendszer produkáltak. Pedig a szocialista viszonyok között

óriási erőforrásokat emésztett fel a fegyverkezés, és általában az imperialista terjeszkedési ambíciók, aminek költségei most, a rendszerváltás után felszabadult forrásokként állnak rendelkezésére.

Azt kell látni, hogy a szocialista rendszer önerőből csak ott valósult meg, ahol a többpártrendszer és a piaci gazdaság nem hozott volna eredményeket. Még Jaltában a szovjet imperializmusnak adott országok között is csak a baltiak, a kelet-németek és a csehek tartoznak egyértelműen abba a körbe, ahol sikert biztosított volna a nyugati minta. A szovjet befolyás alatt szocialista rendszerbe kényszerített népek jelentős hányada lényegesen többet nyert, mint veszített e rendszer következtében.

A kommunista modernizálás eredményei

Európa nagy keleti-szláv népei a szocializmusnak köszönhetően mentek át történelmük utolsó ötszáz évének legnagyobb nyugatosítási folyamatán. Sikerült az, amibe a térség minden korábbi modernizálási kísérlete, Nagy Péteré is, belebukott. Többek között **összetörték a feudális maradványokat, felszámolták a korábbi merev társadalmi korlátokat, sikerült féken tartaniuk a félperifériák mindegyikén elszabadult urbanizációt, és olyan magas iskolázottságot hoztak létre, ami mára jóval meghaladja gazdasági fejlettségüket.**

A jelenkori felzárkózás szempontjából legfontosabb tényezők tekintetében kedvezőbb helyzetet alakítottak ki. Jól állnak a szellemi tőkével való ellátottságban, nagy a társadalmi mobilitásuk, és mégis egészséges az urbanizációjuk. Ezek mind olyan társadalmi tényezők, amelyeket nem sikerült egyetlen társadalomnak sem a félperifériákon a polgári társadalmi modell alapján elérni. Ma a kelet-európai szlávok nemcsak jelenlegi helyzetükben, de még inkább a jövő szempontjából sokkal kedvezőbb helyzetben vannak, mint például a latin-amerikai országok, vagy a törökök.

Még pozitívabb a szocializmus mérlege a közép-ázsiai mohamedán népek esetében. Ezek ma a mohamedán világ legfejlettebb társadalmi. A Jaltában szocializmus alá rendelt népek közül a bulgárok és a románok is lényegesen többre mentek a szocialista évtizedek alatt, mint a törökök a kapitalista viszonyok között.

Azt, hogy Kína mit nyert a szocializmusnak köszönhetően, csak a jövő század fogja egyértelművé tenni. Meggyőződésem szerint a század utolsó harmadának leglényegesebb eredményeit Kína produkálta. A kínai az egyetlen szegény társadalom, amelyben nem volt gyors a népszaporulat. A kínai agrárreform több ember életén javított jelentős mértékben, mint az elmúlt századok bármelyik technikai forradalma. Elkerülték a nagyvárosok milliós nyomornegyedeinek létrejöttét. Az utóbbi tizenöt évben a gazdasági reformjaik a termelés és a termelékenység olyan növekedését hozták, amire még Kelet-Ázsiában sem volt előttük példa. A jövő század elejére Kína megerősödése fogja hozni az erőviszonyoknak a világgazdaság három nagy integrációja közötti változását.

Nem kell nagy történelmi ismeret ahhoz, hogy az angol, a francia és a japán gyarmatok népeinek helyzete sokkal elnyomottabb, embertelenebb volt, mint a szovjet népeké. Gondoljunk arra **mennyivel rosszabb sorsa volt az indiaiaknak és pakisztániaknak az angol, az afrikai népeknek a francia, vagy a kínaiaknak a japán elnyomás alatt, mint az ukránoknak, a kazahoknak vagy a grúzoknak az orosz imperializmus viszonyai között.** Nem az utóbbiaknak volt jó, hanem az előbbieknak volt sokkal rosszabb sorsuk.

A kommunizmus és a marxizmus történelmi megítélése

A század elején Európa értelmiségi elitjének nagy többsége és proletárjainak tízmilliói mint reményük csillagára tekintettek a kommunista tanokra. Ma a fejlett világban alig vannak hívei. Ezért tűnik szokatlannak, ha ezt a századunk szinte egészében világtörténelmi jelentőségű tant valaki a század végén is világtörténelmi jelentőségűként kezeli. Pedig a 20. században még a fejlett világban is az volt. Ázsiában mindmáig az maradt, és még a jövő századba is átmegy belőle legalább annyi, ami bőven megérdemli az alapos és tárgyilagos történelmi elemzést.

A marxizmus történelmi szerepe

Aligha vitatható, hogy a marxizmus hozta a 20. század során a legnagyobb történelmi változást. Egyre jobban be fog ez igazolódni annak ellenére, hogy az, ami a marxizmus neve alatt történt, sokkal inkább volt egy keresztény-kommunistikus vallási szekta, mint valami, ami a tudományos marxizmusra épült. Szándékosan használom a többes számot, mivel nagy volt a különbség szélsőséges és mérsékelt formái között. Létrejöttüket a két háború között egyre jobban kiéleződő gazdasági válság segítette, amihez járult az érintett országok többségét megalázó imperialista béke az első világháború után. Utóbbi nélkül nem lehetett volna olyan vonzó a fasizmusok nacionalizmusa.

A kommunista ideológia mélyen nyugat-európai és keresztény karakterű. Egyrészt legalább annyira nyugat-európai, mint elődje a protestantizmus volt, másrészt szociális követelmény-rendszere keresztény, mindenek előtt az egyenlőség követelése, a magántulajdon tagadása és messianizmusa, vagyis a tökéletes társadalom evilági megvalósítása a világvallások közül csak a zsidó-keresztény világot jellemzi.

A kommunizmus mint vallás, és prófétája, Marx, a messiás

Talán furcsa, hogy a kommunizmust elsősorban mint vallást fogom fel, hiszen alapítója, prófétája ateista, materialista tudós, aki azonban végletesen nyugat-európai és zsidó-keresztény kultúrájú gondolkodó volt. A politikai erővé vált marxizmus pedig türelmetlen ateizmust igyekezett megvalósítani. Marxot a jelenkori társadalomtudományok is a múlt század legnagyobb klasszikusának tekintik, szemlélete egyre jobban kivirágzik, párhuzamosan azzal, hogy a politikai prófétai szerepe a fejlett világban anakronisztikussá válik. Marx igazi jelentősége a század történetét felvázoló számára mégsem a tudósé, hanem a prófétáé. Bármennyire is racionális tudós volt Marx minden tudósi igyekezetében, nem tudta elrejteni, megtagadni zsidó-keresztény messianizmusát. Azt hitte és hirdette, tudományos racionalizmusát megtagadva, hogy a tökéletes társadalom struktúrája nemcsak elvont logikával kitalálható, hanem már ebben a világban megvalósítható. Ezzel **materialista létére a tudomány történetének legnagyobb idealizmusába tévedt**. Ő volt az első olyan messiás, aki nem tette át a túlvilágra a megváltást, a hibamentességet, hiszen nem is hitt abban mint materialista tudós, mégis, mint a zsidó-keresztény kultúra gyermeke, erre szüksége volt. A marxizmus pedig türelmetlen vallásként igyekezett az emberek gondolkodását, magánéletét alakítani, akárcsak a középkori kereszténység. A vallásokkal szembeni türelmetlensége is vallási jellegét mutatja. A kereszténységet is sokkal inkább jellemezte a türelmetlenség a más keresztény szektákkal, mint a pogánysággal szemben.

Nyugat-Európa mint az új tanok színtere

Nyugat-Európát ezer év óta mindig az jellemezte, hogy a gazdasági fellendülésével új tanok győzelme járt együtt. Gondoljunk mindenekelőtt arra, hogy a nyugat-európai civilizáció virágzásának, kifejlődésének három szakasza, az ezt megelőző hitbéli megújulás

menyire elválaszthatatlan volt a kereszténység nagy megújulási hullámainak. **Nyugat-Európa népei jó ezer évvel ezelőtt akkor lettek tipikusan nyugat-európai keresztények, amikor a térség még alapvetően mezőgazdasági és falusi népei között a hármas vetésforgóval egy időben megjelentek a kelta szerzetesek. A térítő, akik Írországból hozták a kereszténységet, és a még pogány falusi népnek az igényeihez szabták az egy Istent hívó vallást.**

Európa kereszténnyé válása

Kevesen tudják, mit is jelentett annak idején ez az Írországból hozott térítés, mert Rómának nem állt érdekében hangsúlyozni, hogy ezt megelőzően az Alpoktól északra a kereszténység csak a városi polgárság vallása volt, a falusi nép pogány maradt. Jellemző módon latinul a földműves népet pogánusnak hívták. A kereszténységnek ezzel jelent meg a földesurakat éppen úgy, mint a városi polgárokat és a falvak népeit egyaránt magába foglaló, azaz össznépi, nyugat-európai formája. A nyugat-európai civilizációnak, az első esős földművelésű, fejlett civilizációnak ekkor alakul ki a speciális keresztény vallása, ideológiája. Ez a kereszténység ugyan mélyen feudális, de ugyanakkor az egész népet összefogó.

A keresztény (majd protestáns) Európa felemelkedése

A mohamedanizmus elsőprő győzelme után Kis-Ázsiában és Észak-Afrikában a kereszténység szinte megszűnt, és a korábbi századok keresztényeinek fele mohamedán lett. Nálunk a kereszténység és az európaiság annyira összekapcsolódik, hogy gyakran azonos értelemben használják, nem is gondolva arra, hogy e nyugati, a kelta püspökök által terjesztett kereszténység térítései és a mohamedanizmus térhódítása előtt több híve és püspöke volt e vallásnak Kis-Ázsiában és Észak-Afrikában, mint Európában. A számunkra európai kereszténység, vagyis az a római katolikus, amely a későbbi protestáns elődjének számít, a hármas vetésforgóval együtt csak a IX. és X. században hódítja meg Nyugat-Európát. Ki gondol arra, hogy Szent Ágoston afrikai fekete püspök volt?

Nyugat-Európa akkor kerül fölénybe a korábban sokkal fejlettebb Dél- és Kelet-Európával, vagyis Rómával és Bizánccal szemben, amikor egyrészt sikerül meghódítani az óceánokat, másrészt a protestantizmus győz, és jellemzővé válik ezen a területen. Ezzel alapozódik meg aztán az a mindmáig tartó nyugat-európai diadalút, amelyet a nyugati civilizáció fölénye jellemez a világ minden más civilizációjával szemben.

Tény, hogy a kereszténység protestáns változatának megjelenése és ennek következtében a római katolikus egyházban beálló modernizáció nélkül a nyugati polgári társadalmak, valamint azok ipari forradalma nem jöhetett volna létre. Jó négyszáz évvel később Max Weber vette először észre, hogy a polgári demokratikus társadalom és az iparosítás nem jöhetett volna létre a protestáns etika, a puritanizmus nélkül. A 20. század közepéig nem alakult ki másutt polgári demokrácia és fejlett ipari termelési mód, csak ott, ahol a protestáns civilizáció uralkodott évszázadok óta.

A kommunista ideológia mint a fogyasztói társadalom megalapozója

A fogyasztói társadalmak létrejöttének vallási, ideológiai megalapozója pedig a kommunizmus volt. A marxizmus zászlaja alatt jelentek meg Nyugat-Európában azok a szociális követelések, amelyek végső soron a klasszikus kapitalizmusnak a fogyasztói társadalommá való átalakítását hozták meg.

Annak a populizmusnak, amely a szociális vívmányokat kikényszerítette, a marxizmus volt a vallása. A kommunizmusnak, mint keresztény szektának, magához a kereszténységhez hasonlóan a története aztán a század folyamán a világ különböző részein és különböző civilizációs talaján nagyon eltérő módon alakult.

A marxizmus a nyugati világban

A fejlett nyugati országokban a gazdasági fejlődés gyorsan túlhaladta a marxista bírálatnak lényegében joggal kitett múlt századi klasszikus kapitalista kiindulási alapját. A marxizmus nem annyira születése idején volt korszerűtlen, hanem a gyors társadalmi és gazdasági fejlődés következtében vált azzá. Az agrártechnikai, a tudományos-technikai forradalom, az életszínvonal és az oktatás fejlődése következtében nyilvánvalóvá vált, hogy nincs szükség a polgári társadalom teljes összetörésére és az egészen más alapokon való újrakezdésére.

Ez a túlhaladottság természetesen a nyugati világban volt a leginkább jellemző, ezért lett a kommunizmusból a gazdaságilag és társadalmilag fejlett országokban a marxizmus szociáldemokrácia, a türelmetlen forradalmiságból radikális reformerség. Majd e század utolsó harmadára bekövetkezett a szociáldemokrata pártok fokozatos eltávolodása a marxizmustól és lett a valamikori értelmiségi és proletárpártból össznépi reformpárt. Nyugat-Európában is nyilvánvalóvá vált, hogy nem lehet a nemzeti ambíciókat, érzelmeket egyszerűen internacionalizmusra felváltani. A jogfosztott, nyomorgó proletár még lehet internacionalista, hiszen nincsenek és nem is lehetnek mély gyökerű és erős kulturális kapcsolódásai ahhoz a nemzeti társadalomhoz, amelyben teljesen kitaszítottként élt.

A demokrácia szélesebb alapokra való helyeződése, azaz az állampolgári jogok kiszélesedése, és mindenekelőtt a képzettség, a jólét, a szabadidő növekedése meghozta a munkások nemzeti öntudatának emelkedését is. Sőt, ez a nemzeti öntudat éppen azoknak a körében volt a legerősebb, akik frissen lehettek a nemzet igazi polgárai. Mint majd látni fogjuk, a kommunista mozgalomnak ezt a hibáját, tehát azt, hogy a nemzeti érzésekre nem épített, használta ki a fasiszmus.

Nyugat-Európában a marxista kommunizmusból a század folyamán békés, szerves fejlődés következtében lett a kommunista előtörténetét, és kezdeti marxista ideológiáját maga mögött hagyó össznépi szociáldemokrácia. Éppen ez a folyamatos változás tette lehetővé, hogy Nyugat-Európában a szociáldemokrácia végig az egyik vezető politikai erő maradhatott, és a társadalmi átalakulás motorjának a szerepét játszhatta. **Ma arról sem divat beszélni, hogy milyen erősen marxista alapon jött létre annak idején Svédországban az első európai jóléti állam.**

Jellemző módon a francia társadalom mindmáig nem tudja kiheverni azt, hogy nem volt **tartósan** erős szociáldemokrata pártja a század első kétharmadában, vagyis akkor, amikor a háborúkat követő nagy nyugat-európai társadalmi átalakulás történt. Franciaországban a változást, az alapvető reformokat egyrészt a dogmatikus marxisták, kommunisták, másrészt a tömegekre hatni nem tudó liberális polgárok követelték. A francia szellemi elit az indokoltnál évtizedekig tovább maradt kommunista, hogy aztán annál nagyobb politikai fordulatot tegyen.

Marxizmus az orosz birodalomban

Az 1917-es kommunista forradalom kezdetben még az orosz történelem legerősebb nyugatosítása volt, de fokozatosan a megfelelő civilizációs és gazdasági feltételek hiányában a keleti despotizmus végletességébe nőtte át magát. Közel hetven évnek kellett eltelnie

ahhoz, hogy nyilvánvalóvá váljon, hogy Kelet-Európa népeinek, az oroszoknak is nyugatosodnia kell. Mivel e térségben a kommunizmus teljesen ellenkező irányba fejlődött mint Nyugaton, erre a szerepre egyre alkalmatlanabbá vált. A század végére teljesen bizonytalanná vált, hogy milyen úton lehet az elkerülhetetlen nyugatosodást véghezvinni.

Amíg Nyugat-Európában a kommunista mozgalom szerves fejlődés során mérséklődött, a világ félperifériáinak elmaradottabb, de népesebb részében egyre szélsőségesebbre torzult, konzervatív vallássá merevült, eredeti nyugati gyökereiből szinte semmit nem őrzött meg. Ahogy a nyugat-európai marxista, kommunista ideológiát és az ezen alapuló politikai mozgalmat a protestáns kereszténység szerves folytatásának tekintem, az Oroszországban végül is hatalomra jutott kommunizmusban a bizánci kereszténység újkori formáját látom. Jellemző vonásai, az állam és a vallás szoros összefonódása, a túlzott centralizáció, a képek és szertartások nagy szerepe, mind közös vonások.

Így történt ez annak ellenére, hogy **Oroszországban a kommunista tanok a forradalom során és közvetlenül utána egyértelmű nyugatosítási hatásként jelentek meg.** A leninizmus az orosz történelem harmadik nagy nyugatosodást megcélzó hulláma. A fejlődéstörténete is tragikusan hasonló. Rettenetes Iván és Nagy Péter is nyugatosítani akarta a konzervatív orosz viszonyokat, de mindkettő megfelelő gazdasági és civilizációs feltételek hiányában kegyetlen, konzervatív diktatúrába fulladt. Mindmáig még szakmai körökben is alig elismert, hogy Lenin és értelmiségi csapata kezdetben a nyugati kommunistáknál is nyugatibb igényekkel és ambíciókkal lépett fel. Ebben aztán, mint minden, a megfelelő gazdasági és civilizációs feltételek nélküli forradalmiságban, már nagyon korán jelentkeztek a bizánci elemek, az erőszak, a vallási bigottság, az ázsiai fegyelem megkövetelése, azaz az ortodox ideológia és az orosz sztyeppei, betegesen túlhajtott centralizációt megcélzó közigazgatás, az állam és a vallás, azaz a párt szoros összefonódása.

A sztálinizmussá deformálódott kommunizmus ebben a tekintetben is sokkal inkább folytatódása a bizánci, a török és a cári birodalmak szervezési és felépítési elveinek, mintsem az eredeti marxizmusnak, még kevésbé a nyugati társadalmi felépítési rendnek, amelyben már a középkorban megindult, és a klasszikus kapitalizmusban egyértelművé vált az állam és a vallás szétválasztása.

A marxizmus keresztény gyökerei

A marxizmus és a kereszténység közötti párhuzam egyértelműen nyomon követhető abban is, ahogy a kommunizmus különböző formái a kereszténység különböző formáinak megfelelően alakultak.

A protestáns Nyugaton fokozatos fejlődés után a szociáldemokrácia formáját vette fel a kommunista ideológia. A protestáns kereszténységnek tehát a szociáldemokrácia a megfelelője. **A latin Dél-Európában a kommunizmus eurokommunizmussá alakult át.** A római felvilágosodott katolicizmus megfelelője e tekintetben az eurokommunizmus. **Oroszországban, vagyis a pravoszláv kereszténység területén a kommunizmus sztálinizmussá vált.** Vagyis az ortodox kereszténység megfelelője a sztálinizmus.

A kommunizmusnak e három európai formája szinte ugyanazokkal a jellemző vonásokkal rendelkezik, amelyekkel a három európai kereszténység. A szociáldemokrata mozgalom a legkevésbé vallási jellegű, ebben a legerősebb az ideológia és a gyakorlat, az állam és a párt szétválasztása, leginkább másodlagosak az ünnepek, a szimbólumok, nincs személyi kultusz. A másik végletet a kelet-európai kommunizmus jelenti, amelyben az ortodox kereszténységhez hasonlóan egybefonódik az állam és a vallás, előtérbe kerül a gyakorlati igényekkel szemben a

dogma, mindenütt jelen vannak a jelképek és szimbólumok, a forma fontosabb, mint a tartalom. Az eurokommunizmusra pedig az volt a jellemző, ami a felvilágosodott katolicizmusra, tehát az, hogy fenntartja a korábbi dogmáit az elméletben, a gyakorlatban azonban megengedi a rugalmasságot.

A marxizmus a perifériákon

Kínában a kommunizmus az ottani civilizáció folytatójának bizonyult. Diktatórikus és kollektív jellege még szélsőségesebb formában jelent meg, hogy aztán később jelentősen mérséklődjön a gazdasági hatékonyság érdekében. Az elmúlt évtized kínai reformja pedig az évezredes kínai racionalitást rehabilitálták, azt, hogy a vallás és a dogma másodlagos az állam, a gazdaság praktikus érdekeivel szemben. Ezért aztán ma már a kínai kommunizmus sokkal inkább kínai ideológia, mintsem marxista, azaz nyugati. Kína szocialista forradalma a jelen század egyik legfontosabb változása, ha a jelentőséget egyrészt abból a szempontból vizsgáljuk, hogy az emberiség ötödét érintette, tehát mennyiségi tekintetben messze a történelem legnagyobb forradalma; másrészt egyre inkább kiviláglik, hogy a termelés növelése és annak gyorsasága tekintetében is első. Feltétlenül a legjelentősebb, ha a jövő század erőviszonyainak alakulása szempontjából vizsgáljuk.

Latin-Amerikában pedig a kommunista célok mára már egyre inkább a katolikus papság kezébe kerülnek. Ott jelenleg sokkal inkább szemben áll a fennálló renddel a harcos katolicizmus, mint a sztálinista Castro. A türelmetlen szociális reformok fő eszmei és szervezeti bázisa az ottani katolikus klérus, mindenekelőtt az alsópapság lett.

A legnagyobb vallás a kommunizmus volt

A 20. század kommunista áramával szemben ma azért nagy a leértékelés, mert Európában megbukott. Pedig nemcsak Európa, de a világ történelmében **még nem volt ideológia illetve vallás, amely olyan gyorsan és olyan mértékben elterjedt volna, mint a kommunizmus.** Ez akkor is igaz, ha itt-ott voltak a terjesztésének erőszakos formái is. Minden vallás elsősorban erőszakkal is terjedt, sőt mindegyik sokkal inkább azzal, mint a kommunizmus, amely két legnagyobb területén belső erők győzelmeiként került uralomra, így a Szovjetunióban és Kínában. Az sem jogos érv, hogy a többi vallással szemben rövid életű volt, ezért nem lehet történelmi mértékkel mérve jelentős. A 20. században az idő sokszorta gyorsabban jár, mint az előző századokban, ezért aztán az ideológiák társadalmi és gazdasági alapjai is gyorsabban elolvadnak. **Egy-egy évtized alatt többet változott a világ, és főleg a fejlett társadalmak gazdasági és civilizációs alapja, mint korábban századok alatt.**

Ha az idő felgyorsulását a kereszténység sorsának alakulásával akarjuk szemléltetni, gondoljunk arra, hogy a különböző keresztény felekezeteken belül a fejlett világban mennyire lecsökkent az aktív vallásgyakorlók részaránya. Ez sem jelenti a kereszténység jelentőségének elveszését. A kommunista mozgalmak által támasztott társadalmi elvárások is sokkal tovább maradnak jelentős politikai tényezők, mint ameddig egyes fontos pártok kommunista múltjukra hivatkozhatnak. A kommunista ideológiának több híve volt, és talán ma is több híve van, mint bármelyik tételes vallásnak. Ezt csak azért nem ismerik el, mert a kommunistaság esetében másként értelmezik az odatartozást, mint a vallásokéhoz tartozásban.

Azért, mert a svédek többsége nem gyakorolja a vallását, harmada még a túlvilágban sem hisz, mégsem vitatja senki protestáns létüket. Ezen az alapon Kína lakosságát egyértelműen kommunistának kell tekinteni, sőt még az európai szociáldemokraták többségét is. A svéd szociáldemokratákat joggal tekinthetjük ma is marxistáknak, annak ellenére, hogy az eredeti

marxizmusukból szinte semmi nem maradt. Arra is gondolhatunk, hogy mennyivel más a mai hollandok katolicizmusa, mint a középkorban volt. Vagy mennyire eltérő a dél-amerikai tömegek, a holland polgárok, a pravoszláv kolhozparasztok, az egyiptomi és abesszin koptok kereszténysége, mégis mindannyian keresztények.

A kommunista siker oka

Vajon minek köszönheti ezt a páratlan sikerét és formagazdagságát a kommunista ideológia? Semmiképpen nem Marx elméletének, amelytől az ideológiára hivatkozó gyakorlat éppen a sikerei csúcspontján távolodott el a legjobban. A sikernek egyetlen magyarázata van: a 20. század a tudományos és technikai forradalmi vívmányainak köszönhetően a fejlett világot idejétmúlt politikai felépítményben találta, amit sürgősen és alaposan meg kellett változtatni, amit sürgetően újjal kellett felcserélni. A világ fejlett ötödén végbemenő technikai robbanás, a világ félperifériáin és perifériáin pedig a népek és társadalmak fokozódó relatív lemaradása hozott társadalmi és gazdasági válságot.

A Nyugatnak szüksége volt a század első felében a forradalmiságra, a szociális igények erőteljes politikai képviselőjére, az elmaradt világnak pedig reménytelen helyzetében a messianizmusra. A marxista tanoknak az az ellentmondásossága, hogy egyrészt nagyon nyugati és realista, másrészt misztikusan messianisztikus, jól szolgáltá évtizedeken keresztül egyrészt a nyugati világ reális igényeit, másrészt az elmaradott világ irreális messianizmusát. A történelem egyértelműen azt bizonyítja, hogy ahol jók a fejlődés feltételei, ott mindig a realizmus győzedelmeskedik, a reménytelen helyzet pedig mindig irreálisan optimista messianizmust szül. Az elmaradott, sőt egyre inkább elmaradó világban a kommunizmussal nem az elmélet győzött, hanem a hibái, következtetlenségei váltak a rendkívül dinamikus fejlett demokráciákkal szemben egyre nagyobbakká. Mivel a reménytelenség a mai világ négyötödére továbbra is jellemző marad, tévednek azok, akik itt is a kommunizmus, a messianizmus végéről beszélnek.

A kommunista tanok két nagy fogyatékosága

Ma már azt is látni kell, hogy a kommunista tanoknak kezdettől fogva két nagy fogyatékoságuk volt a kor követelményeivel szemben: **nem kapott benne megfelelő teret az egyéni motiváció és a nemzeti eszme.** Az előbbi hiányosságot ugyan igyekezett a reformkommunista mozgalom felszámolni, de eredménytelenül. A másodikat azonban a megvalósult kommunista diktatúrák majd mindegyike bőven pótolta szélsőségesen nacionalista, a Szovjetunió esetében pedig imperialista politikával, a nemzeti értékek mesterséges felnagyításával és kultuszával. **Így lett a materiális ideológiából a lelkesedésre, és nem az anyagi tényezőkre épülő rendszer, és a leginternacionalistább ideológiából a kor legnacionalistábbja.**

A kommunizmus építő rombolása

A forradalmak történelmi szerepét nem az határozza meg, hogy mit épít, hanem az, hogy mit rombol le. Az orosz, majd a kínai kommunista hatalom megragadása az emberiség történetének két legnagyobb népességet érintő, a legtöbb rosszat, idejétmúltat leromboló forradalma volt. A kelet-európai és a kínai kommunista forradalom vitathatatlanul belső erőkre épülő forradalom volt, megszabadított kétkontinensnyi területen sok százmillió lakosságot a 20. századra már minden tekintetben bilincsnek tekintendő merev, századokkal az idő mögött elmaradt társadalmi struktúráról.

Azt most nehezen hiszik el, amit az utókor igazolni fog, hogy a Sztálinnal, illetve Maóval fémjelzett rendszerek a két elsősorban érintett népnek és a térség egészének sokkal több pozitív, mint negatív változtatást hoztak. Oroszország esetében még lehet vitatkozni azon, hogy vajon sikerre számíthatott volna egy polgári forradalom, de azon már aligha, hogy a cári rendszer fennmaradása esetén még a jelenleginél is elmaradottabb és szegényebb orosz társadalom lépett volna a 21. századba.

A török példa

Gondoljunk arra, hogy az első világháború után körülbelül azonos szintről indult Oroszország és Törökország. Az előbbiben 70 évre berendezkedett a feudális múltat kiirtó sztálinizmus. Az utóbbiban a Kemál pasa polgári forradalma nem vezetett nagy romboláshoz, ezért mindmáig sokminden megmaradt a feudális múltból, mert nem sikerült minden idejétmúltat összetörnie.

Nem látszik Törökország jövője, felzárkózási lehetősége jobbnak, mint Oroszországé. Ma az orosz társadalom a társadalmi változásokra fogékonyabb, mint a török, sokkal magasabb a lakosság képzettségi színvonala, sokkal erősebb az értelmiség haladó, és sokkal gyengébb a klérus konzervatív befolyása, progresszívabb a tömegek társadalmi elvárása, az urbanizáció is sokkal egészségesebb formát öltött. Ez, mint látni fogjuk, egyáltalán nem jelenti azt, hogy Oroszország felzárkózási esélyei nagyok, de azt igen, hogy a hetven éves kommunista rendszer nem csökkentette, hanem növelte az esélyeket.

A szovjet megszállás is több előnyt, mint hátrányt hozott egy sor viszonylag elmaradott népnek. Állítsuk szembe Bulgáriát és Törökországot. Ma talán a törökök állnak valamivel jobban, de húsz év múlva minden bizonnyal fordított lesz a helyzet. A bulgár társadalom sokkal homogénebb, mobilabb, nagyobb a szellemi tőkéje, a falusi lakosság nincs annyira a városi mögött.

A kommunizmus haladó kelet-európai szerepe

Kelet-Európában a kommunizmus emléke ugyan még jó időre mint kegyetlen diktatúra fog megmaradni, de a történelem a század második felét e térségben nem az elnyomás kegyetlensége, hanem az eredmények alapján fogja értékelni. Nyugat-Európa forradalmaiban is sok vér folyt, sok úgynevezett jogtiprás történt, mégis a haladás nagy lépéseiként tiszteljük ezeket. Keleten, Kelet-Európában is, mindig nagyobbak a méretek, a veszteségek, a kegyetlenségek, amikkel az uralmak és uralmi változások járnak, tehát hiba volna a sztálinizmust mai nyugat-európai erkölcsi mércével mérni, csak a negatív tettei alapján minősíteni.

Mi az **európai történelmet a konzervatív erők szemüvegén** keresztül nézzük, amelyek nem szívesen beszélnek arról, hogy a nyugati világ nagy politikai, vallási forradalmai micsoda iszonyatos pusztítással is jártak. Ezek során sokkal több érték pusztult el, mint a bolsevik forradalomban. Mivel tudom, hogy ma ezen megállapításom is **megbotránkozást** vált ki, kissé előreszaladok oda, amivel később részletesebben fogok foglalkozni: **Roosevelt** nem volt ugyan kommunista, mégis a sztálinista **szovjet társadalmat kevésbé tartotta konzervatívnak**, a fejlődés gátjának, **mint szoros szövetségesének, Churchillnek a gyarmattartó Angliáját.** Ha egy amerikai demokrata politikus tárgyilagos tudott lenni ötven évvel ezelőtt, mennyivel indokoltabb volna ma a történészek tárgyilagossága.

A kommunizmus haladó szerepe a Szovjetunióban

A kommunista társadalmaknak nemcsak az az érdemük, hogy sok, idejétmúlt feudális hagyományt és intézményt leromboltak, hanem az is, amit építettek. **Olyan közműveltségi szintre emelték a népüket, amire nem kerülhetett volna sor akkor, ha az adott népek a polgári társadalmi fejlődés spontán útját járják.** A Szovjetunióban nem azért volt és van nagyobb szegénység, több jogsértés, mint Nyugat-Európában, mert ott kommunizmus volt hetven évig, hanem azért, mert ők száz évekkal mindig, tehát a kommunista forradalom előtt is el voltak maradva a Nyugat mögött, mert ott évszázadokig a Nyugat számára elviselhetetlennek minősített rendszer volt a cárok idejében is.

Kína nem ellenpélda

Naiv, aki azt hiszi, hogy Kína csak azért nem Japán, vagy Tajvan, mert a kommunisták kerültek ott uralomra. Ez a két ország elsősorban azért tudott fejlődni, mert nem kellett egymilliárd ember számára a megélhetésről gondoskodnia. Kína nem járhatta volna a japán vagy a tajvani utat, hiszen egymilliárd embert nem lehet exporttermelésre orientálni. Amennyire járhatónak bizonyult a százmillió, vagy annál kisebb tengerparti konfuciánus országok gazdasági felzárkózása, annyira megoldhatatlan lett volna bármilyen gazdasági és politikai rendszer esetében az egymilliárdos kínai tömböt hasonló mértékben modernizálni.

A Távol-Keleten a kisebb országok számára alapvető különbség volt a szovjet és az amerikai megszállás között. Ezt mindennél jobban bizonyítja a két Korea példája. Ebből azonban nem lehet azt a következtetést levonni, hogy Kína is mára elérte volna a dél-koreai fejlettségi szintet. Ha ez az állítás igaz volna, akkor a világtörténelem legnagyobb 20. századi fordulatát az jelentette volna, hogy Kínában vesztek az amerikaiak által támogatott erők. Ha Kína ma már dél-koreai szinten volna, akkor az lenne a legnagyobb szuperhatalom, az exportja több volna, mint ma ez egész nyugati világé. Jó volna belátni, hogy csodák egy milliárdnyi népességgel máról-holnapra nem történhetnek, hogy Kínában sokszorta több volt és maradt azokból a történelmi tradíciókból, amelyek nem tették, és még jó ideig nem teszik lehetővé a gyors felzárkózást. Ha a felzárkózás csak technikai ismeretek átvétele volna, akkor az ipari forradalomnak Kínában kellett volna győznie, hiszen a technikai előismeretek ott legalább annyira készen álltak abban az időben, mint Nyugat-Európában.

A kommunista kísérlet eredményessége

Minden alapot nélkülöz az a nyugati felfogás, hogy a kommunista kísérlet nélkül előbbre lenne ma az orosz vagy a kínai nép. A kommunizmus évtizedei kétségtávol az elmáradottság mértékében tekinthetők hasznosaknak, illetve a fejlettségtől függően voltak károsak. Csehország előbbre jutott volna, ha nem sorolják be a kötelezően kommunisták rendszerébe, de Románia aligha. Az orosz, a bulgár, vagy a kínai kommunizmust lehet szidniuk azoknak, akiknek fogalmuk sincs arról, hogy e században még milyen okokból, mennyire járhatatlan ezen népek számára a fogyasztói társadalmak demokráciája felé vezető demokratikus politikai és piacos gazdasági út.

Érdemes Kuba példájára is gondolni. Ma az utolsó kommunista berendezkedésű ország a nyugati szférában. Tele van csődjelenségekkel, üresek az üzletek, a gazdasági és a politikai összeomlás küszöbön van. Mégis minden tárgyilagos szemléletű felmérés azt bizonyítja, hogy a térség nem kommunista országainál sokkal jobb helyzetbe kerültek a jövőjük szempontjából. Itt a legmagasabb az életkor, messze itt a legmagasabb a képzettség, itt sikerült először a trópusi övezetben viszonylag homogén, és mindenkit többé-kevésbé magába foglaló társa-

dalmat kialakítani. A kommunista Kubát nem Új-Zélanddal, hanem Haitival, Nicaraguával vagy Peruval kell összehasonlítani.

Aki a kommunista rendszerek történelmi szerepét akarja értékelni, abból induljon ki, hogy a kommunizmus csak ott valósult meg, ahol a demokratikus útnak nem voltak meg a feltételei. Csupán a külső kényszerből rájuk kényszerített szocialisták között voltak olyanok, amely országok számára eleve lehetséges volt a gazdasági utolérés. Ezekben az országokban pedig nem a saját fejlettségüknek megfelelő szocialista rendszer alakult ki, hanem a Moszkva által rájuk kényszerített kényszerzubbonyban voltak kénytelenek élni.

Ilyen néhány kis ország Európában: a balti népek, a kelet-németek, a csehek és a szlovének. Ilyen a Távol-Keleten Észak-Korea. Esetleg ilyen Magyarország, Horvátország, ha ezek háború előtti politikai rendszerét az amerikaiak megszállóként összetörték volna. Ilyen külső erőre támaszkodó összetörés nélkül az utolérés ezeknek sem sikerült volna. Ma is, a negyven éves barbár módszerekkel folytatott múltfelszámolás után is, ezen országokban vannak komoly társadalmi erők, amelyek az urak és papok félféudális országát akarják restaurálni. Csehország még a fasizmust is elutasította, a többi európai volt szocialista ország népe azonban, amennyire a függetlensége ezt megengedte önerőből, a félféudális vezetői buzgalmából és a lakosság széles rétegeinek támogatásával a fasizmus útját választotta. Ehhez azonban hozzá kell tenni, hogy ezen reményteli országok mindegyikét a világpolitikai erőviszonyok imperialista osztozkodása sorolta be a kötelezően kommunista országok táborába, nem a belső társadalmi erők választotta út volt a kommunizmusuk.

A kommunizmus uralmi területén az érintett jó ezerötszázmillió lakost számláló úgynevezett szocialista táboron belül legfeljebb ötvenmilliónyi összlakosságú kis országok jártak rosszul azzal, hogy erőszakkal a többi kommunistához sorolták őket a nagyhatalmi imperialista alkudozások, a kilencvenöt százaléuk a szocializmussal többet nyert, mint veszített.

Akiket a nyugati demokráciák adtak oda a sztálinizmusnak

Az, hogy a Jaltai Egyezményben a szovjet hatalom alá rendelt népek többsége 1945-ben nem volt érett a demokráciára, éppen most fog kiderülni. Többségük nemcsak akkor, de még ma sem érett meg arra, hogy polgári demokratikus társadalommá alakuljon át. **A kommunista terjeszkedés sem a háborúban győztes demokratikus erők ellenállása, hanem aktív közreműködése mellett történt.** Az Egyesült Államoknak, és rajtuk keresztül a polgári fejlődés táborának is érdeke volt, hogy 1945-ben minél erősebb, sőt szuperhatalmi pozícióba kerüljön a sztálinista Szovjetunió. Ezzel teremtettek megfelelő feltételeket ahhoz, hogy szétessenek a győztesek oldalán kikerülő gyarmatbirodalmak, hogy a németység fejlett háromnegyede szervesen beépülhessen a demokráciák világába, és megteremthető legyen a nyugat-európai politikai és gazdasági integráció. Ezzel tették lehetővé, hogy a Távol-Keleten előbb Japán, majd a négy tigris az amerikai társadalmi-gazdasági utat járhatta.

Gondoljunk arra, mi lett volna Nyugat-Európa útja a század második felében, ha akár fennmarad a német egység, akárha megszegyenítve, azaz angol-francia elképzelések alapján, több kis Németországot hoztak volna létre. Akár, ha a Szovjetuniót megszegyenítik és visszaso-
rítják a háborút megelőző helyzetébe, joggal visszaveszik tőlük a balti államokat, a megszállt lengyel és román területeket. Ha a közép-kelet-európai országok politikai önállósága, nacionalizmusa és tradicionális kommunistaellenessége megmarad. Amennyiben Kínában atombombák-
kal akadályozzák meg a kommunisták győzelmét, és Korea északi felében nem jön létre kommunista állam. Meggyőződésem szerint ma sokkal hátrább lenne a világ, és a század második felében az érintett népek sokkal többet szenvedtek volna, mint amennyit a kétségkívül

nem maguk választotta, hanem a győztesek által rájuk kényszerített megoldás mellett a kommunizmus szuperhatalmi uralma alatt szenvedtek.

Hogy így történt, az elsősorban az Egyesült Államokon múlt. Az, és mindenek előtt annak vezetője Rooseveltt tekintette fontosabbnak Anglia és Franciaország fenyegetettségét a szovjet szuperhatalom által, ezzel teremtve garanciát a két legnagyobb gyarmatbirodalom megszűntetésének. Fontosabbnak tartották, mint azt, hogy egy sor kisebb létszámú néptől megtagadták az önrendelkezési jogot. Ezzel tettek, minden bizonnyal, a jövőt nem is látva, a jövőnek a történelemben eddig ismeretlen méretű szolgálatot.

4. Oroszország világpolitikai jelentősége

*„Egyre többen hisszük és valljuk:
Kenyér jár nekünk a ránk-dobált köért
S nem-magunkért mind többen küzdünk:
A leendőért, az ékes Jövőért.”*

*A nagyranőtt Krisztusok
(Ady Endre)*

Nekünk magyaroknak nehéz Oroszországot elfogulatlanul megítélni. 1849 katonai beavatkozása, a II. Világháború szenvedései és a szovjet megszállás, majd 1956 forradalmának véres leverése mind kedvezőtlen, sőt ellenséges képet rajzolnak e szomszédos Birodalomról. Mégis, ha történészként tekintünk Oroszországra, akkor azt is látnunk kell, hogy katonai intervenciói mögött egy nálunk többet szenvedő nép áll és nem annyira a szovjet hatalom szerzett meg bennünket, hanem a Nyugat adott oda, többször is történelmünk során.

Oroszország magyar szemmel

Nézzük egy pillanatra Oroszország világpolitikai jelentőségét magyar szemmel. Az elmúlt száz év óta minden nagy külpolitikai úttévesztésünk, ami végül is belső, nemzeti tragédiánkká fajult, Oroszország és az orosz nép jelentőségének aláértékeléséből eredt. Az első világháború talán elkerülhetővé vált volna, ha vezető politikusaink reálisan felméri Oroszország erejét, ha nem hiszik azt, hogy a Monarchiához képest másodrangú katonai és gazdasági erőt képviselnek. Azt még kevésbé akarták tudomásul venni, hogy a Nyugat érdekeinek csak az oroszokkal való szövetség felel meg. A két háború között is az a meggyőződés vezette a magyar politikát, hogy a Szovjetunió nemcsak halálos ellenségünk, de még inkább az az egész nyugati világnak. Szovjetellenességünket úgy kezeltük, mintha az egyrészt nemcsak az úri rendszerünk, hanem a magyar nép számára is halálos veszélyt jelentene, másrészt ez nemcsak a tényleges magyar hatalom érdeke volna, hanem ezzel, mint a Nyugat védőbástyája, történelmi szolgálatot teszünk a szovjetellenes Nyugatnak is.

Az a nyugati hatalmak rövidlátását bizonyítja, hogy nem ismerik fel a mi, az ő érdekükben tett történelmi szolgálatunkat. Ennek az önámításnak is nagy szerepe volt abban, hogy még a hazai, gyenge, angolbarát erőink is egyetértettek a Szovjetunió elleni gyors hadüzenettel. A magyar úri társadalom, és annak tradícióira építő középjebb erők külpolitikai rövidlátására mi sem jellemzőbb annál, hogy még az elmúlt években is úgy állították be, mintha a második világháborús szereplésünk a Nyugatnak a bolsevizmustól való megmentését szolgálta volna. A háború elvesztése után sem vettük tudomásul, hogy a Nyugat nagyon komolyan vette a sztálini Szovjetunióval való szövetséget. Annyira komolyan, hogy Jaltában a térségünket a szovjet imperializmus kezére adta.

Oroszország és Jalta

Ahhoz, hogy a világpolitika erőviszonyai között el tudjunk igazodni, mindenek előtt a Jaltai Szerződés mögött meghúzódó szándékokat, és az oroszoknak a világpolitikában játszott és játszandó szerepét kell megérteni. Abban Roosevelt és Churchill egyaránt egyetértett, hogy a háború legnagyobb terhét a Szovjetunió viselte, és ezért nekik fizetni illik. Annál inkább hajlandónak mutatkoztak a fizetésre, mert ez a háború utáni céljaikat is szolgálta.

Roosevelt a Szovjetunióban, amelynek imperialista és zsarnoki vonásait jól ismerte, kisebb, és főleg kevésbé veszélyes imperialistát látott, mint a nyugat-európai szövetségeseiben. Ő sokkal nagyobb ellensége volt az angol és a francia gyarmatbirodalomnak, mint a szovjetnek. Ez nem csak az észak-amerikai történelem alapján érthető, hanem a sztálini Szovjetunióval szembeni nagyvonalúságnak racionális oka is volt. Mint észak-amerikai hazafi, az angolokban hazája korábbi gyarmattartóját látta. A két imperializmus közül azt tartotta a veszélyesebbnek, amelyik erősebb történelmi tradícióra, nagyobb gazdasági fejlettségre támaszkodhat. Számos alkalommal kifejtette, hogy számára India, Kína, az arab, és általában a gyarmatok politikai szabadsága sokkal fontosabb, mint a közép-európai népeké. Látta, hogy a szovjet imperializmus a két rossz közül a kisebbik. Előbb a nyugati gyarmatbirodalmakat kell felszámolni. Ennek érdekében pedig egy erős Szovjetunióra volt szükség.

Az angol és a francia gyarmatok nem szabadultak volna fel olyan gyorsan, ha nincs a katonailag erős Szovjetuniótól való jogos félelem. Roosevelt stratégiája, ha számunkra, és még néhány tízmillió közép-európai számára tragikus is volt, világpolitikai méretekben, a világ népességének fele számára a politikai szabadság eljövételét hozta közelebb. Mindennek megértéséhez azt kellene belátni, hogy az amerikaiak számára a nyugat-európai hatalmaknak a gyarmatok népeit lekezelő stílusa sokkal elfogadhatatlanabb volt, mint az a szovjet zsarnokság, ami nem a kulturális fölényre, nem a nemzeti, illetve a vallási hovatartozásra épülő kegyetlenség. Ők elfogadták nyugati telepeseik minden erőszakos viselkedését, mivel az nem osztálygőgre, nem származásra, nem vagyoni előnyökre épült.

Kinek volt szüksége a Szovjetunióra?

Az amerikai politikának egy másik szempontból is nagy szüksége volt az erős Szovjetunióra: a legyőzött fasisztákat, akikben egyúttal gazdasági konkurensait is látta, Európában és a Távol-Keleten, a Szovjetuniótól való félelem kényszerítette amerikai barátságra és gyors demokratizálódásra. A Szovjetuniótól való félelem terelte az amerikai vezetés szolgálatára, és történelmi ellenségével, a németekkel való szövetségre az angolokat és a franciákat. A roosevelti stratégia ebben a kettős tekintetben még jobban bevált, és az emberiség haladását szolgálta.

Azt, hogy az amerikai politika mennyire komolyan vette, és milyen nagyra értékelte a Szovjetunió szerepét, számunkra világosan megmutatta 1956, amikor ultimátumot intéztek a Suezet megszálló „szövetségeseikhez”, és szabad kezet adtak az „ellenséges” Szovjetuniónak az ellene is irányuló magyar forradalom leverésére. De még azt sem vették komolyan, hogy a minden tekintetben demokrata cseh nép forradalmát is leverték. A magyarokat és a cseheket szabad volt a szovjet imperializmusnak fegyveres erővel megfegyelmeznie, ugyanezt azonban nem engedték meg Afganisztán esetében. Ezen ideje volna elgondolkodnunk. Politikánk ne azon alapuljon, mit mondanak a nyugati politikusok, hanem abból induljon ki, hogy milyen érdekek alapján, hogyan cselekednek. Természetesen csak akkor, ha ez nem amerikaellenességet, hanem a mindenkori helyzetünk tárgyilagossabb megítélését eredményezi.

Az Egyesült Államok nem lett volna ekkora katonai és gazdasági szuperhatalom, ha nem segíti katonai szuperhatalommá emelkedni a Szovjetuniót. Márpedig az ő politikájukat a saját érdekük szolgálata és nem az emberiség jövőjéért való aggodalom vezeti. Az csak szerencse, hogy e század során az alapvetően nem tért el az emberiség többségének érdekeitől. Azt pedig nem várhatjuk el, hogy a korunk világpolitikáját elsősorban alakító szuperhatalom érdeke a magyarokéval mindenben megegyezzen.

A legendásan antikommunista Churchill pedig azért örült Közép-Európában a jelentős szovjet befolyási övezetnek, mert ezzel a német veszélyt csökkenthette. Számára a németek megosztása sokkal fontosabb volt, mint egy féltucatnyi állam politikai függetlensége. Neki is, mint angol politikusnak, igaza volt. Jalta nélkül nem lett volna ilyen gyors a németység háromnegyedének demokratizálódása, nem jöhetett volna létre a Közös Piac és a NATO, azaz az európai demokráciák politikai, gazdasági és katonai szövetsége.

A németek demokratizálásához szükség volt mind a közeli szovjet veszélyre, mind pedig a keleti, legkevésbé polgárosodott és demokrata németység pár évtizedre terjedő kiszakítására. A poroszok katonai és politikai befolyásának megmaradása esetén nem kerülhetett volna sor ilyen következetes demokratizálódásra és nyugati szövetségre. A nyugat-európai politikai és gazdasági sikerek, és főleg Európa jövőjének alapja a francia-német szövetség. Jalta nélkül erre sem kerülhetett volna sor. A szovjet katonai hatalomtól való félelem tudta csak legyőzni e két nagy nyugat-európai nép sok évszázados ellentétét, bizalmatlanságát egymással szemben. Bármennyire tragikus volt a Jaltai Szerződés az érintett népek többsége számára, Európa egésze, és főleg jövője szempontjából nagyon pozitív szerepet játszott.

Azt is látni kellene, hogy a fenti elsődleges szempontok mellett az is szerepet játszott, hogy Rooseveltnak a csatlós országok megbüntetését, azok feudális társadalmainak következetes összetörését kívánatosnak tartotta. Jó volna szem előtt tartani, hogy a csatlós országokkal Churchill és Sztálin még megbocsátóbban bánt volna kiugrásuk esetén, mint Rooseveltnak, aki nem volt hajlandó semmiféle, a németekéhez viszonyított enyhítő feltételt elfogadni. Valljuk be, Rooseveltnak ebben is volt igazsága. A későbbi szovjet csatlós országok között a csehek kivételével mind nacionalisták, fasiszták és még mindig nagyrészt feudálisak voltak. Márpedig az amerikai demokrata számára ezek megbocsáthatatlan vétkek.

Verseny Oroszország kegyeiért

Mindezekből semmit sem tanultunk. A rendszerváltás után kormányzatunk nemcsak itthon, de főleg a Nyugat felé szovjet- és oroszellenességével akart jó pontokat szerezni. Nem vették észre, hogy ezzel ott is csak a rossz pontjaik számát gyarapítják. Még az sem volt elég a felismeréshez, hogy mind Nyugat-Európa, mind az Egyesült Államok Oroszországot továbbra is megkülönböztetett módon kezeli. Miért? Oroszországnak az elkövetkező évtizedekben is kiemelkedő szerepe lesz a világpolitikában. Megnyeréséért egymással fog éles versenyre kelni Nyugat-Európa, Észak-Amerika és a Távol-Kelet. Márpedig, akinek három gazdasági szuperhatalom keresi a kegyeit, annak nem kell félnie a jövőtől, még akkor sem, ha társadalmi és gazdasági eredményekkel ezután sem dicsekedhet.

Mára már kirajzolódtak a következő évszázad történetét meghatározó erővonalak. A világ-gazdaságnak és annak alapján a világpolitikának három nagy erőtere lesz: Kelet-Ázsia, Észak-Amerika és Európa. Ez a várható erősorrend is. Kelet-Ázsia a másik kettőnél külön-külön, de együtt is szinte minden tekintetben nagyobb. Nagyobb a területe, többszöröse a népessége, és még évtizedekig várhatóan sokkal gyorsabb a gazdasági fejlődése. Egy, maximum két generáción belül a térség szuperhatalma, Kína önmagában is nagyobb gazdasági és katonai erőt képviselhet, mint a másik két nagy térség bármelyike. Ereje az évezredek múltjának tanulási

ambíciójára, szorgalmára, takarékoságára épül. Sem a szellemi tőke, sem a tömegtermelés tekintetében nem lesz vitatható a fölénye.

Amennyire egyértelmű a három nagy közül a legnagyobb, annyira az a legkisebb is: Európa. Európa mind területét, mind lakosságát tekintve kicsi. Nemzeti megosztottsága is akadályt fog jelenteni. Nem azért, mert különböző nyelveket beszélnek, hanem azért, mert az itt élők nagy többsége nemzetgazdaságokban, a történelmi tradíciók őrzésében gondolkodik. A nyelvi és kulturális tarkaság a másik két térségben is megvan, és meg is fog maradni, de nem mint szuverén államok által őrzött legfőbb érték. A lemaradás elsősorban a másik kettőnél lassabb gazdasági növekedése miatt fog bekövetkezni. Európa csak keleti felének integrálódása esetén nem lesz a másik kettőhöz viszonyítva kicsi. A keleti fél integrációja jelenthet elegendő teret és főleg a gazdasági egyenrangúsághoz is megkívánt katonai hatalmat. Európának tehát szüksége lesz az atom-szuperhatalomra, a nagy népességet elfogadni képes területre és saját nyersanyagforrásokra, azaz Oroszországra. Sokkal inkább, mint fordítva.

Még szakmai körökben is nagyon általános az a felfogás, hogy a gazdasági és társadalmi utoléréshez, felzárkózáshoz a gazdagabbak anyagi és politikai segítsége szükséges. A tények azonban egészen mást bizonyítanak. Kezdjük a társadalmi fejlődés támogatásával. Ha egy nép nem bíz abban, hogy önerőből meg tud szabadulni attól, amin túlhaladt az idő, hanem vezetői mások ideológiája, tanácsa, receptje alapján akarják végrehajtani a megérett társadalmi változásokat, sikerre nem számíthatnak. A nép nem fogja követni az ilyen apostolokat. A reformok csak belső erőre épülhetnek. Nem találunk példát arra, hogy a nagy politikai vezérek elértek volna gyorsabb társadalmi változásokat, mint amennyit a kisebb képességű és kisebb ambíciójú vezetés mellett más, hasonló szintről induló népek önerőből teljesítettek. Más a helyzet a régi forradalmi lerombolásánál: ekkor nagy diktátorok kellettek. Európában e század folyamán a svájci és a skandináv népek produkálták a legnagyobb eredményt, mégsem tudnánk megnevezni ebben a forradalmi változásukban a vezető szerepet játszó politikusaikat. Angliában Churchill nem ért el annyit, mint a sokkal szerényebb képességű és elhivatottsági érzéktől fűtött munkáspárti utódai.

Európa keleti fele, konkrétan Oroszország csak akkor építhető be Európába, ha ott politikai igényei meghallgatásra találnak. Oroszország barátságát nem lehet megvenni pénzzel, mert az anyagi kiszolgáltatottság tudatosulása csak rontaná a viszonyt. Különböző is, pénzért csak a gazdagokat lehet megvenni, a szegényeket soha. Márpedig Nyugat-Európának meg kell nyernie Oroszországot, ha meg akarja őrizni a másik két politikai és gazdasági tömbbel szembeni függetlenségét. Ez a függetlenség ma, és a belátható jövőben egyre inkább a katonai erő hiányában kérdéses. Európa csak az oroszok katonai erejére támaszkodva lesz a másik két szuperhatalommal a viszonylagos egyenrangúságra képes. Oroszország nélkül Európa csak a másik kettő politikai és gazdasági követelményeihez igazodó szövetséges szerepét játszhatja majd.

Az oroszok megnyerése azonban nem lesz könnyű, mert a kegyeiért a másik két szuperhatalmi térség is versenyezni fog. Az észak-amerikai térség, ténylegesen az Egyesült Államok már megtanulta, hogy az Európa és a Távol-Kelet feletti uralma csak az oroszokkal való szövetségen alapulhat. A Távol-Keletnek nem volna szüksége Oroszországra, de azon belül Kínának annál inkább. Kína Japánnal és a vele szemben bizalmatlan többi térségbeli országgal szemben csak akkor tudja érvényesíteni vezető szerepét, ha Oroszországot maga mögött érezheti. Egy vele szemben nem baráti, szomszédos atomnagyhatalom sokban csökkentené tekintélyét a térségben belül.

Sztálin és a szovjet imperializmus még nem sejthette, hogy a katonai szuperhatalommá való emelkedése érdekében hozott iszonyatos anyagi áldozatok generációk múlva sokszorosán visszatérülhetnek. Az akkor imperialista célokra létrehozott katonai erő ugyan hódítási, azaz imperialista feladatokra ma már semmit nem ér, de csak ez adhatott olyan világpolitikai súlyt, ami miatt a következő száz évben a barátságát a gazdagok keresni fogják.

Mit fog kérni Oroszország a barátsága fejében? Viszonylag nagyon kevés pénzt, de annál több önbizalmát erősítő politikai gesztust, mindenekelőtt azt, hogy szuperhatalomként kezeljék. Ennek jelei már ma is tapasztalhatók. Ha Oroszországot sérti, hogy úgy kezeljék, mint volt vazallusait, akkor a volt vazallusokat alapvetően másként fogják kezelni, mint Oroszországot. Meg kell végre tanulnunk, amire kétszáz év minden tapasztalata már megtaníthatott volna, Nyugat-Európának (éppen úgy, mint Észak-Amerikának) az Oroszországgal való szövetség alapvető érdeke. Ezzel szemben a köztes tér országai együttvéve is, nemhogy külön-külön, nagyon másodlagos jelentőségűek. Ez Jalta tanulsága.

5. A fasizmus

*„Valami nagy-nagy tüzet kéne rakni,
hogy melegednének az emberek.
Ráhányini mindent, ami antik, ócska,
csorbát, töröttet s ami új, meg ép,
gyermekjátékot, - ó, boldog fogócska! -
s rászórni szórva mindent, ami szép.”*

*Tél
(József Attila)*

A század másik nagy átalakítási kísérlete a fasizmus. A fasizmusok létrejöttét nagyban segítette a kommunista, szocialista ideológia és politikai gyakorlat néhány jellemző hibája. A fasizmus tagadhatatlan gazdasági sikereit jórészt annak köszönhetette, hogy nem nyúlt hozzá erőszakkal a kapitalista tulajdonviszonyokhoz. Ennek köszönhető az is, hogy a nagytőkések jelentős hányada nem tekintette ellenségének, sőt aktív támogatója lett.

A szovjet gyakorlat taszító hatása

A szovjet gyakorlat nem volt vonzó példa a nála fejlettebb gazdasági és civilizációs alappal rendelkező népek számára. Ez nem jelentette azt, hogy nem volt a marxista, a kommunista elveknek tábora. Ott voltak a munkásmozgalomban és az értelmiség körében. Különösen attól kezdve, hogy a fasizmusok, mindenekelőtt a nácizmus hibái nyilvánvalóvá váltak. Mindkét diktatórikus rendszernek a legnagyobb propagandistája a másik hibás gyakorlata lett. A félperifériák hatalmi körében azonban sokszorta erősebb volt az antikommunizmus, mint az antifasizmus. Többször láthattuk, hogy mennyire segítette a fasizmusok ügyét a közép-európai társadalmak középosztályának, és mindenekelőtt az uralkodó köreinek a kommunizmustól való beteges félelme.

A nemzeti jelleg tagadása

Az eredeti ideológia az internacionalizmus alapján állt. Igaz, hogy ehhez a megvalósult szocializmusnak később semmi köze nem volt. Az internacionalizmus a század első felében azonban éppen a nép körében volt a legkevésbé elfogadható. A fasiszta országokban különösen, hiszen az érintett népek mindegyike nemzeti érzelmeiben sértettnek érezte magát.

Okkal érezte a nemzetközi tőke kizsákmányolását, sértőnek találta a nyugati hatalmak által rájuk erőltetett békét. Látni kell, hogy a század elejének nacionalizmusát semmi sem szolgálta jobban, mint az első világháborút követő békék.

A magántulajdon irreális mértékű és erőszakos felszámolása

A szocialista ideológia irreális követelményeket állított a tulajdonviszonyok elé: minden tőkés tulajdont, sőt a kisvállalkozóit is, felszámolandónak tartott. Ez az igény nemcsak sok kisember érdekeit is sértette, de hosszabb távon gazdasági csőddel is járt. A század során már a legfejlettebb tőkés országokban is visszaszorulóban volt a magántőkés tulajdon, helyette a nagy intézmények és a kis vállalkozók hódítottak tulajdonosi hányadot. Minderről a természetes fejlődés és a tőkepiac gondoskodott. Ezzel szemben az állami tulajdon sehol nem bizonyult kellő hatékonyságúnak. Ez a hibás tulajdont hirdető ideológia és az ennek megfelelő szovjet gyakorlat még az egyébként forradalmi beállítottságú kisemberek többségét is kommunistaellenessé tette, ezeket is a fasizmus karjaiba kergette.

A fasizmus kialakulási helye

A fasizmusok általában ott alakultak ki, ahol a századforduló előtt már megvalósíthatónak ígérkezett az utolérés, illetve ez történelmi mértékkel mérve a küszöbön állónak tekinthető volt. Ezért **a fasizmusok útjára tért országok mind társadalmilag, mind gazdaságilag fejlettebbek voltak, mint a kommunista utat önként választók.** (Azokról nem beszélek, akiket a Jaltai Szerződés sorolt a kommunista táborba, amelyekben a külső erőszak nélkül nem lett volna soha kommunizmus.)

A fasizmusok népszerűsége

Ma ugyan divat a fasizmusoknak csak a hibáiról, taszító voltáról beszélni, a történész azonban nem tekinthet el attól, hogy a fasizmus népszerű volt még a fejlett polgári demokráciák széles körében is. **A félperifériák országainak lakossága pedig a történelemben korábban soha és sehol nem tapasztalt népszerűséggel fogadta a fasizmus megjelenését.** Ez a sok tekintetben deformált rendszer az érintett országok lakosságának sok olyan jót, olyan vívmányt hozott, amit a polgári társadalom mindaddig megtagadott tőle.

A fasizmusok veszélyessé válása és bukása

A fasizmusok bukását az hozta magával, hogy a három jelentős országában, Németországban, Japánban és Olaszországban imperializmusuk nem ismert határt. A nyugati demokráciák sokáig nem ismerték fel a fasizmusban az ellenük irányuló életveszélyt. Mindhárom említett fasiszta ország terjeszkedő imperializmusát enyhe fejszoválassal nyugtázták mindaddig, amíg az a létérdekeiket nem sértette.

A fasizmus akkor vált igazi veszéllyé az egész fejlett világ számára, amikor szövetséget kötött a Szovjetunióval. Ez a szövetség, ha nem is totális győzvé, de az eurázsiai kontinensen legyőzhetlenné tette volna. Szerencsére a náci imperializmus éhsége és sikereinek mámora nem ismert határt, és durva agresszióval átkergette a Szovjetuniót a demokráciák frontjára.

A fasizmusok történelmi megítélése

Közel ötven év után is még mindig divatos a fasizmust csak mint valamiféle politikai eltévelyedést minősíteni, aminek csak negatív céljai és eredményei voltak. Mivel a 20. századot nem lehet megérteni a fasizmus és a kommunizmus elterjedése, és az utóbbi teljes széthullása nélkül, nem elégedhetünk meg azzal, hogy a 20. századot, az emberiség történetének messze legsikeresebb századát elsősorban tévelygésekkel magyarázzuk.

Már korábban utaltam arra, hogy **a fasizmus a félperifériák önként választott ideológiája és társadalmi formája volt.** A XIX. században bizonyos gazdasági és társadalmi sikereket felmutató, az utolérésben több-kevesebb joggal reménykedő minden nép a XX. század első felében a fasizmust választotta.

Európában a klasszikus értelemben vett puritán Nyugatot félkörben bekeretező félperiféria minden országa, kezdve a balti országokon és Közép-Európa országain keresztül a mediterrán országokig, **a saját akaratából bizonyos mértékig fasiszta volt.** Ázsiában Japán volt a fasizmus markáns képviselője. Dél-Amerikában pedig Argentína, vagyis a két kontinens két legfejlettebb országa.

A japán fasizmus

Japán ipari fejlettsége és szellemi tőkéje lehetővé tette volna a demokratikus politikai és a szabadpiaci gazdasági utat, azaz az amerikaiét. Ezzel szemben állt azonban, mint nagyobb erő, a japán imperializmus. **A japánok, a németekhez hasonlóan, nem jobban akartak élni, hanem hatalmasabbak akartak lenni, úgy érezték, hogy ők is rászolgáltak a gyarmatokból való részesedésre.** Ez az imperializmusról időben lekéssett nagy nemzeteknek a múlt századból örökölt elemi vágya volt. A valóságban ekkorra már elmúlt a gyarmattartás minden előnye és elviselhetetlen társadalmi és gazdasági kolonccá vált. Ezt a század második fele fényesen igazolta, a gyarmatok nélkül nemcsak gazdagabb, de hatalmasabb is lett nemcsak Japán, de Németország is.

Az argentin fasizmus

Argentína fasizmusa is bizonyos magyarázatra szorul. Argentína az egyedüli mérsékelt égövi, szinte teljesen európai népektől lakott ország Dél-Amerikában, amelyik azonban szintén nem angolszász, azaz nem nyugat-európai, hanem mediterrán civilizációra és tradíciókra épült. Az egyedüli latin ország Dél-Amerikában, amelyik a század első felében, jórészt már a fasiszta rendszerének köszönhetően, látványos gazdasági sikereket ért el. Ezelőtt ötven évvel még a sikerországok szerepét játszotta, úgy, mint ma a távol-keleti tigrisek.

Márpedig, **ha egy ideológia és az annak megfelelő rendszer a közel azonos gazdasági és társadalmi fejlettség talaján mindenütt elterjed, és ez alól nincs is kivétel, akkor létrejöttének objektív okát nem lehet tagadni.** A tudósnak pedig kötelessége keresni a kiváltó objektív okokat még akkor is, ha történetesen neki ez az ideológia és társadalmi rendszer több mint nem szimpatikus.

A fasiszta sikerek okai

A fasizmusok elterjedése egybeesett azzal, hogy fejlett polgári demokráciákban a gazdasági válság ekkor érte el csúcspontját. A termelés csökkent, jobb esetben stagnált, a munkanélküliség katasztrofális méreteket öltött. Ezért hiba az, ha valaki a fasizmusokat mint a mai fogyasztói társadalmakkal szembeni alternatívát állítja be. **A fasizmus a korabeli, kegyetlen,**

gazdasági csóddal küszködő, a munkanélküliekkel nem törődő klasszikus kapitalizmussal szemben volt annak idején alternatíva.

A fasizmus az állam megnövekedett gazdasági szerepét hangsúlyozta akkor, amikor a polgári társadalmak válságát éppen a gazdasági szférától magát távol tartó állam mélyítette el. Még a század elején sem vállalta az állam magára a fejlett polgári demokráciákban az infrastruktúra létrehozásának, az oktatásnak és az egészségügyi ellátásnak költségeit, a foglalkoztatás megfelelő szintjének biztosítását és mindennek az érdekében az elkerülhetetlen pénzteremtés feladatait. Ma ezek mind természetes állami funkciók, de akkor ezeket igazán csak a kommunizmus és a fasizmusok vállalták fel.

A fasizmusok népszerűségét a gazdasági sikerek alapozták meg. Ez elsősorban annak köszönhető, hogy az egyik oldalon a kor polgári társadalmaival szemben megszüntették a munkanélküliséget, a másik oldalon, a kommunista variánssal szemben nem mentek el olyan messze a régi tulajdonviszonyok felszámolásában és az életszínvonal rovására történő iparosításban, mint a sztálinisták. Kevesen ismerik be mindmáig, hogy **a fasizmust lényegében azok a társadalmi erők támogatták először, akik egyébként korábban marxista befolyás alatt álltak.**

A gazdasági világválság még a fejlett demokráciáknál is súlyosabban érintette a félperifériák országait, vagyis azokat, amelyek lelkesen és dalolva lettek fasiszták. A fasizmus sikerei egybeesnek azzal, hogy a félperifériákon a megelőző ötven évben tapasztalt gazdasági felzárkózási folyamat lezárult, és egyértelművé vált a fokozatos lemaradás. **A fasizmusok ott és akkor győztek, ahol és amikor a polgári társadalom csődöt mondott.**

A fasizmusok idején nem volt még vonzó példája annak, hogyan oldhatja meg a kor problémáit a polgári demokrácia és a piacgazdaság. A félperifériák munkássága nem annyira jobb életszínvonalat akart, mint sokkal inkább biztos munkaalkalmat. Van a munkanélküliségnek olyan szintje, amely mellett a demokrácia, a sajtószabadság, a többpártrendszer másodlagossá válik a munkaalkalom biztosítása mellett. Ezt az igazságot ismét korszerűsíti a jelen nagy munkanélkülisége. Külön kell szólni azokról az okokról, amelyek az egyébként konzervatív, antikommunista kispolgárságot a fasizmus oldalára állították. Mindenekelőtt a bolsevikokénál mérsékeltebb társadalmi rombolás, a tulajdonviszonyok megtartása, és a nacionalizmus gyűjtötte a fasizmus zászlaja alá a kispolgárokat is.

A klasszikus kapitalizmus marxista ideológiája azért nem volt elfogadható az oroszoknál kissé fejlettebb országok lakosságának többsége számára, mert előbb tagadta a nemzeti érdekek alapvető súlyát, később pedig ezt a szovjet imperializmus alá kívánta rendelni. A fasizmus népszerűsége az jellemezte, hogy kezdetben szimpatizáltak a radikális kommunista tanokkal, mindenekelőtt annak a nyugati demokráciákat elítélő bírálatával, de fokozatosan eltávolodtak a marxista ideológiától, mint a nemzeti érdekek leértékelőjétől, illetve mint a moszkvai érdekek szolgái képviselőjétől. **A fasizmusok okosan építettek népeik erős nacionalizmusára. Nem véletlenül tekintették a fasiszták magukat nemzeti szocialistáknak.** A nemzeti érdekek jelentősége azért is fontos volt a félperifériákon, mivel az itt lévő országokban nagyon erős volt a nemzeti tradíciók tisztelete, kultusza.

A kommunista ideológiára a fasizmusok térhódítása idején már annyira ráült a bizánci, ortodox, pravoszláv szellem, hogy nem volt európainak tekinthető. Ez vetette fel a fasizmusok előtt annak lehetőségét, hogy ők képviseljék a moszkovita bolsevizmussal szemben az európaiságot. Ezzel váltak aztán a magukat igényesebbeknek tekintő népek tömegei számára a bolsevizmusnál európaiabbakká, elfogadhatókká. A félperifériák uralkodó rétegeit pedig a bolsevik veszélytől való beteges félelme vitte a fasizmus táborába.

Az sem tagadható, hogy **a fasizmusnak volt bizonyos értelmiségi tábora is.** A fasizmus radikalizmusa és nacionalizmusa tetszetős volt a félperifériák értelmiségi köreiben is. A fasizmus által meghódított félperifériákon erős volt az az értelmiségi örökség, amely a felvilágosodásra nyúlik vissza, és erősen hisz a társadalom felülről való megjavításában és az okos vezetés döntő szerepében. **A félperifériák haladó köreiben mindig erős volt az a felfogás, hogy a Nyugat beteg, dekadens, annak hibáit el kell kerülni az utolérés során.** Az az ok, ami a francia értelmiség javát a század első felében lelkes kommunistává tette, fasiszta szimpatizánsokká tette a félperifériák értelmiségének jelentős részét is. Ha nem is volt olyan előkelő a fasisztákkal szimpatizáló értelmiségi gárda, mint amilyen a kommunistáké, azért ez is figyelemreméltó. Csak néhány nevet: Knut Hamsun dán író, Willem Mangelberg dán zeneszerző és karmester, Henri de Montherlant francia író, Mircea Eliade román filozófus, Henri de Man belga politológus, a két olasz író, Giovanni Papini és Giovanni Gentile. Általában elmondható, hogy a fasizmusban a nemzeti érzelműek nem érezték olyan törést a saját kulturális örökségükkel szemben, mint amitől a kommunista rendszerben félniük kellett volna.

A már megvalósult fasizmusok látványos gazdasági és kulturális sikereket értek el. Megszüntették a munkanélküliséget, rohamosan építették az infrastruktúrát, az iskolákat megnyitották az alsó rétegek számára, és kétségkívül emelkedett az életszínvonal is. Mindezek vonzó és imponáló eredmények voltak az akkor még válsággal küzdő nyugati demokráciákkal szemben. Ezt mutatták a fasizmusok látványos választási sikerei is. Azoknak sincs igazuk, akik ezeket a választási eredményeket kikényszerítetteknek tartják, mert ha volt is ilyen kényszer, ennek hatása eltörpült a tömeges támogatáshoz viszonyítva. A választói jogosultság köre pedig szélesebbre lett tárva, mint a nyugati demokráciákban.

A német és a japán fasizmus katonai ereje is rendkívül imponáló volt. El kell ismerni, hogy a modern haditechnikát és stratégiát ők vezették be. Ennek volt köszönhető, hogy elhitethették magukkal, hogy a gazdaságilag sokkal erősebb ellenféllel szemben is győzhetnek. Volt is a második világháborúnak olyan szakasza, amikor még eredeti háborús céljaik nagy részét megőrizhették volna.

A fasiszta tábor katonai erősségei

Mivel a fasizmus hirtelen megsemmisülését elsősorban a katonai veresége okozta, ezzel a kérdéssel is kell röviden foglalkoznunk. Ezt a legtöbben azzal intézik el, hogy sokkal korábban kezdtek el fegyverkezni. Ez is igaz, de ezzel csak a kezdeti sikerek magyarázhatóak. Fontosabbnak tartok néhány más okot: **a haditechnikában és annak stratégiai alkalmazásában sokkal újítóbbak voltak, mint a nyugat-európai hatalmak; korábban felismerték a korszerű úthálózat jelentőségét; a hadiipart szinte kiemelték a piaci gazdaság egészéből; a hadsereg és a háttország eszmei mobilizálása, lelkesítése az ellenfelekhez viszonyítva sokkal eredményesebb volt.**

A hatékony fasiszta katonai erő összeroppanásának okai

A fasiszta katonai erő mindenek előtt azért roppant össze, mert **túlértékelték saját katonai képességüket.** Ez jelentkezett abban, hogy a katonai sikereik nyomán mindig növelték háborús céljaikat. Amikor kiderült, hogy a megelőző szakaszra kitűzött stratégiai céljuk a vártnál jobban sikerül, megnövelték étvágyukat (mint tették a szocialista diktatúrák gazdasági terveikkel).

Az egyetlen realitásra valló nagy lépést a német és japán fasizmusok akkor tették, amikor a legnagyobb ideológiai ellenségükkel, a bolsevista Szovjetunióval paktumot, illetve „örök barátsági” szerződést kötöttek. Ezzel elkerülhették volna a kétfrontos háború veszélyét. A világ számára meglepő nemcsak az volt, hogy az antikommunista fasiszták szövetséget kötöttek az antifasiszta bolsevikokkal, hanem az is, hogy a bolsevikok is örömmel kaptak a meglepő ajánlaton. A két diktatúra szövetsége csak azoknak volt meglepő, akik a két ideológia szavait túlértékelték, és a szereplők mindenekelőtt imperialista voltát alulértékelték. Nemcsak az igaz, hogy **a két diktatórikus rendszer egymástól rabolhatott a legkevesebbet, a fejlett tőkés világtól pedig a legtöbbet, hanem az is, hogy társadalmi berendezkedésük is sok tekintetben hasonló volt.**

Arról mindmáig nem beszélnek, hogy **e két diktatórikus ideológia szövetsége az Eurázsiai kontinensen megverhetetlen maradt volna még sokáig, minden valószínűség szerint a század végéig, hiszen Kína is természetes részese lett volna ennek a szövetségnek.** A **Molotov-Ribbentrop Paktum** és a Szovjet-Japán Örökbarátsági Szerződés volt a fasizmus hatalmi csúcsa, e szerződések rövid életük során kiválóan működtek, nemcsak szabad területrablást jelentettek mindkét fél számára, hanem a nyersanyagban szegény fasiszta hadigazdálkodáshoz elegendő nyersanyagot és élelmet, a kommunistáknak pedig a kíváncsú technikai eszközök importját. Ez a paktum a század legnagyobb üzlete volt. A Szovjetunió nem tudta eladni a nyersanyagait a világpiacra, és ezért nem volt mivel fizetnie a szükséges technikai eszközök importját. A németeknek égető szükségük volt a kontinentális nyersanyagforrásra, és tudtak mivel fizetni.

Ezzel szemben a fasizmusok háborúvesztése már csak éveket és tízmilliók életét követelő formai kérdés lett akkor, amikor Hitler megtámadta a Szovjetuniót. Eddig Hitlernek csak a kontinentális háborúban tapasztalatlan, és erre viszonylag felkészületlen, az emberáldozatokkal maximálisan takarékoskodó Anglia és az Egyesült Államok voltak az ellenfelei, úgyhogy Hitlernek és szövetségeseinek csak védekezniük kellett volna.

Ezzel szemben a Szovjetunió elleni háború alapvetően kontinentális, hazáját védő nagyhatalommal való viaskodást jelentett, amely háborúban az ellenfél bátran, szinte gátolás nélkül pocskolhatta az emberéleteket. Ehhez járult az, hogy Hitlerék a megszállott országok lakosságát nem felszabadítottként, hanem mint rabszolganepeket kezelték. A nácik által megszállt minden országban a lakosság ellenállása, ellenszenv nem csökkent, hanem erősödött. Ezt ostoba, pökhendi, a legyőzötteket lenéző politikájukkal vívták ki maguknak.

A hadtörténészek joggal keveset beszélnek arról, hogyan gyengítette a német hadigépezetet a megszállott országok ellenállása, amelyet az általuk alkalmazott módszerek váltottak ki. A végül győztes, de a háború során megszállt országok utólag úgy állítják be, mintha náluk eleve németgyűlölet, antifasizmus lett volna jellemző. Holott még Franciaországban is sokkal kevésbé fogadták ellenségesen a német megszállókat, mint amennyire végül meggyűlölték őket. Pedig a franciákat nem is nézték le annyira a nácik, mint az oroszokat. A náciknak a Szovjetunió népeit lehetett volna mint felszabadítottakat kezelni, ezzel szemben emberszámba sem vették őket.

De nemcsak a legyőzöttekkel, hanem a szívből szövetségeseikkel is nagyképpen bántak, önérzetükben sértegették őket. Igaz például, hogy az olaszokban nem kaptak sokat érő katonai szövetségest, de azért szükségük volt rájuk. Mégis éreztették velük, hogy nem egyenrangúak. Természetesen sokkal inkább vonatkozott ez a lekezelés a szövetséges kisországokra. **Hitler és nácijai tehát megtették mindent, hogy ne legyenek szövetségeseik.** Nemcsak a készségesen segédkező Szovjetuniót akarták megsemmisíteni, hanem még a megszállt területeken is imperialista urakként viselkedtek. Hitler nemcsak a szövetségeseit távolította el magától,

nemcsak a megszállottakat kergette elkeseredett ellenállásba, hanem az ellenfelei számát is gyarapította. **A fasiszta tábor alapvető, minden mást megelőző érdeke az lett volna, hogy az Egyesült Államokat tartsák távol a háborútól.**

A német és a japán fasizmus még azt sem mérte fel, hogy az Egyesült Államokat mivel lehet távol tartani a háborútól. Mivel Hitler is imperialista volt, akárcsak Churchill, azzal a különbséggel, hogy ő még birtokon kívül volt, Churchill pedig egy többévszázados imperializmust védett, **a gyarmattartást, az imperializmust elítélő, felszámolni akaró amerikaiak számára jó ideig nem volt egyértelmű, hogy melyik imperializmus a veszélyesebb.** Hitler nem vette tudomásul, hogy az Egyesült Államok, mindenekelőtt annak szinte példátlanul nagy hatalmú elnöke, gyűlölte a nyugat-európai imperialistákat, tehát az ő háborúvesztésük miatt nem fájt volna különösen a feje. Csak a korlátlanul elszemtelenedett német imperializmusban kellett az angolnál is nagyobb veszélyt látnia. Ehhez járult az, hogy a Szovjetunió elleni háború után már nem kellett az Egyesült Államoknak attól félnie, hogy túlságosan nagy vérvesztéssel fog járni a háborúban való részvétel.

Hitler másik nagy stratégiai hibája volt, amikor azt hitte, hogy az európai zsidóság túsza lehet a kezében az Egyesült Államokkal szemben. Ezért igyekezett fokozni, a szíve szerint egyébként is kedves „végső megoldást”. Nem számolt azzal, hogy milyen alapvető szerepet játszhat az amerikai zsidóság az észak-amerikai semlegesség feladásában, az angolok és az oroszok támogatásában. Hitler borzalmas antiszemita módszerei sokkal fontosabb szerepet játszottak a végső vereségben, az ellenfél elszántságában, mint azt mindmáig sokan gondolják. A gyűlölet nemcsak ronda emberi tulajdonság, hanem a legrosszabb politikai tanácsadó is. **Az elmúlt ötven év azt bizonyítja, hogy az az Egyesült Államok, amelyik nemcsak elfogadta a kommunista imperializmust, hanem a Szovjetunió superhatalmi szerepéhez aktívan asszisztált is, nem tekintette volna mindenáron megsemmisítendő ellenségnek a német fasizmust, ha annak céljai és módszerei nem lépik messze túl a fasizmusok átlagát.** Jó példa erre a spanyol fasizmus kezelése a második világháború után.

A második világháború kimenetelét legalább olyan mértékben befolyásolta a japánok Pearl Harbor elleni támadása, mint a németek Szovjetunió elleni lerochanási kísérlete. Mindkettő a fasizmusok arroganciáját mutatja. A realitások nagyságrendi alábecsülése volt mind a Szovjetunióval, mind az Egyesült Államokkal szembeni támadás. Vessünk egy pillantást a japánokra. Ebben az időben a két ország gazdasági ereje körülbelül úgy aránylott egymáshoz, mint 1:4. Ezt az erőfölényt olyan frontokon, ahol a végső döntés a tengereken dől el, nem lehetett semmiféle módon ellensúlyozni.

A német és a japán fasizmusok imperializmusa két dologban különbözött a korábbi angol vagy francia imperializmustól: egyrészt késetten jelentkezett, akkor, amikor már a kevésbé fejlett területek birtoklása nem gazdasági előnyt, hanem valódi hátrányt jelentett; másrészt tapasztalatlanabb és éhesebb volt azoknál is.

Szólni kell arról is, hogy miért szűntek meg a fasizmusok ott is, ahol nem fegyverekkel semmisítették meg azokat. A második világháborút alapvetően a háborútól magukat távoltartó spanyol, portugál és argentin fasizmusok éltek túl. Ezek azonban már viszonylag jelentéktelen szigetek voltak a kor két superhatalma köré kialakult táborok között. Ennél is fontosabb azonban az, hogy ezeknek **a század második felét megérő fasizmusoknak már nem a klasszikus kapitalizmus idejétmúlt társadalmaival kellett versenyezniük, hanem a nagyon egészséges fogyasztói társadalmakkal, amelyeket már nem a gazdasági válságok, a szociális problémák elhanyagolása és a nagy munkanélküliség jellemzett, hanem a példátlanul gyors gazdagodás, és a fokozódó társadalmi igazságtalanság.**

Ahogy a fasizmusok létrejöttét az tette lehetővé, hogy a nyugati kapitalizmus adott formája gazdaságilag egyre gyengébbé és szociálisan egyre tarthatatlanabbá vált, a bukásukat az tette elkerülhetetlenné, hogy mindez alapvetően a visszájára fordult. Az a fasizmus, amelynek kezdetben sok területen fölénye volt a kor kapitalizmusával szemben, minden tekintetben hátrányosabbnak bizonyult a század utolsó harmadára. A megmaradt fasizmusok bukását az is siettette, hogy olyan országokban élte túl a második világháborút, amelyek civilizációja eleve alig volt alkalmas a gazdasági utolérésre, még akkor is, ha ezt demokratikus úton keresi. Ezt látjuk napjainkban. Argentína visszasüllyedt a latin-amerikai átlagra, Portugália és Spanyolország déli fele sem remekel, hanem Dél-Olaszországhoz hasonlóan az egészséges Európai Unió beteg területe marad.

Ahol a kommunizmus vagy fasizmus progresszív volt

A kommunizmus és a fasizmusok szerepe progresszív volt ott és abban a tekintetben, hogy széttörte a régit ott, ahol ehhez a békés, demokratikus eszközök semmiképpen nem lettek volna elegendőek.

A kommunizmus és a fasizmusok annak következtében váltak egyre kegyetlenebbekké, ahogy fokozatosan kiderült belső és külső céljaik irreális volta. Irreális volt az a belső céljuk, hogy a polgári társadalmaknál fejlettebbet, tökéletesebbet hozzanak létre. Az egyetlen fejlett, nyugati kétharmadában erős polgári tradíciókkal rendelkező fasiszta ország Németország volt. Ott számított a fasiszta rendszer teljes úttévesztésnek. Ez a magyarázat arra, hogy ez a fasizmus vált a legembertelenebbé. Mind a kommunisták, mind a fasiszták a náluk fejlettebbek által járt utat eltévedésnek deklarálták, nem követni akarták az előttük járókat, hanem valamiféle kiagyalt úton fáradság és idővesztések nélkül elébük akartak kerülni.

Azt azonban látni kell, hogy többségük az irreális célrendszerébe azért kapaszkodott, mert a reális úthoz, a sikeres polgári fejlődéshez hiányoztak a gazdasági és civilizációs feltételeik. Irreális, a történelem által túlhaladott volt a külpolitikai céljuk, hiszen mindkét ideológia a gyakorlatban imperialista, a gyengébbeket elnyomó, ebből az elnyomásból hasznot remélő volt. **Akkor lett Hitler és Sztálin az imperializmus két világméretű bajnoka, amikor az már nem hozhatott semmiféle sikert, amikor már anyagi és politikai teherré vált az elmaradott területek feletti gazdasági és politikai hatalom.**

6. Jóléti társadalmak békés kialakulása

*„Vár, vár: futok a Holnap elébe.
Apám, anyám, papok és bárdok,
Nem kelletek, nem kelletek.
Ősök, árnyak, tegnapi legények,
Testvéreim vérben és kupában:
Undok Tegnap, maradjatok.”*

*A Holnap elébe
(Ady Endre)*

A 20. század átalakulási kísérletei közül a harmadik a jóléti társadalom békés kialakulása. **Joggal tekintjük a 20. század sikerei között a legnagyobbnak azt, hogy a polgári-demokratikus országok az amerikai és a skandináv példát követve alakultak át fogyasztói társadalommá.** Egyedül ez a modell bizonyult a fejlett világ számára sikeresnek, ebben alakult ki a legmagasabb fejlettség mind társadalmi, mind gazdasági síkon. Ugyanakkor a

század második felére nyilvánvalóvá vált mind a kommunizmus, mind a faszizmus versenyképtelensége a világgazdaság élvonalában. Mára ez a politikai demokrácián és piaci gazdaságon alapuló modell győzött mindazokban az országokban, amelyek eleve rendelkeztek a fogyasztói társadalom létrehozásához elengedhetetlenül szükséges civilizációs adottságokkal.

Le kell szögezni, hogy **a demokrácia és piacgazdaság csak bizonyos előzetes feltételek mellett bizonyult elérhető célnak.** A világ társadalmi és gazdasági élvonalába csak azoknak az országoknak sikerült eljutniuk, amelyekben az ehhez szükséges civilizációs feltételek előzetesen megvoltak. Azt, hogy ez elérhetetlen, irreális követelmény, ugyan az élet egyértelműen bizonyítja, mégis a demokráciák mindenütt a demokráciát tartják nemcsak kívánatos társadalmi formának, hanem az egyedül célravezetőnek is. A világ periferiájához és félperiferiájához tartozó országok számára az okoz sok tragédiát és kudarcot, hogy a fejlettek velük szemben is ezt a kettős követelményt támasztják. A világ katonailag és gazdaságilag erős társadalmi a világ egészére a politikai demokráciát és a piaci gazdaságot akarják rákényszeríteni.

A Szovjetuniótól, az utódállamok mindegyikétől, továbbá Kínától azt várják el, hogy ugyanolyan szabadságjogokat biztosítsanak, mint a fejlettek. De ezt akarják az elmarad világ egészében is. Nem veszik a ma fejlettjei tudomásul, hogy az általuk sikeresen járt út és elért állapot nem mindenki számára járható megoldás.

Amennyire ismert az Egyesült Államok békés és belső erőkre alapozott átalakulása klasszikus kapitalista társadalomból jóléti társadalommá a New Deal, és főleg a második világháború során, annyira nem fordítanak figyelmet az **első sikeres átalakulásokra**, Svájcra és a New Deal-t közvetlenül megelőzőre, a skandináv államokéra. Erről mindmáig nem beszélnek úgy, mint a 20. század legnagyobb „gazdasági csodájáról”. Pedig azok voltak. **Svájc a 19. század első felében, a skandináv államok a századforduló idején még Európa legszegényebb országai voltak.**

A svájciak mutattak példát

Svájc évszázadokon keresztül Európa egyik legszegényebb országa volt, ahonnan a felesleges népességnek ki kellett vándorolnia. Még a múlt század első harmadában is itt volt a legelterjedtebb az éhezés. A mai ember el sem hiszi, hogy a múlt század húszas éveiben az orosz cár küld az orosz nép ajándékeként élelmet az éhező svájciaknak. Ezzel a jellemző állandó szegénységgel magyarázható az, hogy Svájc évszázadokon keresztül annyi zsoldost, vándoriparost, megbízható szolgálot adott a gazdag Európának. Sokáig a svájciak meggazdagodását azzal intézték el, hogy sikerült országukat a bankok országává tenni, és a két háborúban élvezhették a semlegességet. Ebben a magyarázatban az a hiba, hogy az okot összekeverték az okozattal.

Svájc bankjai azért lehettek híresek és gazdagok, amiért az Egyesült Államokban a mormonok bankjai: a svájci nép élenjárt a megbízhatóságban. Amíg a világ tele volt bankbotrányokkal, a svájci bankok konzervatív, szolid, azaz a svájci erkölcsöknek megfelelő politikát és gyakorlatot folytattak. **A svájci turizmus fellendülését a svájciak legendás tisztaság szeretetének köszönhetik.** Európa gazdag, tüdőbeteg urai fedezték fel Svájcban, hogy ott a hegyi levegő és a kívánatos tisztaság együtt található.

A skandináv példa

A svájci meggazdagodás okaival később a tiroliak legutóbbi sikereinek indoklásakor foglalkozunk részletesebben. Most lássuk a sokkal könnyebben nyomon követhető skandináv példát. **Ők még e század elején is a legszegényebb népei voltak Európának.** Ezt a ma már történészek által bizonyított szegénységükön kívül több jelenség bizonyítja. **Az írek után innen történt a legnagyobb arányú kivándorlás.** Az 1910. előtti ötven évben 1,2 millió svéd vándorolt ki Észak-Amerikába a 4 milliós akkori lakosságból. Mi, magyarok azon kesergünk, hogy a 20 millióból ment ki másfélmillió. De azt már nem tesszük hozzá, hogy az akkor 10 millió magyarból 400 ezer, mivel a kivándorlók között jóval kisebb volt a magyarok aránya, mint az ország lakosságán belül.

A tények szerint a magas kivándorlásnak több volt a pozitív, mint a negatív társadalmi és gazdasági hatása. **Ezen a tájon volt szinte állandó jelenség az éhség.** Voltak ugyan Kelet-Európának olyan vidékei, ahol egy-egy mostoha évben tragikus méreteket öltött az éhezés, de ezeken a területeken már átlagos években sem volt jellemző, hogy nem volt elegendő táplálék.

A mai fejlett világhoz tartozó népek között csak a japánok és a finnek voltak a századforduló idején szegényebbek, mint a svédek vagy a norvégok. Északon a szürke szegénység szinte állandóan jellemző volt. Erre talán a legjobb bizonyíték a finnek esete, akik a cári Oroszország szegényei közé tartoztak, ők adták az olcsó munkaerőt Szentpéterváron, ők voltak a kőművesek, az ácsok és a szolgálok.

Ma az életszínvonaluk négyszerese a szomszédos orosz részek lakosságáénak. Ha a svéd életszínvonal 100, akkor a század elején az angol, a belga és a holland 250 volt, az észak-amerikai és a kanadai pedig 200. Ma a svédek körülbelül olyan gazdagok mint az észak-amerikaiak és a kanadaiak, és jóval gazdagabbak mint az angolok, a belgák és a hollandok, akik azért még mindig nagyon gazdag népek.

Nem akar a világ olyan egyértelmű történelmi jelenségeket tudomásul venni, mint például azt, hogy az északi félteke legszegényebbjei közé tartozó skandinávok és a távol-keletiek (japánok, koreaiak, tajvaniak) sokkal nagyobb eredményt értek el, mint a századelőn leggazdagabb, nyersanyagforrásokban bővelkedő népek. **A század során a civilizációjukban élenjáró szegény népek többre vitték, mint a nyersanyagokban gazdagok. A skandináv siker volt az első bizonyítéka annak, hogy a megfelelő emberanyag, civilizációs tulajdonságok jelentik a gazdagodás legfontosabb feltételét, hogy az erős hadsereg és a kedvező gazdaságföldrajzi adottságok, termékeny rónák és gazdag ásványi kincsek hosszú távon több hátrányt, mint előnyt jelentenek.**

Ezen a téren az első bizonyíték Svájc lett volna, de azt még félremagyarázták azzal, hogy a világ gazdagjai ott helyezték el a pénzüket, hogy az ország gazdagságát a bankároknak köszönheti. Nem gondoltak arra, hogy a békéhez az is kellett, hogy egyrészt a kedvezőtlen adottságok miatt senki nem vágyott ennek a területnek a birtoklására, másrészt csekély katonai erejük miatt ők sem gondolhattak területszerzésre.

Térjünk ki kissé részletesebben a svéd gazdasági csoda okaira, elsősorban a politikaiakra. **Svédországot a század első harmadában a nagyon erős marxista ideológiai befolyás, és a még erősebb szakszervezetek jellemezték.** Most, hogy a moszkvai marxizmus megbukott, elintézik a marxizmust azzal, hogy eltévedt, és csupán negatív hatású ideológia volt. Azt már nem teszik hozzá, hogy az orosz civilizáció viszonyai között vált azzá, ami most megbukott. Ugyanazok a marxista tanok a skandináv népek között társadalmi és gazdasági csodákra képes szociáldemokráciává váltak. A marxizmus sikerei a puritán nyugat-európai népek viszonyai között természetesen nem jelentik azt, hogy a marxizmus mindenütt sikert hozott volna, ha a

svédek modelljét másolják. A svéd modell csak a svédek számára megfelelő, testre szabott. Minden népnek, illetve minden civilizációs karakternek más filozófiára, ideológiára, modellre van szüksége. Ezt a testükre szabott modellt azok sem találhatják meg, akik félnek az idegen példák átvételétől, de azok sem, akik ezt szolgai módon akarják tenni.

Nagyon általános az erős szakszervezetektől való félelem is. Ez a vélemény elsősorban az angol szakszervezetek negatív politikai szerepének hatására alakult ki. Megint eltévednek azok, akik azt hiszik, ami valahol rossz, az mindenütt rossz, ami pedig valahol beválik, az mindenütt jó megoldást jelent. Svédország úgy lett jóléti állam, hogy a fizikai dolgozók 95 százaléka szakszervezeti tag volt, a szakszervezetek pedig alapvető befolyást gyakoroltak a szinte folyamatosan uralmon lévő Szociáldemokrata Pártra. Ennek a nagy szakszervezeti hatalomnak köszönhetik a svédek, hogy mindig sokkal alacsonyabb volt náluk a munkanélküliség, mint a fejlett országok többségében. Ahhoz azonban a svédek puritanizmusára, mértéktartására volt szükség, hogy a nagyon alacsony munkanélküliség és a szakszervezetek nagy politikai hatalma ellenére nem szaladtak el a bérek, hogy a szakszervezetek bérkövetelései mérsékeltek maradtak.

E század folyamán a svéd viszonyok másik jellemző karaktervonása a keynesizmus volt.

Ez szorosan összefügg a nagy szakszervezeti és szociáldemokrata hatalommal is. A keynesizmus érvényesítéséhez ugyanis az kell, hogy a hatalom fontosabbnak tartsa a foglalkoztatottságot, mint az inflációt. Ez azonban csak ott nem életveszélyes, ahol a lakosságot, benne még a baloldali politikai erőket is, a mértéktartás és a szerénység jellemzi. Ez a svéd lecke nagyon **aktuális** a század utolsó évtizedében, amikor ismét a monetáris politika erősödött meg a fejlett világban és ezt akarják rákényszeríteni a kevésbé fejlettekre is. **Jelenleg a világ-gazdaság legsúlyosabb problémáját a nagy munkanélküliség jelenti.** Ez nemcsak egyre elviselhetetlenebb gazdasági és végül pénzügyi feszültségeket okoz, hanem a politikai és erkölcsi morált is aláássa.

Svédország ment el a legmesszebb a jövedelmek újraelosztásában, ott a legmagasabb a nemzeti jövedelemhez viszonyítva az adók súlya, mégis irigylésre méltóan élnek az emberek. Márpedig nem a közgazdászok technokrata elvárásai, hanem a lakosság életszínvonala, a társadalmi és gazdasági eredmények a siker fő mércéje. Ez természetesen nem minden civilizációs körben valósítható meg. Ez csak ott lehetséges, ahol évszázadok óta él a szegénység parancsolta szolidaritás egymás iránt. Melyik civilizációban volna elképzelhető az az önkéntesen elfogadott egyenlődsdi, ami a skandináv államokban működik? 1982-ben a legmagasabb életkereset az iparban a diplomás közgazdászoké volt. Ez 26 százalékkal haladta meg az ipari munkásokét. Az állami szektorban a legtöbbet a jogászok kerestek, 36 százalékkal többet, mint az átlagos ipari munkás.

A svédek az életszínvonaluknál is jobb eredményeket értek el a szellemi tőke területén. A baloldali politika nagy súlyt helyezett az iskolarendszerre, a kutatások fejlesztésére. Megtehetette ezt, mivel a svédek között a protestantizmus elterjedése óta az iskola a társadalmi élet egyik kiemelt területe volt. Ott már évszázadokkal korábban a legkisebb falvakban is felszámolták az analfabétizmust. Ez is elsősorban a szegénységgel magyarázható. Sokaknak kellett elhagyniuk a családi otthont, ehhez szükség volt az iskolázottságra mind az elhelyezkedés, mind a családdal való írásbeli kapcsolat miatt is. A skandináv protestantizmus győzte el először Európában az analfabétizmust. A svéd politika a szellemi tőke gyarapítását már száz évvel ezelőtt az iparosítás egyik fő pillérének tekintette. A természettudományi kutatás és a találmányok terén népességük arányát tekintve világelsőek voltak.

A tiroli példa

Azt, hogy a svájciak sikerének okait alaposabban kellett volna kutatni, bizonyítja a tiroliak későbbi sikere. Tirol hol ide, hol oda tartozott, önálló soha nem volt, hanem csak egyik nagyobb ország szegény népe. A Monarchián belül Tirol volt a legszegényebb tartomány. Jellemző módon még Hitler is el akarta onnan telepíteni a lakosságot, hogy gazdagabb tájakon próbáljanak szerencsét. Szerencsére hazaszeretetük a teljes kitelepítést meg tudta hiusítani. (Lám a hazaszeretethez nem szuverenitás kell, hanem helyi kötődés!) Mára Tirol lett az ugyancsak viharosan gazdagodó Ausztria és Észak-Olaszország leggazdagabb tartománya.

A Pireneusok és az Alpok hegyei között évszázadokon keresztül szűkölködő népek lettek a század második felének sikernépei. A baszkok és katalánok gazdagabbak mint a spanyolok, a tiroliak gazdagabbak mint a dél-olaszok vagy a burgenlandi osztrákok, a szlovének pedig mint a bácskai szerbek. A svábok és a bajorok is a leggazdagabb németek közé emelkedtek. Pedig a felsorolt mai gazdagok a század elején a nyelvrokonaik között a legszegényebbek voltak. Mikor hiszik el az emberek, a tudósok éppen úgy, mint a közvélemény, hogy a népek gazdagságához nem a termékeny rónaságok, nem a gazdag ásványi kincsek, nem a tengeri kikötők kellene, hanem a jobb iskolák, a nagyobb szorgalom, rend- és tisztaságszeretet?

Mi volt közös a Skandinávia és az Alpok népeinek sorsában? A mostoha adottságok, az állandó szegénység. Ez kényszerítette ki évszázadok alatt civilizációjuk fő karaktervonásait: a takarékoskosságot, a szorgalmat, a beosztást, a tisztaságot. Ugyancsak a mostoha adottságoknak köszönhetően nem voltak hódító ambícióik, gazdag, erős, nagy célokra törő kormányaik. Márpedig, ahol e kettős feltételrendszer megvan, ott a 20. század legjobb adottságai - a szorgalom, a fegyelem, a tisztaság, az igényesség - vannak meg. Ezért ott természetes következmény a gazdasági csoda.

A század minden átlag feletti gazdasági teljesítménye ott jelentkezett, ahol nem volt nagy gazdagság, ahol nem lehetett könnyen megélni, ahol nem volt erős kormányzat és nem voltak területszerzési ambíciók. A század második felének közismert gazdasági eredményei szinte mindenütt ott a legjobbak, ahol a legkevesebb a nyersanyag, a legszűkösebb a mezőgazdasági adottság. **Korunkban a nagy eredményeket mindig a hiány váltja ki.** Például az utolsó évtizedek lélegzetelállító technikai fejlődése számára a fő impulzust az olajárak robbanása adta. Minél kevesebb olaja volt egy népnek, annál nagyobb eredményt hozott a számára az olajárak emelkedése, ott jelentek meg először és váltak általánossá az energiatakarékos megoldások.

Az észak-amerikai átalakulás feltételei és okai

Az elmondottakkal szöges ellentétben áll az, hogy a század legnagyobb jelentőségű, legnagyobb világtörténelmi hatású változása az Egyesült Államokban a New Deal keretei között történt. Ezt az országot nem a szegénység, a nyersanyaghiány, sőt, éppen az ellenkezője jellemezte. Mi tehát az észak-amerikai társadalmi és gazdasági csoda oka?

A köztudat azt tartja, hogy a New Deal hozta létre az észak-amerikai fogyasztói társadalmat. Ezzel szemben az alaposabb elemzés azt mutatja, hogy a tényleges átalakulásban egyrészt az észak-amerikai civilizáció speciális karaktere, és a háború hozta a tényleges minőségi változásokat. **Az Egyesült Államok társadalmi és gazdasági sikereinek pedig az a kulcsa, hogy az európai országokhoz képest feudalizmusmentes, és főleg gyarmattartás-ellenes története van.** A lakosságnak pedig gyengék a helyi, nemzetiségi és történelmi tradíciói.

Az európai ember számára szentségtörés a fenti megállapítás. Mi európaiak annyira büszkék vagyunk a történelmünkre, annyira minden nép a maga számára írta, konstruálta meg azt, hogy nem képes elfogadni, hogy a történelmi örökség nemcsak érték, hanem súlyos teher is lehet. Pedig a történelem sokkal inkább azt bizonyítja, hogy amennyire előny a történelmi hagyomány akkor, amikor a társadalom érdeke a fennálló állapotok megőrzése, annyira hátrány a hagyomány akkor, amikor túl kellene lépni ezeken a viszonyokon, amikor a körülmények megváltozása alapvető társadalmi változásokat követel meg. Később be fog bizonyosodni, hogy a század során azok értek el jobb eredményeket, akiknek nem volt dicső történelmi múltjuk, illetve azok, akiket a győztesek az ezekről való lemondásra kényszerítettek. A század két legnagyobb vesztese Anglia és Franciaország, sok tekintetben Oroszország.

A volt nagyhatalmak között a legkevesebbet veszítettek a németek és a japánok, akiknek mint veszteseknek meg kellett alázkodniuk, sok tekintetben a múltjukat meg kellett tagadniuk. A legtöbbet nyerők pedig azok a kis országok voltak, amelyek történelme világraszóló eredményekkel nem dicsekedhet, amelyek szuverenitása is kétséges volt, amelyeknek nem lehettek gyarmattartó álmaik.

Aki ebben kételkedik, vegye sorra az egyes népek század eleji és mostani súlyát, vagyis a század során elért relatív fejlődését. Azt fogja tapasztalni, hogy ez történelmük nagyságával, dicsőségével fordítva arányos. A távol-keleti gazdasági csodák pedig mind európai mértékkel elképzelhetetlen túlnépesedtség és nyersanyaghiány következtében születtek. Japán sikerei a háborúvesztésből és nyersanyag szegénységéből fakadnak. Hong-Kong és Szingapúr múltja gyarmati kikötői volta, nemzeti öntudata ebben az értelemben nem is lehet. Dél-Korea és Tajvan maguk is gyarmatok voltak. **Eljutottunk odáig, hogy mind a természeti adottság, mind a múlt a 20. század során előnyből hátránnyá vált. Minden, amire az európai népek büszkék, amire történelmük során áldozatokat nem kímélve törekedtek, korunkban már visszahúzó erő.**

Visszatérve a fogyasztói társadalom békés kialakulására: **a század legnagyobb jelentőségű, legnagyobb történelmi hatású társadalmi és gazdasági változása az Egyesült Államokban a New Deal keretei között indult meg, és a második világháborús részvétel viszonyai között bontakozott ki.** Ezt az országot nem a szegénység, a nyersanyaghiány, sőt éppen az ellenkezője jellemezte.

Ezt a kontinensnyi államot olyanok alapították, akik az őshazai viszonyokkal vagy nem voltak megelégedve, vagy az eredeti hazájuk nem tudott gondoskodni róluk. Nem voltak a saját dicső múltjuktól megbénítva akkor, amikor az új viszonyokhoz kellett alkalmazkodni. **Max Weber** vette először észre azt, hogy **a tradicionális viszonyaiból kiragadott, kiüldözött, kimennekült emberek társadalmi dinamikája és mobilitása jelentősen megnő.** Ezt ő az akkori Boroszló jómódú polgárcsaládjában gyermekként tapasztalta. A faluból bekerült cseléd lányok hozzájuk kerülve a tradicionális polgárlányoknál többet tisztálkodtak, pedig otthon úgy nőttek fel, hogy alig mosakodtak. Ezzel magyarázta már a század elején az Egyesült Államok gyors felemelkedését. Ezt a jelenséget Amerika-hatásnak nevezte.

A nagy politikai hatalom hiánya alkotóvá tesz

Fajlagosan azok a népek adtak többet a világnak, amelyikek nem rendelkeztek nagy politikai hatalmi háttérrel. Különösen igaz ez a 20. században. Nincs még egy nép a világon, amely létszámához képest annyit adott volna a világnak, mindenekelőtt a művészetek, a tudományok és a gazdasági élet területén, mint a zsidóság. Ezt annak köszönhetik, hogy nem volt nemzeti államuk, de megőrizték sajátos kultúrájukat, amíg kénytelenek voltak gettókban

élni, viszont abból kiszabadulva minőségi tekintetben a világ legdinamikusabban fejlődő népe lettek. A zsidóság történelme ma abból a szempontból is tanít, hogy a kulturális kincsek megőrzése, a szellemi értékek kifejlesztése érdekében nincs szükség szuverenitásra.

De nemcsak a zsidóságra áll ez a politikai hatalom és szuverenitás hiányában szerzett kiemelkedő szellemi és gazdasági teljesítmény. Gondolhatunk az örményekre, a grúzokra, vagy akár a skótokra. Mindegyik nép számarányához képest mind a szellemi tudományok, mind a gazdasági élet területén sokat, relatíve nagyon sokat adott.

Az elmúlt évtizedek azt jelzik, hogy Európa népei is kezdik felismerni azt, hogy nemzeti szuverenitásuk feláldozása csak növeli a lehetőségét annak, hogy kulturális sajátosságaikat magasabb szinten kiélhessék, fejleszthessék. A század utolsó harmadában egyre jellemzőbbé válik az egyik oldalon a politikai és gazdasági szuverenitás korlátozása és nemzetközi szervezetnek való részbeni átadása, ugyanakkor a másik oldalon a kis népek is megszerzik kulturális önállóságukat. **A világ politikailag és gazdaságilag integrálódik, kulturálisan dezintegrálódik.**

A 20. században a nemzeti határok értelme megszűnik

A 20. század ugyan a világgazdaság olyan fejlődését jelentette, amelyben a nemzeti határok gazdasági értelme megszűnik, feloldódik, a soknemzetiségű állam gazdasági előnnyé válik újra, de egyúttal az előző század nemzetállami eszméje is egyre végletesebben megvalósul. A népek lemondanak a gazdasági szuverenitásukról, de egyre erősebben igénylik a kulturális önállóságukat.

Annak a nemzetállamnak, amely nemcsak kulturális, de főleg gazdasági szuverenitása érdekében szervezte át az országhatárokat, az államhatalmi funkciókat, az eszméje fokozatosan megszűnik. A század gazdasága egyre nagyobb gazdasági tereket igényel, de ezen belül egyre jobban tagolódik a kulturális autonómiák világa. Az állam szerepe fokozatosan ezen utóbbi területre korlátozódik.

Amíg a világgazdaságban egyre inkább három kontinens önállósuló gazdasági egysége bontakozik ki (Európa, Észak-Amerika és Kelet-Ázsia), és ezeken belül fokozatosan eltűnnek a gazdasági határok, ezzel együtt az egyes államok gazdasági szuverenitása, addig ezeken belül egyre tagoltabb lesz a kulturális autonómiák politikai térképe. Amíg a század végén Európa keleti felében szétestek a soknemzetiségű államok, addig a nyugati felében kialakult a gazdasági közösségük.

Az Egyesült Államok szuperhatalmi felemelkedése is elsősorban ezzel magyarázható. Egy kontinensnyi országban együtt élnek a fejlett világ szinte minden kultúrájának, civilizációjának képviselői. Úgy valósulhatott meg a soknemzetiségű, sokcivilizációjú kontinensnyi állam, hogy nem lehettek ezek képviselőinek politikai nemzet-alakítását célzó ambíciói. A soknemzetiségűség tehát csak akkor előny, ha már a fejlettség elérte azt a szintet, amelyben nincsenek a nemzetiségeknek olyan állam létrehozását célzó ambícióik, amely a gazdasági téren is szuverenitást követel.

Békés együttélés a népek kohójában

Az Egyesült Államokban békésen élnek együtt azok a nemzetiségek, amelyek otthon élvezettel ölik egymást. Ezt ma mindennél jobban bizonyítja az, ami a volt Jugoszláviában történik. **Ezer éven keresztül előny volt minden ország számára, ha abban sokféle nemzetiség, kultúra és civilizáció élt együtt, mert ezek gazdagabb munkamegosztási lehetőségeket kínáltak.**

Az egyik nemzetiség volt a jobb kereskedő, a másik a jobb katona, az egyik a jobb földműves, a másik a jobb pásztor. Az egyik a jobb iparos, a másik a jobb tisztviselő. A több nemzetiség együttélésének előnyei még sok tekintetben jól érvényesültek az Osztrák-Magyar Monarchiában is, pedig azt már éppen ennek a ténynek a politikai tarthatatlansága vetette szét önálló nemzeti államokká.

A klasszikus kapitalista termelési mód ugyanis előtérbe állította a nyelvi alapokon való államszervezkedés igényét. Minden nemzet nemzeti államra törekedett még akkor is, ha ez nyilvánvalóan sértette a gazdasági és kulturális érdekeit. Ez a folyamat Európa keleti felében mindmáig tart, éppen a század utolsó évtizede hozta meg a végletes megvalósulást azzal, hogy Szlovénia, Horvátország, Szerbia, Macedónia és Szlovákia is nemzeti államokká váltak.

Az Egyesült Államok szerencséje

Az Egyesült Államok másik nagy szerencséje az, hogy története gyarmati sorból való felszabadításával kezdődik. Márpedig ebben a században nem volt bénítóbb teher a gyarmatok, az elmaradott területek feletti uralkodásnál. A gyarmattartókat azonban annyi múltbeli, vélt vagy tényleges haszon, annyi gyarmatszerző „dicsőség” kötötte, hogy csak akkor került sor a gyarmatbirodalmi szerepük feladására, amikor már tarthatatlanná vált a *teher, vagyis túlságosan későn.*

Az Egyesült Államok másik óriási szerencséje az volt, hogy nem volt történelmi uralkodó osztálya. Ezt is bűn Európában kimondani, pedig a gyorsan változó követelmények világában nincs nagyobb visszahúzó erő a magát uralkodásra, a társadalom vezetésére hivatottnak érző régi uraknál.

A New Deal világhatalmat teremtett

A század második felére az vált a világpolitika alapvonásává, hogy az Egyesült Államok lett a világ vezető nagyhatalma. A század végére ez szinte kétezer éve példátlan mértékűre növekedett. Ennek a státusznak az a fő magyarázata, hogy **a második világháborúban ő volt az egyetlen egészséges társadalom, amelyik nem a múltat védte, hanem a jövőt képviselte.** Ez a háború előtt beindított New Deal-nek volt köszönhető.

A harmincas években Roosevelttel megválasztásával és a New Deal meghirdetésével kezdődött el az Egyesült Államokban a jelenkor egyik legjelentősebb eseménye. Nemcsak az ország, de az egész világ további sorsa szempontjából volt a jelentős változások kiindulópontja. Az ország egész társadalma nagyon gyorsan, alig több mint tíz év alatt, átalakult tőkés osztálytársadalomból össznépi fogyasztói társadalommá. Ideje volna elemezni, hogy mi is történt ott akkor, amikor a Roosevelt New Deal nevű mozgalma hatalomra került. Az elemzés annál időszerűbb, mivel jelenleg a fejlettek világában az akkorihoz hasonló problémák jelentkeznek. Amerika nem volt a század nagy társadalmi átalakulásában az első. Előtte jártak a skandináv államok, ahol alapvetően marxista, szociáldemokrata befolyásra az állam jelentős gazdaságpolitikai szerepet vállalt, ahol a korábbihoz képest jelentősen csökkent a jövedelmek közötti különbség, és nem tűrték el a tömeges szegénységet, ahol a szakszervezetek jelentős politikai befolyásra tettek szert.

Az Egyesült Államok átalakítása nem a marxista elméletre támaszkodott, sőt a New Deal-nek előre megfogalmazott koncepciója is alig volt. Amíg a skandináv országokban a szociáldemokrácia állt a változtatások élére, addig Amerikában egy mezőgazdasági tradíciójú, gazdag patrícius lett az átalakítás kezdeményezője, apostola és vezére, egy olyan politikus, aki az európai forradalmi kezdeményezőkkel ellentétben nem volt intellektuel, akinek nem voltak

progresszív szociális távlati tervei. A New Deal nem azért alakította át az amerikai társadalmat alig egy generáció alatt, mert ilyen távlati terv indította, hanem azért, mert az amerikai társadalomban minden más társadaloménál jobban megvoltak a természetes átalakulás feltételei.

A New Deal előtti észak-amerikai társadalom

A jövedelemmel nem rendelkező 6,6 millió öreg közül csak 400 ezernek volt nyugdíja, az is átlagosan havi 16 dollár. 3,8 millió szegény férfi nélküli családfő nő közül 100 ezer kapott minimális támogatást. Egy társadalom gazdasági válsága talán semmivel sem mérhető jobban, mint a lakásépítkezések alakulásával. Amíg az első világháború után évi 900 ezer lakás épült az Egyesült Államokban, addig 1933-ban csak ennek tizede. (Mikor ismerik fel nálunk a lakásépítkezések jelentőségét?) Meglepő módon egészen 1939-ig alig változott a jövedelmek szóródása, sőt inkább romlott. A legmagasabb jövedelmű öt százalék az összes jövedelem 25 százalékát élvezte 1930-ban, és 1939-ben már 30,6 százalékát. Ez is azt mutatja, hogy a munkanélküliség ellen hozott intézkedések hatásaként végső soron a tőkések is jól járnak.

Közvetlenül a New Dealt megelőzően Hoover elnöksége alatt az adózásban olyan fordulatot hajtottak végre, amit a közgazdászok joggal a kisemberek adóztatásának tekintenek. Amíg 1926-30 között az adóbevételek 64 százalékát tette ki a jövedelemadó, addig ez 1934-ben 27 százalékra csökkent. Ezzel szemben a forgalmi adó aránya 55 százalékra emelkedett. Roosevelttel azonnal lényegesen emelte a jövedelemadókat. Ennek a felső határa 79 százalék lett. (Ami tíz év múlva soknak bizonyult.) Ehhez azonban azt is hozzá kell tenni, hogy a központi költségvetés súlya nem haladta meg a 6, az államok költségvetése pedig a 10 százalékot, ami akkor is alacsonynak számított a nyugat-európai országokhoz képest és ez ma is jóval alacsonyabb.

A New Deal eredményei

Talán a legjelentősebb politikai változást a szakszervezetek szerepének nagyarányú megerősödése jelentette. Megelőzőleg az amerikai társadalmat a szakszervezet ellenessége jellemezte. Az amerikai közvélemény, főleg pedig annak alakítói, a munkaadók oldalán álltak. Tíz év alatt a szakszervezetek a munkaadókkal egyenrangú politikai erőkké váltak. **A munkásoknak a New Deal soha nem adott beleszólási jogot a vállalatvezetésbe, ugyanakkor nagyon kiterjesztette a hatalmukat a béralkuban.** Okosan vigyázott arra, hogy a tulajdonosok és a menedzserek dolgába ne avatkozzanak be a munkások, ugyanakkor legyen megfelelő, a korábnál sokszorta nagyobb a hatalmuk a magasabb bérek és a nagyobb juttatások kivívásában. (Ez is hasznos tanulság volna azoknak, akik az egyre csökkenő reálbérek kiegyenlítéseként tulajdonosi jogokat osztogatnak.)

A politológusok az államhatalom három funkciójának megosztását abban látják, hogy elválik egymástól a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatáskör, illetve hatalom. Erre a hatalmi megosztásra már a tőkés osztálytársadalomban is szükség volt és szükség van a mai fogyasztói társadalomnak is. Ez a felosztás azonban kihagyja a jelenkori fejlett társadalmak gazdasági életének legfontosabb két szereplőjét, a munkaadót és a munkavállalót. **Minél fejlettebbek a termelőerők, annál fontosabb, hogy az állam, a munkaadók és a munkavállalók hatalmi helyzete elkülönüljön, és megközelítőleg egyenrangúvá váljon.**

Erre a hatalmi megosztásra a kapitalista osztálytársadalomban nem volt szükség, mert egyrészt az állam akkor tett jót, ha távol tartotta magát a gazdaságpolitikától, másrészt a munkavállalók eleve kiszolgáltatott helyzetben voltak azért, mert sem a mennyiségükkel, sem a szellemi tőkéjükkel való gazdálkodásra nem volt társadalmi szükség. Mindkettőből több volt a

kíváncsi. A kapitalizmus akkor működött a leghatékonyabban, ha mind az állam, mind a szakszervezetek kivonultak a gazdaságból, azt a tőkésekre bízta.

Az alapvető változás ezen a téren a tudományos és technikai forradalom következtében állt be. Ennek hatására egyrészt a munkavállalók pozíciója megerősödött azzal, hogy a munkaerő áránál fontosabb lett annak minősége, másrészt az állam gazdasági funkciói megsokasodtak. **A jelen század elején a fejlett társadalmakban az okozta a problémákat, hogy a munkavállalók politikai pozíciója nem volt elég erős a béralkukban.** Ezért nem jött létre megfelelő vásárlóerő, és ezért aztán nemcsak a társadalom egész gazdasági helyzete, de még a munkaadóké, a tőketulajdonosoké is romlott. **A jelenkor egyik nagy tanulsága,** hogy a profit, vagyis a munkaadók jövedelme csak ott lesz magas, ahol a bérek magasak. Ez a munkaadók és a munkavállalók közötti távlati érdekközösség azonban csak ott valósulhat meg, ahol a munkavállalók elég erős pozícióból magas béreket harcolhatnak ki. A magasabb bér ugyanis nem érdeke sem egyénileg, sem rövidtávon a munkaadónak. Ez csak a munkaadók összességének érdeke, amit nem lehet csupán a távlati érdekeiket szem előtt tartó, bölcs belátásukra bízni.

A New Deal során a lakosság 35 százaléka részesült kormánysegítségben. Abban az amerikai társadalomban, amelyik korábban ellenezte a szövetségi kormány beavatkozását, ott az öregekről, a vakokról és az árvákról való gondoskodás kormányfeladatként valósult meg. Ennek ellenére szépen megmaradt az egyének és helyi közösségek spontán segítsége a rászorultakra.

A makrogazdasági egyensúly nem bízható a piacra

A nagy világgazdasági válság megmutatta, hogy nem lehet a makrogazdasági egyensúlyi viszonyok alakítását kizárólag a piacra, illetve a munkaadókra bízni. A gazdaság csak akkor lehet dinamikus, ha az állam magára vállalja az egyre jobban a részleteket is szabályozó gazdasági törvényhozást, a megfelelő keresletet biztosító pénztermelést, az infrastruktúra kiépítésének jelentős hányadát, az oktatást, az egészségügyi ellátást, az elesettekről való társadalmi gondoskodást. Az amerikai szakszervezetek megerősödését a **New Deal** munkaalakalom teremtő programjai és a munkanélküliekkel érzett társadalmi szolidaritásának hangsúlyozása indította el.

A skandináv országokban a szakszervezeti mozgalom megerősödésében a marxisták, a kommunisták jártak az élen. De amíg a skandináv szakszervezetek végig szociáldemokrata befolyás alatt maradtak, az amerikai szakszervezetek viszonylag gyorsan a világ leginkább kommunistaelleneseivé váltak. Ennek a magyarázata az amerikai közvélemény mély ellenszenvé minden központosítással és diktatúrával szemben.

A New Deal és a sikeres mezőgazdasági reform

A New Deal, de még inkább a háború egyik legnagyobb társadalmi hatása a mezőgazdasági reformokban jelentkezett. Roosevelttel megválasztásakor még a munkaerő 30 százaléka dolgozott a mezőgazdaságban, a háború végén már kevesebb mint tíz százaléka. Ez a csökkenés a következő harminc évben tovább folytatódott. Ma már csak másfél százalék és mezőgazdasági munkából élők aránya. **A New Deal az agrárpolitikájával, mindenekelőtt a garantált felvásárlási árakkal és a világháború okozta világszintű élelmiszerhiánnyal gyorsan elérte azt, hogy az amerikai farmerek és nemcsak a nagyok, szinte teljes egészében áttértek a specializálódott árutermelésre.** A túltermeléssel és falusi szegénységgel küszködő amerikai mezőgazdaság tíz év alatt magasan versenyképesé vált a világpiacokon.

A New Deal-nek az is speciális amerikai vonása, hogy az európai hasonló mozgalmakkal ellentétben nem a nagytőke ellenségeként indult. Magát Rooseveltet is a tőkések válságos helyzetének megoldása vezette. Csak akkor fordult szembe a tőkésekkel, amikor azt tapasztalta, hogy azok még saját érdekeiket sem értik meg. A mozgalom vezetői végig hittek abban, hogy az állami beavatkozás csak ideiglenes, a válságból való kilábalás célját szolgálja, aztán az egészséges gazdaságot újra rá kell bízni a vállalkozókra.

Keynes és a New Deal

Keynes-nek és tanainak a hatása máig vitatható, mivel azok egyértelmű érvényesítése a háborúba lépésig késett. Keynes-t és tanait ugyan a New Deal számos híve ismerte, de ezeknek a politikai életre való hatásuk az első öt évben soha nem volt jelentős. Nem árt azonban az úttörőkre hivatkozni. Rex Tugwell az akkor keynesiánus Chicago-i Egyetem professzora, már 1932-ben kifejtette a Kongresszus előtt, hogy az adókkal nem fedezett közmunkák jelentik az egyetlen módot a válságból való kilábalásra. Keynesnek a General Theory-ja ugyan csak 1936-ban jelent meg, de tanítványa R. F. Kahn már 1933-ban meghirdette a multiplikátor-elméletet. 1934-ben a Federal Reserve Board elnöke fejtette ki a Szenátus Pénzügyi Bizottsága előtt, hogy a költségvetési egyensúlynál fontosabb a vásárlóerő növelése. A költségvetési egyensúlynak csak normális gazdasági egyensúlyi viszonyok között van értelme. Roosevelt maga mondta ki a költségvetési vitában 1938-ban, hogy a költségvetési egyensúly csak egészséges gazdaságban reális követelmény. (Milyen üdvös volna, ha nálunk ma az ilyen tételeket meghallgatnák a gazdaságpolitika illetékesei!) **Roosevelt az adórendszert is alapvetően megreformálta.** Amíg a 30-as években a lakosságnak alig 5 százaléka fizetett jövedelemadót, a háború végén már 74 százaléka. Ebbe természetesen nagy szerepet játszott az is, hogy közben bevezették a társadalombiztosítási járulékokat.

Nálunk arról is kevés szó esik, hogy **a 30-as évek gazdasági válsága leginkább a humán értelmiséget érintette, azok között is a művészeket.** Azoknak, akik még 1929-ben is zenészként éltek, 1934-re már csak 30 százalékát foglalkoztatták. Vagyis a hivatásos muzsikuskörében minimálisan 70 százalékos volt a munkanélküliség. A helyzetet több kormányzati program igyekezett javítani. A New Deal keretei között 3500 művész dolgozott alkalmazottként a középületek műalkotásokkal való díszítésén, vagy hasonló célú feladatokon. Az Art Project 2566 épületet, 17 544 szobrot és 110 000 falfestményt rendelt. A Theater Project 11 ezer színházi dolgozót foglalkoztatott és, évente 30 millió nézőt látott vendégül.

A New Deal előtt a dolgozókról való szociális gondoskodás terén volt a legtragikusabb a helyzet. A hatalmas Egyesült Államokban csak 116 ezer vállalati dolgozó volt kötelező biztosításban, és csak 15 százalék magánnyugdíj-biztosításban. Rooseveltszociális programja sem gyorsan indult be. A munkanélküli segélyt biztosító rendszert 1937-ben, a nyugdíjellátás biztosítását 1939-ben emelték törvényerőre. Akkor általános volt a botránkozás azon, hogy a 26 millió szociális ellátásra vonatkozó kérelem elbírálásához és nyilvántartásához 202 hivatalt hoztak létre, 12 ezer dolgozóval. (Ma az ennek megfelelő bürokrácia a komputerizált technika ellenére sem volna képes ilyen feladat ellátására.)

A New Deal megerősödése a II. világháború alatt

A New Deal híveinek mozgásszabadságát, különösen a háborúban való aktív részvételig, jelentősen korlátozta, hogy csak nagyon szűkösen álltak rendelkezésre a gazdasági kérdésekben tapasztalt állami tisztviselők, hogy a helyi önkormányzatok ellenálltak minden központosítási kísérletnek, és hogy a Kongresszusban végig konzervatív többség volt. **A New Deal a**

háborúban való aktív részvételtől kapott igazi lendületet, a megelőző években kifulladás látszott.

Azzal, hogy az állam lett a legnagyobb megrendelő, mindenekelőtt a szövetségeseknek nyújtott támogatás érdekében a helyi önkormányzatok is egyre jobban keresték a munkát és profitot garantáló állam kedvét. **A hadigazdálkodás számos kedvező kísérőjelenséggel járt.** Felgyorsította a falusi szegénység, mindenekelőtt a feketék városokba áramlását. Nemcsak a korábbi munkanélküliek, hanem szinte mindenki számára lett munkaalkalom. Még hozzá viszonylag sokkal magasabb bérszint mellett. A háború befejezése után megindulhatott a nagyarányú lakásépítkezés, és ennek keretei között a feketék nagyarányú bevándorlása a városközpontokba, és legalább ilyen mértékű kivándorlása onnan a jól kereső rétegeknek a környék kertesházi övezeteibe.

A mind nagyobb keresetre és a mind nagyobb megtakarításra elsősorban a családi házak nagyarányú építése ösztönzött. (Máig nem értik a monetáris közgazdászok, hogy nagyarányú lakásépítkezések nélkül nincs megfelelő teljesítményösztönzés.) A lakásépítés mellett a gépkocsi, a hűtőszekrény és a légkondicionálás volt az olyan lakossági vásárlási igény, ami előtakarékosságot is követelt. (Nálunk csak botránkoztak azon, hogy a lakosság a Németh-kormány éve alatt azért utazott külföldre, hogy gépkocsit vagy hűtőszekrényt vásároljon.) A hadsereg ember-, és a hadiipar munkaerőigényei egyre nagyobb arányban vették igénybe a feketéket is. Ezzel alapozódott meg a későbbi polgárjogi mozgalom, és a feketék jogainak kiszélesedése. Ez volt az oka annak is, hogy a munkaerőpiac egyre több nőt vett fel. Megteremtődött a nők egyenjogúsításáért folyó mozgalmak anyagi és társadalmi feltétele. A háború támasztotta nagy kereslet következtében javult a tőkések jövedelme is. A többségük rájött arra, hogy a kormány erős gazdasági beavatkozása éppen úgy nem vált a kárukra, mint a nagyon megerősödött szakszervezetekkel kötött megállapodások.

Közvetlenül a háború után gyorsan megszaporodtak a New Deal ellenfelei. Meglepő módon elsősorban azok, akik haszonélvezői voltak. A vállalkozók, akik az állami megrendeléseken és árgaranciákon meggazdagodtak, megerősödve függetlenséget, minden állami beavatkozás leépítését követelték. **A farmerek,** akik élvezték a támogatásokat és a garantált árak biztonságát, megerősödve, felgépésítve azt kezdték követelni, hogy bízson az állam mindent a piacra. **A gazdaságtalanul kisméretű farmok tulajdonosai** hallani sem akartak a nem megfelelő földek termelésből való kivonásáról, hanem földjuttatást követeltek. Azok **a nyugati államok,** amelyek a legtöbbet kapták a New Deal-től, a háborút követő első választáson republikánus jelölteket választottak.

A New Deal befejeződése és világtörténelmi jelentősége

Az Egyesült Államokban a New Deal átmeneti jelenségnek bizonyult. Annyi maradt meg belőle, amennyire szükség volt. Még ez is csak a háborús gazdálkodásnak volt köszönhető. Nem következett be az, ami a legtöbb nyugat-európai országban, hogy az állam túlságosan sokat, egyre többet vállalt magára, ennek következtében súlyos problémává vált a költségvetés nagy súlya. Jellemző módon a nyugat-európai államok mindegyikében ma legalább másfélszer nagyobb a költségvetés súlya, mint az Egyesült Államokban. A jóléti államokban még egyszer akkora.

A New Deal-lel kezdődött a társadalmi fejlődés legnagyobb forradalma, ha a forradalmak nagyságát pozitív hatásukkal mérjük. Ennek következtében alakul ki az a modern társadalom, amelynek fel kellett váltania az idejét múlt, válságba jutott klasszikus kapitalista társadalmat. A század végére a világ fejlett egésze arra az útra lépett, amelyet a New Deal

jelentett annak idején. **A század végére megbukott nemcsak minden olyan erőfeszítés, amely a régi rendet akarta megőrizni, de megbuktak azok az utópisztikus törekvések is, amelyek ugyan összetörték a régit, de nem reális alapokra építették az újat.** Azzal, hogy a New Deal-lel megindított társadalmi és gazdasági átalakulás fél évszázad alatt több jót, több növekedést hozott a világ fejlett ötödén, mint előtte bármelyik ezer esztendő. **Roosevelt és a New Deal nélkül sokkal szegényebb, és sokkal kevésbé demokratikus lenne korunk fejlett világa.**

Érthetetlen, hogy ezzel a nagyszerű forradalommal milyen keveset foglalkozik a történelem-tudomány, pedig a század minden fontos eseményének magyarázata csak ezzel volna kezdhető. Talán az a magyarázata, hogy **a történészek még ma is sokkal több figyelmet szentelnek a látványos, sok véráldozattal járó történelmi eseményeknek, amelyek hátráltatják a fejlődést, mint azoknak, amelyek békésen hoznak jólétet.** A század két nagy világháborújának és a véres forradalmainak százszor akkora tudományos irodalma van, mint a New Deal-nek. Pedig az előbbiek hosszabb távon kudarcot jelentettek, a század végére megértük eredeti céljaik eltemetését, az utóbbi pedig meghódította a fejlett világot.

A New Deal háttérbe szorulását magyarázza az is, hogy nem volt tudományos előzménye. Kidolgozói alig ismerték egyetlen jelentős elméleti elődjüknek, Keynes-nek még a munkásságát is. **A New Deal az észak-amerikai nép populista mozgalma volt.** Az egészséges népi gondolkodás nem tudta megemésztetni azt, hogy nincs az embereknek munkaalkalmuk, hogy a fejlett technikát képviselő kapacitások nincsenek kihasználva, hogy a megtermelt élelmiszer nem jut el az éhezőkhez. Az egyik oldalon ott állt a gazdagság, a másikon a felháborító szegénység. A tőkés felesleges termelőkapacitásokba fektették a tőkét, ugyanakkor nem voltak utak, iskolák, kórházak. Egészséges ösztönrel felrúgták tehát a régi rendet, utak, iskolák, kórházak építésébe fogtak. Ennek következtében öt év alatt 75 százalékkal nőttek a reáljövedelmek, a megnövekedett kereslet nemcsak a meglévő kapacitások kihasználását biztosította, hanem újak létrehozására is ösztönzött. **A második világháborúba már egy egészséges társadalmi modellt képviselő Egyesült Államok lépett, és lett annak szuperhatalmi pozícióba került győztese.**

A második világháborút megnyerők is átalakultak

A század negyedik, és szintén igen sikeres átalakulása kísérlete a klasszikus gyarmatbirodalmakban ment végbe. Ezek csupán azért mentek bele a második világháborúba, hogy gyarmatbirodalmukat fenntarthassák, mégis annak megnyerése hozta magával a gyarmataik leválását, függetlenné válását.

Ennek a csoportnak klasszikus képviselője **Anglia**. Sorsa jellemzően mutatja a történelmi folyamatok objektivitását, feltartóztathatatlanságát. Anglia e század első felében kétszer is csak a társadalmi viszonyainak, gyarmatbirodalmának fenntartása érdekében viselt és nyert háborút, mégis azok után alapvetően át kellett alakulnia jóléti társadalommá, fel kellett számolnia gyarmatbirodalmi státuszát, és a következő évtizedekben a fejlettek közül a legalacsonyabb növekedési rátával kellett megelégednie. Anglia, mint a legfejlettebb ipari ország, mint a legnagyobb világbirodalom ura, megnyert két világháborút, mégis Nyugat-Európa legszegényebb állama lett. Ezzel szemben a mindkét háborúban vesztes, a két háború között fasiszta rendszert kiépített országok a század második felében élen jártak a társadalmi átalakulásban és a gazdasági fejlődésben.

A század két nagy világháborújának eredménye, hogy a győztes gyarmattartók (Anglia és Franciaország) hatalma és relatív gazdasági ereje csökkent, az új imperialista veszteseké (Németország és Japán) pedig minden tekintetben lényegesen megnőtt. A kép csak a század végére lett teljes, amikor a győztes Szovjetunió státusza is leolvadt.

A győztes Anglia beteg lett

A háborúban győztes Anglia a fejlett világ beteg embere lett. Ebből az a történelmi tanulság, hogy az idejétmúlt rendszert nem lehet háborúban megvédeni. Hibásan tartják például Churchillt a század nagy politikusának, amikor minden háborús célját elvesztette. Anglia megszűnt világbirodalom lenni, amiről Churchill még a háború utolsó szakaszában sem volt hajlandó lemondani, Anglia a két háború előtt a leggazdagabb, majd utánuk a legszegényebb tagja lett a háborús főszereplők nyugati közösségének. A történelem a század legjelentősebb angol politikusának nem Churchillt, hanem azt a Beveridget fogja tekinteni, aki meghirdette az angol jóléti társadalmat, akinek minden meghirdetett elvárása valósággá vált.

7. A kísérletek véres megmérkőzése: a II. világháború

*„Az Égből dühödt angyal dobolt
Riadót a szomoru Földre,
Legalább száz ifjú bomlott,
Legalább száz csillag lehullott,
Legalább száz pártá omolt:
Különös,
Különös nyár-éjszaka volt.*

*Kigyúladt öreg méhesünk,
Legszebb csikónk a lábát törte,
Álmomban élő volt a holt,
Jó kutyánk, Burkus, elveszett
S Mári szolgálónk, a néma,
Hirtelen hars nótákat dalolt:
Különös,
Különös nyár-éjszaka volt.*

*Csörtettek bátran a senkik
És meglapult az igaz ember
S a kényes rabló is rabolt:
Különös,
Különös nyár-éjszaka volt.*

*Tudtuk, hogy az ember esendő
S nagyon adós a szeretettel:
Hiába, mégis furcsa volt
Fordulása élt s volt világnak.
Csúfolódóbb sohse volt a Hold:
Sohse volt még kisebb az ember,
Mint azon az éjszaka volt:
Különös,
Különös nyár éjszaka volt.*

*Az iszonyúság a lelkekre
Kaján örömmel ráhajolt,
Minden emberbe beköltözött
Minden ősenek titkos sorsa,
Véres, szörnyű lakodalomba
Részegen indult a Gondolat,
Az ember büszke legénye,
Ki, íme, senki béna volt:
Különös,
Különös nyár-éjszaka volt.*

*Azt hittem, akkor azt hittem,
Valamely elhanyagolt Isten
Életre kap s halálba visz
S, íme, mindmostanig itt élek
Akként, amaz éjszaka kivé tett
S Isten-várón emlékezem
Egy világot elsüllyesztő
Rettenetes éjszakára:
Különös,
Különös nyár éjszaka volt.”*

*Emlékezés egy nyár-éjszakára
(Ady Endre)*

A 20. század a kommunizmus, fasizmus és a jóléti társadalom békés kialakításának kísérleti műhelyei közötti versengést világháborúval oldotta meg. A II. világháború egyben a régi (Anglia és Franciaország) és az új (Németország és Olaszország) imperialisták közötti küzdelem terepe is volt. A II. világháborúban szétzúzták a fasiszta kísérleteket, győzött a demokratikus jóléti állam, de fennmaradt a kommunista kísérlet is, sőt Kínában csak a háború után bontakozott igazán ki.

Az első világháború még a régi, már tarthatatlan rend fenn-tartásának és az azon belüli osztozkodásnak a célját szolgálta. Ekkor még nem volt jelen a négy átalakítás kísérlet egyike sem. Ez a háború nem csökkentette, hanem fokozta az előtte már meglévő ellentéteket, ellentmondásokat a kor követelményei és a kor valósága között.

A második világháborúban aztán már nyíltan fellépett a négy fent említett politikai változást hozó rendszer. A frontok azonban többször változtak, e négy erő keveredett. Kezdetben úgy látszott, hogy a két szélsőséges összetörési kísérlet, a **fasizmus** és a **sztálinizmus** köt szövetséget. Ez volt a természetes, ha az ideológiáknál fontosabbnak tartjuk a tényeket, tehát azt, hogy két éhes imperializmus osztozkodott. Érdekes módon a háború folyamán a két legnagyobb ellentét, a sztálinizmussá deformálódott **kommunizmus** és az **angol imperializmus** egy táborba került. A győztesek között mégsem ők lettek az elsők, hanem az az Egyesült Államok, amely formailag a gyarmattartó Angliát és Franciaországot tekintette szorosabb szövetségesének, mégis sokkal inkább a régi rendszert összetörő Szovjetunió világpolitikai hatalmát egyengette és a gyarmati rendszer felszámolását tekintette a legfontosabb feladatának.

Mindmáig nagyon hallgatnak arról, hogy **miért nem sikerült már a háború elején a nyugat-európai tapasztalt imperialistáknak a németek ellen történelmi szövetségesüket, az oroszokat megnyerni, a Szovjetunió és a Német Birodalom szövetségét megakadályozni.** Itt csak két nagyon fontos szempontot kívánok kiemelni. **Az angol és francia diplomácia nem tudott következetesen választani a két rossz, a fasizmus és a kommunizmus között.** Mindketten arra akartak játszani, hogy mindkét rendszer omljon össze. Ebben a tekintetben Rooseveltt (általában az amerikai diplomácia) hozott változást. Rooseveltt szinte semmi félelmet nem mutatott a szovjet rendszerrel szemben, viszont egyértelműen ellenségnek tekintette a német fasizmust.

Még azt is el lehet mondani, hogy jobban felszámolandónak tartotta az angol és a francia gyarmatbirodalmak imperializmusát is, mint a szovjet imperializmust. Ebből fakadt a Jaltai Szerződés nagyvonalúsága a szovjet imperializmussal szemben. Ma ezt divatos történelmi tévedésnek, sőt hibának minősíteni. A történelem azonban Rooseveltnak fog igazat adni, aki India, Kína és a többi gyarmat felszabadítását helyezte előtérbe és a Szovjetuniót a nyugat-európai imperializmusoknál kevésbé tekintette idejét múlt rendszernek és elnyomás képviselőjének.

A győztesek, akik minden háborús céljukat elvesztették

A második világháború is alapvetően imperialisták háborúja volt, ezt ugyan a győztesek utólag tagadják. Mindig is ezt tették, legfeljebb a vesztesek lehettek imperialisták. A tények azonban tények maradnak. A németek, japánok és olaszok imperializmusát természetszerűen senki nem vonja kétségbe. Ma már az oroszokét, illetve a Szovjetunióét sem, hiszen az ő imperializmusuk a háború után még sokkal egyértelműbben megmutatkozott, mint előtte. Az angolok és franciák, mivel a háború végére, illetve hamarosan utána megszűntek gyarmattartók lenni, sőt kapitalizmusuk is átalakult fogyasztói társadalommá, a háborút megelőző önmagukat a jelenlegi önmagukkal azonosítják.

Az Egyesült Államok azonban kezdettől fogva mindhárom rendszert, a gyarmattartót, a fasisztát és a kommunistát, ha nem is egyformán rossznak, de bűnösnek, felszámolandónak tekintette. Háborús célja mindegyik ellen irányult, végül mindegyiket legyőzte, illetve, a Szovjetuniót negyven éven át kivételesen kezelte, mert a saját érdekeinek megfelelően használhatta. **A második világháború egyedüli győztese az Egyesült Államok volt, illetve az általa képviselt társadalmi forma.**

Hogyan is kezdődött a második világháború? Azzal, hogy a német imperialista terjeszkedés túrének vége szakadt akkor, amikor Lengyelországot is lerohanták. Ez volt az ok? Aligha, hiszen a győztesek Lengyelországot, de nemcsak azt, hanem egész Közép-Európát a háború végén könnyű szívvel odaadták a másik, nem kevésbé veszélyes imperialista konkurensnek, a Szovjetuniónak. Kevés szó esik arról, hogy a nyugat-európai nagyhatalmak nemcsak Münchenben adták oda könnyű szívvel a demokratikus, polgári Csehszlovákiát a német fasisztáknak, hanem ugyanúgy odaadták Jaltában Sztálinnak is.

A háború kitörésének igazi oka az volt, hogy a két klasszikus imperialista, gyarmattartó hatalom, Nagy-Britannia és Franciaország megalégtelte a német imperializmus rováására történő terjeszkedését. Ennek megállítása volt a háborús cél. Ismét kínálkozik a párhuzam: Abesszínia olasz, majd Csehszlovákia német megszállása ugyanúgy nem nagyon zavarta a nyugati hatalmak érdekeit, mint később Magyarország 1956-os és Csehszlovákia 1968-as lerohanása. Afganisztán megszállását azonban már kevésbé tűrték, mert az túlment a Jaltában kötött alkon. Az angolok és franciák örömmel vették, hogy az imperialista Szovjetunió egyre jobban fenyegeti a náluk erősebb NSZK-t, de zavarta őket a közép-ázsiai imperialista terjeszkedés. Nem ártana a magyaroknak és a cseheknek azon elgondolkodni, hogy ők a század második felében nem jelentettek annyit sem a Nyugatnak, mint Afganisztán.

A háború kitörését megelőző tíz év során még csak enyhe rosszallással vették tudomásul a japán, az olasz és a német imperializmus hódításait. Japán a mai fejlett illetve egészségesen fejlődő Kelet-Ázsia ura lehetett, anélkül, hogy terjeszkedése felvetette volna terjeszkedésének erőszakos megállítását. Olaszország afrikai gyarmatszerzési háborúját operett jelenségnek tekintették. Az erőszak alkalmazását kizáró tiltakozás inkább bátorítás, mint elrettentés volt az éhes, ifjú imperialisták számára. A két háború közötti fasiszta imperializmus terjeszkedési lépései elleni tiltakozás alig volt más, mint a második világháború utáni nyugati tiltakozások a Szovjetunió erőszakos beavatkozásai esetén. A közvélemény előtt szovjetellenességet mutattak, ugyanakkor hallani sem akartak a Szovjetunió érdekeinek bárminemű sérelméről. Afganisztán megszállása előtt minden szovjet terjeszkedés és ellenforradalmi fegyveres beavatkozás bocsánatos bűnnek számított. Csak a naivak hihettek abban, hogy a nyugati hatalmak segítségére számíthatnak. Ez az olaszok ellen ellenállni akaró abesszíniekre ugyanúgy vonatkozik, mint évtizedekkel később a Prágai Tavasz letiprására, és ezek közötti időszak más tucatnyi hasonló esetére.

Hitlernek is mindent elnéztek a nyugati hatalmak. Még az egyetlen demokratikus közép-európai állam, Csehszlovákia bekebelezését is. Arról is mélyen hallgatnak, hogy Csehszlovákia a térség egyetlen államától sem kapott még minimális erkölcsi támogatást sem, sőt. Az ország keleti szomszédai egyrészt örültek, hogy a térségbe nem a kommunisták, hanem a fasiszták hatolnak be, másrészt saját terjeszkedésükre használták fel a csehek tehetetlenségét a német fasizmussal szemben.

Magyarország egyenesen szította Csehszlovákia megszállását és felosztását, hogy részesülhessen a koncból. Szlovákia örült a látszat függetlenségnek. Lengyelország és Románia pedig hallani sem akart arról, hogy a Szovjetunió katonai segítséget nyújthasson a nyugati szövetségesek oldalán a cseheknek. Sok szó esik, és nem alaptalanul, a Münchener Egyezmény opportunistá

jellegeről, de nem teszik még az érintettek sem hozzá, hogy éppen a későbbi szocialista csatlósállamok beteges kommunistaellenessége tette gyakorlatilag lehetetlenné a Szovjetunióval történő nyugati katonai szövetséget, és Csehország megvédhetőségét.

A japánok több százmilliónyi lakosságot vethettek gyarmati sorsba, ezt a többi imperialista mégis eltűrte mindaddig, amíg magukat az amerikaikat nem támadták orvul hátba. A nyugati imperialisták úgy érezték, hogy nem elég erősek, illetve túl nagy áldozatokkal járna a háború a fiatal imperialistákkal szemben. Nem a gazdasági erejük hiányzott, hanem a népi támogatásuk. Mind Angliában, mind Franciaországban már gyenge volt a konzervatív hatalom, a gyarmatok pedig egyre kevesebb erőforrást jelentettek. Bizonyítja ezt a tény is, hogy a háborús célokért sokkal jobban lelkesíthető volt a fasiszták és a bolsevikok esetében úgy a hadsereg állománya, mint a háterszág lakossága.

A második világháború megnyerésében a franciák szerepe elhanyagolható, és végső soron az angoloké sem volt döntő jelentőségű. A háború sorsát Európa számára egyrészt a két diktatórikus imperializmus közötti harc, másrészt az Egyesült Államok gazdasági és technikai ereje döntötte el. Nem véletlenül az Egyesült Államok végig a Szovjetuniót tekintette nemcsak a háború fő teherviselőjének, hanem európai győztesének is. Ennek megfelelően alakultak azután a háborút követő viszonyok is. **A háborús erőfeszítések következtében szinte az eredeti háborús célokkal ellenkező irányban átalakult az angol társadalom és gazdaság.** A társadalmi erőviszonyok alapvető változását jól szimbolizálja az a tény, hogy az angolok győztes konzervatív vezére, Churchill és pártja csúfosan megbukott a háború utáni első választáson. Az angol belpolitikai erőviszonyok a háborút viselő konzervatívok rovására és a munkáspártiak javára rendeződtek át. Az angolok politikai életét a háború ugyanúgy átrendezte, mint a vesztesekét.

A gazdaságot a hadigazdálkodás és a szociális gondoskodás formálta át. A hadigazdálkodás a liberális kapitalista Angliából gyorsan jóléti államot csinált. Az állam nemcsak a sokkal nagyobb adók elosztása révén növelte gazdasági hatalmát, de mint tőketulajdonos is fontossá vált, egész iparágak kerültek a tulajdonába. **Anglia tehát a háborús erőfeszítések terhe alatt alakult át gyarmattartó kapitalista osztálytársadalomból előbb a gyarmatai felé súlyosan eladósodott, majd azokról lemondó fogyasztói társadalommá.** A többi nyugati gyarmattartó osztályhatalmát a szegényes háborús szereplésük és a háború utáni szegénységük közepe pette az amerikai befolyás és a belső társadalmi balratolódás formálta át. **Nyugat-Európában a század nagy társadalmi forradalmát az amerikaiakra való rászorultság szülte meg.** Ez a rászorultság eleinte elsősorban gazdasági segítséget, később és egyre inkább a Szovjetuniótól való fenyegetettséget jelentette.

A vesztesek, akik a legtöbbet nyerték

A második világháború mérlege a század végére éppen ellentétes azzal, ami a harctereken kialakult. A mindkét világháborút megnyerő Anglia a század során a világ három relatív legjobban lemaradó országának egyike. Anglia a század elején a világ első politikai és gazdasági hatalma volt, ma a fejlettek második sorába tartozik, nincs a húsz leggazdagabb ország között. Franciaországra ez kisebb mértékben vonatkozik. Sokkal kevesebb eredményt ért el a harctereken, sokkal kisebb viszont a relatív lemaradása is. A század elején Angliánál szegényebb volt, a század végére gazdagabb lett.

A második világháború két nagy vesztese, Németország és Japán, óriásit javított relatív helyzetén, a háború előtt náluk lényegesen, illetve sokkal gazdagabb legyőzőiket messze maguk mögött hagyták. Ennél aligha lehet jobb bizonyíték arra, hogy a század első felében a

fejlett társadalmakban a legnagyobb visszahúzó erő a kinőtt és túlhaladott társadalmi struktúra volt. Mivel ez a veszteseknél egyrészt a háborúban rosszabb bizonyítványt kapott, másrészt a vesztes pozícióban sokkal gyorsabban és következetesebben összetört, ők fejlődtek ezután gyorsabban. Ehhez mindig hozzá kell tenni: a vesztesekkel szemben sokkal erősebben érvényesülhetett az amerikai elvárás. A nyertesek a győzelmük birtokában több konzervatív erővel és kisebb változási impulzussal álltak a fejlődésük útjába.

A vesztesek számára előnynek bizonyult az is, hogy őket az amerikai megszállók is kényszerítették a modernizációra. Nekik nem is lehetett a régi rendet kissé modernizálva visszaállítani, hanem amerikai mintára alaposan át kellett alakulniuk. **A Marshall-segélynél sokszorta többet jelentett a jövőjük szempontjából a demokratizálás érdekében kifejtett, sokszor kíméletlen amerikai nyomás.**

A német sikernek volt egy másik nagyon fontos tényezője is: Kelet-Németország leválasztása, és szovjet befolyási övezetbe való csatolása. A németiség nyugati fele már száz évvel korábban elég polgárosodott volt arra, hogy igazi nyugat-európai legyen. Ezzel szemben a keleti rész, mindenekelőtt Poroszország, tele volt feudális maradványokkal. Mint minden hasonló esetben, a kevésbé fejlett rész adta a katonai és közigazgatási elitet, a fejlett rész megelégedett a gazdasági pozíciókkal. Ezért **a német politika az utolsó száz évben minden tekintetben reakciósabb, feudálisabb volt, mint a német gazdaság.** E tény nélkül nem lehet megérteni a német fasizmus végletes elfajulását sem. **A németiségnek más volt a társadalmi, mint a gazdasági és kulturális színvonala.** Az erőszakos kettéosztás és a németek keleti kolóniáinak, kisebbségeinek erőszakos kitelepítése a nyugati németiség kezébe adta a gazdasági mellé a társadalmi hatalmat is. Ebben a nyugati megszállók is tevékenyen fejtették ki hatásukat.

A század nagy tanulsága: minél jobban sikerült egy népnek összetörnie a múlt századból hozott struktúráját, annál többre vitte.

A két világháború kedvező hatásai

Az elmondottak természetesen csak azokra az országokra vonatkoznak, amelyek társadalmuk már kellőképpen iparosodott, és amelyekben a polgárságnak évszázados politikai tradíciói voltak. **A kedvező világpolitikai hatások csak három civilizáció esetén érvényesültek. Ezek a nyugat-európai puritán, a távol-keleti puritán és a nyugati individualista.** Ebből az utóbbi szorul már itt rövid magyarázatra. Az individualista civilizáció a puritán és a mediterrán között helyezkedik el. Képletesen egy nyugat-kelet tengely mentén, vagyis képletesen Bilbao és Krakkó között húzható meg. Ezek alapján bizonyos felülvizsgálatra szorul a háborúk szerepéről vallott keresztény és racionalista álláspont. Ez a háborúkat negatívnak, a vesztesek szempontjából különösen annak ítéli meg. Ennek ellenére a történelemtudomány a háborúkkal mindig sokkal aktívabban foglalkozott, mint a békeidőkkel. A háborúk főszereplőit pedig sokkal nagyobbra értékelte, mint a békeidők nagyjait. A század két világháborúját nagy csapásnak tekintik. Ezzel szemben mit mutatnak a következmények?

A két világháború nélkül aligha kerülhetett volna sor a gyarmatrendszer következetes felszámolására. Nemcsak a gyarmattartók adósodtak el a gyarmatokkal szemben, hanem a gyarmatok presztízse is jelentősen megnőtt az aktív háborús részvételük során. Az eladósodás egyértelműen rávilágított arra, hogy a gyarmatok már nem bevételt, hanem a hazai források elszívását jelentik.

A tőkés osztályhatalommal szemben a két világháború alatt erősödött meg a néphatalom. A hatalomból részesíteni kellett a háború terheit viselő népet. Sok évszázad után a háború teremtett először jelentős munkaerőhiányt a fejlett tőkés országokban. Eddig a kapitalizmus

munkaerő-felesleggel küzdött. Márpedig amiből a kíváncsnál több van, annak soha nem lett politikai hatalma. Marx a hatalom kivívásában az osztályharc szerepét hangsúlyozza, holott **a hatalomhoz csak annak vezethet útja, akire a társadalomnak szüksége van.** Amíg a tőkésnek gondja az volt, mit kezdjenek a felesleges munkaerővel, semmiféle osztályharc nem vezethetett eredményre. Amikor azonban mind a harctéren, mind a háborús gazdaságban emberhiány lépett fel, a katonáknak és a munkásoknak részt kellett adni a hatalomból.

A világháború következtében a társadalmi változások felgyorsultak. **A kereteit kinőtt társadalomban a megért változások sokkal gyorsabban megvalósulnak a háborúk, különösen a háborúvesztések következtében, mint békés viszonyok között.** Minden olyan társadalomban, amelyik nem képes végrehajtani a megérett reformokat, jól jön a háború, különösen az elvesztett. **A feudális Oroszországban az első világháború elvesztése tette lehetővé a régi rendszer teljes összetörését és az eddig legsikeresebb nyugatosítási kísérletet. Anglia és Franciaország legfeljebb évtizedekkel később számolta volna fel idejétmúlt gyarmatbirodalmát.** A jóléti társadalom felé pedig a sokkal lassabb utat választott volna. Így is sokat késlekedett a társadalmi reformokkal, ennek következtében a hozzá hasonló viszonyok között indultaknál kisebb eredményeket ért el. **A század nagy nyertese azért lehetett az Egyesült Államok, mert a kedvező körülmények között megindult reformfolyamatát a háborús erőfeszítések felgyorsították.**

A New Deal szinte eredmények nélkül zárult volna, ha nem ad a háború nagy lendületet a felgyorsításának. **A világháborúk mindegyikében totális vereséget szenvedett Német Birodalom csak ennek következtében lehetett a kontinens legnagyobb gazdasági hatalma.** A megaláztatása és háborús pusztulásai nélkül nem mondott volna le imperialista ambícióiról, és nem kezdhett volna hozzá a gazdasági csodáján való szorgalmas munkálkodáshoz. **Japánt a vesztésként elviselt amerikai megalázás tántorította el világhatalmi ambícióitól és kényszerítette abba a politikai és gazdasági struktúrába, aminek világraszóló gazdasági sikereit köszönheti.**

Az a tény, hogy a század második fele a fejlett országok térségében szinte soha nem tapasztalt békét hozott, elsősorban annak köszönhető, hogy a háború után annyira sikerült összetörni, kisépíteni az idejétmúltat, hogy újabb nagytakarításra nem volt szükség. Mindebből nem következik az, hogy mindig és minden körülmények között a háború a jó megoldás, csak az, hogy bizonyos helyzetekben ez jelenti a legkisebb rosszat. **Amíg a társadalom szerkezete megfelel a követelményeknek, addig a békés fejlődés hozza a legjobb eredményeket.**

A haladás zászlóvivői

A kommunista és a fasiszta rendszerek ugyan többé-kevésbé összetörték a régi, idejétmúlt rendszert, de nem voltak képesek helyette időtálló és hatékony újat létrehozni. Amíg a háborút veszített fasisztákat a szerencse a győztes demokráciák megszállási övezetébe sorolta és sikert sikerre halmozhattak, a szovjet megszállásra és befolyásra ítélt országok negyven évig csak a régi összetöréséig juthattak el.

A század története egyértelműen a demokratikus típusú berendezkedés teljes győzelmét hozta, a többi, saját erőből épített, illetve nyertes háborúval védett rendszerek szinte nyomtalanul eltűntek a század végére a kor fejlett világából. Ma már bátran megállapíthatjuk, hogy a történelem tanulsága szerint a 20. század elkeseredett harcainak minden szakaszában folyamatosan jelenlevő két egyértelműen progresszív erő, az Egyesült Államok és a skandináv országok tábor volt.

8. A klasszikus imperializmusok bukása és átalakulása

*„Ez az ország a mi országunk,
Itt most már a mi kezünk épít.
Tobzódttatok, tobzódttatok,
Éppen elég volt ezer évig.”*

*A Hadak Útja
(Ady Endre)*

Amint már láttuk, századunk negyedik és igen sikeres átalakítási kísérlete a demokratikus imperializmus átalakulása volt. A 20. század történetét még sok-sok évszázad múlva is így fogják jegyezni: **megbuktak az előző három évszázad történetét meghatározó nyugat-európai imperializmusok.**

A század elején még megingathatatlannak tűnt a nyugat-európai imperializmusok világ-hegemóniája. Ők birtokolták, gyarmatokként és befolyási övezetként a világ szinte egészét. Katonai, tudományos és technikai fölényük nem talált ellenfélre. Az első világháború jelentette az első kihívást ellenük. Kezdetben a háborús front mindkét oldalán imperialisták álltak. Az öregeket, a nyugat-európaiakat le akarták győzni a második vonalbeliek, a tengelyhatalmak. Ők akartak a boldog, a gazdag imperialisták lenni. **A klasszikus gyarmattartók ezzel a kihívással szemben csak úgy tudtak sikeresen szembeszállni, iszonyú áldozatok árán a háborút katonai téren megnyerni, hogy segítségül hívták a születésénél fogva a gyarmattartást ellenző Egyesült Államokat, a lényegében még a kapitalizmushoz is messze álló Oroszországot és a saját gyarmataikat, akik helyzetüknél fogva a gyarmattartást ellenzők voltak.**

Már az első világháborút hibásan ítélték meg a történészek, mert a kimenetelét nem a következményei, hanem a katonai győztesek, a békét diktálók alapján ítélték meg. Ez a hiba már akkor is súlyos volt, de még inkább végzetesnek bizonyult a második világháború esetében.

Mit tartottak a történészek a háború következményének? Azt, hogy a Szövetségesek katonai győzelmet arattak, a veszteseket területileg megcsonkították és a vesztesekkel óriási jóvátételt fizetettek. Ezzel szemben mi lett a helyzet a háború után közvetlenül? **A nyertes nyugat-európai hatalmak katonai ereje viszonylag kisebb volt a háború végén, mint az elején volt.** Az igaz, hogy ez a súlyponteltolódás nem a vesztes tengelyhatalmak, hanem az Egyesült Államok javára történt. A tény azonban az, hogy a klasszikus gyarmattartók katonai fölénye a nyertes háború után kisebb lett. **A nyugati imperialistákat a legnagyobb katonai veszteség azáltal érte, hogy Oroszország a mindenkor lehetséges szövetségesből a klasszikus imperializmus esküdt ellenségévé vált.** Ezzel a nyugat-európaiak elvesztették legnagyobb történelmi szövetségesüket a kontinensen. Ez ugyan csak a század második felében vált nyilvánvalóvá, de csak azért nem előbb, mert a hatalmában megtébolyult Hitler nem a Szovjetunióval szövetkezett, hanem annak megsemmisítésére tört.

A tengelyhatalmak területi megcsonkítása sem bizonyult az imperialisták sikerének. A megjutalmazottak semmit érő szövetségeseknek bizonyultak. Ez ugyan már a második világháború előtt és alatt beigazolódott, de a kudarcuk csak a század végére vált nyilvánvalóvá. **A csehektől eltekintve, mindegyik Versailles-ban illetve Trianonban megjutalmazott nép nem a nyugati demokráciák, hanem előbb a német fasiszmus, majd a bolsevik imperializmus oldalára állt.** A század végére pedig Csehszlovákia és Jugoszlávia szétesett, Románia pedig még a korábbinál is egyértelműbben kelet-európaivá vált.

A megcsonkítottak közül a siker klasszikus példája az osztrákoké. Ma az osztrákok csak azért lehetnek minden tekintetben nyugat-európaiak, mert megszabadították őket a náluk elmaradottabb, a század során bizonyítottan a felzárkózásra képtelen népektől. Aki ma azt feltételezi, hogy az osztrákok a Monarchián belül is képesek lettek volna a jelenlegi gazdasági, kulturális és szociális körülmények közé kerülni, az nem ismeri a reális lehetőségeket egy olyan soknemzetiségű államban, amelyben az ott élő népek között a gazdasági és kulturális különbségek nagyok. Az nem veszi tudomásul azt, hogy mi és miért történt Csehszlovákiában és Jugoszláviában, nem is beszélve a Szovjetunióról. Ugyanis ez a három ország felelt meg annak az államalakulatnak, amit korábban a Monarchia jelentett.

A magyarok még mindig nem ismerték fel, hogy nekik is több jót, mint rosszat hozott a megcsonkítás. Ez azzal magyarázható, hogy nagyon jelentős olyan magyar etnikumú területeket is elcsatoltak, amelyeken a magyarok hegemoniája nem volt kétségbe vonható. **A trianoni megcsonkítás negatív oldala ez, ami azt jelenti, hogy igazságos béke esetén most húsz százalékkal nagyobb területen húsz százalékkal több magyar élhetne a saját országában.** Ennél azonban sokkal rosszabb megoldás lett volna a történelmi határok melletti Magyarország megtartása. Abban az életszínvonal a jelenleginél lényegesen alacsonyabb, mintegy fele lett volna az elmúlt nyolcvan év során, és az mára a legjobb esetben a Csehszlovákia, de sokkal inkább Jugoszlávia sorsára juttatott volna bennünket.

Az első világháború után nem azok gazdagodtak meg, akik a jóvátételt bezsebelték, hanem azok, akik fizették azt. A század egyik nagy tanulsága az, hogy a másoktól elrabolt, kiperéselt és kiháborúzott pénzek csak lassítják a politikai és gazdasági fejlődést. Ebből a második világháború után ugyan az amerikaiak tanultak, ezért adtak a második világháború után Marshall-segélyt, de azóta ők is elfelejtették, ma már ők is mások rovására akarnak gazdagodni. Akik győztek, azokban megszilárdult a régi rendszer erejébe vetett hit, nem látták égető szükségét a reformoknak. Ehhez járult, hogy a háborús jóvátétel forrást jelentett a reformok halogatásához. Ezzel szemben a vesztes háború nem a népet, hanem a fennálló rendszerbe vetet hitet gyengítette meg, és a reformok híveinek politikai megerősödésével járt.

Kevés szó esik arról, hogy a század egyik legáltalánosabb tanulsága: **a háborús nyertesek lemaradnak, a vesztesek felzárkóznak.** Ennek egyik legfőbb oka, hogy a jóvátétel fizetése mindig új utak keresésére kényszerít. Ez sokszorta több gazdasági előnnyel járt, mint amennyit a jóvátétel elvont. **A közgazdaságtudomány alapvető hibája, hogy a rendszeréből kihagyja az embert, holott az a legfontosabb gazdasági tényező.** Ez súlyos hiba, mert minden emberi teljesítmény fokozásához nagyon fontos a kényszer. Felhozok három magyar irodalmi példát ennek bemutatására:

Madách felrója Kepler feleségének, hogy csillagjósolásokra kényszerítette férjét. Ez ugyan nagy megalázás lehet egy magyar nemes úrnak, de nem volt az egy középkori tudósnak, akinek nem volt elég presztízse, akinek a csillagjósolás nem csak pénzt hozott, hanem társasági befogadást, több ilyen irányú elismerést, mint a világraszóló tudományos eredményei. A másik, hogy Jókait azért sajnálják, hogy a felesége naponta rendszeresen sok oldal megírására kényszerítette. Az irodalom széplelkeinek megalázása a feleségi, vagy akár hatalmi kényszerből történő írás. A magyar nép azonban több tucat olyan regényt köszönhet ennek a feleségi önkényen alapuló kényszernek, ami százezrek olvasmánya, irodalmi élménye lett. Végül Ady Endrét a pénzhány kényszerítette arra, hogy rendszeresen küldje cikkeit a Pesti Naplónak. Ennek a cikkírásnak köszönhető, hogy Ady nagy szerelme mellett naponta a világ hétköznapi gondjaival is foglalkozni kényszerült. Azt, hogy Ady költészete mennyit köszönhetett az újságírásra kényszerítettségének, ezt nálam kevesen vizsgálták jobban.

A történelemnek a háborúk sorsát nemcsak a közvetlen, hanem a végső eredmények alapján kellene megítélnie. Ez különösen nélkülözhetetlen a második világháború megítélését illetően. A második világháború is úgy indult, mint a nyugati imperialista demokráciák és a közép-európai fasiszmusok közötti harc. Ebbe az európai belügybe a náci fasiszmus teljes elembertelenedése, mindenekelőtt tébolyult antiszemitizmusa vonta be a gyarmattartó nyugat-európai imperializmus ellenségét, az Egyesült Államokat. Ideje volna belátni, hogy az amerikai közvélemény soha nem fogja az angoloknak, a franciáknak, a hollandoknak a pártját fogni a németekkel, még a német fasiszmussal szemben sem, ha az nem embertelenedik el, ha az megmarad az olasz, vagy a spanyol fasiszmus szintjén. Aki ebben kételkedik az nem ismeri az amerikai népek a klasszikus gyarmattartással szembeni ellenszenvét. Különösen nem a New Deal és Rooseveltt szemléletét. Még a náciellenes háború vállalását is nehezen, és csak Rooseveltt népszerűségének köszönhetően lehetett elérni.

Az Egyesült Államok bevonásával vált a második világháború a nyugati demokráciák és a fasiszta diktatúrák közötti harccá. Ez a háborús felek közötti erőviszonyokban legalább megkétszerezte a nyugatiak erejét a fasisztákkal szemben. De még ez az erőnövekedés is kevésnek bizonyult volna, ha Hitler nem támadja meg a Szovjetuniót, a természetes és létfontosságú szövetségét. Szovjet politikai szövetséggel és gazdasági háttérrel a háború hosszú időre döntetlen maradhatott volna. Hitler örültségét és a német vezérkar és diplomácia szűklátókörűségét mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy nem akadályozták meg a Szovjetunió megtámadását. Ez különösen érthetetlen ostobaság volt a már sikeres Ribbentrop-Molotov paktum után, amit a szovjet fél, mindenekelőtt korlátlan ura, Sztálin komolyan vett, és abból nagy előnyöket élvezhetett.

A második világháborút Európában Hitler ostobasága vesztette el. Ez áll Japán esetében is. Az Egyesült Államok soha nem kezdett volna háborút Japánnal szemben, annak ellenére, hogy a terjeszkedése súlyosan sértette az érdekeit. Éppen a század második fele mutatta meg világosan azt, hogy az Egyesült Államok még óriási erőfölényben sem veti magát totális háborúba. Sem Korea, sem Vietnam, de még Kínában a kommunista győzelem sem vitte elszánt és győzelemig folytatott háborúba azt az Egyesült Államokat, amelynek relatív katonai ereje sokszorosa volt annak, ami lett volna egy Japán ellenes háborúban az 1940-es években.

A második világháború sorsát az Egyesült Államok és a Szovjetunió belépése döntötte el, abban a nyugat-európai gyarmattartók szerepe másodlagos volt. Ezeket pedig nem Churchill, és nem az angolok ügyessége, hanem a németek és a japánok ostobasága vonta a háborúba. A háború sorsa azonban nem volt ez esetben sem azonos a résztvevők sorsával. Az utókor azt fogja megállapítani, hogy **a második világháború végső, igazi nyertesei a japánok és a németek lettek. Az igazi vesztesek pedig a volt nyugat-európai gyarmattartók, a nyugat-európai imperialisták.**

A háborút igazi imperialista célok érdekében indították. A legnagyobb nyugat-európai néppel, a némettel fasiszta vezetői elhitették, hogy a belső nehézségeik oka az, hogy nincsenek gyarmataik és befolyási övezeteik. A német nép nem tudott belenyugodni abba, hogy neki nincsenek olyan óriási gyarmatai, mint a náluk létszámban, és már iparban is hátrább került angoloknak és franciáknak. Az angolok és a franciák azért vették fel a németek által odadobott kesztyűt, mert mindenáron meg akarták őrizni a gyarmataikat.

Az angolok és a franciák háborús célja a gyarmatbirodalmuk megőrzése volt. **Milyen győzelem az, amelynek az lett az ára, hogy a gyarmatbirodalmukat fel kellett adni?** Churchill mint a nagy győztest állítja be az angolok, holott Churchill minden háborús célja a háború során megpecsételődött. Ezen az a tény sem változtat, hogy a gyarmatok felszabadulása nem

azonnal történt, és az utolsó szeget a koporsóba csak jövőre, Hongkong Kínához való visszakerülése jelenti.

Az a tény, hogy **a Hitlert és Németországot csak azon az áron lehetett legyőzni, hogy Anglia alárendelt helyzetbe került az Egyesült Államokkal szemben, hogy eladósodott a gyarmataival szemben, hogy a Szovjetunió is náluk nagyságrenddel nagyobb hatalom lett.** Nehéz azt a feltételezést kétségbe vonni, hogy Churchill soha nem kezdett volna háborúba, ha tudja, hogy annak ez lesz az ára. **Anglia mint világhatalom és gyarmattartó ugyan megnyerte a háborút, amit státuszának megőrzése érdekében vívott, de a győzelemben mint világhatalom és mint gyarmattartó belepusztult.** Az ilyenre mondják az orvosok, hogy a műtét fényesen sikerült, de a beteg belehalt.

Anglia igazi ellenfele, a másodhegedűs szerepre szorításával fenyegető erő nem Németország és nem a Szovjetunió, hanem az Egyesült Államok volt. Churchill sem volt mentes attól az Angliában uralkodó rövidlátástól, hogy őket csak Németország veszélyezteti. Churchill könnyű szívvel eladta és feladta minden pozícióját az Egyesült Államok javára, annak érdekében, hogy élet-halál harcot vívhasson a németek ellen. Ennek lett azután az a következménye, hogy a háború végére a Szovjetunió sokkal nagyobb hatalom lett, mint Anglia, és a háború után ötven évvel Németország is megelőzte. Jaltában, majd '56-ban a Szezei-válság idején kiderült, hogy Amerika velük szemben egyértelműen a Szovjetunió oldalára állt. Éppen a század utolsó éveiben válik aztán egyértelművé ez, amikor az Egyesült Államok nem volt hajlandó a felgyorsult német egyesítést angol és francia kívánságra fékezni, és legelső európai szövetségének a volt ellenséget, az egyesült Németországot tekinti. A második világháború a francia, a holland és a belga gyarmatbirodalomról katonai téren is kiállította a szegénységi bizonyítványt. Még a minimális fegyveres ellenállásra sem voltak képesek a németekkel szemben. A teljes kudarcukat az sem szépíti a történelem előtt, hogy hivatalosan őket is győzteseknek minősítették.

Az eddig elmondottak lényegében a katonai és a nemzetközi politikában végbement súlyponteltolódásokat érintették. Még nagyobb volt a nyugat-európai gyarmattartók veresége társadalmi téren. **A háború megkívánta gazdasági erőfeszítések alapvetően átalakították a nemzetgazdaságot és megváltoztatták az osztályok közötti erőviszonyokat.** Erre is Anglia a klasszikus példa. A háborúba a konzervatív politikai erők által vezetett Anglia lépett, a végén pedig a választásokon győztes Munkáspárt írta alá a békeszerződéseket. Churchill vezetése alatt katonai téren ugyan megnyerték a háborút, de ennek ára nemcsak a világbirodalom elvesztése, de a munkáspárti kormány hatalomra segítése volt az ár. Vagyis Churchill vesztett, Beveridge győzött. Ezt még az angolok sem merik bevallani, pedig a napnál is világosabb.

Általában **a háború következtében megbukott a liberális politika, és az annak megfelelő gazdasági rendszer helyét elfoglalta a jóléti állam,** ami sok tekintetben jobban hasonlított a kommunisták tervgazdálkodásához, vagy a fasiszták nemzeti gazdálkodásához, mint a liberálisan gazdálkodó elődjéhez. **Az állam által irányított gazdaságpolitikával felszámolták a nagyarányú munkanélküliséget. Nagyarányú költségvetési elvonással, progresszív adózással és az államháztartáson keresztül történő újraelosztással csökkentették a jövedelmek különbségeit. Kiépítették az infrastruktúrát, az átfogó szociális intézményrendszert, mind az oktatás, az egészségügy és az öregekről való állami gondoskodás terén.**

A század utolsó negyedére azonban a nyugat-európai civilizáció legfejlettebb részében, a gazdaságban **újra uralomra került a liberális politika.** A változást az olajválság váltotta ki, elsősorban az angolszász világban, élén az Egyesült Államokkal. Ennek az lett a következménye, hogy Nyugat-Európa még jobban lemaradt, most már nemcsak Észak-Amerikával, de még inkább a Távol-Kelettel szemben. **Az a Nyugat-Európa, amelyik a század elején még a**

világ ipari termelésének, külkereskedelmének, tőkeexportjának a négyötödét jelentette, most egyötödös szerepre zuhant vissza. Ez a lemaradás gyorsuló ütemben folytatódik. Nézzünk erre néhány alapvető adatot. Az olajválság óta az Egyesült Államokban 40 millió új munkahely létesült. A Távol-Keleten 100 milliónál is több. Ugyanakkor az Európai Unió országaiban ma kevesebb a munkahely, mint 1974-ben. Különösen nagy a csökkenés a reál-gazdaságban. A század utolsó negyedében a Távol-Keleten a gazdasági növekedés négyszer gyorsabb, mint Nyugat-Európában. A század elején a Nobel-díjasok négyötöde nyugat-európai volt, most négyötöde észak-amerikai.

Európa az időszámítás előtti 6. századtól, a görög világ kibontakozásától a 18. századig, az ipari forradalomig sok tekintetben a világ gyöngyszemeinek egyike volt, azóta pedig a jelen század közepéig minden más kultúránál és földrésznél nagyságrenddel gazdagabb és fejlettebb, mindegyiket a maga képére kényszerítő és leigázó volt, a század végére azonban újra legfeljebb az első három között a legkisebb harmadik lett. A jelen század tehát azt a címet kaphatja az utókortól, hogy Nyugat-Európa tündöklése és elhalványulása.

A század három óriása: Lenin, Rooseveltt és Mao

„Mi vagyunk: Jövő és Igazság,
Engesztelés és nagy Itélet,
És mi vagyunk, csak mi vagyunk
Jó Sors, ha kell s ha nem kell: Végzet.”

A Hadak Útja
(Ady Endre)

A jelenkor ritkán volt képes felmérni, hogy kit, hogyan fog értékelni az utókor. Így van ez ma is. Ezért minden bizonytal az olvasó számára meglepő, hogy szerintem **a századnak három nagy politikusa volt: Lenin, Rooseveltt és Mao.**

Miért ők? Mert ők készítették elő a század három legnagyobb változását. Így **Lenin tette lehetővé, hogy az orosz, de általában a kelet-európai népek a 21. században majd csatlakozni tudjanak a fejlett Európához,** hogy ezáltal meg lehessen őrizni Európa viszonylagos egyenrangúságát a másik két nagy gazdasági integrációval szemben.

Roosevelt hozta létre az első igazi szuperhatalmat, és tette lehetővé, hogy az demokratikus fogyasztói társadalomként fejtsse ki a világ fejlett részére pozitív hatását.

Mao törte úgy össze a korábbi kínai társadalmat, hogy annak romjain lehetségessé váljon a jövő században az emberiség ötödét kitevő kínaiaknak a felzárkózás, és ezáltal a kelet-ázsiai, a világ legnagyobb koncentrált gazdaságának a létrehozása.

Mielőtt e három óriásról bővebben szólnék, röviden ki kell térnem arra, hogy miért nem tartom hozzájuk hasonló jelentőségűeknek a ma még versenytársaknak látszókat, Hitlert, Churchillt, Gandhit és Sztálint. Rajtuk kívül ugyanis más aligha kerülhet szóba. **A jövő történelme azokat fogja nagyoknak tekinteni, akik nemcsak megelőzték a korukat, hanem jelentős szerepet is játszottak azon változásokban, amelyek a jövőt szülték.** Nagyok azok, akiket igazol az idő.

A többi jelölt

Hitler, Churchill és Sztálin azért nem fogják megállni az idő próbáját, mint a század kiemelkedő hősei, mert nem előre, hanem hátra vitték a történelmet, ők voltak az idejét múlt imperializmusnak utolsó apostolai, akik kiemelkedő képességeiket a fejlődés megállítására, lassítására, sőt visszafordítására használták.

Hitler

Hitler akkor akarta Nyugat-Európa legnagyobb népét, a nála kisebb angolok és franciák példáját megirigyelve nemcsak nagygyá, hanem a legnagyobbá tenni, amikor már az imperializmus, a gyarmattartás idejét múlta, az nem előny, hanem hátrány lett, amikor már az angolok és a franciák is csak látszólag voltak nagyok. A háborús sikerektől megrészegeedve ennél is többre tört, erőszakkal a szuperhatalom szerepére vágyott, amikor arra csak az Egyesült Államoknak volt reális esélye, és annak már egy évtized sem kellett ahhoz. Ezen idejétmúlt céloknak a szolgálatában sikerült mozgósítania a német nép lelkesedését és hatalmas erőforrásait.

A második világháború imponáló német sikerei nem a megszállott, a racionalizmussal mindig hadilábon álló Hitler, hanem a német nép érdemei voltak. Azzal, hogy Hitler szuggesztív erejének sikerült a német népet imperialista célok érdekében mozgósítania, negatív történelmi szerepet játszott. A háború elvesztését követő évtizedek egyértelműen bizonyították, hogy **Hitler minden háborús célja hamis volt, nem a német nép érdekeit, hanem kárát szolgálták.**

Hitler céljai között szerepelt, hogy a német kisebbség által lakott közép-kelet-európai térséget a befogadó népesség elnyomásával, sőt kiirtásával a birodalomba integrálja. Ez száz évvel korábban, a térség gazdasági konjunktúrája idején ugyan embertelen, de akkor még önző német érdekből racionális cél lehetett volna. A 20. század harmincas éveiben azonban már csak hátrányok származtak volna abból, hogy a gazdaságilag és főleg társadalmilag elmaradottabb térség a Német Birodalom részévé vált volna. Száz évvel korábban a térség agrár- és nyersanyag-potenciálja előny volt, a jelen század közepére azonban már hátránnyá vált. **Az agrárforradalom következtében, mint ahogyan az ötven évvel később igazolódott is, a németiségnek nem volt szüksége a keleti agrártermékek importjára. A térség nyersanyagforrásai sem bizonyultak olyan kedvezőeknek, amelyek a század második felében állták volna a versenyt a tengerentúli importtal.**

Nemcsak Hitler, de a német burzsoázia is azért vágyott a tőle keletre elterülő térségre, hogy ezzel piacot teremtsen a maga számára. Ez is elkésett cél felismerése volt. **A 20. században a piacot nem a nagy terület és a népesség jelenti, hanem a fizetőképes vásárlóerő.** Azóta bebizonyosodott, hogy a német gazdaság számára tízszer nagyobb piac a fejlett világ, és sokszorta nagyobb piac a tőle nyugatra elterülő terület, mint Kelet-Európa. Európa keleti fele csak akkor lesz piac a Nyugat számára, ha sikerül gazdasági tekintetben felzárkóznia. **Korunk egyik nagy gazdasági igazsága: jó üzlet a gazdagokkal való barátkozás, rossz üzlet a szegények feletti uralom.**

A kelet felé történő terjeszkedése azért is hamis célnak bizonyult, mert a németiség felemelkedését, kibontakozását éppen az segítette a legjobban, hogy megszabadult a saját, társadalmi tekintetben elmaradottabb, feudális tradíciókkal terhelt keleti területeitől. **A német nép teljes, és végleges nyugati polgárosodását éppen az tette lehetővé, hogy megszabadult a porosz politikai és katonai befolyástól.** Ha megvalósultak volna Hitler keleti terjeszkedési tervei, a németésen belül csak megerősödtek volna a porosz visszahúzó erők. **A német nép társadalmi és gazdasági modernizációját és fejlődését elsősorban annak köszönheti, hogy**

negyven évre az oroszoknak adták eredeti etnikumuk keleti felét. Jelentős német területek kerültek a Szovjetunióhoz és Lengyelországhoz, azután a német etnikum kitelepítésével, nyugatra való üldözésével és harmadsorban azzal (és ez bizonyult fontosabbnak), hogy Jaltában a szovjet befolyási övezethez sorolták a megmaradó ország harmadát.

Hitler a legnagyobb hibát akkor követte el, amikor a keleti céljai közé bevonta a Szovjetuniót is. Azt akarta gyarmatává tenni. Ez lett a veszte, de egész Európa szerencséje. **Hitler másik nagy tévedése az Egyesült Államok potenciáljának lebecsülése volt.** Tíz évvel azután, hogy háborúba keveredett vele, az Egyesült Államok olyan szuperhatalom lett, amellyel szemben nemcsak Hitler és minden szövetségese kicsinek és gyengének bizonyult, hanem erősebbé vált mind gazdaságilag, mind katonailag, mint az egész világ együtt. Az alapvetően **hibás célok** szolgálata során tapasztalt nehézségek vitték aztán egyre vadabb, embertelenebb eszközök szolgálatába a hitleri rendszert. A német náciizmus esetében is bebizonyosodott, mint annyiszor a történelem során, hogy **az irreális célokért folytatott harc minél reménytelenebbé válik, a hatalom annál embertelenebb eszközökhöz nyúl.**

Hitler történelmi szerepét nemcsak a konkrét tetteinek erkölcsi bűnei tették negatívvá, hanem mindenekelőtt az, hogy **az idő a németiség sorsának pozitív alakulását mindenben az ő elképzeléseivel és céljaival ellentétesen alakította.** Méghozzá úgy, hogy spontán erők hatására a németiség lett Nyugat-Európa legnagyobb népe. Amit Hitler megszállottan akart, az a hitleri célokkal éppen ellentétes feltételek és körülmények között valósult meg.

Churchill

Ma még sok tekintetben bonyolultabb Churchill történelmi szerepének megítélése. Imponáló képességekkel rendelkezett. Szinte személy szerint neki köszönhető a Brit Birodalom háborús győzelme. **Az idő azonban őt sem igazolta.**

Alapvető célja a Brit Birodalom megőrzése volt. Ennek érdekében viselt háborút, amit ugyan megnyert, de a Birodalomból így is csak annyi maradt, mintha elvesztette volna. A győztes Anglia a győzelem érdekében mind az Egyesült Államokkal, mint a gyarmataival szemben olyan kiszolgáltatott helyzetbe került, amiről nemcsak Churchill, de talán egyetlen angol sem gondolt. **A Churchill vezette Nagy-Britannia a háborúba úgy lépett, mint a legnagyobb európai hatalom vezetője, a háború végén azonban már csak a két szuperhatalom tiszteletből megtűrt másodhegedűse lett.** A győzelem után egy generációval már Európában is legfeljebb Németország és Franciaország után következik, de ezt a státuszát sem lesz képes sokáig tartani.

Churchillt annyira elvakította a Hitler elleni gyűlölet, hogy feladta az évszázados angol külpolitikát, az európai egyensúly biztosítását. A náci elleni harc érdekében teljesen kiszolgáltatta magát az Egyesült Államoknak és a gyarmatainak. Nem ismerte fel, hogy az Egyesült Államok sokkal inkább ellensége a gyarmati rendszernek, mint a náci Német Birodalom. Hitler az angolokkal egyenlő akart lenni. Vele bármikor meg lehetett volna alkudni a világ felosztásában. Roosevelttel azonban soha. Ezt egyértelműen bizonyították a háborút követő rendezések.

Azt, hogy Churchill tévedett, csak az vonhatja kétségbe, aki céljait nem fogadja el. Márpedig Churchill még Jaltában és Potsdamban is csak a gyarmatok megőrzését tartotta szem előtt. Nincs egyetlen olyan nyilatkozata sem, amelyben elismeri, hogy a gyarmati rendszer kora lejárt. Lejárt nemcsak a század második, de már az első felében is. Az angol-német háború, a Churchill-Hitler párviadal két gyarmati rendszer megszállottjai között folyt. Az előbbi meg akarta a gyarmatokat tartani, az utóbbi meg akarta azokat szerezni. Anglia a háború végére

sokkal jobban hasonlított Beveridge, mint Churchill céljaihoz. Nelson vagy Disraeli a maga idejében az angol érdekeket szolgálta, tehát joggal állnak szobraik országszerte Angliában. Churchill egy mindenképpen elveszett világ utolsó, és ebben a tekintetben naiv megszállottja volt.

Gandhi

Gandhi is egy kontinensnyi területnek, és népének volt a legnagyobb alakja. Maradandó eredményei azonban nem lesznek igazán jelentősek. India kétségbeejtően lemarad Kínához és a Távol-Kelet minden országához képest. **A lemaradás okai Gandhi művének tekinthetők.**

Demokráciát akart békés átmenettel, véres, szinte minden korábbit elpusztítani akaró forradalom nélkül egy olyan társadalomban, amelyik nemcsak nagyon szegény volt, hanem amelynek teljesen hiányoztak a demokratikus tradíciói. A szegénység és a feudális maradványok ilyen fokán a diktatúrák sokkal eredményesebbek, mint a nyugati demokráciák formai utánzása. **Csak a régi rendszert drasztikusan összetörve, újraéledését kegyetlen eszközökkel megakadályozva lehet később építkezni.** Ezt bizonyítja a Szovjetunió és Kína példája. **India, mint állam szétesése csak idő kérdése.** A jelenkor világában nem lehet sok kultúrát, sok civilizációt szegényen egybetartani. Sajnos, erre is bőven szolgáltak példákat a század vége.

India lemaradásának két fő oka: egyrészt sok megmaradt a korábbi feudális, kasztrendszeren alapuló múltjából, másrészt **a népesség elszabadult szaporodása.** Az indiai népeket olyan mély társadalmi, kulturális és vallási ellentétek tagolják, hogy sem a békés fejlődés nem lesz járható, sem az egyetlen állam nem lesz összetartható demokratikus eszközökkel. **India társadalmát még a jövő forradalmárának kell összetörnie.** Egy ilyen forradalom során azonban állami egysége alig lesz megtartható. **India forradalmi vezére, ha lesz, a jövő század nagyjai között fog szerepelni.** Jelenleg a lakosság évente 20-30 millióval gyarapodik. Körülbelül ekkora a városba menekültek száma is. Ott az életfeltételek minimuma még annyira sem biztosítható, mint a vidék középkori viszonyai között. Ekkora népszaporulatot akármilyen magas civilizációjú lakosságból sem lenne képes évente felvenni az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem tekintetében hússzor gazdagabb Egyesült Államok vagy Nyugat-Európa sem.

Gandhi erkölcsi óriás volt, de éppen ezért nem lehetett tartósan pozitív hatása egy olyan szubkontinensen, ahol a problémákat még csak erőszakkal, erkölcsi gátlásoktól megszabadulva lehet legalább viszonylag eredményesen megoldani.

Sztálin

Ma már Sztálin történelmi szerepének megítélése viszonylag egyszerűnek látszik, hogy az általa képviselt rendszer összedőlt. **Churchill és Hitler mellett ő volt a harmadik, a század utolsó nagy imperialistája.** Időben annyit késett a bukása, amennyivel egyrészt az orosz nép időben Nyugat-Európa mögött haladt, másrészt amennyivel a nyugati hatalmak érdeke a Szovjetunió superhatalmi státuszát megkívánta. Churchill azért adta Közép-Kelet-Európát Sztálinnak, mert betegesen félt a németektől. Ez befolyásolta a statisztáló franciákat is. A döntő szót kimondó Rooseveltnél pedig azért, mert ezzel teremthetett mumust, félelmetesnek látszó ellenfelet mind a gyarmattartókkal, mind a megvert németekkel és japánokkal szemben.

Sztálin úgy fog bevonulni a történelembe, mint az imperializmus utolsó nagy képviselője. Sztálin csak azért nem vált teljesen negatív történelmi alakká, mert Lenin örökségét vette át, és formailag a marxizmust és a lenini örökséget kellett képviselnie mind belpolitikai, mind külpolitikai okokból. Befelé, meglepő módon, megtartotta a nemzetiségek önállóságát még akkor is, amikor úgy érezte, hogy földre kellene seperni azokat. Sztálin nemzetiségi politikáját a

kettősség jellemezte: állati kegyetlenség velük szemben, ha nem álltak be a sorba, és viszonylag nagyvonalú függetlenség, kulturális autonómia, ha engedelmesek maradnak. Kifelé azért kellett legalább formailag a marxista-leninista tradíciókat megőriznie, mert céljai érdekében szüksége volt a nemzetközi kommunista mozgalomra, mint ötödik hadoszlopra a nyugati világban.

Szerepe Kelet-Európa iparosításában pozitív. Ha nem is hatékony, de nagyméretű iparosítást hajtott végre. A mezőgazdaság kollektivizálását állati kegyetlenséggel valósította meg, de **a kelet-európai parasztság konzervativizmusának az összetörése a keleti szlávok számára a jövő század lehetőségeit nyitotta meg. A sztálinizmus sikeresen vizsgázott mind a túlzott népszaporulat, mind a túlzott urbanizáció megfékezésében.** Ennek egyikét sem tekinti a nyugati közvélemény eredménynek, mert nálunk már nem jelentkezik az elmaradottabbak e két tragikus problémája. **Sztálin legnagyobb és legmaradandóbb érdeme az oktatás általánossá tétele, és a tanulás megszerettetése.** Szétesett birodalma számára a legnagyobb kincs ma az, hogy Kelet-Európa a legkevésbé a szellemi tőke tekintetében maradt le.

De Gaulle és Adenauer

A század második felének még legfontosabb és legpozitívabb hatású európai eseménye kapcsán két politikust kell megemlíteni: **De Gaulle-t és Adenauert. Az ő érdemük a francia-német kibékülés, és az ezen alapuló együttműködés.** Ezzel jött létre a nyugat-európai gazdasági integráció feltétele, ami végső soron a német egyesülésnek és a Szovjetunió szétesésének is feltétele volt. Jelentőségük azonban európai keretek között marad.

Lenin

Jelenleg, a szocialista rendszerek összeomlása után nem divat Lenin történelmi érdemeiről beszélni, pedig a század három nagy történelmi alakja közül vitathatatlanul ő lesz az egyik. Nélküle az első világháborút követően egészen másként alakult volna Kelet-Európa története, sőt Kína forradalmára sem kerülhetett volna sor. **Lenin tette a marxizmust alkalmassá arra, hogy az a félperifériákon az végigsöpörhessen.** Ő csinált az elméleti marxizmusból és annak tipikusan nyugat-európai gyakorlatából az elmaradottabb társadalmak számára ideológiát és gyakorlatot. Egy orosz muzsik jellemzése szerint: Lenin az orosz nép számára átszabta a marxizmust, Sztálin az orosz népet szabta a saját igényeire. Egyik sem bizonyult tartós sikernek. Lenin elképzeléseiből elég gyorsan bizantikus politikai rendszer lett, míg Sztálin hibás céljait és módszereit már említettem.

Az Orosz Birodalom legnagyobb és legtartósabbnak ígérkező nyugatosítását Lenin hajtotta végre. Ezen a téren minden előző kísérletnél, Nagy Péternél is messze túl tett. Eddig minden nyugatosítás az orosz társadalomnak csak a felszínét érintette. Ebben az alapjai dőltek össze. **A pravoszláv társadalom összetörése és hetven éven keresztül gyakorolt egyre fokozódó bemerevedése nem azt jelentette, hogy a keleti szlávok nyugat-európaiak lettek, csak azt, hogy sokkal alkalmasabbakká váltak arra, hogy fokozatosan azzá legyenek.** A siker még mindig nem biztos. Ezt mutatják a jelen események is. Az azonban biztos, hogy **a pravoszláv társadalom teljes idegenkedése a nyugati gondolkodástól és racionalizmustól örökre megszűnt. Ez Európa jövő századi sorsa szempontjából a 20. század legnagyobb történelmi eseménye.**

Az orosz társadalom nyugatosítói korábban olyan hatalmas cárok voltak, akik maguk távol álltak a nyugati mentalitástól és gyakorlattól. Nagy Péter keleti despota volt azokkal szemben, akiktől elvárta, hogy nyugati polgárokként viselkedjenek ugyan, de neki, mint keleti despotának legyenek rabszolgái. Lenin tipikusan nyugati intellektuel volt, az első a cári trónon. Az

általa vezetett Népbiztosok Tanácsa volt Európa történetében talán az egyetlen olyan minisztertanács, amely szinte kizárólag értelmiségiekből állt. **Akik azt hiszik, hogy az orosz társadalom megreformálása történhetett volna emberségesebb és demokratikusabb módszerekkel, naivak.** Még ma sem érett meg az orosz társadalom a demokráciákra, a nép még ma is sokkal inkább szigort, fegyelmet, mintsem több emberi jogot kíván. **Ha a jövő században Európa mint agglomeráció versenyképes és azonos nagyságrendű marad Észak-Amerikával és Kelet-Ázsiával, azt mindennek előtt Leninnek köszönheti.** Kelet-Európa nélkül Nyugat-Európa ugyanis nem maradhatna versenyképes.

Roosevelt

A jelen század második felének politikai viszonyait az Egyesült Államok szuperhatalmi helyzete határozta meg. Ez általában pozitív hatást fejtett ki a világpolitikai, mindenekelőtt a világ fejlett részének politikai viszonyaira. **Az Egyesült Államok hatalma, sikerei és tekintélye nélkül sokkal lassabban történt volna a gyarmatok felszabadulása, a német és a japán társadalom demokratizálódása.** Az Egyesült Államokat erre a kiemelkedő és alapjaiban minden tekintetben pozitív szerepre jelentősen egy ember, Roosevelttette alkalmassá.

Az Egyesült Államok forradalmi módon átalakult alig húsz év alatt. Tökös osztálytársadalomból össznépi fogyasztói társadalom lett. Az átalakulása a New Deal-lel kezdődött, és a második világháborúban való aktív részvétel sodorta a megindult folyamatot a gyors és következetes megvalósulásba. Egyetlen történész sem vonhatja kétségbe, hogy **a New Deal, és az észak-amerikai társadalom háború alatti nagyarányú átforgalmazása nem érthető meg Roosevelttel nélkül.** Az átalakulásnak végig ő volt a szellemi inspirátora, megismerője és vezetője. Ez a gazdag patrícius mutatott példát a városi liberalizmusra, a szakszervezeti mozgalom és a szociális igazságosság előterbe állítására és lett a vidék mezőgazdasági szegénységének felszámolója.

Roosevelt volt az első amerikai elnök, aki közvetlenül a lakossághoz, az állampolgárokhoz fordult, velük mindig hangot talált, ha kellett ennek érdekében kikerülte az állami bürokráciát. Ahogy rádióműsoraiban elbeszélgetett az amerikai állampolgárokkal, azt sok mai politikus is megirigyelheti. **Szinte ösztönösen ismerte fel, hogy a modern társadalom nem tűrheti a magas munkanélküliséget és a tömeges szegénységet.** Ezért aztán nem engedte, hogy a legfontosabb társadalmi érdekek feláldozása árán monetáris politikát vigyenek. Ma nem divatos annak elismerése, hogy Roosevelt sokkal többet tanult Hitlertől és Sztálintól, mint a nyugati demokrata politikusoktól. Megtehetette, mert neki nem kellett félnie, hogy országa polgárai valaha is elfogadják egy diktatúrát. Ahogy Rooseveltt megszerveztette a közmunkákat, utak építését, erdők telepítését, a művészek állami foglalkoztatását, az mindenre hasonlított, csak a nyugati demokráciák gyakorlatára nem.

Roosevelt talán legnagyobb történelmi érdeme az, hogy beléptette országát a második világháborúba. Ezzel nemcsak a német és a japán fasizmustól szabadította meg a világot, hanem óriási világpolitikai és belső társadalmi változásokat is felgyorsított. **A New Deal lényegében kifulladás kísérlet maradt volna a háborús szerepvállalás nélkül.** Legnagyobb eredményeit csak a hadigazdálkodás bontakoztatta ki. Pearl Harbor nélkül nem alakul át olyan gyorsan az amerikai társadalom.

Roosevelt nélkül a betegesen kommunistaellenes amerikai uralkodó osztály soha nem lépett volna a sztálini Szovjetunióval háborús szövetségre. Ezt jól mutatja az a kommunista üldözési hisztéria, ami a második világháború után az országon belül kialakult. Pedig addigra már nyilvánvalóvá vált a Szovjetunió fontos szerepe a háború megnyerésében, és még inkább az,

hogy a szovjet imperializmustól való félelem milyen nagy mértékben segíti az amerikai politikai befolyás érvényesülését mind Nyugat-Európában, mind Japánban. Az Egyesült Államok nélkül a második világháború nemcsak egészen másként alakulhatott volna, legalábbis sokkal jobban elhúzódik, és a háborús felek sokkal jobban kimerültek volna. A német és a japán társadalom átalakulása is kevesebb sikerrel járt volna. Márpedig e század végére ez a két ország vált a világ gazdaság motorjaivá.

Roosevelt minden érdemét elismerve látni kell, hogy ezeket az eredményeket csak az észak-amerikai társadalommal lehetett elérni. Csak ott volt olyan erős az egyéni szabadság szeretete, a ragaszkodás a helyi önkormányzatok önállóságához, hogy nem kellett félni az állam elrákosodásától, a diktatúra kialakulásától. Csak ott voltak olyan gyöngék az imperialista tradíciók, hogy nem válhattak hangadó külpolitikai tényezőkké. Ez a hatalmas állam valóban a népek és a civilizációk kohója, ahol az embereket nem állította egymással szembe sem a vallásuk, sem a történelmi múltjuk, sem a származásuk.

Mao

Mao volt a három közül a legfiatalabb. Ez, és a kínai társadalom elmaradottsága miatt ő az utolsó szereplő hármuk között századunkban a világtörténelem színpadán. Az, hogy ő lesz-e a legnagyobb közöttük, attól függ, mit hoz a következő század. Amennyiben Kínának sikerül felzárkóznia a kelet-ázsiai terület fejlett szintjére, és ez egyre ígéretesebbnek tűnik, akkor Mao lesz nemcsak évszázados, de még évezredes távlatban is az egyik legnagyobb történelmi személyiség.

Kína átalakításában, aminek elengedhetetlen része volt a régi világ visszahúzó maradványainak kiirtása, alapvető érdemei vannak Mao-nak. Ezeket az érdemeket az teszi nagyvá, világtörténelmi jelentőségűvé, hogy Kína egyrészt 1200 millió lakosú ország, másrészt kétezer év óta a világtörténelem egyik fő szereplője.

Kína történelmi szerepét mi egy kicsit úgy látjuk, ahogyan az észak-amerikaiak nézik Európát. Nem ismerik a részleteit, ezért aztán megengedhetetlen módon leegyszerűsítik. Ez a megítélés ebben az esetben is teljesen jogtalan, mivel Kína egészen az ipari forradalomig legalább akkora érdemeket szerzett az emberi haladásban, mint Európa. Ma már kezdenek kibontakozni azok a jelenségek, amelyek arra utalnak, hogy a következő században Kína visszanyerheti két évezreden keresztül játszott szuperhatalmi szerepét és ennek következtében a Távol-Kelet lesz a világ legnagyobb gazdasági agglomerációja.

Ahogy Roosevelt esetében azt mondtam, hogy munkásságának eredményeit mindenekelőtt annak köszönheti, hogy azt a rendkívül egészséges észak-amerikai néppel közösen végezhette, úgy **Mao esetében azt kell mondani, hogy munkásságának világtörténelmi nagyságát a kínai nép erényei és hiányosságai, illetve nagysága és gazdasági elmaradottsága együttesen határozta meg.** Jó volna, ha a történelemtudomány felismerné, hogy a nagy embereket az alkalom szüli. Nagy emberek akkor lesznek, amikor az idő és a nép tudata megfelel céljaiknak. Mindig van sok potenciális nagy ember, de nagyon ritka az a konstelláció, hogy az idő és az érintett lakosság mentalitása megfelel a jövő igényeinek. **Mao szerepének, történelmi jelentőségének megítélésében annak is nagy szerepe van, hogy másik két riválisával szemben neki volt legmegfelelőbb, legnagyobb kvalitású utódja.** E tekintetben mind Lenin, mind Roosevelt nagyon szerencsétlennek mondható.

A három világpolitikai főszereplő egymás mellé állítása abból a szempontból is érdekes, hogy a demokrata Roosevelt volt a legkevésbé intellektuel. Lenin és Mao korának értelmiségi elitjében is előkelő helyet foglaltak el. Számukra az irodalom, a zene, de még a filozófia is mindennapi

kenyérnek számított. Nemcsak a társadalomtudósok, hanem a humán művészetek világában is otthonosak, igényesek voltak. Aligha volt a világtörténelemnek ötezer év alatt egy tucat olyan jelentős alakja, aki velük ebben a tekintetben felvehetné a versenyt. Ez a szembeállítás is azt mutatja, hogy **a fejlődésre érett népeknek pragmatikus vezetőkre, a múlt hagyományait teherként viselő népeknek lánglelkű intellektuekre van szükségük.**

A történészek tévedése

A három történelmi nagyság jelenlegi megítélése mind a szakmán belül, mind a közvélemény szemében még nagyon különböző. Ennek elsősorban az a magyarázata, hogy hibás követelményrendszer állítanak a vezetőkkel szemben. **A nyugati, keresztény kultúrán nevelkedett ember azt várja el a jelenkor nagyjaitól, hogy legyenek morális tekintetben tiszták, és politikai módszereikben demokraták.** Nem veszik tudomásul, hogy ez az elvárás csak a már fejlett világ viszonyai között jogos. Minden olyan társadalomban, amelyekben a múlt visszahúzó erő, és ilyen a világ négyötöd része, a legpozitívabb politikai tett az itt maradt, visszahúzó tradíciók összetörése.

Ezzel szemben azt hozzák fel a konzervatívok, hogy az ilyen összetörés rengeteg pozitív értéket is megsemmisít. Ez ugyan igaz, de **mindig a végső egyenleget kell nézni, és nem csak a veszteséget.** A világtörténelem minden előrevivő forradalma óriási értékeket is elpusztított, de mégis előrevitt azokkal a konzervatív úton maradókkal szemben, akik a régi értékek megóvása érdekében a régi szemetet, idejétmúltat sem separték ki.

Éppen Roosevelttel esetében láthattuk, hogy egy olyan társadalomban, amelyben kevés és jelentéktelen volt az idejétmúlt, lehet olyan forradalmi átalakulást véghezvinni, ami nem jár jelentős rombolással. Ezek a bársonyos forradalmak. **A cári Oroszországot és Kínát azonban nem lehetett volna a bársonyos forradalom módszereivel megújítani.** Ott minden olyan jó szándékú reform bukásra volt és még ma is arra van ítélve, amelyik kényesen akar vigyázni arra, hogy ne szabadulhassanak el alantas indulatok, és ne pusztuljon el semmi, ami valódi érték. A jövő történésze semmiféle tekintetben nem fogja a jelen század fejlett társadalmait annyira elmarasztalni, mint azért, hogy a világ elmaradott négyötödében is elvárta, hogy saját morálja és demokratikus politikai szabályai szerint cselekedjenek. **Lenin és Mao éppen azzal lettek a demokrata Roosevelttel mellett a század óriásai, hogy népük érdekében túl tudtak lépni a saját intellektuális értékeiken.**

9. Jalta világpolitikai következményei

*„Minden mienk, csak a tűrés nem
S nincs hatalom, amely megingat
És hangosan, nagy-hangosan
Idézzük meg hóhérait.”*

*A Hadak Útja
(Ady Endre)*

Ma nálunk a Jaltai Szerződést csak abból a szempontból ítélik meg, hogy ránk hogyan hatottak annak következményei. De még ez a szűklátókörű megközelítést is egyoldalúan és hamisan alkalmazzák. Azt a tényt, hogy Közép-Európa számos országát odaadták Sztálinnak, illetve a szovjet imperializmusnak, a nyugati hatalmak szempontjából csak mint erkölcstelen cselekedetet lehet tekinteni. Politikai téren céljai igazolódtak. Világtörténelmi értékelése alapvetően

pozitív lesz. **Mi vezette a győztes nyugati hatalmakat abban, hogy a Szovjetunió befolyási övezetévé tették térségünk országait?**

A nyugati hatalmak hálásak voltak a Szovjetuniónak azért, hogy vállalta a háború leg-súlyosabb terheit. A szovjet népek hússzor annyi életet áldoztak fel a Hitler elleni háborúban, mint az angolszászok. A nép szenvedése még ennél is nagyobb arányú volt. Ezek nélkül az áldozatok nélkül sokkal jobban elhúzódott volna a háború, és a demokráciák számára sokkal több áldozattal járt volna a győzelem.

Tekintettel arra, hogy **a második világháború is alapvetően imperialisták háborúja volt**, a nyugati politikusok számára az ilyen alku természetesnek tűnt. Nem történelmi megítélés az, hogy a német, a japán és az olaszimperializmussal szemben az imperializmust elutasító, a népek szabadságát elismerő országok álltak harcban. A háború előtt és alatt mind Anglia, mind Franciaország, mint a Szovjetunió a múlt századi értelemben is imperialista volt. Legfeljebb az Egyesült Államokat lehetett már akkor a szövetségeseinél finomabb módszerű, jelenkori imperialistának tekinteni. **Hibás az a beállítás, hogy a demokratikus társadalmak imperializmusa nem volt imperializmus, csak a diktatúráké volt igazán az.** A demokratikus társadalmak imperializmusa befelé ugyan jobb volt, de az elnyomott népek számára ez nem jelentett minőségi különbséget.

Az igaz, hogy a haladás híveinek egyértelműen vállalniuk kellett a demokratikus imperializmusok támogatását a fasisztákkal szembeni háborúban, de ez mégsem jelenti azt, hogy a szövetségesek oldalán a tiszta igazság állt. Legfeljebb a kisebbik rossz. Történelmietlen és erkölcstelen volt az Antall-kormány azon megítélése, amely a Szovjetunió elleni harcunkat Hitler oldalán a demokráciáknak tett szolgálatként akarták beállítani. **Aki a második világháborúban Hitler oldalán állt, az az igaz ügy ellensége volt.**

A nyugati hatalmak egységesek voltak abban, hogy a német imperializmust véglegesen meg kell gyöngíteni. Ezt pedig csak a Szovjetunió Berlinig történő beengedésével látták megvalósíthatónak. Ebből fakadt, hogy nemcsak a hitleri szövetségeseket, de még a sajátjukat, a lengyeleket és a cseheket is oda kellett adniuk. A háború végén jellemző hisztérikus németellenességet utólag nem igazolta a történelem. A náciizmust, vagyis a fasiszmusok legembertelebb formáját a német nép természetes viselkedésének tartották. Nem ismerték fel a fasiszmust kiváltó okokat. Ebből két okot mindmáig nem látnak világosan:

Egyfelől a fasiszmusokat a világgazdaságot a két háború között uraló gazdasági liberalizmus váltotta ki minden olyan országban, ahol még nem történt meg a teljes gazdasági felzárkózás, és nem voltak erősek a polgári tradíciók. A háborút megelőzően fasisztává vált az egész világ félperifériája. Másfelől **a fasiszmusok ott voltak a legelvadultabbak, ahol a legközelebb álltak már a teljes gazdasági felzárkózáshoz.** A német és a japán fasiszmus volt a legszélsőségesebb, a legtűrelmetlenebb, a leginkább fajgyűlölő, ezekhez képest azt olasz, még inkább a spanyol és az argentin mérsékeltnek volt tekinthető. A szélsőséges horvát fasiszmus pedig ezt igazolja, hogy egy szláv nép is lehet fasiszta. Az már a történelem fintora, hogy a hidegháborúban a demokratikus oldal két legerősebb európai, illetve ázsiai pillére, a két, korábban leginkább fasiszta nép, a német és japán lett. A háborúellenesség e két népben mindmáig erősebb, mint a győzteseknél.

A Jaltai Szerződéstől egészen mást várt Rooseveltt és mást Churchill, illetve az amerikaiak és az angolok. Rooseveltt meggyőződéses ellensége volt minden gyarmattartó rendszernek, azaz elsősorban a nyugati gyarmattartó demokráciáknak. Ebből fakadt az, hogy **jobban félt az angol és a francia gyarmati rendszer fennmaradásától, mint a szovjet imperializmus térhódításától.** Ő, mint amerikai, nem az imperializmust tekintette felszámolandónak,

hanem csak annak 19. századi gyarmattartó formáit. Ebből a szempontból nem tekintette gyarmatnak a Szovjetunió elnyomott köztársaságait, népeit. Sokkal inkább Kínát, Indiát, az afrikai országokat. Ezért **Roosevelt Jaltában a Szovjetunió megerősödésétől is a nyugat-európai gyarmati rendszer meggyengülését várta.** Tegyük hozzá, az idő őt igazolta. Ma már aligha vitathatja valaki, hogy az angol és a francia gyarmati rendszer felszámolását meggyorsította a Szovjetunió megnövekedett befolyása, mindenekelőtt a Jaltában biztosított európai jelenléte és katonai ereje.

Anglia és Franciaország végső soron sokat köszönhet Jaltának. **A Szovjetunió jelenléte és katonai ereje hozzájárult ahhoz, hogy a nyugati gyarmattartók viszonylag gyorsan a megnyert háború után felszámolják gyarmatbirodalmukat.** Roosevelt elgondolása tehát bevált. Tekintettel arra, hogy a gyarmattartás a század második felében már elviselhetetlen társadalmi és anyagi terhet jelentett, Anglia és Franciaország háború utáni társadalmi fejlődését meggyorsította a gyarmatokról való lemondás.

A Szovjetunió európai súlyának megnövekedése a nyugati demokráciák társadalmi fejlődését is segítette. A tőkésosztály a kommunista veszélytől félve nem állt mereven ellen a szociális reformoknak. **A jelenkor történései nem hangsúlyozzák azt a minőségi különbséget, ami a háború előtti nyugati imperializmus és a háború utáni jóléti államok között volt.** Ezt csupán mint a belső társadalmi erők természetes hatását fogják fel, holott ennek tempóját lényegesen befolyásolta a szovjet rendszerek gyors fejlődése és befolyása az 50-es és a 60-as években. Ne feledjük, hogy a háború utáni újjáépítésben a tervgazdaságok jó eredményeket értek el.

A Jaltai Egyezményből fakadó szovjet jelenlét Nyugat-Európa határán tette lehetővé az NSZK befogadását a nyugati katonai és gazdasági szövetségi rendszerekbe. Aligha lett volna egyébként elképzelhető, hogy a franciák és az angolok elfogadják egy náluk népesebb, egységes Németországgal való szoros szövetséget. Ehhez Németország megosztottsága és a Szovjetunió katonai jelenléte volt szükséges. Gondoljunk csak arra, hogy a német egyesítéstől még 1990-ben is mennyire megijedtek a franciák és az angolok. **A Jaltai Egyezményt a németektől való félelem szülte, mégis annak köszönhető, hogy a németekkel való szövetség létre jöhetett.**

A németek annak köszönhetik, hogy valóban nyugati társadalommá válhattak, hogy egyrészt elvesztették kelet-közép-európai kisebbségeiket, mint a keleti terjeszkedés szószólóit, másrészt az ország társadalmilag elmaradottabb keleti fele vagy elveszett, vagy szovjet gyarmattá vált. Németország ugyanis a háború előttig mind gazdasági tekintetben kettős karakterű volt. Az ország nyugati felében erős polgári hagyományok és az iparosítás teljes véghezvitele volt a jellemző. Ezzel szemben az ország keleti fele még tele volt feudális tudati és gazdasági elemekkel. Ennek volt a következménye az, hogy Németországban politikai demokráciát és piacgazdaságot a nyugati németek, a politikát, a közigazgatást és a hadsereget a keleti németek, mindennek előtt a poroszok tartották kézben. Az NSZK politikai demokratizálódása aligha történhetett volna meg gyorsan, ha a közigazgatás a német tradícióknak megfelelően továbbra is a poroszok kezében marad.

Még kevesebb szó esik arról, hogy a németek millióinak embertelen közép-európai kitelepítése milyen pozitív hatással járt a nyugat-német társadalmi és gazdasági fejlődésre. A mintegy tízmillió keleti menekült olyan ambícióval és szorgalommal vetette magát az újjáépítésbe, amit csak irigyelhettek a háborúban győztes népek. **A győztesek a háború után kényelmesen és jól akartak élni, a németeknek megalázva mindent előről kellett kezdeniük.** (A közigazdászok nem értik meg a makrogazdasági jelentőségét annak, hogy egy népnek szinte előről kell kezdeni, és annak a hátrányát, hogy egy nép úgy érzi, hogy a nyertes háború után nyu-

godtan pihenhet győzelmi babárjain. Azt pedig csak a további jövő fogja megmutatni, hogy a kelet-németeknek mennyit használt az, hogy sok évszázados mások feletti uralkodás után felettük uralkodtak a náluk sokkal elmaradottabb keleti szlávok.)

Az a tény, hogy Európa keleti fele szovjet uralom alá került, az érintett térség népeinek többsége számára a következetes társadalmi reformok végrehajtását jelentette. Ez alól egyértelmű kivételt a csehek jelentettek, akik sokkal előbbre lennének, ha a maguk politikai gazdái maradhattak volna. A lengyelek, a magyarok, a balti népek esetében a szovjet uralom jót is, rosszat is hozott. Az, hogy ki tekinti az egyenleget negatívnak, ki pozitívnak, konzervativizmusán, illetve progresszivitásán dől el. Én hosszú távú hatásait illetően pozitív egyenleget vonok. **Nálunk sok olyan félfeudális osztálymaradvány volt, amit nem lehetett volna a polgári demokrácia eszközeivel összetörni.**

Tőlünk keletre egyértelműen több volt a szovjet uralom pozitív, mint negatív hatása. Ezek a népek nemcsak 1945 előtt, de még ma sem érettek a Nyugathoz való felzárkózásra. **A közeljövő be fogja bizonyítani, hogy Kelet-Európa népei, ahogyan annak idején nem voltak érettek a nyugati kereszténységre és még kevésbé a protestánsra, úgy nem érettek a nyugati demokráciára sem.** A kisebb népekre a nyugati demokráciát még erőszakkal rá lehet kényszeríteni, de az oroszokra még azt sem. A rájuk kényszerítés kevés eredménnyel, annál több lemaradásukkal fog járni.

Azt, hogy hogyan hatott Jalta az orosz társadalomra, különösképpen a Szovjetunióra, még nem értékeli. A sztálini rendszernek abban rejlett az ereje, hogy a Nyugattól elszigetelten tudta tartani pravoszláv világának megfelelő bizantikus rendszerét. Ezt Sztálin is jól tudta, azért aztán megtett mindent az elszigetelés érdekében. Óvatosságát azonban a felajánlott háborús zsákmány elfojtotta, **bejött Közép-Európába. Ez lett a sztálinizmus végzete.** A csatlós államokban néhány évre ugyan sikerült a bizánci rendszert kialakítani, de ez hamarosan tarthatatlannak bizonyult. Nemcsak Sztálin utódai kényszerültek a népi demokráciákban bizonyos engedményekre, de ezek az engedmények nem maradtak a birodalmon belül sem hatástalanul.

A fentiek nem azt jelentik, hogy a sztálini elszigetelés politikája időtlen ideig fenntartható lett volna, csak azt, hogy ezt a folyamatot a Jaltai Szerződés, azaz a közép-európai uralom hatása lényegesen gyorsította. **Ugyancsak a csatlós államok reformmozgalmainak brutális elfojtása ásta alá Nyugt-Európában azt a kommunista ötödik hadoszlopot, amit az ottani szovjetbarát értelmiség jelentett.** Minél közelebb került a sztálinizmus a Nyugathoz, annál nyilvánvalóbbá vált az elfogadhatatlansága.

Jalta abban a tekintetben is világtörténelmi jellegű változást hozott, hogy felébresztette a sztálinizmus imperialista étvágyát. Történelme során Oroszország soha nem lépett túl természetes határainak kiterjesztésén, távoli gyarmatokra, befolyási övezetekre soha nem vágyott. Jalta azonban meghozta a bolsevikok imperialista étvágyát. A nyugati hatalmak saját érdekükben tett engedelmségét Sztálin és utódai gyengeségüknek fogták fel, és előbb csak Berlint és Dél-Koreát akarták megkaparítani, aztán jött Kuba és az afrikai gyarmatok. Ez a Jaltában meghúzott határokon túli terjeszkedés fokozatosan felébresztette a nyugati hatalmak, mindenek előtt az Egyesült Államok félelmét, és megindult a fegyverkezési verseny, amit a Szovjetunió nem volt képes tartani.

A szovjet rendszer összeomlása Jaltában kezdődik, amikor a Szovjetunió nyugati biztatásra a marxista világforradalom ügynökéből imperialista lesz, nyíltan vállalja az orosz imperializmus céljait. Jalta után ugyan közel fél évszázad telik el, de attól kezdve a szovjet rendszer bukása előre meg volt írva.

Ezt a logikai sort nem értik azok, akik a bolsevik rendszert a keleti európai viszonyokra is alkalmatlannak tartják, akik azt hiszik, hogy ebben a században már az oroszok számára is járható volt a nyugati demokráciák útja és a centrumhoz történő társadalmi és gazdasági felzárkózás. Mindez csak azért nem következett be sokkal korábban, mert 1917-ben a demokratikus forradalomról elkanyarodtak a bolsevik útra. **Ez a nézet mindaddig uralkodó marad, amíg ki nem derül, hogy az oroszok számára a demokrácia és a gazdasági liberalizmus a fokozatosan mérséklődő bolsevik útnál is eredménytelenebbnek bizonyul, még több kudarccal jár.** Erre már nem kell évtizedeket várni.

III. SORSUNK EURÓPÁBAN

„Ujjunk begyéből vér serken ki,
Mikor téged tapogatunk,
Te álmos, szegény Magyarország,
Vajon vagy-e és mink vagyunk?”

Magyar jakobinus dala
(Ady Endre)

A magyar történelem eseményei előtt azért állunk sokszor értetlenül, mert nem helyezzük azt a sorsunkat meghatározó körülmények közé. **Ezer éve nemzeti sorsunk döntő fordulatait az európai körülmények határozták meg.** Az utóbbi ötven évben már ez is kevés, azt az egész világpolitika keretei közé kell illeszteni a magyar történelem eseményeit. Akárcsak az egyén sorsa nem úgy alakul, ahogyan azt cselekedetei és szándékai alakítanák, úgy a nemzeteké is. Mindkettő csak akkor válik érthetővé, ha a befolyásoló külső tényezőket is számításba vesszük.

E fejezetben a közép-európai térség, benne Magyarország jövőbeli esélyeiről lesz szó. A 20. századból így már távolabb kirándulunk, latolgatva a magunk és szomszédaink gazdasági és társadalmi felzárkózásának jövőbeli esélyeit. Tegyük azonban még egy kitérőt és összegezzük röviden Magyarország történelmét Európában. Azt gondolom a jövő megpillantásához hasznos lehet egy ilyen történelmi röntgenkép.

1. A honfoglalás viszonyai Európában

„Góg és Magóg fia vagyok én,
Hiába döngetek kaput, falat
S mégis megkérdem tőletek:
Szabad-e sírni a Kárpátok alatt?
Verecke híres útján jöttem én,
Fülembe még ősmagyar dal rivall,
Szabad-e Dévénynél betörnöm
Új időknek új dalaival?”

Góg és Magóg fia vagyok én,...
(Ady Endre)

A Honfoglalás óta a mi sorsunk európai sors, annak lettünk a részesei. Annak a feltétele, hogy államot tudtunk alapítani, hogy felvettük a kereszténységet, a kor európai viszonyaiban rejlett. Az, hogy keletről érkezett elődeink után mi voltunk képesek a tartós államalapításra és mi tértünk át először a kereszténységre, Európán múlt.

A Honfoglalás időszakában ugyanis a következő ezer évre kiható minőségi változások zajlottak le az Alpokról északra elterülő Európában. **Megjelent az esős földművelés hatékonyságát biztosító hármas vetésforgó.** Ezzel véget ér az úgynevezett sörét középkor. A mediterrán térségtől északra elterülő Európa ugyanis ezt megelőzően a világ kultúrcentrumaihoz képest mind gazdasági, mind kulturális tekintetben elmaradott volt. A hármas vetésforgó megjelenése előtt az esős földművelés nem volt képes a kívánatos népsűrűség eltarására, a munkaerő megfelelő kihasználását és a kellő urbanizációt biztosítani. Ebből fakadóan nem teremthetett gazdasági alapot a kor fejlett kulturális színvonalára való felemelkedésre.

Ezt megelőzően a fejlett kultúrák és vallások olyan öntözéses termelési módon alapultak, amely lehetővé tette a népesség folyamatos munkával való ellátottságát, mintegy 10-30 fős négyzetkilométerenkénti népességet, valamint mintegy 10 százalékos urbanizációt. Ezzel szemben a hármas vetésforgó megjelenése előtt az Alpoktól északra lévő térségben, azaz a mai Nyugat-Európában a lakosság számára az év nagyobb felén nem volt munkaalkalom, a népsűrűség kevés helyen haladta meg az 5 főt, az urbanizáció pedig 5 százalékot sem érhetett el. Ilyen körülmények között a szegénység, a kulturális és vallási elmaradottság szükségszerű volt. A 9. századig az esős földművelés nemcsak messze elmaradt az öntözéses mögött, de még az erdei és a sztyeppei pásztorkultúrákkal sem volt versenyképes.

A Honfoglalás előtt a keletről érkezett népek, legyenek azok erdei pásztorkodó, vadászó és gyűjtögető germánok és szlávok, vagy nomád sztyeppei pásztorok, nem tartották vonzónak az itt talált termelési és vallási viszonyokat. Nyugat-Európa ezt megelőzően csak átvevője volt a mediterrán kultúrának. Átvette annak politikai szervezeteit, ismereteit, vallását, de ez az átvétel csak a társadalmak felszínét jellemezte. Az Alpoktól északra a mediterránhoz képest szegény és elmaradott világ volt jellemző.

Itt a termelés olyan gabonára, a búzára és az árpára épült, amelyek nem bírták a hideg teleket, gyakran kifagytak, a tavaszi vetésük számára pedig rövid volt a tenyészidő. Mintegy ötszáz év fagyok okozta szelekciója kellett ahhoz, hogy a nyugat-európai viszonylag enyhe teleket eltűrő búza és árpa fajták alakulhassanak ki. Közben a mediterrán világból hozott gabona termelése mellett a táj két gyomnövénye, a rozs és a zab kultúrnövénné vált. A fagyokat jól tűrő rozs még Európa kontinentálisabb teleit is jól bírta, a rövid tenyészidejű zab pedig jól termett a tavaszi vetés mellett is. Számomra érhetetlen módon **a történészek mindmáig nem ismerték fel a rozs és a zab történelmi szerepét abban, hogy ezer év alatt a nagyon elmaradt Nyugat-Európa a világ minden más táját messze megelőzze, és példájával az egész világot mind gazdasági, mind kulturális tekintetben átalakíthassa.** Akkor lesz a történelem igazi tudománya, amikor az ilyen tényezőket fontosabbnak tartják, mint az uralkodókat.

Azzal, hogy a hosszú tenyészidejű búza és árpa fagyűrősebbé vált, a rozs pedig elbírta a még zordabb teleket is, lehetővé vált e három gabonanövény őszi vetése mellett a biztos kenyérellátás. Tavasszal pedig a telek nem bírta, rövid tenyészidejű, és fehérjében gazdag zabot és babot lehetett termelni. Létrejötték a hármas vetésforgó növénybiológiai feltételei. **A hármas vetésforgó három korszakalkotó következménnyel járt.**

Az első, hogy a mezőgazdaságban közel kétszeresére nőtt a földeken ledolgozható napok száma. Ősszel is, tavasszal is lehetett szántani, vetni, ugyancsak a betakarítás is jelentősen elhúzódott. Ennek eredménye képen az egy dolgozóra jutó termelés jelentősen nagyobb lett. Többet lehetett elvonni a termelésükből kulturális, vallási és urbanizációs célokra. **A második az, hogy a hármas vetésforgó a tényleges termőterületet mintegy harmadával növelte.** Ezzel a terület eltartó képessége legalább ennyivel megnőtt. Létrejöhetett az a minimálisan kívánatos népsűrűség, a mintegy 10 fő/km. Ez szükséges volt ahhoz, hogy fejlett társadalmi makroszervezetek, a megfelelő stabilitású hatalmi centralizáció alakulhasson ki. A harmadik pedig, hogy a **tavaszi forgóban termesztett zab és a bab olyan tárolható, könnyen szállítható növényi fehérjét jelentett, ami feljavította a lakosság, mindenekelőtt a városi népesség egészségi viszonyait.** Nem véletlen, hogy a Nyugat városai ebben a korban alakulnak, és mostanában ünneplik ezer éves születésnapjukat.

E három változás hozta magával azt, hogy Nyugat-Európa egyrészt politikai tekintetben a Mediterrán Európa fölé emelkedik, másrészt fokozatosan versenyképesé válhatott a világ többi nagy öntözéses civilizációjával. Ez politikai tekintetben a Frank Birodalom felemelkedésével, majd a Nyugat-Római Birodalom kialakulásával és keleti terjeszkedésével jár.

A politikainál is jelentősebb változásnak bizonyult az a tény, hogy a fenti gazdasági alapon Európa szinte egésze kereszténnyé vált. A kereszténység térhódítása az Alpoktól északra két síkon történt, ott, ahol korábban keresztény hitre tért a hatalmi elit és a városi népesség, ebben az időben a vidéken élő lakosság is keresztény lett. Kevés szó esik arról, hogy a korábbi századokban az Alpoktól északra a kereszténység csak a római adminisztrációt és a városok lakosságát hódította meg, a lakosság mezőgazdaságból élő nagy többsége pogány maradt. A vidéken élő mezőgazdasági lakosság számára csak az ír térítők és germán, szláv követők hozzák meg az új hitet.

A hármass vetésforgó és a kereszténységnek a nép vallásává való válása összefonódott, egyik a másikat támogatta. Korábban a Római Birodalom korábbi határaitól északra és keletre a kereszténység még a hatalmi elitet sem hódította meg. A hármass vetésforgó (a kor viszonyaihoz képes bámulatos gyorsasággal) kelet felé kiterjesztette Európa határait. Ezzel megalapozta, hogy ez a térség is kereszténnyé, még hozzá nyugati kereszténnyé válhatott. Szinte pár évtized eltéréssel lesznek keresztények a frízek, a szászok, a csehek, a lengyelek és a magyarok államszervezetében a Kárpát-medence népei. Az már természetes, hogy a cseh, a lengyel és a magyar állam ekkor válik valóban Európa szerves részévé. Ebben nemcsak a három nép, hanem a pápaság és a császárság is érdekelté vált.

A történelemtudomány romantikus és szubjektív felfogását tanúsítja az, hogy máig középkorról beszél, holott annak első és második fele között van a Nyugat történelmének legjelentősebb választóvonal. A hármass vetésforgó és a kereszténység egyidejű megjelenése a Római Birodalom korábbi határaitól északra és keletre különösen sorsdöntőnek bizonyult az érintett térségek népei számára. Ezért **alapvető hiba a honfoglalásunkat követő államlapítást és a kereszténység hivatalos felvételét valamiféle magyarok által alakított események felfogni.** Velünk azonos időben ugyanez történik a cseheknél és a lengyeleknél. Jellemző, de történelemszeink által elhallgatott tény, hogy a kereszténységünk első századaiban a lengyelekkel és csehekkkel közös szentünk van, Adalbert, aki előkelő cseh főnemesi családból származik, a térség fő követe és összekötője mind a pápa, II. Szilveszter, mind a császár, III. Ottó felé. A személy azonos, de a németek Adalbertnek, a szláv csehek és lengyelek Vojtechnek, a magyarok Bélának hívják. Jelentőségét mutatja, hogy királyaink nem Gellért, hanem Béla, azaz Albertus illetve Vojtech, és Kálmán, azaz Colomanus nevét veszik fel, akik nem olasz, hanem szláv, illetve ír térítők Nyugaton.

2. A török terjeszkedés európai megítélése

*„Ezerszer is meghalnak
S üdve nincs a keresztnek,
Mert semmit se tehettek,
Óh, semmit se tehettek.”*

*A magyar Messiások
(Ady Endre)*

A magyar történelem elfogultságára jellemző a török terjeszkedés megítélése. Azt a tényt, hogy országunkra, azon belül a magyarságra nézve csapás volt a török hódoltság, azzal édesítették, hogy Európa védelmében kellett szenvednünk, és ezzel szereztünk érdemeket a Nyugat védelmében. Fel sem merül a török terjeszkedésnek a Nyugat szempontjából való értékelése.

Az Oszmán Birodalom feltűnése és expanziója Európa belseje és Afrika felé két pozitív következménnyel járt. Felgyorsította azt az objektív folyamatot, hogy Nyugat-Európa vegye át a mediterrán Európától az európai hegemoniát. Az a tény, hogy a gazdasági súlypont a Földközi Tenger medencéjéből az Atlanti Óceán északi felére tevődött át, megállíthatatlan, de fékezhető volt. A Pápaság erkölcsi, tudományos súlya, valamint az itáliai városok gazdasági és kulturális befolyása, továbbá a spanyolok politikai hatalma elég erős volt ahhoz, hogy az atlanti Európa élre kerülését sokáig fékezni tudja.

A második az volt, hogy a nyugat-európai gazdasági élre kerülés ügyét jól szolgálta a török terjeszkedés. Azzal, hogy a török elfoglalta a levantei térséget, a Földközi Tenger, mindenek előtt Itália világgazdasági szerepe nagyon összezsugorodott. **A török terjeszkedés nélkül minden bizonnyal Amerika felfedezése, még inkább Afrika megkerülése késett volna.**

A törökök balkáni hódításai egyre inkább összevágta a pápaság érdekeivel is. Már a kis-ázsiai török hódítások is lényegében nem Rómát, a katolicizmust, hanem Konstantinápolyt, az ortodox kereszténységet érintették súlyosan. **Konstantinápoly elestét Róma az ortodoxia számára halálos döfésnek tekintette.** Elérkezettnek látja az időt a Balkán visszanyerésére. Erre a célra a Magyar Királyságot tartotta megfelelőnek, mivel az mindig érdekelve volt a Balkáni terjeszkedésben. Ezért jön számára kapóra az Itáliában kiképzett zseniális zsoldosvezér, Hunyadi János, akit pénzzel és vagyonszerzési akciókkal támogat annak érdekében, hogy foglalja el a Balkánt és térítse vissza a pravoszláv népeket.

Hunyadi János, mint kiváló katona, hamar felismeri, hogy mit kell tennie: csak télen vezet hadjáratokat a Balkánra, amikor a török hadsereg visszavonult Kis-Ázsiába, és nem térít erőszakkal, nehogy a népet maga ellen partizánharcra kényszerítse. Hunyadi elgondolása beválik. Rövid idő alatt a térség leggazdagabb és legerősebb főura lesz. A pápa számára azonban nem marad rejtve, hogy a díjat felveszi, de a térítés nem halad előre. Ezért küldi mellé ideológiai ellenőrnek a Csehországban már bizonyított inkvizítort, Kapisztrán Jánost, aki felismeri, hogy a horvátok az igazi szövetségesek, akik lelkesen fogadják az erőszakos hittérítés feladatát.

A török terjeszkedéshez tehát Rómában bizonyos érdekek is fűződnek. Ennél azonban fokozatosan még fontosabb érdeke lesz a pápának az, hogy fő politikai támaszát, a Spanyol-Oszostrák Birodalom Habsburg császárárt, a rátörő reformáció ellen elsősorban a török terjeszkedés veszélyezteti. Ennek megfelelően a pápák később a török ellen fordulnak. Ahogy a török Bécsre lesz veszélyes, a pápák ellene mozgósítanak, mivel a császár a fő politikai támaszuk. Még a francia királyra sem számíthat, mert azt is a spanyol hatalmi túlsúly fenyegetettsége a török mellé állítja. Számra is fontosabb az államérdek, mint a vallási hovatartozás.

A török terjeszkedésben a nyugat-európai protestáns népek és államok azonban egysegesen érdekeltek. Számukra létkérdés, hogy a török minél több Habsburg, azaz az ellenreformációt támogató erőt kössön le. Ebben nemcsak vallási, de gazdasági érdekek is szerepet kapnak. Történelmi közhely, a magyar történészek mégis mélyen hallgatnak róla, hogy a Németalföld és a német protestáns fejedelemségek és városok mind pénzzel, mint fegyverrel hatékonyan segítik a török európai terjeszkedését. Erdély korabeli története fényesen bizonyítja, hogy a Nyugat haladó országai és városai a törököt támogatják, és ezért cserébe igyekeznek Erdély számára bizonyos politikai önállóságot, mindenek előtt vallásszabadságot biztosítani.

Célszerű egy történésznek feltenni a történelmietlen kérdést: **mi lett volna a török terjeszkedés nélkül a reformáció sorsa?** Minden bizonnyal szűkebb térre szorul és késik az elterjedése.

A protestantizmus végső győzelme a puritán Nyugat-Európában objektív, ami a történelmi körülményektől függetlenül, előbb vagy utóbb utat tört volna magának. **Az már aligha vitatható, hogy a reformáció magyarországi terjedése és megmaradása kétséggé vált volna.** Tanítja azt a magyar történelem, hogy **a nemzeti karakterünk és mozgalmaink számára olyan fontos protestáns felekezeteink létét a törököknek köszönhetjük?** Ezt maguk a protestánsok sem vallják be, mivel ellentétesnek érzik erős nemzeti elkötelezettségükkel.

A Török Birodalom már nagy szerepet játszott abban a gazdasági fellendülésben is, amit a térség a XV. században megélhetett, amit mi Mátyás királyunk érdemének tudunk be. Az igazi ok azonban az, hogy a levantei út elzárása kényszerítette a világkereskedelmet a Fekete Tengerre és az orosz-ukrán folyókra. Ennek volt köszönhető, hogy az Északi-Kárpátok két oldalán és a Cseh Medencében igen dinamikus világkereskedelmi fellendülés volt tapasztalható, hogy a Felvidék, Szilézia és a Cseh-Morva Medence a század leggyorsabban fejlődő területe lett.

Ezzel a fellendüléssel együtt járt a térség bányakincseinek feltárása is. Ez a virágkor azonban Amerika felfedezése és még inkább Afrika megkerülése után újra elvesztette világgazdasági jelentőségét. Ezek után e térségben mind a világkereskedelem, mind a színesfémek bányászata elsorvadt, a térség népei elkezdtek lemaradni a Nyugathoz képest, és a társadalmak a második feudalizmusba süllyedtek.

A térség népei, közöttük talán leginkább a magyarok számára nem a török megszállás, nem Mohács, hanem Amerika felfedezése és Afrika megkerülése volt a tragédia, korábbi európai súlyunk elvesztésének az oka. Itt a ragyogó példa arra, hogy lehet a kontinens egésze szempontjából üdvös az, ami Közép-Európa népei számára évszázadokra kiható tragikus következményekkel járt.

Ennek szinte kísértetiesen pontos megismétlésének voltunk szenvedő tanúi két alkalommal is a 20. században. Az elsőt az agrárforradalom hozta magával, ami ugyan nem annyira a kontinensnek volt hasznára, hanem inkább Amerikának (akár Amerika újrafelfedezésének is hívhatnánk), de egy erős és Európához, mint piacához is kötődő Amerika később a II. Világháború során döntő szerepet kapott Európa sorsának alakulásában. A másik Jalta volt, ahol megismétlődtek velünk a 16-17. század történései, amikor a török, most szovjet hódítással tartotta a gyorsan fejlődő protestáns világ most az USA szemben a konzervatív hajlamú európai hatalmakat. Ezekről az összefüggésekről már bővebben szoltam, így térjünk át a múlttól régióink jövőjére.

3. A mi 20. századunk

*„Szállani, szállani, szállani egyre
Új, új Vizekre, nagy, szűzi Vizekre,
Röpülj, hajóm,
Szállani, szállani, szállani egyre.
Új horizontok libegnek elébed,
Minden percben új, félelmes az Élet,
Röpülj, hajóm,
Új horizontok libegnek elébed.”*

*Új Vizeken járok
(Ady Endre)*

A vajúdás minket sem kímélt, aligha volt ilyen még egy ilyen végletes, fényekkel és árnyakkal terhes századunk történelmünk során. A századforduló körüli csillogással, egy világváros születésével, a tudomány és kultúra csúcsaival indul számunkra (is) a század, majd világháború,

Trianon és egy újabb világháború pokla következik. Jalta egy új Birodalomhoz köt minket, majd 1956 fényes pillanatait követi a Kádár-kor csendes, takaréklángon érlelődő korszaka. Majd itt állunk a rendszerváltás után és egyre többet látunk eddigi hibáinkból. Talán tanulunk belőlük. Induljunk azzal, hogy mikor is kezdődik a mi 20. századunk?

Előzmény: az elhibázott kiegyezés

Még mindig sokan nem ismerjük fel az 1867-es Kiegyezés tényleges szerepét és szükségszerű következményeit. Ezért tartják bölcs államférfiaknak az előkészítőit, mindenek előtt Deák Ferencet, a Haza Bölcsét. Ez azért hiba, mert napjainkban éppen a Kiegyezés szöges ellentéte, a beteges nyugatosodás a magyar kormánypolitika vezérlő elve. **A Kiegyezés a Nyugattól történő elfordulás tragikus mérföldköve, útfordulója, és Trianon előkészítője.** Szinte érthetetlen, hogy azok, akik ma nemcsak minden áron a nyugati orientációt erőltetik és a trianoni sérelmet elevenítgetik, ugyanakkor a Kiegyezés apostolait magasztalják. Ezért **soha nem volt aktuálisabb a Kiegyezés tárgyilagos értékelése, mint jelenleg.**

A Kiegyezés lényegét abban látom, hogy a konzervatív, a történelem kerekét megállítani akaró osztrák uralkodóházat támogattuk annak ellenében, hogy a magyar feudális uralkodó réteg szabad kezet kapjon a történelmi Magyarországon belül a kisebbségi politikában, valamint biztosítékot arra, hogy a csehek nem kapnak hozzánk hasonló politikai státuszt a Monarchián belül. E kettős biztosíték azt jelentette, hogy a kisebbségi helyzet szükségszerűen elmérgesedik, a kisebbségi autonómiára nem kerülhet sor, és erőszakos magyarosítás alakulhat ki, ugyanakkor **a polgári és gazdasági erőt jelentő Csehország nem jut a megérdemelt politikai szerephez.**

Azt ugyanis látni kell, hogy jó száz esztendeje a Bécsi Udvar mindig azzal kereste az erő-egyensúlyt, hogy velünk szemben védelmébe vette a kisebbségi sérelmeket, fékezte az erőszakos magyarosítást. Az mellékes, hogy ebben mennyire az erkölcsi meggyőződése és mennyire az önző dinasztikus érdeke vezérelte. A Császári Házzal ugyanis sok mindent el lehet mondani, de azt nem, hogy nacionalista volt. Ugyanakkor szüksége volt a magyarok támogatására. **Ezt a dinasztikus rászorultságot ismerték fel Deákék, és erre az érdekközösségre építve egyengették a Kiegyezés útját.** Mondjuk ki legalább ma, hogy **a Kiegyezés nem az osztrákokkal, hanem a dinasztiaiával történt.** (Ezért, ha osztrák-magyar kiegyezést írok, a kialakult szóhasználatnál maradok, annak ellenére, hogy Habsburg-magyar kiegyezésről volna helyesebb beszélni.) Ez a politikai alku mind a dinasztiaira, mind Magyarországra nézve halálos dőfés volt.

Azzal, hogy a Habsburgok a Monarchián belül, első sorban annak nagyobbik felén, Magyarországon az idejét múlt társadalmi és nemzetiségi viszonyokat stabilizálták, saját létük indokoltságát ásták alá. A soknemzetiségű Monarchia létének csak egyetlen világpolitikai indoka lehetett, az, hogy ebben a térségben, ahol tucatnyi a világpolitikai egyensúly szempontjából kispárta élt, biztosította ezek békés közös állami szervezetét. Ez a soknemzetiségű állam azonban a nemzetiségek jelentős politikai, kulturális autonómiáját igényelte volna. Enélkül a 20. században nem volt létfeltétele. **A Kiegyezéssel azonban az uralkodóház lemondott a kisebbségek korábbi langyos védelmezéséről is, és a magyar nacionalizmusnak adott szabad kezet.**

1867-ben az lett volna az első teendő, hogy a cseheket harmadik államalkotó elemként bevonják az államszervezetbe. Ezzel a szláv népek képviselője legalább időlegesen megoldódott volna. **Aki még ekkor is azt hitte, hogy a szláv igények figyelembevétele nélkül a Monarchia fenntartható, politikailag vagy naiv, vagy vak volt.** Bölcs semmiképpen nem.

Ezzel nemcsak a pánszlávizmus befolyását lehetett volna csökkenteni, hanem megfelelő politikai súlyt kapott volna a Monarchia szláv lakossága, akiknek létszáma meghaladta a magyarokét, még inkább a németekét.

A Habsburgok érdekeinek jobban megfelelt volna a csehekkel és a magyarországi kisebbségekkel való kiegyezés a magyarok rovására. Az osztrák-cseh monarchia és a többségben nem magyarok által lakott területek erős autonómiája a lakosság háromnegyedének és a nyugati hatalmaknak a megnyerését, legalábbis a kisebb ellenzését eredményezte volna. Lényegében ez jelentette volna a Világosi Fegyverletétel tényének alkotmányos rendezését. Hogy nem ez történt, az a magyar uralkodó osztály politikai képességének fényes igazolása. Az osztrák-magyar Kiegyezés atyja ugyan a köznemes Deák Ferenc volt, de a rövidéletű siker haszonélvezője a magyar úri uralkodó osztály lett. A Kiegyezés után felerősödött a magyar nacionalizmus, az egynemzetiségűvé válás gondolata. Szó sem lehetett az olyan kisebbségi politikáról, ami csökkentette volna az itt élő népek magyarellenességét.

Mi lett volna a következménye a fent feltételezett **osztrák-cseh kiegyezésnek**? A történelmi Magyarország autonóm területek formájában elvesztette volna területének harmadát, vagyis a trianoni terület kétszerese maradt volna magyar közigazgatás alatt. De ebben az esetben nem került volna sor Trianonra. Miért? Azért, mert nem lépünk be a Monarchia balkáni érdekei védelmében a Világháborúba. Ebből következően vagy nem lett volna világháború, vagy nem a vesztesek oldalán vártuk volna a büntetést. Nem lettek volna velünk szemben a szomszédok által támasztható elszakítási igények elemi erejűek, illetve ezeknek nem lett volna egyértelmű nyugati támogatottsága. Egy osztrák-cseh kiegyezés a Monarchia számára sem járt volna olyan végzetes következményekkel, mint az osztrák-magyar. Miért? Mert a csehek nem mentek volna bele a testvéri szerbek megleckéztetését és a balkáni imperializmust szolgáló hadüzenetbe. **Az osztrák-cseh kiegyezés a Monarchia nyugatbarát és polgári erőinek hatalmát jelentette volna**, vagyis, sokkal inkább francia és orosz barátságot, legalábbis őket jobban megértő külpolitikát.

Joggal vetődik fel a kérdés: ha ilyen logikusnak tűnnek a cseh-osztrák kiegyezés előnyei, miért nem látta ezt a Bécsi Udvar, hiszen voltak ott okos politikusok, köztük a mi Andrássy Gyulánk is? Sokan voltak mind a császári családon, mind a Kamarillán belül az ilyen, a csehekkel való kiegyezés hívei. De még többen voltak az ostobák, akiket sikerült a magyar uraknak meggyőzniük, hogy kettejük összefogása a legjobb megoldás. Ezt annál is könnyebb volt a kisképességű császárral elhitetni, mivel rövidtávon ez jelentette a legkényelmesebb megoldást. Andrássy pedig elsősorban magyar arisztokrata volt, és csak másodsorban okos külpolitikus. Az arisztokratság korlátain (Széchenyi Istvánon kívül) egyetlen magyar arisztokrata sem volt képes felülemelkedni.

A magyar érdekeknek az felelt volna meg, ha a cseheket mi segítjük be harmadik félként a Monarchiába. Ezzel a Nyugattól elmaradt birodalom nyugati jellege, puritanizmusa erősödött volna. A csehek hálások lettek volna nekünk, és még inkább hívei a Monarchiának. Ma már talán mindenki belátja, hogy a cseh érdekeknek jobban megfelelt volna az osztrákokkal, mint a szlovákokkal való szoros politikai és gazdasági kapcsolat. A cseh-szlovák közös államiság gondolatát a Kiegyezés érlelte meg. Nem is beszélve arról, hogy Szlovákia akkor legalább harmadával kisebb lett volna, ha 1867-ben Bécsben magyar befolyással, és nem 1919-ben Párizsban minket megbüntető húzzák meg a nemzetiségi határokat.

Azt látni kellett volna már akkor is, amit ma sem akarunk tudomásul venni, hogy **Csehország volt a Monarchia társadalmi, kulturális és főleg gazdasági élcsapata.** Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy **ők egyedül voltak a polgári demokráciára és az ipari kapitalizmusra**

alkalmas puritánok. Ezt csak a Kiegyezés után harminc évvel mondja ki Max Weber, azaz, hogy a világgazdaság centrumába csak a protestáns civilizációjú népek juthatnak el. A protestáns alatt nem vallást, hanem puritán civilizációt, azaz szorgalmat, szerénységet, takarékosságot, tisztaságszeretetet, fegyelmezettséget értve. Vagyis mindazt, amiben mind a bécsi udvar, mind mi, magyarság, nagyon szegények voltunk. Még inkább a későbbi utódállamokat alkotó kisebbségeink.

Tudom, hogy nem történészhez illő nagyon elmerülni a „mi lett volna, ha...” fejtegetésében. Erre a Kiegyezés értékelése érdekében mégis szükség van, mert az ma már a kívülálló számára sem vitatható, hogy a Kiegyezés alapozta meg az I. Világháború kirobbantását, a kisebbségi feszültségek kiéleződését, és tette elkerülhetetlenné trianoni megcsonkításunkat. **Nincs erkölcsi alapja Trianon igazságtalanságáról beszélni még ma is annak, aki nem látja be, hogy az előkészítés a mi művünk volt, hogy Trianon a Kiegyezésből fakadt, és annak kimunkálót nem indokolt a haza bölcseinek nevezni.** Nem indokolt még akkor sem, ha a tényleges magyar nacionalizmus fénykorában minden más megoldás elfogadhatatlan lett volna a magyar uralkodó rétegek számára. **A Kiegyezést lehet a magyar állam történelmi fejlődésében determinált tragédiának nevezni, de tényleges védelmezői nem érdemlik meg az utólagos dicsőítést, még kevésbé a bölcs jelzót.**

Ma már aligha lehet kétségbe vonni, hogy **számunkra az ideális megoldás az lett volna, ha az osztrákokkal és a csehekkel hármásban összefogunk, és elengedjük utódállamokba azokat a népeket, amelyek számára még nem a jobb élet, hanem az önálló államiság a legfontosabb.** Egy ilyen, háromnemzetiségű állam ma valóban nyugat-európai lenne. Szükség lett volna rá akkor, és szükség lenne rá ma is, mint a germán és orosz óriás közötti kiegyensúlyozóra. Ehhez megfelelő lett volna a mérete és a gazdasági ereje. A három nép kultúrája és civilizációja szerencsés keveréke annak, amire a jelen században szükség van, és még inkább annak, amire a belátható jövőben szükség lesz. A csehek puritanizmusa, az osztrákok „dél-németsége” és a magyarok individualizmusa a világgazdasági centrumba való felzárkózáshoz szerencsés keverék. Ebben a hármásban a csehek lettek volna az észak-németek, az osztrákok a dél-németek vagyis a bajorok és a svábok, a magyarok pedig az észak-olaszok megfelelői. Az észak-németek már száz éve gazdagok, a dél-németek és az észak-olaszok ma már még náluk is gazdagabbak. Mi ez, ha nem az ideális Észak-Amerika? Azok feketéi, és portorikóiak nélkül.

Azt, hogy a magyarság nyugat-európaisága felé a legjobb államszervezeti előfeltétel az osztrák-cseh-magyar állam lenne, csak egyetlen vezetőnk ismerte fel, reneszánsz királyunk Hunyadi Mátyás. Ezt ugyan nem érdekéért, hanem hibájaként emlegetjük. **Nem a Balkánon a török rovására akart terjeszkedni, hanem nyugatosodni, ami nemcsak több szabadságot, nagyobb jólétet, hanem nagyobb biztonságot jelentett volna minden kor törökjeivel szemben.**

20. századi első ötven évünk (dióhéjban)

„És az országban a törékeny falvak
- anyám ott született -
az eleven jog fájáról lehulltak,
mint itt e levelek
s ha rájuk hág a felnőtt balszerencse,
mind megcsörren, hogy nyomorát
jelentse
s elporlik, szétpereg.”

Levegőt!
(József Attila)

Ahogy a Kiegyezéstől egyenes út vezet Trianonig, úgy kötődik össze utóbbi Jaltával. 20. századi történelmünk nem érthető meg a világ nélkül, de úgy gondolom, hogy e századi kényszerpályáink igazából múlt századbeli könnyebb megoldást választó politikánkból származtak. Válasszunk most egy olyan tükröt, amelyben e századi gazdasági és társadalmi eseményeink élesen megpillanthatók. Erre úgy gondolom a magyar falvak sorsának alakulása a legalkalmasabb. Ebben a században a mezőgazdaságot minden más gazdasági területnél több és súlyosabb megrázkódtatás érte, ezért is tanulságos a falvak tükrébe belenézni.

A II. világháború előtti falvak jellemzője, hogy a **föld nagyobb és jobbik fele félféudális nagybirtok volt**, e tekintetben messze a legelmaradottabbak voltunk Európában. **A magyar uralkodó osztálynak a jobbágyszabadítás, illetve a Kiegyezés óta elkövetett legnagyobb politikai bűne a földreform elszabotálása volt.** Ez különösen végzetes bűn egy olyan társadalomban, amelynek az urbanizációja alacsony szinten maradt, valamint, ahol az iparosítás lassan haladt előre és kevés munkahelyet teremtett. Ezzel magyarázható az, hogy **a munkanélküliek és a nagyon szegények döntő többsége a falvakban húzódott meg.** Országunk és Európa szegényére hazánk a 3 millió koldus országa volt.

A mai ember el sem tudja képzelni a háború előtti **falvak szegénységét és kiszolgáltatottságát.** Ezen az óriási szegénységen még a háborús erőfeszítések is látványosan segítettek, amikor nagyszámú felesleges munkaerőt felszívta a hadsereg és a hadiipar. A II. világháborút megelőző magyar viszonyokról nagyobb szegénységi bizonyítványt aligha lehetett volna kiállítani annál, hogy a falvak ezeréves életében a legjobb helyzetet a háborús készülődés és a háború hozta. (Jó volna, ha ezt a mai politikusok sem tévesztenék szem elől.)

A magyar falvak társadalmát megmérgezték a vagyoni, a nemzeti, és a felekezeti korlátok. Ezek mindegyike gyakorlatilag áthághatatlan volt. Egy-egy faluban számos olyan vagyoni szint volt, amelyek között alig lehetett átjárni. Falvaink ebben a tekintetben szinte a középkorban rekedtek meg.

A magyar falvakból a háború előtt alig emelkedhettek ki értelmiségiek. Középiskolába a falusi fiatalok alig egy százaléka került főleg a módosabb rétegekből. Fokozottan állt ez az egyetemeken esetében. Még nagyobb volt a falusi ifjúság lemaradása a továbbtanulásban, ha a pedagógusoktól és a papoktól eltekintünk. Ez a két szakma ugyanis évszázados hagyomány alapján korábban is jelentős súllyal a falusi tehetségek feltárásából táplálkozhatott. **A falusi fiatalok továbbtanulása tekintetében történelmi érdemei vannak a népi kollégiumoknak és a szocialista oktatáspolitikának annak ellenére, hogy erkölcsstelen és adminisztratív megkülönböztetéseket is alkalmazott.**

A száz évvel megkésett földreformot nem békés viszonyok, hanem a rettenetes háborús pusztítások után kellett megvalósítani. A földreformmal nem a korszerű mezőgazdasági birtokstruktúrát, hanem a falusi lakosság ezer éves földéhségét és pillanatnyi megélhetését, munkalehetőségét kellett biztosítani. Ennek következtében aránytalan mértékben sok tulajdonos között kellett a földet felaprózni. **Csak dicsérni lehet az 1945-ös földreformot kialakító politikát, mert nem a technokrata, hanem az érzelmi és a politikai szempontokat tartotta elsődlegeseknek.**

1956 megmutatta a diktátoroknak, hogy a parasztság ellenük van. A forradalom napok alatt kiterjedt a falvakra is. A szövetkezetek többsége azonnal feloszlott. Nem ismer a világtörténelem hasonlót abban a tekintetben, hogy a nagyváros forradalmához azonnal csatlakozott volna a parasztság egésze. Ebből vonták le a szovjet és a testvérpártok vezetői még a hazaiaknál is előbb és következetesebben, hogy a magyar **kollektivizálás nélkül nem lehet sikeres restauráció az 1956-os magyar forradalom után.** Így a kollektivizálás második hulláma alapvetően olyan külső nyomás eredménye volt, amelynek a párton belüli sztálinisták voltak a támogatói. A többi vazallus állambeli kollégáikhoz hasonlóan a magyarországi sztálinizmus teljhatalmú vezetői is örömmel vették át ezt a sztálini logikát. Ők ugyanis még kevésbé voltak részesei az alapjaiban falusi magyar népi kultúrának, mint Sztálin az oroszoknak. **A magyar kollektivizálás azért volt még a szovjetnél is életidegenebb, mert nálunk nem voltak gyökerei a faluközösségeknek.**

A Szovjetunió, és a többi szocialista ország nyomására hazánkban akkor láttak hozzá a paraszti kisgazdaságok felszámolásához és nagy latifundiumok alapításához, amikor a szabad világban néhány évtized során a piac szinte teljesen felszámolta az idegen munkaerő százait foglalkoztató mezőgazdasági nagyüzemeket, és a mezőgazdasági árutermelésben **a családi munkaerőre épülő farmergazdaságok kisajátították a tőkés nagyüzemeket.** Még ma is kevés szó esik arról, hogy a fejlett tőkés mezőgazdaságban milyen gyorsan és sikeresen megvalósult a tőkések kisajátítása.

20. századi második ötven évünk

„Óh, én nem így képzeltem el a rendet.
Lelkem nem ily honos.
Nem hittem létet, hogy könnyebben
tenghet,
aki alattomos.
Sem népet, amely retteg, hogyha választ,
szemét lesütve fontol sanda választ
és vídul, ha toroz.”

Levegőt!
(József Attila)

Az 1940-es évek végén a mezőgazdasági termelők döntő többségét megfosztották termelőeszközeiktől és egyidejűleg földtulajdonuk jelképes tulajdonná való átalakítása következett be. **A népesség mintegy harmadát kitevő, nagy létszámú tulajdonosi réteg elvesztette sok-sok generáción keresztül áhított életformáját, amely a föld közvetlen tulajdonlásával járt volna együtt.**

A kollektivizálásról

Olyan elvonási feltételeket kellett teremteni, hogy el lehessen venni a parasztoktól a földet, amelyek mellett a föld birtoklása és megművelése nem biztosított megélhetési lehetőséget. Az 1950-es évek elején a parasztság tömegesen hagyta ott földjét, házáat és családját, majd menekült a városokba az elviselhetetlen adóterhek és a terménybeszolgáltatási kötelezettségek miatt. Az agrártörténészek sem szentelnek kellő figyelmet annak a ténynek, hogy a kollektivizálást megelőzte a földművelésből való megélés tudatos felszámolása. **Először fordult elő ezer éves történelmünk során, hogy a föld birtoklása nem biztosított megélhetést annak, aki művelte** (erre éppen a jelen politikusainak kellene gondolniuk, mert bizonyos tekintetben újra ez van kialakulóban).

1953-ra már olyan mértékű lett a mezőgazdasági termelés visszaesése, és az ebből fakadó általános élelmiszerhiány, hogy a társadalmi elégedetlenség a Rákosi-rendszert is elsodorta. Intézkedések sorát hozta az „új szakaszt” meghirdető Nagy Imre-kormány a falvakban elkövetett törvénytelenések megszüntetése, valamint a mezőgazdaság teljesítményének fokozása céljából. Mindez azonban a kormány ígéreteinek teljesítéséhez nem volt elégséges. A hirtelen és rendkívüli mértékben megnövekedett városi lakosság élelmiszerigényét nem lehetett kielégíteni. Ez is hozzájárult az '56-os forradalom kitöréséhez.

Sok tekintetben az agrárlobblynak köszönhető az a tény, hogy a szovjet befolyás alatt mi lehettünk a legvidámabb barakk. Szinte minden politikai és gyakorlati reformkísérlet az agrárszektorból indult el. A mezőgazdaság volt a kezdeményező, és az események fő színtere a liberálisabb káderpolitikában, a tervutasításos rendszer fellazításában, a magyar társadalom alulról megindult polgárosodásában és a magánszektor elterjedésében. A szocialista rendszer érdeme, hogy felszámolta a falusi munkanélküliséget, és tíztizenöt év után fokozatosan létbiztonságot teremtett. Nem sokat ért meg a falusi lakosság igényeiből az, aki ma sem látja be, hogy a létbiztonság még mindig a legerősebb vágya a falun élőknek.

A falu számára jó kezdeti megoldás minden, ami akár minimális jövedelem mellett is munkát biztosít. Az élet ennél nagyobb igényeit pedig sok-sok túlmunkával minden család valahogy biztosítja. E tekintetben jó megoldást jelentett a Kádár-rendszer, éppen akkor, amikor megindult agóniája. Egyre kisebb reálbért tudott ugyan biztosítani, de azt a keveset szinte mindenkinek. Ugyanakkor tág teret engedett meg a másodgazdaságok különböző egyszerű formáinak. Ezt a létbiztonságot sírják vissza egyre többen manapság.

A brutális kollektivizálás a vagyoni, nemzetiségi és felekezeti korlátokat mind szétverte, és a szövetkezetben való érvényesülés kezdeti politikai korlátai viszonylag gyorsan leomlottak. Eltekintve az első évek politikai megkülönböztetéseitől, a szövetkezetekben már az boldogult jobban, aki jobban helyt tudott állni, illetve aki szorgalmasabb vagy képzetesebb volt. **Ezeket a negatív korlátokat az erőszakos kollektivizálás gyorsabban rombolta le, mint amire bármilyen demokratikus módszer képes lett volna.**

Itt is szembe kell néznünk azzal a történelmi tapasztalattal, hogy **a forradalmak kegyetlenségei gyakran jót hoznak hosszabb távon azzal, hogy összetörik azt, amit a természetes fejlődés csak lassan számolt volna fel.** Minél jobban elmaradt egy társadalom a fejlődésében a kor követelményei mögött, annál inkább csak a kegyetlen, embertelen forradalmak képesek a lemaradást behozni, illetve csökkenteni. Ez nem jelenti azt, hogy felmentést kapnak azok a forradalmárok, akik élen járnak a rombolásban, és nem riadnak vissza a kor és az adott társadalom erkölceinek a felrúgásától sem. Különösen áll ez az olyan

forradalomra, amilyen a kollektivizálás volt, ahol a célok eleve hamisak voltak, és **az elért pozitívumok nem is szerepeltek a távlati célok mögött.**

A kollektivizálást kezdeményező hazai Sztálin-tanítványok nem falusi forradalmat és megújítást, nem a falvak anyagi felemelését akarták, hanem a kisárutermelést és a magyar paraszti világ erkölceit akarták megsemmisíteni. Az eredmény a kezdeményezők szándékaival ellentétesen alakult. **Ma a magyar falvak relatíve nem elmaradottabbak a magyar városoknál. Különösen áll ez, ha a mai magyar helyzetet a nyugat-európai országokéval hasonlítjuk össze.** Az ötven évvel korábbihoz képest ugyanis megfordult a helyzet. **A mi falvainkban kisebb társadalmi korlátot jelentenek a vagyoni, a nemzetiségi és a felekezeti különbségek, mint Nyugat-Európában.** Ez pedig a jövőnk szempontjából akkora nemzeti kincs, amit igazán majd csak generációk múlva tudunk megítélni.

Az elmúlt negyven év kevés eredménye közül arra mindenképp büszkéek lehetünk, hogy a falvak tehetségei megindulhattak az értelmiségi pályák mindegyike felé. Ez az értelmiségi réteg ugyanakkor az elmúlt ötven év során a reformerek népes táborát adta és a nemzeti kultúra ápolását elsősorban segítette.

A mezőgazdasági nagyüzemek

Később fokozatosan világossá vált a pártállami irányítás számára is, hogy a mezőgazdaság teljesítményének javítása nélkül nem lehet megteremteni a belpolitikai nyugalom szempontjából alapvetően fontos élelmiszerellátás kellő színvonalát, sem a gyorsan növekvő importigények export-fedezetét. Ez a felismerés ösztönözte a kormányzatot a mezőgazdasági termelés fellendítését támogató fejlesztési hitelek és különféle pénzügyi kedvezmények juttatására.

A kedvezmények az elvonásokhoz viszonyított aránya azonban egyre romlott. Az 1980-as évek elejétől kezdve a mezőgazdaságra nehezedő pénzügyi terhek a támogatások csökkenésével párhuzamosan növekedtek. Ehhez járult az agrárrolló nyílása, vagyis a mezőgazdaság által használt termelőeszközök és anyagok árainak a mezőgazdasági termékek árainál gyorsabb emelkedése. **A fokozatosan a növekvő pénzügyi terhek elől a mezőgazdasági nagyüzemek a gazdasági eredményük javítása érdekében kénytelenek voltak előre menekülni.**

A mezőgazdasági nagyüzemek az önköltségek csökkentése helyett a termelés mennyiségi növelését tekintették alapvető stratégiai céljuknak. Ennek következtében a termésátlagok és a hozamok nemzetközileg is tekintélyes szintre emelkedtek, ugyanakkor a termékegységre jutó költségek inkább nőttek, mint csökkentek. A hozamok növelése érdekében egyre több műtrágyát, vegyszert és technikai felszerelést vásároltak. Mivel ezek ára a mezőgazdasági termékekénél gyorsabban növekedett, az önköltségek a nagy hozamok ellenére nőttek. **Így vált jellemzővé a 80-as évekre a magyar nagyüzemi mezőgazdaságban a növekedő önköltségek mellett elért magas szakmai színvonal és látványos eredmény.** A mezőgazdaságban a technikai színvonal és a jövedelmezőség egymással ellentétes irányban mozgott.

A romló pénzügyi hatékonyság ellen a nagyüzemek azzal védekeztek, hogy sorra alakítottak ki ipari mellékprofilokat. Ezek egyrészt a mezőgazdaság ipari igényeit szolgálták ki, másrészt pedig a náluk is bürokratikusabb ipari nagyvállalatoknak elégítették ki bizonyos szolgáltatási igényeit. Ennek az iparosítási folyamatnak mindmáig nem ismerték fel a jelentőségét. Ezek mutattak példát arra, hogyan lehet viszonylag rugalmasabban gazdálkodni. Ezek oldották meg viszonylag hatékonyan a nagyüzemek profiljába nem illeszthető, kisebb üzemnagyságot igénylő feladatokat. Ezek lettek a magyar vállalkozások igazi iskolái. Ezekben bontakozhatott ki először és virágozhatott a vállalkozói szellem. Nekik köszönhető, hogy a

falvak lakossága viszonylag széles ipari ismeretekhez és vállalkozási tapasztalatokhoz juthatott.

Ahogy romlottak a bérfizetési viszonyok és nőtt a falusi lakosság vállalkozói szelleme, úgy támogatták a mezőgazdasági nagyüzemek a dolgozóik, tagjaik másodgazdaságát (a hatóságilag korlátozott bérkifizetések helyett) gépi munkával, vetőmaggal, vegyszerrel és műtrágyával. Ez ritkán történt legális keretek között. Ellenben gyakrabban valósult meg eltulajdonítások formájában (amelyeket elnéztek, nem büntettek). Ennek köszönhető a másodgazdálkodás kialakulása, ami azzal vált történelmi jelentőségűvé, **hogy igen széles körű polgárosodást indított el a falusi társadalomban.**

A nagygazdaságok az állami szabályok szerint értékesíthették termékeiket az állami export-monopólium miatt. Az élelmiszer-gazdasági exportban érdekelt állami külkereskedelmi vállalatok monopóliumát csak az 1980-as években kezdték megbontani, amikor már bizonyos árucikkekre, illetve cikkszoportokra a termelő nagygazdaságok vagy a kistermelők szövetkezései exportjogot kaphattak. Lényegileg azonban egyértelmű és teljes mennyiségű volt az állami irányítás az értékesítési csatornák fölött.

A mezőgazdasági kisüzemi és szabadidős gazdálkodás

A magyar gazdaságban évről-évre növekedett a magánkistermelés aránya, és elsősorban az állattenyésztés és a kertészet ágazataiban egyre jelentősebbé vált a kisüzemek szerepe. A rendszerváltás tulajdonképpen úttörői azok a földművelők voltak, akik nem tűrték a kényszerszövetkezés fejlődésképtelen kereteit és kitörési kísérleteikkel egyre nagyobb teret hódítottak a magánérdek érvényesülésének, valamint a magántulajdon (illetve félig-magántulajdon) gyarapításának.

Ez a széles körű törekvés nem korlátozódott a mezőgazdasági keresőkre. Ez a falusi- és kisvárosi népesség több mint harmadát is jellemezte. Az állami gazdaságok és termelőszövetkezetek tulajdonából bérelt, többnyire kisebb méretű háztáji földterületen lényegileg magángazdálkodóként élő földművelők a ház körül, az udvarban, a kertekben és a főliaházakban a család szükségleteket egyre inkább meghaladó növénytermelést és állattenyésztést folytattak. **A jó közellátási helyzet a mezőgazdasági másodgazdaságoknak volt köszönhető a minőségükben is egyre javuló zöldség, gyümölcs, hús, burgonya és más áruφέeléségek esetén.**

Az önálló döntéseken alapuló, és teljesen egyéni kockázatvállalásra épülő kisüzemi termelés kétségtelenül a termelők munkaerejének a városi lakossággal szembeni túlhasználását jelentette. Ugyanakkor ez olyan jövedelemtöbbletet is hozott, amely teljes egészében családi felhasználásra szolgált. **A falvak népe többet dolgozott, de jobban élt.** Ebből az átlagon felül vállalt munkából nemcsak a **falusi házak építése és a vidéki infrastruktúra fejlesztése** származott, hanem mindenekelőtt az, hogy a falusi lakosság polgárosodhatott, gazdasági tekintetben függetlenedett a hatalomtól, továbbá jobban élhetett, és főleg jobban táplálkozhatott, mint a városiak.

A párton belül évtizedeken keresztül folyó politikai harc is ebből az alaphelyzetből táplálkozott. A párt balos szárnya irigykedve nézte a falusi jólétet és fel akarta számolni azt. Ezzel szemben **a reformpártiak felismerték, hogy a falusi jólét nemcsak a népi elkötelezettségnek tetsző állapot, nemcsak valamiféle agrárpolitikai cél, hanem az egész magyar társadalom megreformálásának és polgárosodásának is az egyetlen járható útja.** Történelmi jelentőségű az a tény, hogy a szocialista gazdasági kényszerzubbonyból a falusi lakosság találta meg először a kibújás lehetőségét. Ezzel az egész szovjet táborban **először mutattunk példát**

arra, hogy van kiút a tervgazdálkodással nem hasznosítható szabadidőben végzett jövedelemkiegészítő munkák révén.

A szabadidő-gazdálkodás ásta aztán alá az egész politikai és tervgazdálkodási diktatúrát. Az derült ki a lakosság széles rétege (mintegy harmada) számára, hogy jóléte nem a tervgazdasági kereteken belül, hanem azon kívül válik elérhetővé. **A megoldás fő módszere az volt, hogy a hivatalosnál többet kell dolgozni.** A magyar falvak lakossága egy évtized alatt visszatért ahhoz az ősi gyakorlatához, hogy a napot végig kell dolgozni. A jobb élet érdekében vállalták a több munkát. Ez amennyire természetes reflexe volt a magyar lakosság többségének, annyira ritka jelenség a világ nagy részében, különösen a szocialista táborba terelt népek körében. **A falvakban gyorsan megvalósuló szabadidő-gazdálkodás példát mutatott a városi lakosság számára is.** A 80-as években már az iparban is elterjedtek a szabadidőt hasznosító jövedelemszerzési formák. Még a hivatali réteg sem maradt ki a több keresetet jelentő másodállások vállalásából. A szabadidő ilyen, szinte példátlan mértékű hasznosítása valóban a jelen század magyar történelmének legjelentősebb eseményei közé lesz besorolva.

A nagyüzemek és a falusi infrastruktúra

A falusi közutak és járdák, továbbá a vízvezetékek és a csatornák, valamint a villany- és gázszolgáltatás kiépítésének a költségeit (vagy legalábbis azoknak a társadalmi munkákban is lerótt ellenértékeit) a vidék lakói a nagyüzemek segítségére támaszkodva, és egyéni érdekeiktől vezérelve vállalták magukra. Egyre több kistelepülés hozta létre saját infrastruktúráját a mezőgazdasági nagyüzem és a település lakóinak a közös erőfeszítésével. **A jól működő, erős nagygazdaságok egy része a település környezetének a fejlesztését éppen úgy saját feladatának tekintette, mint saját termelési feladatainak ellátását.**

Nagyüzemi szigetek az agráriumban

Míg a piacgazdaságok ismert jellemzői szinte szakadatlanul terjedtek a mezőgazdaságban, az élelmiszeripar egyre inkább hatalmas állami monopóliumokba koncentrálódott, éppen a tőle várt export-teljesítmények fokozása következtében. Ezután az élelmiszeripar teljesen maga alá rendelte a mezőgazdasági termelést - nemcsak a kisüzemek, hanem a nagygazdaságok termelése vonatkozásában is. Ezekkel az élelmiszeripari monopóliumokkal növekvő számban tudtak szembeszállni olyan állami gazdaságok és termelőszövetkezetek, amelyek a politikai hatalom kisebb-nagyobb helyi vagy országos részét is meg tudták szerezni.

Ugyanezek a nagyüzemek jutottak legelőször a tőkés országokban alkalmazott fejlett agrártechnikákhoz, illetve az élelmiszer-feldolgozó műszaki berendezésekhez. Mintegy a piacgazdaságok nagyüzemeinek hazai rokonaiként létrejöttek olyan **„agrárgazdasági szigetek”** hazánkban is, amelyek méltán váltották ki a hozzájuk sűrűn látogató nyugati üzletemberek, mezőgazdasági és közgazdasági szakértők, sőt tudósok elismerését is.

Következménye volt mindez annak is, hogy a magyar agrárszakemberek más értelmiségi rétegeknél jóval nagyobb számban, és sokkal korábban ismerték fel a gazdasági reformok szükségességét, majd igyekeztek a központi irányítás alól szabadulni. Tanulmányozták a „Nyugat” mezőgazdaságát. A helyszínen ismerték meg annak igazgatási, pénzügyi, kereskedelmi, információs, érdekvédelmi stb. környezetét. Megismerhették az agrártechnikai forradalom vívmányait, a hatékonyságtechnikai módszereket, a minőség elsődleges szerepét, valamint nem utolsósorban az üzleti kapcsolatok jelentőségét és formáit.

A mezőgazdasági szakemberek általában világosan látták ugyan a Nyugaton szerzett tapasztalatok hazai korlátait, mégis tevékenykedtek ezek bevezetésért (nem egyszer túlzott buzgalommal is). Az intézményi-szervezeti változások megerősítették a mezőgazdasági érdekvédelmet is, amely sokáig állami-gazdasági és szövetkezeti lobbyként működött a pártban és az államigazgatásban, azonban formailag a vezetés uralma alatt maradt.

A mezőgazdaság jelentősége Magyarországon

Aki tisztán akarja látni a mezőgazdaság jövőjét, annak reálisan kell megítélni a múltját is. Mindenki elismeri, hogy Magyarország ezer éven keresztül Európa egyik nagy éléskamrája volt. A városi polgárok azt teszik hozzá ehhez, hogy az a világ elmúlt, a mezőgazdaság súlya a korábbinak a tört részére csökkent. Ma már elég, ha minden ötvenedik foglalkoztatott dolgozik a mezőgazdaságban. A jövőben pedig az össznépeség arányában egyébként is csökkenő falusi lakosságnak várhatóan csak az egytizede él majd közvetlenül a mezőgazdaságból. A fejlett országokban ugyanis a mezőgazdaságban a nemzeti jövedelemnek csak alig az egy harmincad részét termelik meg ma már. Ez mind igaz és nekünk is ebbe az irányba kell mennünk, de némi módosítással.

A leggazdagabb országokban ma is az élelmiszer teszi ki a lakossági fogyasztás ötödét. Ennek ugyan alig nyolcada a mezőgazdasági alapanyag (a többi élelmiszeripar, kereskedelem, stb.), de a kiinduló egy nyolcad nélkülözhetetlen a ráarakódó hétnyolcad létrehozásához. **Ahhoz, hogy a modern mezőgazdaság elláthassa feladatait, minden dolgozójára 6-8, más szektorokban dolgozó termeli meg a szükséges tőkejavakat, szolgáltatásokat, műtrágyát, vegyszert, energiát, továbbá látja el a feldolgozást és a kereskedelmet, valamint azok kiszolgálását anyaggal és felszereléssel.**

A közvéleményt nyugtalanítja, ha az élelmiszer jelentős hányadát nem maga termeli meg. Ennek érdekében nem riad vissza még irreálisan nagy áldozatoktól sem. Jó példa erre többek között Japán, ahol a mezőgazdaság támogatása többszöröse annak, amennyiért a megfelelő mennyiséget a világpiacon be lehetne szerezni. Mégsem akarnak hallani sem arról, hogy ne védjék az élelmiszerellátásuk jelentős mértékű önellátását.

A falu várható felértékelődése

A mezőgazdaság mindig sokkal több volt annál, hogy csak egy gazdasági ág legyen a sok közül, mert a falusi életformát jelentette. Márpedig a falvakban egyre inkább nemcsak azok élnek, akik a földdel gazdálkodnak, hanem ezeknél sokkal többen azok, akik szívesebben élnek kis településeken. Ezek aránya ugyan a városokban élőkhez képest lecsökkent, de azért ritka az olyan ország, ahol a népesség harmadánál kisebb hányada él falvakban.

A falusi népesség arányának ez a csökkenése a technikai, és mindenekelőtt az információs és szállítási forradalom következtében várhatóan meg fog fordulni. Ma a falvakban is hozzá lehet jutni minden információhoz. A gépkocsi pedig az egyéneket is könnyen mozgatja, még 50-100 kilométeres körzetben is. **A jövőben tehát a falu felértékelődése várható.** Nagyon tévednek azok, akik a mezőgazdaság jelentőségét, szerepét csak a klasszikus statisztikai adatok alapján ítélik meg. Vegyük tudomásul, hogy **a közvélemény számára a mezőgazdaság mindig fontosabb lesz annál, amit a liberális közgazdászok hisznek.** Különösen igaz ez Magyarországon.

A falu visszaesése a rendszerváltás után

Múltunk eredményei és kudarcai annál fontosabbak, minél közelebb vannak hozzánk. Ezért különösen fontos reálisan látni azt, hogy mit jelentett a falvak és a mezőgazdaság szempontjából az elmúlt 50 esztendő. Annál is inkább, mivel erről a Jaltát követő kiszolgáltatottságunk, és döntően nem önakaratunkból alakított sorsunk időszakából legtöbbször ezen időszaknak csak negatívumait emlegetik, a pozitívumait nem.

A rendszerváltás óta folytatott politikát viszont az utókor joggal fogja bírálni azért, hogy a falvakról felkerült réteget nem részesítette elegendő politikai hatalomban. Amennyire a reformok kezdeményezésében és megvalósításban döntő szerepet játszott, és a rendszerváltás után jelentős politikai befolyáshoz jutott városi polgárság, annyira nem vált ez jellemzővé a népi származású értelmiség esetében. Elsősorban ennek a következménye az, hogy a rendszerváltás után a tömegek támogatását egyre jobban visszanyerő baloldal nem képviseli azokat a népi elvárásokat, amelyek a szociális elkötelezettség és a nemzeti érdekek, értékek megőrzése szempontjából alapvetően fontosak lennének.

A rendszerváltással szemben támasztott társadalmi elvárások elsősorban azért nem teljesültek, mert a nemzeti érdekek védelmezése szinte kizárólag a különböző mértékben jobboldali pártok ügyévé vált. Ez azért tragikus, mert a közvélemény nagy többsége a szociális elkötelezettség és a nemzeti érdekek együttes szolgálatát várná el a politikai vezetéstől.

A kiszámíthatatlan történelem

Ma ugyan mezőgazdaságunk jó tíz évvel hátrább van a modernizálástól, mint volt hét évvel ezelőtt, mégis könnyebben és gyorsabban alakítható át és modernizálható, mintha nem lett volna kollektivizálás. Ez az állítás ma nálunk nemcsak megdöbbenően, de megbotránkozóan is hangzik. Lássuk hát röviden az érveimet.

A földreform szükségszerűen egyrészt politikai indokokból, másrészt rövid távú foglalkoztatási okokból szinte példa nélküli módon aprózta fel a mezőgazdasági földterületeket. Ezt indokolta egyrészt a parasztság évszázados földéhsége, másrészt az, hogy a háború utáni helyzetben a mezőgazdaság (helyesebben a magyar falvak - e kettő akkor egyet jelentett) hárommilliós munkanélküli seregét másként nem lehetett volna gyorsabban és jobban munkához és megélhetéshez juttatni. Ehhez járult még az is, hogy **a háborús pusztítások után minden tőke és felszereltség nélkül csak az elaprózott törpegazdaságok voltak képesek a viszonylag gyors újrakezdetre.** Ezt a feltételezést a következő három év fényesen igazolta.

A földreformmal kialakított sok törpe üzem megfelelt az akkori parasztság tőkeerejének és tapasztalatlanságának. A semmiből nem lehetett volna modern farmergazdaságokat létesíteni, mivel az ahhoz szükséges technika is szinte ismeretlen volt akkoriban a parasztságunk számára. A második világháború utáni három év alatt bekövetkezett hazai mezőgazdasági csoda, elsősorban az elaprózást is magával hozó, de a földigénylőnek földet juttató reform eredménye.

Összefoglalom, hogy mi lett volna a következménye, ha 1945-ben a technika akkori nemzetközi élvonalbeli állásának megfelelő nagyságú földeket osztunk ki az igénylők között. Csak az igénylők kisebbségét lehetett volna juttatásban részesíteni, mivel az akkori viszonyok között 15-25 hektár lett volna az üzemnagysági szempontból elfogadható minimum. Az igénylők többségét nem lehetett volna tehát kielégíteni. Ez politikai tekintetben valóban megvalósíthatatlan lett volna, mert az ilyen politikát folytatókat elseperte volna a juttatásban nem részesülők felháborodása. Az ilyen földreform mellett a Szovjetunió által

minden eszközzel támogatott kommunisták még népszerűbbek lettek volna, és még gyorsabban magukhoz ragadták volna a hatalmat. **Az igénylők közül elsősorban azoknak kellett volna földet adni, akik értettek volna farmergazdálkodáshoz.** A nagyobb területeket azoknak kellett volna tehát adni, akik rendelkeztek farmergazdálkodáshoz szükséges némi szakmai és vállalkozói tapasztalattal. Ezért a korábbi kis- és középparasztok kapták volna meg a kiosztott föld döntő többségét. A korábbi 3 millió koldus viszont továbbra is koldus maradt volna mindaddig, amíg az iparosítás fel nem szívja őket.

Aki ismeri a háború előtti magyar falvak világát, tudja, hogy a lakosság nagy többsége a földhöz jutásnál is sokkal jobban szeretett volna munkát vállalni. Számukra a legalacsonyabb nyugdíjas állás is előbbre való volt a földnél. A falusi közvélemény irigyelte a csendőrt és a baktort, de még a harangozót is, mert a kisparaszti szegénység és állandó létbizonytalanság közepette a létbiztonság volt a legszebb álom. Erről az igazságról különösen hallgat az a liberális politika, amely újra megteremtette a falvakat különösen sújtó munkanélküliséget. **Az 1945-ös földreformot tehát mindenképpen a lehető legjobb politikai és gazdasági megoldásnak kell tekinteni.** Ez nemcsak a külpolitikai kiszolgáltatottságunknak felelt meg, hanem az érintett falusi lakosság elvárásának is. Mindezek ellenére azt is látni kell, hogy **a földreform a világpiacon szempontból mindenképpen versenyképtelen agrárstruktúrát hozott létre. Ebben a tekintetben még a földreform előttinél is rosszabbat.** A birtokstruktúra nemcsak rosszabb lett, hanem nagyon merev is. **Az egyszer kialakult paraszti földtulajdon csak nagyon hosszú idő alatt, és nagyon költségesen lehet a gyorsan változó technikai feltételeknek megfelelően átstrukturálni.**

Ezt látjuk Nyugat-Európában ma is. Bár ott nem ennyire elaprózott földtulajdonnal kezdték, és a háború végén a mezőgazdaságuk a felszereltség és a technikai ismeretek tekintetében sokkal előbbre állt, valamint az elmúlt ötven évet is sokkal gazdagabban élhették át, mégis, a kor követelményeihez képest ma is elaprózott ott a földtulajdon. Ezen még kiterjedt bérleti viszonyok sem tudnak sokat segíteni. **Minden nyugat-európai fejlett és gazdag országban ma is a kíváncsnál sokkal kisebb üzem nagyságban hasznosítják a földterület nagyob- bika felét.**

Hogy mibe kerül a sok kis földterületen gazdálkodó paraszt megfelelő életszínvonalának biztosítása ott, ahol a bérek színvonala a mienkének a sokszorosa, mutatja az a tény, hogy a mezőgazdaság dotációja az Európai Unió költségvetésének nagybika fele, valamint a nyugat-európai élelmiszerfogyasztó a hazai mezőgazdasági termékekért a világpiacon ár kétszeresét fizeti. **Nálunk ugyan indokolt volna a jelenlegi agrártámogatást a többszörösére emelni, de ez is messze elmaradna attól támogatási színvonalától, amit a sokkal gazdagabbról induló, sokkal tapasztaltabb, és infrastruktúrával sokkal jobban felszerelt nyugat-európai mezőgazdaság élvezhet.**

Van még egy másik bizonyító érvem is. **Minden külső nyomás ellenére a lengyelek hősiesen megőrizték a földreformjuk során kialakított kisparaszti mezőgazdaságukat.** Ennek mégis az lett a következménye, hogy a lengyel mezőgazdaság jobban el van maradva, mint a mienk, a lengyel falvak infrastruktúrája elmaradottabb, mint a hazai falvainké, és a lengyel falvak szellemi tőkéje és szakismereti struktúrája is elmaradottabb, mint a mi falvainké.

Az eredeti céljaiban alapvetően parasztellenes és erőszakos kollektivizálás a magyar nép számára ezer év óta a legnagyobb lelki sokkot jelentette. A száz évet késett földreform alig élt meg pár évet, az új gazdák éppen kezdtek megerősödni, amikor elemi erővel működésbe lépett a gazdasági tönkretételüket tudatosan okozó beszoigálatási rendszer, amivel könnyebben lehetett őket bekényszeríteni a szovjet típusú termelőszövetkezetekbe. A kollektivizálás kezdeményezésében és végrehajtásában résztvevőket joggal ítéli meg nagyon negatívan az utókor.

A népellenes és lelketlen kollektivizálásuk azonban visszafelé sült el. Társadalmi és gazdasági tekintetben a magyar falvak ezer éven keresztül Európában mindig relatíve jobban elmaradtak voltak, mint a városok és a földbirtokok. **Nálunk mindig nagyobb volt a város és a falu között a társadalmi és gazdasági különbség, mint Nyugaton. A magyar falvak relatív lemaradása soha nem volt nagyobb mint a két háború között.** Ezt az elmaradott falut verte szét a kegyetlen kollektivizálás, mert szándéka ellenére alkalmassá vált egy későbbi alulról történő polgárosodásra.

A magyarországi szocializmus megítélése

„Az én vezérem bensőmből vezérel!
Emberek, nem vadak -
elmék vagyunk! Szívünk míg vágyat érlel,
nem kartoték-adat.
Jöjj el, szabadság! Te szülj nekem rendet,
jó szóval oktasd, játszani is engedd
szép, komoly fiadat!

Levegőt!
(József Attila)

A marxizmust kezdettől fogva zsidó-keresztény szektának tekintettem. Ez már Pécssett, 1945-ben, az első március 15.-én nyilvánvalóvá vált bennem, amikor a táblákkal, a kommunista „szentek” nagy képeivel, a jelszavakat táblákra írva és a szövegeket skandálva vonultak fel. Ebből az ítéletemből fakadt az a meggyőződése is, hogy a szovjet rendszer nem nekünk való, az a kelet-európai kultúrának, társadalmi és gazdasági elmaradottságnak felel meg, éppen úgy, mint ahogyan a megelőző ezer év során a pravoszláv kereszténység volt a számukra megfelelőbb. Ahogy első királyunk nem a keleti kereszténységet, hanem a nyugati választotta, én sem dönthettem másként, ahogy nyugati keresztény kultúrában nőttem fel, nem lehettem hithű bolsevik, azaz moszkovita marxista sem.

Mi akkor a magyarázata annak, hogy a bolsevikekkel való szövetséget viszont elfogadtam? Ennek két alapvető oka volt: Egyrészt a fasizmust újpogányságnak, anti-kereszténynek tartottam. Ezzel szemben minden keresztény szekta szövetségese voltam, a marxizmusé is. Soha nem fordult meg bennem, sem a háború alatt, sem az után, hogy a sztálini zsarnokságban lássam a háború alatt a fő ellenséget. Sztálint keleti despotának tartottam, egy percig nem hittem az ottani demokráciában és a politikai perekben. Az is világos volt, hogy Sztálin és pártja az internacionalizmus zászlaját lobogtatva orosz nacionalista, sőt egyre inkább imperialista. Ez a felismerésem a Ribbentrop-Molotov Paktum után vált egyértelművé, és a Jaltai Szerződés után már csak megerősödött. **Számomra az imperialista bolsevik internacionalizmus volt a kisebbik rossz a nacionalista, fasiszta imperializmus, és annak a Horthyék által követett operett-formájával szemben.**

Az is hatott rám, hogy a fasizmust kiszolgáló vezetők karrierizmusból lettek jobboldaliak, ehhez a politikai állásfoglalásukhoz erős hatalmi és anyagi érdekük fűződött, ugyanakkor **a kommunista vezetők anyagi érdekeik ellenére lettek kommunisták.** Olyanok voltak, mint az öskeresztény térítők: megszállottak és bigottak. Tőlem ugyan mind a megszállottság, mind a bigottság mindig távol állt, mégis, ezeket erkölcsileg tisztáknak tekintettem. Szemben az anyagi érdekből lett antiszemitákkal, akik egyúttal anti-keresztények voltak. Ideje volna legalább az egyházaknak végre rámutatni arra, hogy a jobboldaliak pogányok, embertelenek, akkor is, ha magukat a keresztény kurzus képviselőinek nevezik. Tudom, hogy ma is nehéz

megérteni, hogy számomra a bolsevik rendszer keresztényebb volt, mint a két háború közötti keresztény kurzus. **Nem az a keresztényebb, aki többet imádkozik, hanem az, aki az elesettekről, a kitaszítottakról jobban gondoskodik.** A mi keresztény kurzusunk csak a saját osztályérdekeivel törődött, önző volt, de vallásosnak deklarálta magát. Én viszont pogánynak tartottam.

Ez a keresztény felfogásom határozta meg a keresztény felekezetek klérusához való viszonyomat is. Keresztényietlennek tartottam azokat az egyházi vezetőket, akik csak az egyház hatalmi és vagyoni érdekeivel törődtek, nem vették tudomásul, hogy a felszabadulás után bevezetett szocialista rendszernek nemcsak hibái voltak, de óriási szociális eredményei is. Ezért tartottam és tartom Mindszenty Józsefet önző egyház-felekezeti vezetőnek, de nem igazi kereszténynek. Ő nem Wisinszki és Wojtyła útján járt, akiknek a nép ügye volt az első, és csak ennek szolgálatában az egyházuké. A lengyel katolikus egyház mindig elsősorban a lengyelek egyháza volt, soha nem az idegen vagy a lengyel kizsákmányolóké. A magyar katolikus klérus nem lehet büszke a szocialista évtizedek alatt játszott szerepére. Vezetőik egyik része inkább hős, és egyházának szentje akart lenni, mint keresztény híveinek szolgája. A másik, és egyre nagyobb részük pedig vállalta a zsarnokság kiszolgálójának szerepét.

Mindmáig kevésbé vált tudatossá, hogy a marxizmus sok tekintetben eleve, aztán kelet felé terjeszkedve egyre inkább zsidó-keresztény szekta volt, amelyet csak szektások tehetek a világ félperifériáin a század legnagyobb vallási mozgalmává. Amíg a marxizmus a világ fejlett, demokratikus felében egyre inkább elvetette eredeti szektás elemeit és össznépi szociáldemokrata mozgalommá alakult át, kelet és az elmaradottság felé haladva egyre inkább csak szektává süllyedt. Ott csak a század utolsó évtizedében kezdte merev dogmatizmusát csökkenteni. Ahogy a korai és későbbi keresztény szekták vallási téren türelmetlenek, merevek voltak, főleg a felekezetükön belül kicsit másként hívőket irtották, úgy vettem természetes jelenségnek a félperifériákon hatalomra került marxisták hitvitáit, egymást irtó pereit.

Nagyon hamar az is beigazolódtott, hogy a legközveszélyesebbek azok a szektások, akik hatalomhoz jutnak. A hatalom birtokában ugyanis minden szekta elsősorban azokat írtja ki maga közül, akiknek a racionalizmusuk és az erkölcsük erősebb a vallásuknál.

Sokszor hivatkoztam arra, hogy az 1917-es Népbiztosok Tanácsa volt Európa történelmében a legképzettebb, legtehetségesebb emberek gyülekezete, ami egy nagyhatalmat vezetett. Ebből alig két évtized után a korlátolt, öregedő megszállottak zsarnoki maffiája lett. Ötven évvel később pedig már a legöregebb ostobák csoportja vezette ugyanezt a nagyhatalmat. Ezen szűkszerű folyamat eredményeként az eredeti szekta elvesztette erkölcsi erejét, szükségszerűen ostobák zsarnoksággá vált.

Éretlenség a hazai demokratikus fejlődésre 1945-ben és 1956-ban

Az antikommunista konzervativizmus, amelyik az első választáson győzött, nagyon megfelelt volna az Egyesült Államok érdekeinek. Ezt a ma is erős meggyőződésemmé helyeztem utólag nem lehet bizonyítani. De az események mindig újra és újra megerősítettek benne. Ezt bizonyította Antall József restaurációs kísérlete is. Ez alatt sem 1945-ben, sem 1956-ban, vagy éppen 1990-ben sem azt kell érteni, hogy a két háború közötti rendszer egy az egyben épült volna újjá, csak azt, hogy társadalmi és politikai berendezkedésünk nem kevésbé lett volna a nyugati demokráciákhoz képest elmaradott, konzervatív, mint a két háború között volt. **Márpedig a század elejétől kezdve az a történelmi igény állt fent Közép-Európában, hogy a gazdasági lemaradásunkat csak a társadalmi ugrásunkkal lehet ellensúlyozni.** Nekünk viszonylag előbb kellett volna lennünk a politikában, a szociális reformokban, mint a

gazdaságban. Az előbbi sokkal inkább rajtunk múlt, mint az utóbbi. **1945-ben a térség országaiban a gazdasági utolérés alapfeltételei ugyanis, a csehektől eltekintve, hiányoztak.**

Itt jutunk el ahhoz, amelyen a helyes politikai hozzáállás múlik. **Igaz-e az, hogy 1945-ben a térség népei rendelkeztek annyi belső társadalmi erővel, ami a politikai és a gazdasági felzárkózást biztosította volna? A Jaltai Szerződés jogosítványain lehetett-e változtatni?** Ha mindkét kérdésre igen a válasz, akkor nekem szinte semmiben nem volt igazam. A tények azonban mellettem érveltek.

1945 után a magyar közvélemény alakításában még olyan erős volt a régi úri világ és a klérus befolyásolása, olyan gyengék a következetes reformokat követelő erők, hogy nem lehetett volna a durva szovjet nyomás nélkül demokratizálódásra számítani.

A szovjet szuronyokra támaszkodó demokratizálódásunk

A földreform ismét csak részben számolta volna fel a nagybirtok-rendszert. Még a katolikus klérus sem látta be, hogy az egyházak nagybirtokai felett eljárt az idő, hogy Nyugaton már sehol nem volt az egyházak kezében jelentős földbirtok. A belső közép-jobb politikai főlény nem akarta felszámolni a falvakban jellemző nagy birtokkülönbségeket sem. A falu kíváncsian demokratizálásához az kellett, hogy mindenki kapjon földet, akkor is, ha ezzel az életképtelen kisbirtokok százezrei jönnek létre. Számomra az volt a választóvíz a szövetséges és az ellenfél között, hogyan állt valaki a földreformhoz. **A Szovjetunió óriási szolgálatot tett a magyar népnek azzal, hogy a következetes földreformot segítette.**

A földreform mellett a másik történelmi tett a munkás és paraszt fiatalok egyetemekre vitele volt. Csak botránkozni tudok azokon a történészeken, akik egy-egy pártkongresszust történelmi jelentőségűnek tartanak, ugyanakkor nem tekintik annak az alsóbb néprétegekből felkerült diplomások százezreit. A magyarság itt töltött 1100 évéből 1050 éven keresztül **a társadalmi és gazdasági érvényesülés 99 százalékban attól függött, ki milyen családban született.** Ezt a szocializmus első húsz évében megfordították. Hátránnyá vált a jobb családból való származás. Ez a megkülönböztetés sérti az alapvető emberi erkölcsöt. Ezért nem tudtam volna alkalmazni. De ez ellen azok ágáltak, akik a megelőző 1050 éven a kisebbség oldaláról gyakorolták ugyanezt az erkölcstelenséget.

Az egyházak, mindenekelőtt a katolikus egyház azon az alapon ragaszkodott a birtokaihoz, hogy ebből tartott fent 3000 iskolát. Az iskolafenntartás nem egyházi feladat. Különösen nem egy olyan országban, ahol az egyház a társadalmi haladás fő fékezője. Az egyház és az állam kettéválasztása sem sikerült volna szovjet nyomás nélkül. Holott minden nyugati demokráciában ez régen megtörtént. Még ma is sok felekezet az egyházak politikai és oktatási szerepének a visszaállításán munkálkodik.

A kollektivizálással nemcsak embertelensége miatt nem értettem egyet, hanem felismertem parasztellenes indítékát is. Marxot követve a marxisták a parasztban a legmakacsabb politikai ellenfelüket látták. A birtokkal rendelkező, tehát ha szegény is, de gazdaságilag autonóm parasztot ugyanis nem lehetett a zsarnokság tervei szerint irányítani. **Azt csak a rendszerváltás után ismertem fel, hogy a parasztok megsemmisítését célzó kollektivizálás, mint annyi más szocialista reform, fordítva sült el.** Jó tíz év után a kollektivizálás előre nem sejtett pozitív elemei váltak nyilvánvalóvá:

A biztos fix melletti vállalkozás falun

Megvalósult gyermekkorom falvaink régi vágya: a létminimumot jelentő biztos fix mellé mindenki igyekezetének, ügyességének megfelelően kereshetett hozzá. Akkor a falvakban a bakter, a harangozó, a postás volt az irigylésre méltó, mert nyugdíjas állása volt. Aki falun élt, tudja, hogy a kisparaszti lét tele volt létbizonytalansággal. Soha nem lehetett tudni, hogy mikor lesz szárazság, mikor árvíz vagy jégeső, mikor jönnek a sáskák vagy az egerek, mikor jön a jószágra vész, mikor viszi el egy tőzsdei manipuláció a várható árak nagyobbik felét.

Sokan azt hiszik, hogy az emberek egyetlen nyomora a javakban való szegénység, pedig az elmaradottság számos kísérő jelensége még az anyagi szegénységnél is súlyosabb. Már korábban említettem a jövőtől való félelmet. Például nem tudatosul még a társadalomtudósokban sem a halálfélelem visszaszorítása. (A művészetek a tanúi, hogy a középkoron át az emberekben mennyire uralkodott a haláltól való félelem.) Még gyermekkorom világában is szinte tehetetlenül állt a nép a járványok, a lázas betegségek előtt. Márpedig az anyák inkább éheztek és nélkülöztek volna, minthogy a gyermekeik életéért állandóan aggódniuk kelljen. **A létbiztonság az egyik legalapvetőbb emberi igény. A szocialista rendszerek ezen a téren sokkal többet nyújtottak, mint a jelenlegi liberális piacgazdaság.** Aki ezt nem érzi át, az értetlenül áll az előtt, hogy a volt szocialista országokban a demokratikus választásokon miért szerepelnek olyan jól az utódpartok. **Azt, hogy mit jelent az emberek számára a biztonság-érzet, a liberális politika és a közgazdaságtan teljesen figyelmen kívül hagyja.**

Polgárosodás alulról

Az elmúlt szocialista évtizedek legnagyobb hatású történelmi eseményének az alulról megindult polgárosodást tartom. A magyar társadalom semmiféle diplomácia sikerrel nem ér el annyit a nyugatosodásunkban, mint amit elértünk azzal, hogy a lakosság nagyobb fele belekóstolt a vállalkozásba. Ilyen vállalkozói kaland volt a bevásárló-turizmus is. Itt most egy másik elhallgatott jelenségre mutatok rá, ami jól illusztrálja, hogy a társadalom szakértői, politikusai mennyire nem arra figyelnek, ami fontos.

A szocialista merevség oldódásának egyik jele volt a nyugati turizmus fokozatos liberalizálása. Ezt a lakosság elsősorban bevásárlásokra hasznosította. Azt vásárolták meg Nyugaton, ami itt nem volt elérhető. Ennek a sajtóban leginkább feltűnő példája volt a mélyhűtők behozatala. A politikusok, a közgazdászok és a sajtó botrányozott azon, hogy a „buta nép hűtőszekrényt vásárol”. Arról alig esett szó, hogy a sokkal butább kormányzat exportálja a hűtőszekrényeket, amikor az itthoni igények nincsenek kielégítve.

Azóta kiderült, hogy az a tény, hogy szinte minden kertes házban, vagy kerttel rendelkező lakónak, de nemcsak azoknak, van hűtőszekrénye, történelmi szempontból is jelentős változásokat hozott. Egészségesebb lett a táplálkozás. Az ország érintett kétharmada több nyers gyümölcsöt, zöldséget, húst fogyaszt. **A rendelkezésre álló jövedelemből jobb és olcsóbb táplálkozás biztosítható.** Akkor lehet levágni a ház körül tartott állatokat, amikor az gazdaságos. Akkor lehet bevásárolni számos romlandó élelmiszert, amikor az olcsóbb, leárazott. **A nők jobban tudnak gazdálkodni az idejükkel.** Meg tudják menteni az egyébként romlandó ételmaradékot.

Mindent egybevetve **a hűtőszekrények a lakosság részéről olyan hatékony beruházásnak bizonyultak, amihez hasonlót a tervgazdálkodás nem mutathatott fel.** Nemcsak háztartási kiadásokat takarított meg, hanem időt és egészséget is. Az, hogy ezt a kiemelkedően hasznos beruházási tárgyat a lakosságnak drágán, devizából és külföldön kellett megvennie, az akkori kormányzat szégyene. Tudom, sok történész botrányozik azon, hogy egy történelmi tárgyú

könyvben ilyen „kicsiséggel”, mint a hűtőszekrény, foglalkozom. Botránkozásuknak a tudatlanságuk az oka. Az egyszerű emberek mindennapi világától távol, levéltárakban, múzeumokban élnek, ritkán fordulnak meg a falvak és a városi konyhák világában, pedig ott is történelmi jelentőségű események zajlanak. **A hűtőgépnek azonban mind a világ, mint Közép-Kelet-Európa történelmének e századi alakulásában nagyon nagy jelentősége van.**

Térségünkre addig volt gazdasági szüksége Nyugat-Európának, amíg nem oldódott meg a romlandó áruk nagy távolságokról, akár az egyenlítőn keresztül történő szállíthatósága, vagyis amíg meg nem jelent a hűtőgép. Térségünkről akkor fordult el a Nyugat világ gazdasági, és ezért világpolitikai figyelme, amikor már lehetett az óceánok túlsó partjairól is hozni a romlandó élelmiszereket, vagyis akkor, amikor megoldódott a hajó- és vagonrakományok hűtése. **A hűtőgépek megjelenése hozta a közép-kelet-európai térség mezőgazdaságát, ezzel egész gazdaságát és társadalmát válságba.** Nem túlzás azt állítani, hogy Európa félperifériáin a kommunizmus és a fasizmus térhódítása, vagy a Jaltai Szerződésben a térség feladása talán mindennél inkább a hűtési technikák alkalmazásának a következménye. Az ilyen összefüggéseket kellene a történészeknek megtanulni, felismerni, feltárni, és magát a klasszikus értelemben vett politikatörténetet csak ezek mellett kezelni.

A családi és hétvégi házak történelmi jelentősége

A másik, általam történelminek tartott esemény a 70-es években megindult **családi és hétvégi házak sajáterős építése.** Ez a népmozgalom is, mint annyi pozitív kormányzati változás, annak köszönheti megszületését, hogy elfogyott a kormányzat pénze arra, hogy házgyári lakótelep-építési mániáját folytathassa.

Azt a tényt, hogy **a tervgazdálkodás szükségszerűen a szakbarbárok uralmát jelenti,** mindennél jobban a házgyárak létesítésének az a sokszintes házakból álló, óriás lakótelepek építésének ténye jellemzi a legjobban. A tervkészítő bürokraták előbb Moszkvában, aztán tőlük átvéve itt is azt állapították meg, hogy a lakótelkekkel takarékoskodni kell, mert azok a mezőgazdaságtól foglalnak el termőterületet. Ennek érdekében sokszintes házakat kell építeni. Mivel az építőiparban nem tudott a bürokrácia megfelelő munkafegyelmet és minőséget biztosítani, úgy gondolták, a házakat is gyárakban kell előállítani, a helyszínen csak az összeszerelésük történjen.

A tervgazdálkodó szakbarbárok, mint a közgazdászok többsége, az embert tárgyként kezeli, nem veszi tudomásul, hogy **az ember milyensége mennyire függ attól is, hogyan, hol és milyen körülmények között lakik.** A bürokraták számára az a jobb lakás, amit olcsóbban lehet előállítani. Az, hogy az ilyen házgyári olcsó lakás nagyon drága lesz később a társadalomnak, mert ezekben romlik a lakók erkölce, az egészségi állapota, nő a bűnözés, a halálozás, csökken a népszaporulat stb., kívül állt a házépítő bürokraták szervezeti sémájában meghatározott hatáskörén.

Tegyük hozzá, a lakáskérdés lakótelepi úton történő megoldása nem bolsevik találmány, ezt a hibát a nyugati baloldali mozgalmak is elkövették. Legfeljebb nem hajtották annyira túl, és előbb rádöbrentek a hibáira.

Amit a tervgazdák nem tudtak, azt tudta a lakosság. Ők tudták, hogy a lakótelepi lakásnál sokkal többet ér a kertes családi ház. Talán sokan nem is fogalmazták meg maguknak miért, csak érezték. **De a tömegek ösztöne sokkal csalihatatlanabb, mint a szakbarbárok okossága.** Azt, hogy a lakótelepi építkezési mánia nem jó megoldás, a szocialista táborban először és leginkább a magyar nép ismerte fel. Minden szabadidejét hajlandó volt feláldozni azért, hogy családi háza legyen. Megszervezte a rokonok, barátok összefogását. A 80-as években évente

közel 50 ezer családi ház épült saját kivitelezésben. Ennek a kollektívát szervező ereje, politechnikai és szakmunkásképző hatása már az építkezések alatt megmutatkozott. Sok értelmiségi akkor tanulta meg számos szakmunka elvégzését, és az ilyen végző munkások megbecsülését, amikor maga is házépítésre kényszerült.

Történelmünk nagy fordulói az elmúlt ötven évben

Ha történelmünkben az elmúlt ötven esztendő nagy fordulóit meg kell neveznem, akkor hármat emelnék ki:

- **1945. A régi rendszer szétesése, a földreform és a népi származású értelmiség elindulása.**

- **1956. A magyar nép önérzetének és nemzetközi felértékelődése a Forradalomban.**

- **1980-as évek. Az alulról jövő polgárosodás tömeges megindulása.** Ennek eszközei: a maszekosodás, a másodállások, a kormányzattól történő gazdasági függetlenedés, a családi házépítés és a hűtőszekrények elterjedése voltak.

Ezekhez képest **a rendszerváltás nem jelentett történelmi cezúrát**, mert az ország tényleges függősége nem szűnt meg, csak a Moszkvától való függést a Nyugattól való függés váltotta fel. Amíg a végén már a Moszkvától függés inkább csak jogi és katonai, mint gazdasági volt, addig **a Nyugatnak egyre inkább gazdasági gyarmata lettünk.** Amíg Moszkva nem értett a függőségünkkel való visszaéléshez, addig a nyugati pénzvillám ma, és a belátható jövőben ezt profi módon használja ki. **A rendszerváltás óta csökkent a lakosság nagyobb felének az életszínvonala.** Azóta gazdasági téren jobban elmaradunk a nyugati országoktól, mint történelmünk során valaha. Ez a lemaradás, ha a jelenlegi liberális gazdaságpolitikát folytatjuk, a belátható jövőben fokozódni fog.

A lakosság nagyobb fele elvesztette a 80-as években élvezett létbiztonságát. Ez a fő oka annak, hogy a megelőző rendszer egyre jobban felértékelődik. **Az ország termelővagyonának jelentős hányadát potom pénzért eladtuk a külföldieknek.** Ennek a gazdasági következményeit még évtizedek múlva is nyögnünk kell. Ezért nem tartom a rendszerváltást pozitív történelmi cezúrának. Annak én élvezem ugyan a hasznát, ez a könyv is csak azért jelenhet meg, de a magyar nép, ki tudja meddig, kárát vallja.

A török és a szovjet megszállás történelmi párhuzamai

Nekünk magyaroknak érdekes a történelmi párhuzam, amit a falvak életében a török és a szovjet megszállás jelentett. A **török megszállók** elzavarták a földesurakat és a főpapokat azért, hogy a falvak népe vezetés nélkül maradjon, jobban ki legyen szolgáltatva az elnyomó külső hatalomnak. Azzal pedig, hogy a jobbágyság egyéni adóztatását felváltották a faluközösség együttes adóztatásával, lényegében egy középkori kollektivizálást hajtottak végre.

A török megszállók céljait szolgáló intézkedések azonban éppen fordítva sülték el. A népet sanyargató földesurak hatalma megszűnt, a falusi közösség a maga gazdája lett. Az erőszakkal kialakított, adózó faluközösségekben megszűnt minden vagyoni ellentét. Korábban az egyik jobbágycsalád azt akarta, hogy a másik teljesítsen többet az elnyomó földesúr felé, most összefogtak, hogy együtt fizessenek minél kevesebb adót. Az egész falu egységben lett cinkos a megszállók kijátszásában. Hamar megtanulták azt is, hogy nekik nem a szultánhoz, hanem a helyi hatalmat képviselő szpáhihoz kell igazodni, azt kell korrumpálni.

A **szovjet megszállás** viszonyai között a moszkovita porta elzavartatta a korábbi urakat, és felszámolta a falvakban a klérusok hatalmát. A parasztokat megfosztotta tulajdonuktól. Mindezt annak érdekében tette, hogy ne tudjanak ellenállni. Más korban és más nemzetközi viszonyok között történt lényegében ugyanaz, mint a török megszállás alatt. A falvakban megszűntek a korábbi vagyoni, felekezeti és nemzetiségi ellentétek. A lakosság egésze egységbe szerveződött az elnyomó külső hatalommal szemben. Maguk választottak maguknak vezetőket. Összefogtak annak érdekében, hogy minél kevesebbet vihessenek el a megszállók és azok helyi csatlósai.

A **párhuzamra teszi fel a koronát**, hogy a kollektivizálás kijátszása éppen a Duna-Tisza között volt mindig a legjellemzőbb. A maszek világ ott virágzott a legjobban, ahol a török uralom a legszervezettebb volt. A nyári hadjáratokra Kis-Ázsiából felvonuló török hadseregeknek a Budára vezető, viszonylag száraz pusztai, alföldi terep megszállva tartása volt a legfontosabb.

Ahogy a török megszállás teremtette meg az alföldi falvak bizonyos polgárosodási feltételeit, úgy vált a magyar falvak társadalmi felemelkedésének alapjává a megsemmisítését célzó sztálinista kollektivizálás. A falvaink ugyan ez esetben sem úgy polgárosodtak, ahogyan a jólétben élő, évszázados folyamat eredményeként kialakult nyugat-európai falvak, de éppen ezért sok tekintetben azoknál előbbre álló falusi társadalom alakulhatott ki. Nálunk mára a falvakban kisebb a konzervativizmus, a vagyoni megkülönböztetés, nagyobb a társadalmi egyenlőség és mobilitás, mint Nyugat-Európában.

Történelmi párhuzam a németalföldi polgárosodással

Külön kell szólni arról, ahogyan **a magyar falvakban igen széles társadalmi bázison gazdasági tekintetben is megindult tömeges polgárosodásnak is kínálkozik egy történelmi párhuzama.**

Amikor a balti térségből tengeren érkező gabona válságos helyzetbe hozta a németalföldi feudális mezőgazdaságot, a jobbágyság már nem volt képesek csak a mezőgazdaságból megélni. Ezért mind ők, mind a földesurak örömmel fogadták, hogy a városi polgárok megrendelésekkel látják el a jobbágyság háziiparát, mindenekelőtt a textilfeldolgozását. Ez azt jelentette, hogy csökkent a jobbágyság függősége a feudális földesurakkal szemben, egyre inkább a városi polgárság sorsától függött a sorsuk. Ezért a városi polgárságot tekintették mintaképnek, annak a szervezeti felépítését akarták a maguk helyi világában is átültetni.

Ennek, a mai szóval másodgazdaságnak, jellemzővé válásának köszönhető, hogy a lakosság nagy többségében polgárosodási ambíciók születhettek. Ez a cél viszonylag sokuk számára elérhetővé is vált. A németalföldi polgárosodás azért jelentett a klasszikus polgárosodási úttal szemben minőségi különbséget, mert az utóbbi csak viszonylag szűk városi réteget, a feudális viszonyok között kialakult előjogaira féltékenyen vigyázó céhiparosokat érintette. Ezzel szemben **a másodgazdaságon alapuló polgárosodás a korábbi életformájuktól szabadulni igyekvő széles paraszti rétegeket vont be a polgárosodásba. Ez azt jelentette, hogy tízszer, esetleg százszor szélesebb társadalmi rétegben vált jellemzővé a polgárosodási ambíció.**

Ugyanez játszódott le nálunk az 1970-es évek után. A mezőgazdasági nagyüzem képtelen volt már a falusi lakosság jövedelmi elvárásainak eleget tenni. Ezért megengedték nekik a másodgazdaságot. Ennek széles elterjedése azonban alapvetően megváltoztatja a falusi lakosság tudatát, mert nagyon széles rétegekben ébred fel a polgárosodás vágya.

Amíg a jelenszázeadi klasszikus polgárosodás legfeljebb a lakosság tizedét érinti, a másodgazdaság átformálja a lakosság nagyobbik felének tudatát. Minél jobban versenyképtelenné vált a nagyüzemi szocialista gazdaság, annál szélesebb területen engedte meg a hatalom a másodgazdálkodást. Ezzel egyre szélesebb frontot nyitott a saját alapjait veszélyeztető társadalmi erők kibontakozása előtt. Ahogy nőtt a másodgazdaság, úgy csökkent a lakosság jelentős hányadának függősége a munkaadóktól, vagyis a fix jövedelmet biztosító hatalomtól.

Két gyorsfénykép: Rajk László és Kádár János

Rajk Lászlót akkor is meggyőződéses sztálinistának tartottam, tehát a perben az ártatlanságát egy percig nem kérdőjeleztem meg. Ennek ellenére nem éreztem, hogy vele szemben valami nagy igazságtalanság történt, hiszen ő is egyik törtetője volt a sztálinista erőszakmódszerek alkalmazásának. Nem erkölcsileg mondtam felette ítéletet, hiszen ő vakon hitt abban, amit csinált, tehát egy becsstelen rendszernek, az én fogalmaim szerint, becsületes mártírja volt. Rákosiékkal szemben az ő pártján voltam. A kivégzéseket még a háborús bűnösök esetében sem fogadom el. Mégis, az egész pert úgy tekintettem, mint a sztálinisták belső ügyét. Rajk László azonban nagyon fontos mártír lett, és kivégzésének óriási szerepe volt abban, hogy korábbi sztálinisták közül olyan sokan vállalták az '56-os forradalom előkészítését. Rajk és társai kivégzése nélkül aligha lett volna '56, illetve az 50-es évek történelme jelentősen másként alakult volna.

Rajk főbűnének tartják, hogy a választásokon a kommunisták számára az ő irányítása alatt kék cédulákat osztogattak, azaz választási csalást szervezett. Én azt a választást Baranya-megyében úgy éltem át, hogy láthattam a csalást, és felmérhettem annak a méreteit. Szerintem a megyében legfeljebb ezer ilyen szavazat volt. Másutt, főleg Budapesten lehetett ennek a sokszorososa is. A választási eredményeket, és főleg a történelem további menetét azonban ez a csalás nem érintette. A mi sorsunk Jaltában, és nem a választásokon dőlt el. Mi lett volna másként, ha a kommunisták esetleg tíz százalékkal kevesebb szavazatot kaptak volna, vagyis egy tizeddel gyengébben szerepelnek? Baranyában sokszorta nagyobb volt Mindszentyék választási beavatkozása, mint a kommunistáké. (Rajk is, Mindszenty is vakon hitt a maga igazában.) Így volt ez országosan is. De még egyszer hangsúlyozom, hogy egyetlen, a Szovjetunió érdekövezetébe sorolt országban nem játszott tartós és jelentős szerepet az első két választás eredménye.

Akkor még alig mértem fel viszont Rajk László történelmi szerepét abban, hogy a paraszti és munkás fiatalok ezreit segítette a népi kollégiumokba, hogy szinte minden eszközt megragadott annak érdekében, hogy a régi, főleg dzsentri és kispolgári származású értelmiséget a népiekkel cserélje fel. Ez pedig olyan történelmi érdem, amit a történészeknek még évszázados mértékkel mérve sem volna szabad figyelmen kívül hagyniuk.

A háború vége és a rendszerváltás között négy nagy történelmi esemény történt: föld-reform, a népi kollégiumok, az '56-os forradalom, és a 80-as évek alulról történő polgárosodása. Ebből a négyből háromban Rajk Lászlónak fontos és egyértelműen pozitív szerepe volt. Sokszor a kommunisták antidemokratikus módszerei is kellettek ahhoz, hogy a föld-reformot következetesen végre lehessen hajtani. (Csak megjegyzem, hogy Mindszentynek, akit ma szentté akarnak avatni, kártékony szerepe volt.) Ezekhez képest, hogy csalásokat szervezett egy választáson, vagy, hogy maga is a vezetők között volt részese a zsarnoki sztálinizmusnak, másodlagos. A sztálinizmus ugyanis nem azért volt embertelen Magyarországon, mert azok voltak a hatalmon, akik voltak, hanem azért, mert csak vakbuzgó sztálinisták lehettek hatalmon. Más szocialista országokban, mások vezetése alatt sem volt másként. Sem a választások, sem a sztálinisták egymással való leszámolása nem hatott a későbbi magyar történelem

alakulására. Rajk is kaphatott volna olyan feladatot Sztálintól, hogy számolja fel a négyek bandáját. Akkor Rákosi lett volna a mártír?

Kádár János esetében is túlhangsúlyozzák 1956-os árulását. Ma már látni kellene, hogy ugyan a forradalom elárulása, idegen hatalom fegyveres beavatkozásáért való felelősség átvállalása megbocsáthatatlan bűn, még inkább az a forradalom hőseinek kivégeztetése. De Kádár Jánosnak ezzel nem merült ki a történelmi szerepe. Kádárnak tehát nem lehet megbocsátást adni erkölcsi tekintetben. A történelem azonban nem a szereplők erkölcsi magatartása alapján ítél. Mit fog mondani az utókor történésze Kádár Jánosról?

1956 november elején az orosz beavatkozást és a forradalom fegyveres leverését senki sem lett volna képes megakadályozni. A nyugati hatalmakra nem mi, hanem a szovjet vezetés számíthatott. Ebben a helyzetben a nemzet érdeke az volt, hogy a forradalmat elárulók közül az legyen a szovjetek embere, aki a legkevésbé sztálinista a sztálinisták között. Akik szóba jöhettek, azok közül messze Kádár János volt a legjobb megoldás. Ezt a sztálinisták, az igazi ellenforradalmárok sokkal jobban tudták, mint a mai történelemmagyarázók. Kádárral szemben nemcsak a szovjet vezetés, de az őket kiszolgáló hazai politikai erők nagy többsége is teljesen bizalmatlan volt. Kádárnak évekre és politikai tehetségére volt szüksége ahhoz, hogy mind Moszkvában, mind a hazai káderei között elfogadtassa magát. Ebben zseniális volt, hiszen végül a kommunisták közül jóformán senki sem kérdőjelezte meg a hatalmát. Még az a közvélemény is elfogadta, amelynek a 95 százaléka '56 után megvetette.

A 80-as években Kádár János vezetése alatt 1956 minden eredeti célja megvalósult. Még a történészek sem veszik tudomásul, hogy 1956-89 között nem azok a lehetőségek voltak, ami 1989 óta vannak. Az '56-ot előkészítők nem demokratikus kapitalizmust, hanem emberarcú szocializmust akartak. De ennél többet akkor nemcsak a Szovjetunió nem fogadott el, de a nyugati hatalmak sem. Az ő számukra ugyanis az lett volna a tragikus, ha a szovjet rendszer demokratizálódik, ezáltal elfogadhatóbbá válik nemcsak a hazai, de a nyugati értelmiség számára is, ugyanakkor a belső erőforrásai lényegesen jobban hasznosulnak. Kádár vezetése alatt a 80-as években nemcsak a legvidámabb, hanem a legdemokratikusabb és főleg a legszorgalmasabb barakk lettünk. 1956-ban is ez akartunk lenni, de akkor még ennél többre a legcsekélyebb nemzetközi esélyünk sem volt.

Azt, hogy a 80-as években az európai civilizáción belül, vagyis a Jóreménység-foka és Kamcsatka között mi voltunk a legtöbbet dolgozó nép, ma tudatosan elhallgatják, mert akkor 1,5 millióval többen dolgoztak mint jelenleg. Akkor többet dolgoztak a hétvégeken és a munkaidő után. Nem a munkaviszonyban volt magas a munkaintenzitás, hanem azon kívül. **Csak a jövő fogja bebizonyítani, hogy a viszonylag szabadabb politikai légkörű, és szorgalmas szocializmus, vagy a polgári demokrácia és annak túlzott liberalizmusa a társadalmi és a gazdasági utolérés eredményesebb útja.** A távol-keleti népek sikerei és az európai volt szocialista országok kudarcai egyelőre azt bizonyítják, hogy nem az általunk választott, illetve ránk kényszerített politikai és gazdasági módszerek a célravezetőbbek.

Európában és Dél-Amerikában a gazdasági érdekek rovására is a liberális demokráciát tekintik elsődlegesnek, a Távol-Keleten ezzel szemben mind a tőkés, mind a szocialista országok a fordított súlyozási és időrendi sorrendre esküsznek. A liberális gazdaságpolitika egyelőre mindenütt lemaradást, az antiliberális, ha a gazdaságra nem ül rá a politika, és a piac megfelelő mértékben korlátozott szerepet kap, viharos növekedést hozott.

Kádár János legnagyobb történelmi érdeme azonban az, hogy politikai érzelmei és nézete ellenére **eltúrta a másodgazdaságok kivirágzását.** Belátta, hogy az igényes magyar embereknek nem elég az, amit az ő rendszere adhat, azok szívesen dolgoznak többet, ha értelmét látják.

Ezzel olyan széles alapokon tette lehetővé a polgárosodási ambíciók kibontakozását, a vállalkozási képességek felmérését és tapasztalatok gyűjtését, ami világviszonylatban egyedülálló. Nem volt még olyan társadalom a világon, ahol a lakosság mintegy fele nemcsak munkavállaló volt, hanem vállalkozó is. Márpedig nincs a polgárosodásnak járhatóbb útja annál, amit a munkaviszony melletti vállalkozás jelent. **Lehet, hogy mi mutattunk a világon először példát arra, hogy a jövő társadalmában a lakosság egyre nagyobb hányada több forrásból növeli jövedelmét.**

Azt a lakosság többsége már évek óta világosan látja, hogy számára nem a 90-es, hanem a 80-as évek voltak a kedvezőbbek. Ideje volna, hogy erre a politikusok is rádöbbenjenek, különben nemcsak a közvéleménytől, hanem az utókortól is szegénységi bizonyítványt fognak kapni. Talán ennyi is elég ahhoz, hogy rámutassak, bizony a közelmúlt történetét át kell értékelni, hiba, ha csak a fekete oldalát látatjuk. A nép ugyanis nem színvak.

Jelentéktelen jelentős emberek

1945 óta kevés olyan minisztert ismerek, aki jelentős tudott maradni akkor is, amikor már nem volt hatalma, vagy akitől el lehetne várni, hogy kikerülve a hatalomból, utána intellektuális súlyt szerez magának. A rendszerváltás óta pedig egyről sem tudok. Abban, hogy kisembereknek van nagy hatalma, máris felzárkóztunk a Nyugathoz. Ötven éve figyelem a nyugati politikát, és azt látom, hogy a hatalom birtokosai között a jelentős egyéniség, vagyis olyan, aki akkor is jelentős volna, ha már nem játszana fontosnak tartott politikai szerepet, ritka, mint a fehér holló.

A század közepe óta Churchill volt az egyetlen olyan fontos politikai szerepet játszó értelmiségi, aki nem lógott volna ki egy olyan társaságból, amelyet az értelmiségi elit számára szerveztek. Jelentős egyéniség volt ugyan Adenauer és De Gaulle is, de azért a saját nemzetén belül egyik se került volna az értelmiségi elit első száza közé. Értelmiségnek számítható volt még Schmidt, a német kancellár, ha nem is a csúcson, de ő sem soká maradhatott.

Igazi értelmiségiek a kommunista forradalom során kerültek hatalomra Oroszországban. A Népbiztosok Tanácsát a történelem során hatalomra került leginkább értelmiségi kollektívának tartom. Ötven évvel később az ő hatalmuk utódjai alkották a század legbutább kollektíváját. A kommunista forradalom során Kínában is az értelmiségi elit ragadta meg a hatalmat. Ennek maradványát jelenti még mindig a jelenlegi vezetés, illetve már szinte csak az elsőként tisztelt vezető. Ott a bürokrata közepszerűség azért nem került még negyven év után sem hatalomra, mert a kínai kultúra évezredek óta elitizmust jelent.

Az orosz és a kínai forradalom fél évszázados története fényesen bizonyítja a sztyeppeli legeltető állattenyésztésen, illetve az öntözésen alapuló kultúra közötti alapvető különbséget. A sztyeppén a rövid életű, egyszemélyi zsarnokok korlátlan uralma, az öntözéses kultúrákban a stabilitás és a képzettséggel járó hatalom tisztelete volt a jellemző. Ez a különbség a két kommunista rendszer eltérő történetének fő meghatározója. Ehhez járult az, hogy az orosz sztyeppe a modern Nyugat-Európa szomszédságában, annak hatása alatt áll, Kínának pedig a viharosan fejlődő Japán és a kis tigrisek mutattak vonzó példát. Ezért a válságba jutott Szovjetunió gyorsan szétesett, ezt követően pedig a természetével ellentétes nyugati liberalizmust akarja bevezetni. Ezzel szemben Kína számára a diktatúra tartósnak és lassan, elsősorban a gazdaság terén felpuhulónak bizonyult, a nyugati politikai módszerek másolása pedig fel sem vetődött.

A világ két legnagyobb etnikumának hasonló vágányon induló és egészen eltérő útra tért történelme elsősorban a két kultúra közötti alapvető különbséggel magyarázható. A kínai etnikum minden tekintetben a világon a legnagyobb. Az oroszsal nagyságban csak az észak-amerikai vetekedhetne a második helyért, de az utóbbi még nem igazi etnikum, nincsenek az oroszéhoz hasonló sok évszázados, helyi gyökerei. Az utóbbi inkább előny, mint hátrány, de mindkettejüknek meghatározó adottsága.

Sem a történészek, sem a politikusok nem ismerték fel a jelentőségét annak, hogy egy nép az eredeti történelmi környezetében él. Az ilyen sok évszázados környezetben élő népek körében a nemzeti ellentétek még e század végén is minden másnál erősebbek. Egymásban, a rokonban, a szomszédban látják a legnagyobb ellenségüket. Ugyanezek az etnikumok új környezetben rokonoknak érzik magukat. A népek új, történelmileg gyökértelen környezetének nagy példája az Egyesült Államok. Ott azok a népek, amelyek hazájukban egymást kiirtandó ellenségnek látják, új hazájukban békésen, sőt rokonként élnek egymás mellett. A szerbek, horvátok és a bosnyákok rokonoknak érzik egymást az Egyesült Államokban, esküdt ellenségeknek a Balkánon. Ennek tudomásulvétele nélkül nem érthetjük meg Jugoszlávia és a Szovjetunió szétesését. Azt, hogy a többnemzetiségű államok kora lejárt, előttem a 70-es években vált világossá. Sajnos ezt kevés nép tudja nehezebben elfogadni, mint a magyar, amelynek ezeréves történelme a többnemzetiségű lét volt.

Visszatérve a hatalom csúcsára kerülők szelekciójára, **mi okozza, hogy a modern demokráciákban a hatalom csúcsára kerülés kiválasztódása mindig és mindenütt legalább a középszintig kontraszelekció?** Ez a szelekció annál jellemzőbb, minél demokratikusabb egy társadalom. Rajtuk csak a kollektív vezetésű diktatúrák tesznek túl. Mivel a személyi diktatúrák nem ismernek szelekciót, ott előfordulhat, hogy értelmes ember lesz a diktátor, de ez is nagyon ritka.

A tapasztalat szerint nem tragédia, ha a demokráciákban a közepszerű karrieristák kezébe kerül a hatalom. Ezek ugyanis eddig kevesebb hibával irányították országuk sorsát, mint a fantáziadús okosak. Miért? Két okot látok. Egyrészt **a modern társadalom sokkal bonyolultabb és gyorsabban változó szervezet annál, hogy egyének okossága átláthatná. Sokkal hatékonyabb módszer a helyzet diktálta körülményekhez való folyamatos igazodás, mint a nagy távlati tervek megvalósulásának erőltetése.** Éppen az élenjáróknál megy a legritkább esetben arra a fejlődés, amerre várják. Az utolsó ötven évben még soha nem lehetett, akárcsak egy évtizedre, előre látni a jövőt. Az új tudományos ismeretek annyi új, előre nem látható helyzetet szülnek, annyi új lehetőséget tárnak fel, hogy a legokosabb tervek is romba dőlnek.

Másrészt a modern társadalmakat pártok irányítják. Márpedig a pártok vezetőit kompromisszumok alapján válogatják. Minden párton belül vannak frakciók, amelyek eleve ellene vannak az olyan személyek előtérbe állításának, akiktől félniük kell. A pártok vezetőinek kiválasztásánál két szempontot kell figyelem előtt tartani: **ne legyen annyira jelentéktelen, hogy a párt is annak látsszon, ugyanakkor ne legyen olyan nagy formátumú, aki mellett az apparátus súlya elvész.** Minél kisebb képességű egy vezetőjelölt, annál könnyebben elfogadható a frakciók és a jövőbeni vezetésben reménykedők számára. A kis képességű vezető esetében nem kell attól félni, hogy ki tudja szélesíteni hatalmi bázisát, és hosszú ideig uralhatja a vezetést. Ez a pártelit érdeke, márpedig ők szelektálják a vezetőket, nekik az az ideális vezető, akitől nem kell félni.

A demokráciák kontraszelekciója azért nem válik végletessé, mert a pártok közötti hatalmi harcban a jobb vezető, ha nem is a második vonal, hanem a párt számára előnyt jelent. Annak a pártnak a helyzete a következő választáson nem javul, amelyik vezetése a többi párt

vezetésénél is szürkébb, jelentéktelenebb egyénekből áll. Ez a felismerés vezet oda, hogy a viszonylag kisebb és újabb pártok vezetői között inkább lehet jelentős egyéniségeket találni, mint a tartósan hatalmon lévő pártok élén. A fejlett demokráciákban a hatalomra kerültek szelekcióját mégsem lehet rossznak tartani, hiszen az sokkal jobb, mint minden más szelekció, amit a történelem a stabilizált időszakokban eddig produkált.

Az örökölt hatalom, ami a konszolidált társadalmakat a történelem során jellemezte, nem ismert szelekciót. Az elsőszámú vezető átlagos képessége tehát átlagos volt. Alatta is bizonyos mértékű kontraszelekció érvényesült. Egyrészt a hatalmi elit szűk köréből kellett választani, másrészt minden személyes hatalom azzal jár, hogy **a hűség az első szempont a hatalomban való részesedés osztogatásakor**. Márpedig a hűség elsősorban az átlagosakat és még inkább az azok alattiakat jellemzi. **A szárnyaló fantáziájúak veszélyesek. Ezek nemcsak a hatalom birtokosa szempontjából voltak veszélyesek, hanem a társadalomra is.** A múlt társadalmi csak nagyon ritka esetben kívántak meg változtatást, a fő igény az eddig járt úton maradás volt.

Mindezt látva alapvető hibája volt a történelemtudománynak az a szemlélet, amelyik a királyok, az uralkodók személyes érdemeit, képességeit, cselekedeteit hangsúlyozta. Legfeljebb minden századik uralkodónak voltak kiemelkedő képességei, történelmet alakító cselekedetei. Még kevesebb volt az olyan, amelynek uralkodása tartós pozitív vagy negatív hatású maradt volna. Sokszor mondom, hogy **a szomszéd népek története alig tartalmaz azonos elemeket, a végeredmények azonban mindig nagyon hasonlóak.** Az izlandi, a norvég, svéd és a finn történelem nagyon különböző, a végeredmény mégis ugyanaz. Ebből azonban annak kell következnie, hogy **amit a történelem tanít, nem fontos a népek, országok sorsa szempontjából.** Ez vagy azt jelenti, hogy **a történelemtanítás nem azzal foglalkozik, ami fontos, vagy azt, hogy maga a történelem nem fontos.** Az egységes Olaszországnak az utóbbi 150 éve közös történelme, mégis az olaszok sorsa Rómától délre és északra alapvetően másként alakult. Amit a történelem tanít, attól alig függött és függ az olaszok sorsának alakulása.

A személyes diktatúrák esetében egészen más a hatalmi szelekció módja. Ott valóban szelekció van, de nem a szellemi képességek, hanem a hatalom megszerzési és megtartási képessége alapján. A diktátorokat ugyanis nem kollektívák választják, hanem azok akarata ellenére kerülnek hatalomra. Ehhez pedig az intellektuális igényesség a legkevésbé szükséges tulajdonság.

A demokráciák hatalmi elitje ugyan kontraszelekció során választódik ki, de ez a kontraszelekció nem végletes, és nem rossz. Nem végletes, mert az a kör, amiből a hatalmi elitet kiválasztják, eleve nem rossz. Nem nagyon intellektuális, de nem is primitív és ostoba. Ritka közöttük az olyan, aki az értelmiségi elit javához tartozna, és ezeket szinte soha nem is teszik az élre. **Az igaz, hogy a szóba jöhetőek közül nem a legjobbak kerülnek a csúcsra, de azért a csúcsra kerültek jelentősen a társadalmi átlag felett vannak.** Demokráciában nem fordulhat elő, hogy olyan ostobák vezessék az államot, amilyenekből Brezsnyev csapata állt.

A magyar vezetés színvonala a két háború között

Nem tartom magam a kor történészének, ezért csak nagy vonalakban vázolom fel a két háború közötti politikai vezetés minőségéről általam alkotott képet. A fő jellemzőnek azt tartom, ha magunk elé idézzük a névsort: Károlyi Mihály, Bethlen István, Gömbös Gyula, Bárdossy László és Szálasi Ferenc.

Károlyit akkor is befogadták minden értelmiségi társaságba, amikor már régen nem volt semmi tényleges hatalma, és ma is érdemes elolvasni politikai elemzéseit. **Bethlen István** ugyan nem írt politikai tanulmányokat, de az arisztokraták között az okosok közé számított. A tényleges hatalomból visszalépve is az urak legokosabb politikusa maradt. **Gömbös Gyula** már nem volt több annál, mint akik ma megfelelnek a politikai vezető szerepre. Átfogó politikai koncepciója azonban nem volt, nem látta, hogy politikája más irányba vezet, mint erősen nacionalista céljai. **Bárdossy Lászlónak** fogalma sem volt a világ politikai és gazdasági erőviszonyairól. Annak ellenére, hogy korábban londoni nagykövet volt, nem látta az angolszász hatalmak reális erejét. Oroszországot pedig antikommunista érzelmei alapján nevetségesen alulértékelt. Ő volt a legtöbb tartós kárt okozó politikusunk. Butaságáért több generációnak kell fizetnie. **Szálasi Ferenc** egyszerűen ostoba gonosztevő volt. Utána már nem sülyedhetett mélyebbre a magyar vezetés szintje. A szerény képességű, de jó szándékú **Horthy Miklóst** csak azért nem követhette a nála mind képesség, mind erkölcsi tekintetében sokkal gyengébb fia, mert a történelem közbeszólt.

Jó volna végre kimondani, hogy a két háború között Magyarországról nem azért alakult ki rossz kép a világban, mindennek előtt a nyugati demokráciákban, mert a cseh, a román, a szerb diplomácia okosan lejáratott bennünket, hanem azért, mert a mi vezetésünk sokkal primitívebb volt, a társadalmi berendezkedésünk pedig messzebb állt a nyugatéhoz mint az övék, annak ellenére, hogy a népünk műveltsége és civilizációja előbbre tartott a szerbekénél és a románokénál.

A magyar vezetés szellemi szintje 1945 óta

Az első kormány a háborút megelőzőknél, illetve alattinál lényegesen jobb volt. Számos régi képzett úr volt a miniszterek között. Ezeknek még volt stílusuk és nyelvismeretük. A félf feudális urak Európa keleti felének minden országában viszonylag magas szintet képviseltek. Az orosz, a román, de magyar politikai, diplomáciai elit sok tekintetben jobb volt a nyugatinál is, de sokszorta jobb, mint a hazai átlag.

A korábban betiltott pártok vezetőit nem deformálta a hatalom, volt idejük stratégiai kérdésekkel foglalkozni. Az ellenzéki, még inkább a hatalomból kiszorított pártok vezetői mindig sokkal intellektuálisabbak voltak, mint az elmaradt országok hatalmi elitje. A hatalomból kirekesztett politikusok minősége mindig jobb volt, mint a hatalomban részesülőké. Ennek a kirekesztett értelmiségnek jellemző alakjai voltak Lukács György, Rudas László. Molnár Erik, Révai József, és számos tudományos munkát végző kommunista veterán. Az első kormányok minőségi elitjét elsősorban azok jelentették, akik korábban nem politikusok voltak, hanem politizáló humán értelmiségiek, elsősorban irodalmárok. Ezek jellemző képviselői a kisgazdák közül Bognár József és Ortutay Gyula, a parasztpártiak közül Erdei Ferenc, Keresztúry Dezső érdemelnek említést.

Az értelmiségi szerepvállalás a nagy politikai változással, forradalommal, háborúvesztéssel együtt járó jelenség. (Sajnos a rendszerváltás annyira békés volt, hogy ez is elmaradt.) Ebből a szempontból jelentős értelmiségi szerepvállalás jellemezte a '19-es forradalmat is. Annál kevésbé Horthyék ellenforradalmát. A hatalom első generációjában szereplő legjobb értelmiségiek közül számosan kihullottak a diktatúrák hatalmi szelekciójának a rostáján. Az ötvenes évek elejére már nagy többségben az ostobák voltak a csúcson, illetve annak közelében. Olyan szellemi törpék soha nem kerültek a miniszteri bársonyszékekbe, mint amikor Rákosi pozícióját még nem fenyegette veszély. **Itt jegyzem meg, hogy a legkülönbözőbb első embereink megegyeztek abban, hogy maguk mellé gondosan kiválogatott jelentéktelen embereket állítottak.** Ebben nemcsak Rákosi volt zseni, hanem Kádár, Antall és Horn egyaránt. Nem csak

a náluk okosabbakat nem tűrték meg, de még azokat sem, akiknek volt valamiféle politikai képességük.

Rákosi azért irtotta ki Rajkot, mert népszerűbb volt nála, jobban értett a fiatalok nyelvén. Azért tekintette Nagy Imrét politikai ellenségének, mert az képes volt politikai esszéket írni akkor is, ha ki volt szorítva a hatalomból. Kádár nem tűrte meg még Marosánt és Fockot sem. Az első nála sokkal jobb szónokként népszerűbb volt a munkások körében, a második olyan jó adminisztrátornak bizonyult, akinek volt tekintélye az államapparátusban. Antall mellett nem maradt olyan politikus, aki halála után folytatni tudta volna az ő politikai vonalát, meg tudta volna menteni politikájának a Demokrata Forumot. Az ő kormánya klasszisokkal gyengébb volt Németh Miklósnál, amelyik konszolidált viszonyok között toronymagasan a század legjobb kormánya volt. Abban számosan voltak olyanok, akik akkor is maradtak valakik, amikor már nem voltak miniszterek. (Elsősorban Glatzra és Kulcsárra gondolok.) A Horn-kormány pedig intellektuális tekintetben további színvonalcsökkenést jelent. A várományos miniszterek közül azok maradtak ki, akik emelték volna az alacsony színvonalat.

Nincs módom arra, hogy az elmúlt ötven év minisztereit sorba vegyem, ehhez nem elég az ismeretem, csak példákat ragadok ki.

Keresztúry Dezső nem maradhatott sokáig, pedig sokáig élt.

Erdei Ferenc sokáig, ha nem is folytonosan, maradt. Ezt annak köszönheti, hogy minden helyzetben megalkudott. Ez nálam nem jelent negatív ítéletet, holott ő velem szemben mindig felhozta a meg nem alkuvásom hibáját. Erdeit én nagy tudósnak és nagyon hasznos politikusnak tartom ma is. Számos esetben tanúja lehettem, amikor korlátai között segítette, mentette a népi írókat. Mindig és mindegyiküket szerette és tisztelte.

Veres Péter nem volt intellektuel, de nagy egyéniség volt. Ő akkor lehetett hadügyminiszter, amikor annak a hatalma elhanyagolható volt. Ezt a pozícióját elsősorban arra használta, hogy aratásra hazamehessenek a katonáknak segíteni.

Rácz Jenőt, mint az egyik első pénzügyminisztert is azok közé sorolom, akiktől élete végéig okos tanácsokat lehetett kapni. Neki jelentős érdemei voltak a forint megteremtésében.

Nagy Imrét a földreform miatt zártam a szívembe. Nem annyira a műveltsége, mint a becsületessége ragadott meg. Tőle nem tanultam agárpolitikai, még kevésbé gazdaságpolitikai téren, mégis ő hatott leginkább politikai viselkedésemre. A magyar kommunista értelmiséget az ő tisztessége állította a forradalom előkészítése szolgálatába, és ő lett a Jaltában megácsolt börtön hősei között nemzetközi síkon a legnagyobb. **Az ő sorsa mutatta meg, hogy a következő becsületesség és a jelentős hatalmi pozíció nem férnek össze.** Erre először Vas Zoltán figyelmeztetett: „Öreg, ha meg akarja mondani, amit igaznak, helyesnek tart, ne emelkedjen az osztályvezetőinél magasabb posztra, és ne szövetkezzen senkivel. Így talán megúszhatja.”

Lukács Györgyöt a nagy nemzetközi tudományos tekintélye és a szükségesnek érzett megalkuvásai segítették át a tisztogatásokon. Be kell vallanom, hogy én Lukács műveit soha nem tartottam olyan jelentősnek, ahogyan sokan itthon és külföldön beállították azt. Nekem minden tudományban, különösen a filozófiában és az esztétikában gyanús, ami nem közérthető és világos.

Kéthly Annában a szociáldemokrata Nagy Imrét láttam. Végtelenül szimpatikus volt. A becsülete azonban elfojtotta benne a réalpolitikust. Nem látta be, hogy a Nyugat elárult bennünket, arra még évtizedes távlatokban sem szabad számítanunk. Ezért jobban kellett volna keresnie a kommunistákkal való együttműködést.

Ma is **Nyers Rezsőt** tartom a kor leghasznosabb szociáldemokratájának. Ő végig a becsület és a politikai hatalom nagyon szűkre szabott mezsgyéjén táncolt.

Révai Józsefről eleinte jó véleményem volt. Okosságát soha nem vontam kétségbe. De először azzal vizsgáztattam le, ahogyan élt a hatalommal. Teljesen deformálta. Aztán végleg levizsgáztattam '57-ben azzal, hogy Kádárt a szocializmus árulójának tekintette akkor, amikor az ország nagy többsége Kádárban a forradalom elárulóját látta a szovjet bolsevikok felé. A forradalom leverése után Kádár János mellett elsősorban három politikusnak köszönhetjük azt, hogy Kádár János vezetése alatt a 80-as évekre a reformkommunisták '56 előtti céljai megvalósultak.

Kádár Jánost, az ország jó harminc éven keresztül vezetőjét a forradalom választotta ki. Az ország szerencséjére a szovjetek katonai erejére támaszkodó ellenforradalom a forradalom egyik híve számára adta meg a lehetőséget, hogy néhány évi szívós taktikázás után az ország előbb teljhatalmú, aztán a végén népszerű vezetője lehessen. Kádár kétségtelenül az '56-os forradalom egyik vezető egyénisége volt, a forradalmi erők baloldalához tartozott. Őt Nagy Imrétől egyetlen kérdésre adott válasz választotta el: **melyik ellenforradalomtól kell jobban félni, az úri világ restaurációjától, vagy a sztálinizmustól?**

Nagy Imre a sztálinista restaurációt tartotta a fő ellenségnek, Kádár az urak világát. A történelem Nagy Imrét emelte a nemzetközi szinten a legnagyobb magyar forradalmárok rangjára, pedig őt is börtönbe zárta volna a jobboldali erők elkerülhetetlen győzelme. Kádár Jánost árulónak tekintette a szabad világ és magyar nép óriási többsége. Nála egyértelműbben árulónak bélyegzett alakja a magyar történelemnek még Görgey sem volt. Amíg Görgey rehabilitációjához százötven évre volt szükség, Kádár harminc év múltán a legnépszerűbb magyar vezető lett.

Minél jobban nyilvánvalóvá válik az a tény, hogy az oroszok az Egyesült Államoktól szabad kezet kaptak abban, hogy a Jaltai Szerződésben a számukra biztosított beavatkozási jogukkal élhetnek, annál egyértelműbbé válik, hogy nem Nagy Imre, hanem Kádár János volt a reálpolitikus, azaz az elérhető célok jobb szolgálgója. A Kádár-Nagy szembeállítás is fényesen bizonyítja, hogy a hasznos vezető nem az, aki képzetesebb, műveltebb és erkölcsösebb, hanem az, aki ezekben csak jó közepszerű, de művésze a napi politikai harcokban való sakkozásnak. Kádár Jánosnak nem volt távlati koncepciója, csak sakkozott középfokon a napi ügyek között, mégis minden reálisan elképzelhető személlyel szemben ő jelentette a legjobb megoldást.

Nyers Rezsőt már említettem. Ő szervezte maga mögé a szocialista keretek között megengedhető liberális gazdasági mechanizmus és gazdaságpolitika híveit. A magyar szociáldemokrácia a rendszerváltás után nem követhetett el nagyobb, öngyilkosságot jelentő ostobaságot annál, hogy nem Nyers Rezsőre építkezett. Azt, hogy Horn hatalomra kerülése után félre állították, természetes következménye volt annak, hogy az MSZP megtagadta nemcsak a bolsevik, de még a szociáldemokrata múltját is. Nyers Rezső számomra a fiatalságom nyomdász munkásarisztokráciájának a mintaképe maradt. A kor követelményeihez azóta messzemenőn igazodók, de lényegében az ő utódai a mai nyugati szociáldemokrata pártok.

Fehér Lajos csak annyiban volt értelmiségi, amennyire a népi kollégiumi nemzedék az volt. Hogy a magyar mezőgazdaság kora legjobb szocialista mezőgazdasága lett, abban az ő érdemei a legjelentősebbek.

Aczél Györgynek volt a legjelentősebb és a legtartósabb szerepe. Nem az intellektuális képességei, hanem a politikai érzéke tette a kor egyik legjelentősebb politikusává. Ezt ma még sokan nem ismerik el, de én megtehetem, mert soha nem értettem vele egyet, soha nem tartoz-

tam táborához. A magyar kultúra érdekében ugyanis hervadhatatlan érdemei vannak. Ma kevés olyan antiszocialista, nacionalista értelmiségi van, akinek nem ő egyengette az útját.

A Németh-kormányról az értékelésemet még viszonylag frissen, újságcikkben írtam meg. Álljon itt az:

A Németh-kormány egy közgazdász szemével

Németh Miklósnak hálás lehet a jelenlegi kormány azért is, mert gazdasági téren elsősorban az jellemezte működését, hogy minél jobban megkönnyítse az utódjának munkáját. Végrehajtott egy sor olyan intézkedést, amely csökkentette népszerűségét, választási esélyeit. Nem is annyira a magáét, mint a pártjáét. Az ő személyes választási sikere azt bizonyítja, hogy a közvélemény megértette önzetlenségét. Ez is azt mutatja, hogy a televízió korában, amikor a lakosság szinte naponta szemtől szembe nézhet a miniszterelnökkel, a jó szándékot felismerik, a népszerűtlen intézkedéseket megbocsátják a személynek, de nem a kormánynak.

Miért hangsúlyozom a jó szándékot? Mert nem ismerek a történelemben másik példát arra, hogy egy, a választások utáni fennmaradását nem remélhető, a pártjának ellenzékbe szorulásával reálisan számoló kormányzat ennyire nem használta ki a népszerűségét növelő lehetőségeket, sőt vállalta a népszerűtlen intézkedések meghozatalát.

Abban minden bizonnyal megoszlanak a vélemények, hogy milyen szándékok húzódtak meg ezen „önzetlenség” mögött. Azt azonban nem lehet vitatni, hogy a jelenlegi kormányzat helyzete sokkal nehezebb lett volna, ha a Németh-kormány nem vállalja a nadrágszíz meghúzásának politikáját. Én azok közé tartozom, akik ezt az önzetlenséget az ország szempontjából nem is tartották helyesnek. Maradjunk azonban egyelőre a tényeknél.

Mind a kormányfő, mind a gazdasági kérdésben illetékes miniszterei maguk is meg voltak győződve arról, hogy a Világbank szakemberei az ország gazdasági érdekeinek megfelelő tanácsokat adnak, és a gazdasági egyensúlyának javítását csak a kereslet drasztikus korlátozásával és az infláció mértékének átmeneti növelésével lehet megállítani.

Ez a meggyőződés vezette a kormányzatot akkor, amikor a megszűnése előtt pár hónappal vállalta az élelmiszerárak felszabadítását, amikor drasztikus adminisztratív korlátokat állított a Szovjetunióval szembeni aktívum mérséklésére. Illusztrációnak talán elég ez a két intézkedés is. Mindkettőt nemcsak politikai, de gazdasági tekintetben alapvetően hibásnak tartottam és tartom ma is.

A mezőgazdasági árak felszabadítása kétségkívül kívánatos volt, de példa nélküli, hogy erre a sztálinista mezőgazdasági struktúra érintetlenül hagyása mellett kerüljön sor. A gyakorlatban járható sorrend szükségszerűen fordított. Előbb kell a mezőgazdaságot gyökeresen megreformálni, és csak ennek alapján kerülhet sor az árak felszabadítására. Ebben a tekintetben a kínai agrárreform indult a helyes úton. Felszámolta a nagyüzemi struktúrát, ezzel néhány év alatt megkésztette a mezőgazdaság nettó termelését. Ez már alapot adott volna az élelmiszerárak felszabadítására. Az már az ő tragédiájuk, hogy ettől megijedtek. Megijedtek, mert tudják, hogy egy kormányzat népszerűségének semmi sem árthat többet, mint az élelmiszerárak drasztikus emelése. A Németh-kormány hibája tehát nem az, hogy szabaddá tette az élelmiszerárakat, hanem az, hogy előtte nem tett semmit az agrárreform érdekében, sőt hallgatólagosan a nagyüzemek érdekvédelmét látta el. Nem nehéz megjósolnom, hogy a szocialista mezőgazdaság és a szabad élelmiszerárak egyidejűsége terén nem lesz sehol követőnk.

Mindez mögött azonban egy szélesebb tévedés húzódik meg. Velük is elhitette a Világbank szakértői gárdája, hogy nálunk a túlkereslet miatt, és nem a piaci viszonyok között példátlan pocskolódás következtében van infláció. Az még megbocsátható, hogy ők a szocialista gazdaságot nem ismerve ezt hitték, de az nem, hogy a mi illetékeseink ezt elfogadták. Ennek lett aztán az az általános gazdaságpolitikai következménye, hogy a kisvállalkozások százezreinek alapítása, a bürokrácia leépítése, vagyis a hatékonyság növelése helyett az egyébként is alacsony bérekkel és a nyugdíjakkal takarékoskodtunk.

Egészen más helyzetben, mégis azonos logika vezette a kormányzatot abban, hogy drasztikusan, és adminisztratív eszközökkel csökkentette a szovjet exportot. Nem vették tudomásul, hogy a kedvező energiaellátás és a távlati gazdasági együttműködés szempontjából nem a volumen csökkentése, hanem a jobb módszerek bevezetése az érdekünk. A belső gazdaságban pedig a leállítás alig jár költségmegtakarítással, hiszen az exportjukban korlátozott vállalatok hatalmas általános költsége és a dolgozók bére a termelés korlátozása esetén is fent maradt. Ebben a tekintetben a legjobb kritikát az adta meg, amikor a szovjet féllal megállapodtunk a rubel dollárra való átszámítási kulcsában. Ez az aktív rubel-száldó lett az utóbbi évek legkedvezőbb „dollárkitermelése”. Arra is gondolhattunk volna, ha a belső gazdaságunkat nem is ismerjük, hogy a tőkés világ arra törekszik, hogy betörjön a szovjet piacra, mi meg adminisztratív eszközök igénybevételével vonulunk vissza. Tehát vagy ők, vagy mi tévedünk.

Hibásnak tartom a Németh-kormány privatizálási politikáját is. Alig tett valamit annak érdekében, hogy az abnormálisan túlméretezett nagyvállalati struktúrából sok-sok kisvállalkozás válhasson le. Jó ideig elnézte a vállalati tanácsok és a menedzserek egy részének vagyonmentő mesterkedéseit. Emögött az húzódott meg, hogy szakértői túlságosan nagyvállalati szemléletben nőttek fel. Nem látták be, hogy mind a politikai támogatás, mind a gyors gazdasági eredmények nem ott várhatók, ahol a nagyüzemek tulajdonosa megváltozik, hanem ott, ahol a nagyvállalatok profiljának az a része, ami mindenütt a világon kisvállalkozások formájában működik, itt is azzá alakul. A jelenlegi nagyvállalati munkaerő és kapacitás fele nagyságrendileg hatékonyabban működne kisvállalkozók keze alatt.

Az viszont felhozhatják a kormányzat mentségére, hogy a korábbinál szabadabb légkört biztosított a kisvállalkozások beindulása számára. Az ország nehéz helyzetében azonban nem a türelmet, hanem a nagyon intenzív támogatást tartottam szükségesnek. A kis- és középvállalkozások támogatása minden gazdasági feszültség csökkentésének legfontosabb feltétele. Ezen a téren azonban semmi lényeges nem történt.

Jellemző, hogy a kormányzat három legjobb minisztere közül egyik sem gazdasági tárcát vezetett. Nem az a baj, hogy vitathatatlanul jó bizonyítványt fog az utókor kiállítani a Németh-kormány külpolitikájáról, jogalkotásáról és oktatáspolitikájáról, hanem az, hogy a legfontosabb és legsürgetőbb területekről ennél sokkal szerényebb ítélete lesz.

Az elmondottakból ne az tűnjön ki, hogy a Németh-kormányatról negatív a véleményem. Tudom, hogy nemcsak az elmúlt negyven év legjobb kormánya volt, hanem az elmúlt százhusz esztendőben is a jók, számos területen a kiemelkedők közé sorolható. Ezt ma a közvélemény éppen a reáháritott gazdasági nehézségek miatt még nem így látja. De erre figyelmeztet a Németh-kormányról kialakult nemzetközi minősítés is. Ez ugyan elsősorban a külpolitikánknak szól, de szakértői körökben ez a jó vélemény jellemző a jogalkotásunkról és a kulturális politikánkról is. Gazdasági körökben is jobban áll ennek a kormányzatnak a minősítése, mint a többi volt szocialista ország kormányáé. Elsősorban azért, mert itt teremtdtek meg leginkább a piaci viszonyok jogi és gazdasági előfeltételei, mert a teljes politikai fordulat idején sem lettek üresek a kirakatok.

Tisztában vagyok azzal is, hogy egy ilyen történelmi korszak kormányáról ilyen gyorsan és ilyen nagy változás közepette nem alakulhat ki általánosan elfogadott minősítés. Ez is azt indokolja, hogy vegyük hozzá a bátorságot. Azt sem zárom ki, hogy az utókor ítélete a kormány gazdasági munkájáról is jobb lesz mint az enyém, de én most a gondok nyomása alatt a késlekedést súlyos hibának tartom. Örülnék, ha a közeljövő reformjai elhomályosítanák az elmúlt másfél év fontolva haladásának következményeit, ha a jelen kormányzat azt a tanulságot vonná le a Németh-kormány munkájából, hogy az idő a gazdasági téren sürget a legjobban. Meggyőződésem szerint nem sokk-kezelésre, hanem bátor és gyors vállalkozásfejlesztésre volt és van szükség.

Mindezt azért is elmondhatom, mert lényegében ezt mondtam el néhányszor a Németh-kormány Tanácsadó Testületének tagjaként. Még azt sem mondhatom, hogy nem találtam megértésre. De következetes követésre nem. Azt talán csak Németh Miklós tudja elmondani, hogy mi készítette arra, hogy többet engedjen az akkori ellenzék politikai követeléseinek, mint a gazdasági élet nyomásának; mi indokolta, hogy a gazdasági kérdések kezelését olyanokra bízta, akik elsősorban a külső forrásokban és a monetáris intézkedésekben, nem pedig a belső tartalékok gyors feltárásában bíztak.

Végül az akkori ellenzéket, a választások sikeres szereplőit is bizonyos felelősség terheli azért, hogy például egyetlen konkrét gazdasági reform megvalósítását nem sürgették olyan mértékben, ahogyan ezt például a belügy munkájának kritikájában, vagy a szovjet csapatok kivonása esetében tették. Nem az a baj, hogy azt tették, hanem az, hogy a gazdasági reformkövetelések háttérbe szorultak.

Végül kijelentem, hogy lelkesen támogatok minden olyan kormányt, amelyikről legalább olyan jó vélemény alakul ki bennem, mint a Németh-kormányról.

A népiesek harmadik hulláma

A magyar társadalom csak a huszadik század során alakult át olyan komplex társadalommá, amiben megvan minden, a korban már szükséges társadalmi osztály és réteg. Azt a tényt, hogy a magyar politikai társadalom, az úgynevezett magyar királyság, mindig tisztán nemesi társadalom volt, amelyben az uralkodó földbirtokosi, azaz arisztokrata és nemesi réteg mellett csak jobbágyok voltak, mindmáig nem tudatosítjuk a közvéleményben. A magyar társadalomból hiányzott az európai népek többségében, a nyugat-európaiak mindegyikében jelenlevő, és jelentős kulturális és gazdasági szerepet játszó polgárság.

A magyar arisztokrácia és a nemesség vidéken élt, kerülte a városi életet, számára a város mindig nemzetidegen volt. Ezzel magyarázható, hogy a magyar történelem csak a nemesi nemzet története volt. A városok és annak polgárai idegen testként működtek. Egy-egy valóban jelentős magyarországi városban egyrészt nem éltek magyarok, másrészt az legfeljebb egyetlen követet küldhetett egyetlen szavazattal a magyar országgyűlésbe, ahova a köznemes is elmehetett, és egyénként szavazhatott. A legnagyobb város politikai értéke egyetlen nemesével volt egyenlő!

Az államalkotó (köztük számban elenyészően kevés nem magyar) nemesek számára ezer évig lényegében közömbös maradt, hogy milyen nyelven beszélnek, milyen kultúrához tartoznak az alattvalói, a jobbágyai. Az adóztatásukon kívül az alattvalókkal szemben támasztott egyetlen laza követelmény a vallási hovatartozás megkövetelése volt. Ezt sem vették nagyon komolyan, mert a magyar arisztokrata vagy nemes zavartalanul folytatta állami életét, beszédte az adókat, gyakorolta politikai hatalmát ott is, ahol szinte nem is volt magyar nyelven beszélő lakosság, vagy ahol éppen görögkeleti volt a jobbágya. Jellemző módon ez ellen csak a

18. században lépnek fel, de akkor is csak addig, hogy legyenek legalább görög katolikusok, ismerjék el Róma fennhatóságát, de a szertartások nyelve a katolikus nép számára érthetetlen latinnal szemben a románság számára ugyancsak érthetetlen görög maradhatott. Ezt sem a földbirtokosi osztály, hanem Róma, a Bécsi udvar és a magyar katolikus klérus nyomására hajtották végre.

Kevésbé emlegetett tény, hogy a reformáció viharos sikere is azzal magyarázható, hogy csökkent a korábbi súlyos terhet jelentő egyházi adó, a tized, aminek jelentős része nemcsak a befizetés helyén, de még az országban sem maradt. A nép, közte a falvakban élő köznemesség is, örömmel választotta azt a vallást, ami számára kisebb adót jelentett. Ráadásul e kisebb adó felett is a helyi egyház előjárósága, tehát maga a helyi közösség rendelkezett. Ma is gyorsan terjedne az a vallás, amivel fele adófizetés járna. Joggal mondhatjuk tehát, hogy a megirt, az ismert magyar történelem lényegében csak a nemesség története volt egészen a jelenkorig. A valóság ugyan már szerencsére túllépett ezen a szemléleten, de a történelemtudományunk máig adós maradt. Jogi tekintetben 1848-ban ugyan megszűnt a nemesi állam, de a gyakorlatban alig történt változás.

A történelemtudomány még ma sem veszi tudomásul, hogy ezer éve a Kárpát-medencében nemcsak egy nemesi magyar állam volt, hanem több más néppel együtt itt élt egy magyarul beszélő, különleges, értékes kultúrát hordozó nép is. A magyarsága címén ez a nép semmivel sem támaszthatott több jogot, de még elvárást sem a vele közös nyelvet beszélő uraival szemben, mint a nem magyar többi szolganép. Jellemző módon a romantikus Katona József Bánk bánjában Tiborc is csak könyörületet kér, nem vár el, nem követel semmit a magyar uraktól azon az alapon, hogy ő is magyar. Joggal mondja **László Gyula**, hogy a hetedik századtól kezdve, vagyis az avarok bejövetele óta, él ebben a térségben magyarul beszélő nép, mégis a magyar történelmet csak a Honfoglalástól, azaz attól kezdve számítják, jelenleg is attól kezdve ünnepeljük, amikor a magyarul beszélő urak bejöttek. A magyar történelem a Millenniumig csak a nemesi nemzet története.

Ebben a szemléletben hoz változást **Szabó Dezső** az „Elsodort falu” című regényével, és egész munkásságával. Ő ébreszti fel a nemesi réteg jobbjaiban annak a tudatát, hogy itt rajtuk kívül is élnek magyarok, akik nemcsak sokszorta többen, mintegy hússzor annyian vannak, hanem sok tekintetben náluk magyarabbak is. Szabó Dezsőnek köszönhető, hogy a magyar nemesi származású katonatiszt, megyei tisztviselő lelkiismerete felébred a magyar néppel szemben.

Ugyanezek az urak nem fogadták be maguk közé, nem kezelték egyenjogúnak, nem tartották a politikai jogok gyakorlására érettnak, de tudomásul vették, sőt szerették, népdalokra, táncokra tanították, majmolták a népviseletét. A nemesi magyarság továbbra is elvárta, hogy a nép rábízsa a politikát, őt válassza meg képviselőnek, neki fizesse az adót, őt szolgálja, ő pedig mindezért honfitársának fogadja. (Ez az elvárás még az Antall-kormány alatt is jelentkezett!)

Sokaknál jobban töltött be Szabó Dezső történelmi szerepet azzal, hogy megindulhatott a nemesek Magyarországnak átalakulása a magyarság egészének országává. A történészek ezt az átalakulást nem hangsúlyozzák, ennek nem tulajdonítanak történelmi jelentőséget, holott ez a nép számára a Honfoglalásnál nagyobb. Ezt a változást a jobbágyok felszabadításával azonosítják. Pedig Magyarország csak jó száz évvel később, 1945 után vált a magyarság egészének országává. Erről azért sem beszélünk, mert egyrészt a büszke múltunk leértékelését, másrészt bizonyos szempontból a szovjet megszállás felértékelését jelentené. Pedig a tények azt tanúsítják, hogy a magyar társadalomba való beépülés és érvényesülés 1945 előtt sokkal könnyebb volt még a németeknek és a zsidóknak is, mint a népi származású magyarságnak. A lassan kialakuló polgárosodás, lassú volt, mert uraink fékeztek, alig érintette a népi származású magyarságot.

Magyarországon az asszimilációra kész németek, és főleg a zsidók számára sokkal inkább adva volt a társadalmi felemelkedés, az ezer éven keresztül hiányzó polgári státuszba való emelkedés, mint a népi származásúaknak. Illetve ezek az asszimiláltak kulturális és társadalmi okokból sokkal inkább éltek a polgárosodás lehetőségeivel, mint a nem nemesi magyar etnikum. A németek azért polgárosodtak jobban mint a magyarok, mert ők a nyugati puritán civilizációt képviseltek. Szorgalmasabbak, tisztábbak, takarékosabbak, fegyelemtűrőbbek voltak. A német nyelvük is előnyt jelentett. A jelen század közepéig a puritán németek értékrendje sokkal jobban megfelelt a kor érvényesülési feltételeinek, mint a természeténél fogva konzervatív magyar falusi tudat. A német szorgalmas iparos, tisztviselő, altiszt, és tiszt akart lenni.

A tanult, felemelkedő népi származású magyar mindenekelőtt úrrá akart válni, amit az úrságukból könnyen érvényesülő nemesi réteg nem szívesen fogadott. Érdekes módon a németeket, a cseheket és a többi nyugati náció képviselőit a magyar dzsentri sokkal inkább befogadta, mint a népből felkerült, tanult magyarokat. Jellemző módon mind a hadseregben, mind a közigazgatásban sokkal kevésbé nézték le a nem nemes származását, ha német volt, mint a magyart.

Mindmáig nem mondhattuk ki, hogy a közép-európai német kisebbségnek is el kellett tűnnie azért, mert jobban érvényesült, mint a térség államalkotó népei. Amikor kiderül, hogy a németiségtől keletre élő népek a megelőző évtizedek felzárkózása után újra elkezdének lemaradni, megindul azon kisebbségek üldözése, amelyek az általános lemaradás közepette dinamikusan érvényesülnek, gazdagodnak. Az a német kisebbség, amely a térség népei között évszázadok óta mindig jelentős gazdasági és kulturális szerepet töltött be, a Nyugatot képviselte, a városi polgárság zömét alkotta, a század végére szinte nyomtalanul eltűnt. Ez nem magyar jelenség, hiszen ez történt a Danzig (Gdynia)-Trieszt vonaltól keletre mindenütt. A térség jövője szempontjából a század egyik legfontosabb történelmi eseménye, aminek hatását egyelőre nem lehet felmérni. De erre még a zsidóság felszámolása során visszatérek.

A zsidóság térhódítása elsősorban a gazdaságban és a szabad pályákon volt fergeteges. Ezt a teret örömmel engedte át a magyar uralkodó osztály, amelyik mindig alacsony rendűnek tartotta a vállalkozást, mindenek előtt a pénzzel való foglalkozást. Ideje volna felismerni, hogy a keletről, a középkori orosz és ukrán gettók világából bevándorló zsidóságot először örömmel fogadták a közép-kelet-európai úrnépek, a poroszok, a lengyelek, és mindenekelőtt a magyarok. A vasút századában a feudális uralkodó réteg java is felismerte, hogy a Nyugathoz való felzárkózáshoz polgárságra van szüksége. Erre a feladatra a zsidóság nemcsak igen alkalmas volt, de az államalkotó urak bennük kevésbé láttak politikai hatalmukkal szemben konkurenst. Őket azon az alapon könnyebb kiszorítani a politikai életben való szereplésből, hogy nem is magyarok, mint a tanult, esetleg meggazdagodott népi származású magyarságot. (Csak megjegyzem, hogy az erőszakosan magyarosító rendszer statisztikai kimutatásaiban nem szerepelt zsidó kisebbség, őket magyaroknak tekintették. Ők az ország lakosságán belül a magyarság súlyát növelték a kimutatásainkban. Ötven évvel később pedig mindenkivel nagyszülőikig igazoltatták, hogy nincs bennük zsidó vérnek még a nyoma sem.)

Ezzel a magyarosító politikával is magyarázható, hogy száz év alatt egymillió zsidó települhet be a történelmi Magyarországra. A befogadásukban és itteni érvényesülésükben világrekordot állítottunk fel. Az antiszemitizmus akkor bontakozott ki, amikor a nincstelenként betelepült zsidóság meghódította a gazdasági és az értelmiségi pozíciókat. Ekkor kezdték mondani, hogy azért nincs hely a feltörekvő, iskolázott magyarság képviselőinek, mert minden helyet elfoglalnak a zsidók. Ez a propaganda annál könnyebben terjedt, mert a zsidóság viharos gazdasági és intellektuális érvényesülését az ország minden pontján látni és érezni lehetett.

Minél mélyebb volt a térség lemaradásából fakadó gazdasági válság, annál több hitel kaptak a zsidóellenes hangok.

A zsidóság példátlanul gyors érvényesülése számára az adott kivételes lehetőséget, hogy a térség urai, a poroszok, a lengyelek, a magyarok, hogy csak a legjellemzőbbeket említsem, maguk nem akartak polgárosodni, azt politikai státuszvesztésnek fogták fel, ugyanakkor attól is féltek, hogy a saját alattvalóik előtt megnyíljon az érvényesülési lehetőség. A magyarországi antiszemitizmus nem volt egyedülálló jelenség, és az azért erősödhetett fel tragikus mértékig, a magyar zsidóság nagy többségének elpusztításáig, mert nemcsak szövetséget, de bátorítót, sőt kényszerítőt talált a német fasizmusban. Ez nem menti a kor uralkodó rétegét, azokat, akik azt az úri osztályt képviselték, akik két generációval korábban a zsidóság betelepítésében a saját ügyük szolgálatát vélték.

Az is leegyszerűsítése a tényeknek, hogy a német zsidóüldözést csak Hitlerrel indokolják. A németek körében széles társadalmi réteg bizonyos mértékig joggal érezhette a zsidóságtól veszélyeztetve a saját nemzeti identitását. (Ez természetesen nem menti a zsidóság ellen uszítókat, a zsidóságot kiirtókat, de magyarázatot ad arra az iszonyatra, amit a sok tekintetben nagyon értékes német néppel el lehetett végezteni.)

Ha a zsidóság nem annyira a pénzvilágot, szélesebb értelemben véve a gazdasági és kommunikációs pozíciókat valamint a szabad pályákat szállja meg, hanem a német társadalom egészében, a falvak mezőgazdasági világában, éppen úgy, mint a városok munkásai között ipari munkásként terjeszkedik, akkor nem jött volna létre az a termékeny talaj, amin az ellenük folytatott gyűlölet terjedhetett. Kevés szó esik utólag is arról, hogy a zsidóság szűk társadalmi területre koncentráltága mennyire felismert volt a kelet-európai zsidóság legjobbjai körében is. Azt a legokosabb és legkevésbé karrierista zsidók is nagyon korán belátták, hogy a zsidóság csak akkor lesz nép, csak akkor építheti fel a saját nemzeti államát, ha kiépíti komplex, minden osztályt és réteget magába foglaló társadalmát. Ez a felismerés vezetett oda, hogy kibucokat, fizikai munkában is helytálló zsidóságot kell az új hazában kialakítani. Ez lett volna a megoldás Közép-Kelet-Európában is.

Aligha lehet ma azt állítani, hogy a nyugatra települő zsidóság számára ez az út nyitva állt volna. De az is nehezen cáfolható, hogy a gyorsan érvényesülő zsidóság eleve elutasított volna minden ilyen tervet, és közöttük erre nem akadt volna kellő számban jelentkező. Ezt támasztja alá az is, hogy az Egyesült Államokban sem követte ezt az utat a zsidóság, pedig ott nem lett volna ennek politikai akadály. Ma már végre érdemes volna őszintének lenni, és ideje volna kimondani, hogy az Oroszországból nyugatabbra vándorló zsidóság nagy többsége nem asszimilálódni akart, hanem örömmel fogadta el az üres gazdasági és kulturális kulcspozíciókat. Az ugyanis nem asszimiláció, ha csak a társadalom legelőnyösebb pozícióit elfoglalva fogadják el a befogadókkaal való azonosulást.

A pozíciófoglalás a zsidóság számára annál is inkább kínálkozott, mivel a térség fél-feudális uralkodó osztályai maguk nem voltak hajlandók elfoglalni a társadalom legjobb gazdasági és kulturális pozíciót. A gazdasági feladatokat, a vállalkozást és mindenek előtt a pénzgazdálkodást alacsonyabb rendű munkának, úrhoz nem illőnek tartották. Az urak akkor kezdték irigyelni a zsidókat, amikor kiderült, hogy a kor politikai kulcspozíciói a gazdaságban, a szabad pályákon és a kommunikációban vannak, vagyis ott, amit ők üresen hagytak. Az antiszemitizmus terjesztői csináltak üres érvényesülési teret a betelepülő zsidóság számára.

Nem beszélnek a történészek sem arról, hogy a történelemben soha nem fordult elő, hogy egy kisebbséget, amelyik az uralkodó osztály által nem gyakorolt kereskedelmi és pénzügyi kulcspozíciókat megkaparintotta, sokáig megtűrték volna. Ezt a kereskedő kasztot minden

korban és minden társadalomban időnként irtották, üldözték, kitelepítették, vagyonától megfosztották. Ez ugyan erkölcsileg nem menthető, de mint törvényszerű ténnyel számolni kell.

Azon is indokolt volna elgondolkodni, hogy az antiszemitizmus miért csak a keletről beáramló zsidóságot sújtja, miért nem jelentkeznek az évszázadokkal korábban az Ibér félszigetről betelepült zsidósággal szemben, és miért nincs durva antiszemitizmus a társadalmi, gazdasági fejlődés élén járó nyugati társadalmakban. Számomra a magyarázat egyszerű: mert ott volt a zsidósággal a gazdasági és a szellemi pályákon egyformán érvényesülni képes erős a polgárság. Az antiszemitizmust Európa keleti felében az szülte, hogy az államalkotó népeknek nem volt életképes polgársága.

Az antiszemitizmus felerősödése egybeesett a **második népi hullámmal**. Az egybeesés nem egészen véletlen. A század 30-as éveire viszonylag megszorodott a népi származású humán értelmiség, az úri középosztály. A falusi, tehetséges és iskolázott fiatalok a zsidókkal ellentétben urak akartak lenni, a humán szféra középosztályi posztjait célozták meg, papok, tanítók, tanárok és általában állami alkalmazottak lettek. Azok között sem a vezető pozíciókban. Ez az értelmiség lázadt a feudális maradványok ellen, radikális földreformot, a falvak számára több gazdasági és kulturális segítséget követelt. Ők sem voltak egészen mentesek az antiszemitizmustól. Irigyleték a zsidóság által szinte kisajátított magas jövedelemmel, és ezen keresztül befolyással járó pozíciókat. Az körükben fel sem merült, hogy ők maguk orientálódtak rosszul, hogy számukra csak a humán terület volt vonzó. Tekintettel arra, hogy a súlyosbodó gazdasági helyzet miatt az állam rosszul fizette meg ezt a népi értelmiséget, még nagyobb volt a zsidók jó módjával szembeni irigységük.

A második népies hullámot minden korlátja ellenére igen pozitívan kell megítélni. Ezek a népiek kezelik ezer év után először a magyar népet a társadalom minden tekintetben egyenrangú, sőt a legnagyobb értékeket hordozó részének. 1945 után közvetlenül úgy látszott, hogy ez a népi értelmiség kellő politikai súlyt szerezhet, hiszen radikális és baloldali volt. Nem így történt, mert Moszkva nem rájuk, hanem a megmaradt csekélyszámú zsidóságra épített. A holokausztból kimenekült kevesek, és a Moszkvából hazajött még kevesebbek elfoglalták a hatalom kulcspozícióit, és olyan rendszert vezettek be, ami nem volt összeegyeztethető a magyarság nemzeti érzelmeivel. Tegyük hozzá: még kevésbé a zsidóság individualizmusával.

Néhány év alatt maga a hatalomban részesített zsidóság java is rájött, hogy Moszkva elvárásainak túllihegése nemcsak antiszemitizmust táplál, de mint életforma nekik sem felel meg. Ezért 1956 előkészítésében a zsidó értelmiségből viszonylag sokan részt vettek. Őket is hamar visszaretentették azok az antiszemita jelenségek, amelyek a forradalom második hetében már jelentkeztek. Mind a régi uralkodó osztály megnyomorított tagjai, mind az egyszerű emberek közül sokan a Rákosi kor hibáiért és borzalmaiért elsősorban az abban főszerepet vállaló zsidókat tették felelőssé. Nem vették tudomásul, ahogyan máig sem, hogy Moszkva szolgálata akkor objektív szükségszerűség volt. Természetesen annak a túllihegése nem.

Jellemző módon **Rákosiék sem jó szemmel nézték a népieket, a magyarság szeretetét nacionalizmusnak bélyegezték.** Ennek ellenére ezeknek az éveknek történelmi hálával tartozunk azért, hogy a parasztok és a munkások fiait az egyetemekre hozták. Ezt az sem feledtetni el, hogy belőlük maguknak akartak janicsárokat nevelni. A NÉKOSZ mozgalom, a nép kollégiumok olyan óriási történelmi tett, amely némileg helyre tette a magyar néppel szembeni az ezeréves mulasztásokat. Nagyszámú értelmiséget nevelt a nép fiaiból. Ez ma is óriási kincsünk, amire sajnos nem támaszkodik a rendszerváltás után egyik kormányunk sem.

Ezt a **harmadik népies hullámot** kell ma elindítani, amikor a pénzügyi intézményekből és a kommunikációból egy egyoldalú és népellenes liberális politika folyik. A hazai zsidóság köréből egyelőre csak kevesen ismerték fel, hogy lényegében megismétlik azt a hibát, amit 1850 és 1930 között elkövettek. A pénzügyeket és a kommunikációt egy népellenes liberális politika szolgálatában kisajátítják, felkeltik a nép széles rétegeiben a nemzeti identitásukért való aggodást, ezzel elindíthatnak egy újabb antiszemita hullámot.

Magyarország és régiója: a gazdasági lemaradás mélyebb okai

„Az ember végül homokos
szomorú, vizes síkra ér,
szétnéz merengve és okos
fejével biccent, nem remél.
Én is így próbálok csalás
nélkül szétnézni könnyedén.
Ezüstös fejszesuhanás
játsszik a nyárfa levelén.”

Reménytelenül
(József Attila)

Régióink, és benne Magyarország igen lemaradt a fejlett gazdaságokhoz képest az elmúlt évtizedekben, ez a lemaradás pedig tovább nőtt a rendszerváltás óta. A gazdaságtörténészek a 70-es évek eleje óta számítják ezt a gyorsuló lemaradást, és ez éppen akkor történt, amikor a Távol-Keleten hatalmas gazdasági felzárkózásoknak voltunk tanúi. Ideje kissé alaposabban szemrevételezni e lemaradás mélyebb okait, hiszen 1950 és a 70-es évek között inkább szűkült, mintsem tágult a rés a fejlettek és régióink között, azóta pedig erősen nyílik.

Mindennek a szocializmus volt az oka?

A második világháborút követő negyven év után a térség gazdasági lemaradására egyszerű magyarázat kínálkozott: mindennek az eleve életképtelen szocialista rendszer az oka. Az összeomlás után ezért várta mindenki, mint a sült galambot, a gyors gazdasági sikereket. Mikor végre megszűnt a Nyugat - elsősorban az USA - számára is sok előnnyel járó szovjet szuperhatalmi befolyás, mert belső okokból szétesett az imperialista Szovjetunió, nyugati sugalmazásra általánossá vált az a felfogás, hogy **az európai volt szocialista országokban csupán technikai kérdés a demokráciára és a piacgazdaságra való áttérés. A tények azonban egyre inkább mást igazoltak, azt, hogy az érintett országok többsége számára a demokrácia és a piacgazdaság nyugati formája még mindig járhatatlan.**

A közép-európai térségben élő népek voltak a század második felének igazi európai sikernépei. A **baszkok** és a **katalánok** soha nem voltak olyan gazdagok a spanyolokhoz viszonyítva, mint jelenleg. Ez áll a **délnémet svábokra**, **bajorokra** és **osztrákokra** északi testvéreikkel szemben. S ez mindennél élesebben igazolódott az **északi** és a **déli olaszok** között. A ma gazdag **tiroliaiak** még ötven éve is a legszegényebb európai népek közé tartoztak. Még a kommunista diktatúrákon belül is egyértelműen jelentkezett az individualisták előretörése, Jugoszláviában pl. a politikailag csak a kistestvér szerepére kárhoztatott **szlovének** lettek a gazdagok.

Mára tehát két európai civilizáció népei váltak a felzárkózásra alkalmasakká. A **puritánok** és az **individualisták**. Európában azonban még másik két nagy civilizáció is van. A **mediterrán-ról** már tettem említést, ez a térség hiába került az Európai Unió keretei közé, nem sikerült felzárkóznia, sőt, gazdasági lemaradása gyorsabb, mint kétezer éve bármikor. Ebből le kellene vonni a tanulságot: a mediterránok hiába demokratikus államban élnek, hiába tagjai a nyugat-európai integrációnak, egyelőre gyorsuló ütemben maradnak le.

A kelet-európai térségben a negyedik európai, a **pravoszláv civilizáció** uralkodik, melyről eddig azt hitték a nyugatiak, hogy azért maradt le, mert a szocialista utat választotta. A térség elmaradottsága azonban évezredes. Eddig minden felzárkózási kísérlete kudarcot vallott. Az még nem derült ki, hogy sikerrel választhatja-e a közeljövőben (azaz pár évtizeden belül) a demokratikus társadalmi és a gazdasági utat. Meggyőződésem szerint még most sem választhatja, vagyis azután sem, hogy a kommunizmus hetven éve alatt a régít úgy összetörték, olyan módszerekkel, amelyeken megbotránkozott a nyugati világ. Még mindig sokkal nagyobb a pravoszláv, bizánci diktatúra és a nacionalizmus restaurációs veszélye, mint a kívülállók azt gondolják.

Az ötödik európai, a **balkáni civilizáció** esetében éppen a közelmúlt és a jelen eseményei bizonyítják, hogy külön civilizáció a balkáni térségben élő népeké. Ők ugyanis mind a mediterrán, mind a pravoszláv civilizációból örökölték elemeket, mégsem sorolhatók egyikhez sem.

Ezen öt civilizáció határai nem egyértelműek, számos nép hordozza magában ezek keverékét. A volt szocialista országok között mind az öt említett civilizációnak vannak képviselői. A kelet-németek, a csehek és a balti népek a puritán civilizációhoz tartoznak. A szlovénokat és a magyarokat alapvetően az individualista civilizáció jellemzi. Az oroszok és az ukránok pravoszlávok. A szerbek, bolgárok, albánok egyértelműen a balkáni civilizációhoz tartoznak. A nem említettek pedig legalább kettő vagy három keveredését képviselik.

A volt szocialista táboron belül egyre nyilvánvalóbbá vált az a tény, hogy a különböző civilizációjú és gazdasági szintről induló népek eredményei vagy kudarcai a rájuk kényszerített azonos rendszeren belül is nagyon eltérőek. A kelet-németek és a csehek éltek a legjobban, az oroszok, az ukránok, a románok és a bolgárok szegények maradtak. A relatív eredmények azonban ezzel éppen ellentétesek voltak. A relatív eredmény, vagyis a század elejihez vagy a háború előttihez viszonyított, keletről nyugatra haladva volt egyre rosszabb. Ebből már le kellett volna vonni a tanulságot: a szocializmus szovjet formája annál hatékonyabb volt, minél elmaradottabb viszonyokat örökölt, és ott okozott hatalmas veszteséget, ahol a gazdasági felzárkózás társadalmi és politikai feltételei eleve megvoltak. A németek és a csehek veszítettek a Jaltai Szerződés következtében a legtöbbet. A szocialista rendszerről alkotott sommás ítéletnek egyik irányban sem volt jogosultsága.

A szocialista rendszer egyik erőltetett célja volt az országok közötti és az országon belüli gazdasági fejlettségbeli különbségek csökkentése. Ez nemcsak az országok között, de a többcivilizációjú országokon belül sem sikerül. A Szovjetunióban például az individualistább grúzok éltek a legjobban. Jugoszláviában a szlovének relatíve meggazdagodtak, a szerbek ugyanakkor elszegényedtek. A szocialista kényszerzubbonyban mi magyarok találtuk meg a magunk számára a legtöbb mozgásteret. Az elmúlt negyven évről csak annak elfogadásával alkothatunk reális képet, ha elismerjük, hogy egy ránk kényszerített, számunkra rossz rendszer keretei között jól vizsgáztunk. Mi voltunk a legkevésbé bizantikus diktatúra, a „legvidámabb barakk”. Ha nem is fent, ha nem is az intellektuelek számára, de lent a mindennapi életben feltétlenül. Ez sem kevés, különösen azután, hogy az elnyomástól megszabadulva a piac-gazdaság építéséből nem a legjobban vizsgáztunk.

Az is tény, hogy az oroszok vagy a bolgárok nem Törökországhoz (bár a törökök az 1980-as években igen erősen feljöttek) vagy Indiához, hanem csak a világraszóló sikereket elérőkhöz képest maradtak le. A volt szocialista országok lemaradtak a fejlett Nyugathoz, de nem a mediterrán vagy a latin-amerikai országokhoz képest. Ami nem sikerült Argentínában vagy Brazíliában, éppen úgy, mint Görögországban vagy Dél-Olaszországban, miért sikerült volna Romániában vagy éppen Oroszországban?

Mindez nem azt jelenti, hogy a szocializmusnak a térség népeire kényszerített bizantikus formája, a sztálinizmus volt a legjobb lehetséges megoldás. De annyit igen, hogy számos érintett nép számára nem ez volt a legrosszabb megoldás. Lássuk be, hogy hozott jót is, rosszat is. Minél elmaradottabb viszonyokra épült rá, annál jobb, minél kedvezőbbek voltak már eleve a társadalmi és gazdasági adottságok, annál rosszabb lett az egyenlege. Tragikusan rossz az egyenleg a kelet-németek és a csehek, de nagyon kedvező a közép-ázsiai népek, de még talán az oroszok vagy a bolgárok számára is. Arról nem is beszélve, hogy Kínának a szocialista rendszer a század legnagyobb csodáját hozta.

A Nyugat érdektelensége

Ezek után arra a kérdésre kell válaszolni: mennyiben változott a térség értéke Jalta óta a fejlett világ számára? **A Nyugatnak nem származik gazdasági előnye a volt csatlós országok integrálásából, mert nemcsak ma, de még jó ideig nem alkalmas a kooperációra.** Külkereskedelmünk részesedése még Európán belül is legfeljebb az egyszámjegyű érték körül mozoghat. A keleti félnek nincs és várhatóan nem lesz mit eladnia, és ezért nem is lesz pénze, hogy megvásárolja azt, amit szeretne. Az érintett országoknak nyersanyaguk alig van, s az is nagyon drága kitermelésű. Az egyes országok mezőgazdasági exportpotenciáljára pedig nem lesz kereslet. Esetleg kíváncsok nyersanyagforrást csak a FÁK-államok jelenthetnek, s ha ezt a Nyugat meg akarná szerezni, engedni fog a mi térségünkkel szemben az orosz követeléseknek.

A volt szocialista országok felé még **évtizedekig nem lesz nagyarányú a tőkepiaci érdeklődés.** Kicsi lesz a várható profit, és nagy a politikai bizonytalanság. Már ma is tapasztalható, hogy egész Kelet-Európa tört részét kapja annak a (gazdasági okokból beáramló) tőkének, amit Kína, s ez az arány minden bizonnyal tovább fog romlani, ahogy a politikájukban is felerősödnek a reformok, és előbbre jut a gyors gazdasági fejlődésük. A szovjet rendszer összedőlése óta európai területen 30-40 %-kal csökkent a gazdasági teljesítmény, Kínában viszont megkétszereződött.

Katonai szempontból is inkább teher, mint előny a közép-európai országok megnyerése. Az érintett országok hadserege alig jelent hadászati értéket, és a gazdasági helyzetük a belátható jövőben nem fogja lehetővé tenni a hadsereg fejlesztését. Ezzel szemben az orosz hadsereg szövetségéért egyre fokozódó verseny várható a világ három nagy gazdasági és politikai integrációja részéről. Európa csak akkor maradhat a Távol-Kelettel, illetve Észak-Amerikával egy súlycsoportú partner, ha az orosz atomhatalmat és milliós hadseregét maga mögött tudhatja. Észak-Amerika csak akkor nyer magának kellő súlyt a gazdasági téren jelentős Nyugat-Európában, ha az oroszokkal való viszonya jobb, mint azoké.

Kelet-Ázsia gazdasági túlsúlya már szinte sínen van, de ehhez viszonyítva katonai ereje kicsi. Ezért meg fog tenni mindent az oroszokkal való katonai szövetség érdekében. Ez annál járhatóbbnak ígérkezik, mivel Oroszország számára a gazdasági együttműködési piacot leginkább a Kelet-Ázsia kínálhatja, mivel a gazdagodó Kína határtalanul nagy, és az orosz ipar által kielégíthető igény szintű piac. Márpedig az Oroszországnak történő nyugati udvarlás ismét, akárcsak Jaltában, könnyen a volt csatlósállamok rovására történhet. Ez a reális veszély

számunkra is, ugyanakkor nem reális remény az, hogy az Európai Unió tárt karokkal fog várni bennünket.

A fentiekből következik, hogy a **volt szocialista országokban a piacgazdaság fölénye a tendenciájában spontán reformálódó szocializmussal szemben csak bizonyos társadalmi és gazdasági szint felett, és csak bizonyos helyzeti adottságok mellett egyértelmű. A kelet-németek és a csehek számára sok előnyt** fog jelenteni a demokráciára és a piacgazdaságra való **viSSzatérés**. Hangsúlyozom, hogy viSSzatérés, mert a két nép már évszázadokkal korábban a nyugat-európai polgári társadalmak családjába tartozott. Megfelelő társadalmi és gazdasági feltételek nélkül azonban még sokáig nem várható, hogy a szocializmus összeomlása után megvalósuljon a demokrácia, és meginduljon a gazdasági felzárkózás. Természetesen ezt a szocializmus reformálásának útja sem garantálta volna.

Ha eltekintünk attól, hogy a kelet-német és cseh nép számára gyors sikert hoz a szocializmus felszámolása, akkor azt kell megállapítanunk, hogy **néhány országban ugyan javultak a politikai viszonyok, de ott is romlottak a gazdaságiak**. Ebbe a csoportba tartozik **Magyarország és Lengyelország**. A többi volt szocialista ország mindegyikében nagyon gyenge lábakon áll a demokrácia, és ennél is gyengébbeken a gazdaság, még néhány évtizedes távlatban sem biztos a felzárkózásuk. Ugyanakkor a szocializmus reformálódó, piacosodó keretei között a század legnagyobb gazdasági diadala bontakozik ki, és egyre inkább feltartóztathatatlaná válik Kínában, azaz a volt szocialista tábor háromnegyedében.

Ez persze nem azt jelenti, hogy Közép-Európában a kínai út lenne a legkedvezőbb, de annyit igen, hogy kínai szintről és helyzetből indulva az bizonyult a sikert garantáló megoldásnak. Ebből is le kellene vonni a tanulságokat, mert **az, hogy a gazdaságilag fejlett világban bevált a nyugati demokrácia és a piacgazdaság, még nem jelenti azt, hogy mindenütt abban a formájában kell és lehet alkalmazni**. Ehhez viszonyítva jelentős módosításokat kell végrehajtani mind az induláskori gazdasági szint, mind a relatív gazdasági fejlettség, mind a civilizációs karakter igényeinek megfelelően.

Az évtizedes távlatú felzárkózási eredmény csak a kelet-németek, a csehek, továbbá a szlovének, az észtek és a lettek számára látszik ígéretesnek, de ennek a támogatási költségigényei is csillagászatiak. Kelet-Németország egy lakosra vetítve közel százszor akkora támogatásban részesült, mint ami a többi európai volt szocialista országban a támogatások és tőkeimportok átlaga. Pedig azok mindegyike sokkal alacsonyabb gazdasági szintről és sokkal kevesebb polgári tradícióval indul. Ezért kellene látni, hogy **az utolérés csak a belső forrásokra épülhet**.

Minden olyan elképzelés, amely a külföldi tőke beáramlásától várja a megoldást, naiv ábrándozás vagy tudatos menekülés a reális megoldással járó nehézségek elől. A külső segítség csak rövidtávú, ideiglenes könnyebbséget hozhat, elodázza az elkerülhetetlen feladatok vállalását, s azzal sokszor több kárt okoz, mint a nehézségekkel megküzdés saját erőből. Történelmi tapasztalat, hogy minden idegen segítség konzervatív viselkedést szül, a tennivalók halogatását hozza magával. Ez pedig sokkal többbe kerül, mint amennyi külső segítségre egyáltalán számítani lehet.

Esélyünk a relatív fejlődésre

Nem kell ma már nagy merészség annak kimondásához, hogy **a Szovjetunió keretei között élt népek életszínvonala még évtizedek múlva sem fogja elérni azt az életszínvonalat, amire képes lett volna akkor, ha nem hoz olyan iszonyú áldozatokat a hadseregfejlesztés és a csatlós államok megtartása érdekében.**

A szovjet hadikiadások évi 150-200 milliárd dollárral kerültek többbe, mint amire békés viszonyok mellett szüksége lett volna. Ők mintegy 25 százalékát fordították a nemzeti jövedelemnek katonai célokra, a nyugat-európai országok legfeljebb annak 5 százalékát. Ez a különbség teszi ki a fenti összeget. A csatlósállamokkal folytatott külkereskedelem világpiaci árakon évente mintegy 30 milliárd dolláros szovjet veszteséggel járt. A fenti két összeg sokszorosa annak, amekkora külföldi segítségre akár a már demokratizálódott utódállamok valaha is számíthatnak. Viszont ekkora nemzetközi segélyezés mellett sokkal könnyebb volna a piacgazdaságra való átmenet.

Az európai csatlós országokban az utóbbi két évtizedben a Nyugati országokhoz képest valóban felgyorsult a lemaradás. Ez szinte minden bizonnyal nemcsak, de nem is elsősorban, a szocialista rendszer következménye, hanem ennél sokkal mélyebb okai vannak. **Nem lehet mérlegelés nélkül elvetni azt a feltevést, hogy a legtöbb európai csatlósállam akkor is lemaradt volna a Nyugathoz képest, ha demokrácia és piacgazdaság van szocializmus helyett.** Ennek az igazolódása egyre erősebb a rendszerváltás óta. Ma a legtöbb volt szocialista országban lényegesen alacsonyabb az életszínvonal, rosszabb a lakosság szociális helyzete, mint amilyen a szocializmus utolsó éveiben volt.

Tudomásul kellene venni, hogy **a volt csatlós országokban**, a csehek és a kelet-németek kivételével, **1945-ben nem voltak meg sem a demokrácia, sem a piacgazdaság felépítésének a feltételei.** A feltételek máig, a szocialista évtizedeknek is köszönhetően, sokat javultak, de ma is legfeljebb a lengyelek, a magyarok és a szlovákok esetében elégségesek. Elégségesek, de ez is néhány évtizedes türelmes munkát igényel. Az általános naiv hittől szemben be kellene látni, hogy a demokrácia és a piacgazdaság, mint 1945-ben az esetleg választható út, nem mindenütt vezetett volna eredményre.

A moszkvai parancsokra kialakított szocialista rendszer kikapcsolta a piacot, és erején felül vállalt szociális terheket. Ezt a kettős súlyt aztán a lemaradó gazdaság egyre kevésbé volt képes elviselni. Az erejükön felül vállalt feladatokat azzal tetézték, hogy a hadikiadásokat az imperialista Szovjetunióhoz, és nem a saját igényeikhez mérték. Mindez azt eredményezte, hogy előbb a szakmai elit, majd a lakosság egyre nagyobb hányada körében terjedt az elégedetlenség, a gyorsan fejlődő Nyugat pedig egyre vonzóbb lett. Nem utolsósorban a nyugati propaganda is hozzájárult ahhoz, hogy a szocializmust követő rendszerváltáshoz indoktalanul nagy reményeket fűzött a lakosság.

Amikor összedőlt a szovjet imperializmus, még annyi ereje sem maradt, hogy a csatlósok felett egyre elviselhetőbbé váló hatalmát megtartsa, az európai szocialista országok éltek az alkalommal és a Nyugathoz való integrálódás feltételezett lehetőségét igyekeztek megragadni. **Általánossá vált az a meggyőződés, hogy aki a Nyugattal tart, az utolér.** Nem gondolt itt senki arra, hogy a felzárkózás miért nem sikerült az integrációba befogadott dél-olaszoknak, dél-spanyoloknak és a görögöknek, vagy éppen a NATO-tag törököknek. Erre mindmáig a nyugati szakmai és diplomáciai körök sem gondolnak.

A volt csatlós országokban a belső erőknek a rendszerváltozásban játszott szerepe nagyon eltérő, nyugatról keletre haladva egyre kisebb volt. Ezzel szemben úgy Nyugaton, mint a volt szocialista országokban az a hivatalos felfogás, hogy a szocializmus mindenütt azért dőlt össze,

mert még megreformálva is életképtelen volt. Nem veszik tudomásul, hogy **az érintett országokban nem a belső erők hozták létre a szocializmust, hanem a világpolitikai erőviszonyok parancsa, elsősorban a Nyugat lemondása e területről. A szocializmus összeomlása sem belülről, hanem a világpolitikai erőviszonyok összeomlásából fakadt.** E tényektől elszakadt ítéletből fakad az a naiv várakozás is, hogy a szocializmus megszűnése után szinte automatikusan bekövetkezik a gazdasági felzárkózás. Azt fel sem vetik, hogy az elmúlt évtizedek gyorsuló lemaradásának esetleg lehetnek ennél sokkal mélyebb társadalmi és világgazdasági okai is.

Ázsia sikeresebbnek mondható, mert ott közel kétszázmilliós népesség ért el gazdasági sikereket. Kétséges viszont az, hogy ötven évvel korábban a térség kétmilliárdos népessége előtt nyitva állt-e ugyanaz az út, amit Japán és a kis tigrisek eredménnyel jártak. Meggyőződésem szerint nem. Tehát például Kína nem elsősorban azért maradt le, mert a szocialista utat választotta. Ma már viszont, ha nem is a demokratikus, de a piacgazdasági utat járhatja csak eredménnyel.

Kína felzárkózásában pedig a megreformált, azaz lassan piacosított és még lassabban demokratizált szocialista rendszer világtörténelmi méreteken is egyedülálló, 1200 millió embert érintő sikert fog felmutatni. A világ félperifériáira, vagyis közepesen fejlett országaira jellemző általános lemaradáson belül a szocializmusok viszonylag jól vizsgáztak, mert a lemaradók között még ezek eredménye a legkevésbé elkeserítő. Különösen igaz lesz ez a jövő század elejére, amikorra Európában legfeljebb néhány volt szocialista ország örülhet az utolérés sikerének.

A gazdasági élvonalhoz tartozó polgári demokráciák számára ugyan a század nagy sikereit a demokratikus fogyasztói társadalmi forma, azaz a demokrácia és a piacgazdaság együttes rendszere hozta, de ugyanezek a módszerek csődöt mondtak a félperifériákon. **A 21. század első harmadának várható sikereit azonban a szocializmus katarziséban átesett népek fogják produkálni.** Ha nem is mind, de közel másfélmilliárd lakossággal. Ezzel szemben a félperifériák demokráciát és liberális piacgazdaságot évtizedek óta járó országai egyre jobban le fognak maradni. Ez lesz a jövő történései számára a század nagy társadalmi sikere és még nagyobb társadalmi kudarca.

Az elmondottak alapján nagyon pesszimista kép alakul ki a Nyugat-Európa és Oroszország közötti térség országai számára. Ez így van. **Ha a sikert a felzárkózásban mérjük, be kell látni, hogy a térség nagyobb részében ez nem várható, de társadalmi és gazdasági fejlődés azért igen.** A világ nagyobbik fele tovább fog gyorsuló ütemben lemaradni. Ehhez a nagyobb félhez viszonyítva azonban e térség sikeres lesz. Erre azért számíthatunk, mert igen fontos előnyeink is vannak az egyre gyorsabban lemaradó nagy többséggel szemben. Az elmúlt évtizedekben sikerült **összetörni** a térség országaiban a társadalmi fejlődést visszahúzó feudális erőket és tradíciókat. Sok érték is elpusztult ennek során, de sokszorta több előny származik abból, hogy a haladást a múltban mindig reménytelenné tevő tényezőktől is sikerült megszabadulni. Ideje volna felismerni, hogy a szocialista rendszer számos szakaszában olykor óriási rövid távú veszteséggel működött, de hosszabb távon történelmi jelentőségű pozitívumot is hozott azzal, hogy amit összetört, az ma kolonc lett volna a fejlődés során.

A térség társadalmi sok tekintetben modernebbek lettek, a visszahúzó tradícióktól és társadalmi kövületektől jobban megszabadultak, mint a náluk sokkal fejlettebb nyugat-európai társadalmak többsége. Még mindig volna mit elfelejteni, félreérteni, de ezen a téren már nagyon sok történt. Azután a lakosság képzettsége és társadalmi mobilitása nagy: **a képzettségi szintünk háromszor-négyszer magasabb gazdasági eredménynek felel meg. Márpedig ennél nincs nagyobb gazdasági húzóerő.** Ez sokszorta nagyobb erőforrás, mint a

külföldről remélhető tőke. Továbbá az utolérés feladata előtt álló társadalmakhoz képest ebben a térségben sikerült féken tartani az olyan urbanizációt, amelynek megemészthetősége elképzelhetetlen. **Kisebb, vagy legalábbis nem nagyobb a város és a falu közötti társadalmi és gazdasági különbség, mint a fejlett világ többségében.**

Nem a legfejlettebbekhez zárkozhatunk fel, de a világ többségéhez képest fejlődhetünk. Ezt alapozza meg, hogy a **forint belső vásárlóereje** még mindig lényegesen jobb, mint a devizaértéke. Az inflációnál is nagyobb áremelkedésük ellenére még mindig azok a termékek és szolgáltatások maradtak viszonylag olcsóbbak, amelyeket a kisjövedelműek fogyasztanak, vesznek igénybe. A **lakosság iskolázottsága** sok tekintetben eléri a fejlett országokét. A képzettség átlagos szintje a nálunk 3-4-szer gazdagabb országokéval azonos.

Különösen jól állunk az alsó és a középfokú oktatásban. Kiemelkedően nagy a **lakosság vállalkozó kedve**. A kis- és a másodvállalkozások száma ma már fajlagosan nagyobb, mint a fejlett országokban. A családok mintegy harmada többé-kevésbé vállalkozásokból szerzi a jövedelmét. A lakosságunk **nagyon igényes**. Kevés nép van a világon, amelyik a nagyobb jövedelem érdekében hajlandó lenne annyit dolgozni, mint a mienk.

Az a munkaidő, amelyik a munkahelyen és az otthon végzett munkát együtt jelenti, hosszabb nálunk, mint bárhol Európában. Minden **nyugati szomszédunk** már, illetve rövidesen felzárkózik, ami komoly húzóerőt fog jelenteni. Végül az, hogy kedvező a tranzithelyzetünk Kelet-Európa országai felé.

Nem hallgathatjuk el az egyetlen akadályt sem: a nyugati kormányok félnek attól, hogy a térség népei között konfliktusok törnek ki, ezért alapvető nemzeti érdekünk az oroszokkal és az összes szomszédunkkal kiépíteni a bizalmon és barátságon alapuló kapcsolatokat. Ez sokszorta több nyugati segítséget hozna, mint a külföldi tőkének adott kedvezmények.

A felzárkózás feltételei

„Csak akkor születtek nagy dolgok,
Ha bátrak voltak, akik mertek
S ha százszor tudtak bátrak lenni,
Százszor bátrak és viharvertek.”

A tűz csiholója
(Ady Endre)

Jó 150 éves a felismerés: nem ott ért el a társadalom fejlődése a korábbinál magasabb szintet, ahol a már kiépült fejlettséghez a természeti feltételek a legkedvezőbbek voltak, ahol a kialakult módon kényelmesen meg lehetett élni, hanem ott, ahol olyan új kihívás érte, amivel képes volt megbirkózni. Ismereteim szerint Marx volt az első, aki rámutatott, hogy az emberi társadalom nem ott emelkedett a magasabb szintre, nem ott mutatott utat a másutt élők számára, ahol az adott szinten maradván is meg lehetett élni. Ő a trópusi termékeny vidékeket hozza fel példaként, ahol a gyűjtögető ember szinte mindent megtalál, ami létét biztosítja.

A fejlődés mindig ott járt az élen, ahol valamilyen okból már a régi módon nem lehetett továbbélni, ahol új megoldások váltak elengedhetetlenné. Ebből természetesen nem az fakad, hogy minél mostohábbak az életfeltételek, annál magasabbra emelkedhet abban az emberi társadalom. Ha ez így volna, az eszkimók jutottak volna a legmagasabb szintre. Ez a még fejlődést eredményező kihívás csak akkora akadályt jelenthet, amit a már előzőleg elért szintről

kiindulva le lehet győzni. **A változatlan életfeltételek között nincs fejlődés, a megoldhatatlan új helyzet pusztulást hoz magával, a megoldható új nehézségek viszont fejlődést eredményeznek.**

Az a tény, hogy a fejlődés csak a megnehezedett, illetve a nehezülő körülmények között lehetséges nemcsak társadalmi, de biológiai törvény is. A biológia egyik iskolája a szelekciónak, a másik a mutációnak tulajdonítja a biológiai fejlődést. Legyen az fejlettebb faj, vagy ugyanaz a faj, de fejlettebb formában. Ezzel szemben **a tények azt bizonyítják, hogy azonos életkörülmények között sem a szelekció, sem a mutáció nem jár fejlődéssel.** Erről ausztráliai tartózkodásom győzött meg. Ott ugyanis az utolsó 70 millió évben nem történt biológiai fejlődés. A biológia megállt akkor, amikor a kontinens leszakadt a mai Afrikából, vagyis a melegvérű állatok magzatburkos fejlődése előtt. **Ausztrália területén a biológiai fejlődés órája 70 millió éve áll.** Ott az állatvilágban ugyanaz az erszéyes stádium maradt fent, ami 70 millió évvel korábban a többi kontinensen is uralkodott.

Miért állt a biológia fejlődés órája 70 millió éven keresztül Ausztráliában? Azért, mert ott ez idő alatt nem volt jelentős éghajlati változás, mert ezt a kontinenst nem érintették jelentős mértékben jelentős éghajlati változások, mert ott az erszéyesek zavartalanul folytathatták életüket. **Ausztráliában a szelekció és a mutáció nem fejlődést, csak fajta gazdagságot hozott.** Ma több olyan erszéyes faj él Ausztráliában, ami nem létezett 70 millió évvel korábban Afrikában, illetve bárhol a világon, vagyis amelyek Afrikából nem utaztak el a sok ezer kilométeres utat megtett Ausztráliának nevezett, 10 millió négyzetkilométeres tutajon mai helyükre. Számomra az is meggyőző példa volt, hogy Ausztráliában sokkal több fafaj él, mint az északi mérsékelt övön sokszorta nagyobb területen. A fajok variálódtak, de egyik sem jutott el a kétszikűségig. Vagyis **Ausztráliában a növényvilágra sem a fejlődés, hanem a variálódás a jellemző.**

Felismerésemet megerősítette két tény. Az első: a Galapagosz-szigeteken a biológiai fejlődés megállt a hullóknél, mert ezek a szigetek mintegy 110 millió éve szakadtak el Dél-Amerikától, magukkal víve az akkori faunát, és ott még kevesebb volt az éghajlati változás. **A másik: a mély tengerek világában pedig sok százmillió éve nincs biológiai fejlődés, ott azóta áll a biológiai fejlődés órája.** Vagyis ott, ahol a legnagyobb volt a szelekció és a mutáció ideje és lehetősége, ott nem történt fejlődés, mivel a körülmények változatlanok maradtak. Számomra egyértelmű, hogy **a szelekció és a mutáció csak az adott szinten belüli variációk számát növeli, de nem jár biológiai fejlődéssel.** Fejlettebb fajok csak ott alakulhatnak ki, ahol a korábbi életfeltételek olyan mértékben változnak meg, ami még nem jár a korábbi összes faj teljes kipusztulásával, ahol a szelekció és a mutáció segítségével a régiek egyikéből, másikából új fajok jöhetnek létre. A fajtafejlődést az életfeltételek olyan megváltozása hozza, amihez a szelekció és a mutáció segítségével a korábbi fajok hozzá tudnak módosulni. **A fajtafejlődési folyamatban mind a szelekció mind a mutáció nem ok, hanem eszköz. Olyan eszköz, ami mindaddig csak fajtavariációkat hozhat létre, ameddig a körülmények nem változnak meg.** Nem kívánom a biológiai fejtegetést folytatni. Az csak azért került ide, mert illusztrálni akartam, hogy **az emberi társadalom számára is van olyan általános fejlődési törvény, amely a biológia egészére vonatkoztatva is érvényes.**

A társadalom is csak ott fejlődik, ott vesz fel a korábbinál fejlettebb formát, ahol a korábbinál nagyobb feladatot kell megoldania. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy ott fejlődik jobban a társadalom, ahol nehezebb feladat előtt áll, mert a nehezebb feladatok az esetek többségében megoldhatatlannak bizonyulnak. Ilyen esetben a társadalom visszaesik, elpusztul. A történelem azt is bizonyítja, hogy a társadalmak, a kultúrák többsége elpusztult, ha olyan feladatok elé került, amelyeket már nem volt képes megoldani. Ezért van tele a törté-

nelem sikeres társadalmi indulásokkal, ugyanakkor ezeknek a társadalmaknak és kultúráknak a többsége elpusztult. Az a tény, hogy sok társadalom, kultúra elpusztult, vagy visszaesett, legalábbis stagnált, bemerevedett, a történészeket arra a meggyőződésre vezette, hogy a társadalomnak, akárcsak minden élőnek, van gyermekora, ifjúsága, érett fénykora és aztán öregsége, amit a halál követ. A társadalmak, akárcsak a generációk, egymásnak adják át a stafétabotot. Ez a felfogás azonban sematikusnak bizonyult, mert az idők során sehol nem valamiféle ilyen felnövési és előregedési folyamat volt a jellemző.

Ez az élőlényekkel való párhuzam azért látszólagos, mert alig van olyan már fejlettebb kultúra, amelyiknek nem találjuk meg az előzményét. (Az még nem jelenti, hogy ahol nem ismert az előzmény, ott nincs is.) **Az is tény, hogy egyes társadalmak nagyon gyorsan alakultak ki, érték el csúcukat, aztán azon a szinten évezredekig stagnáltak.** Más társadalmak nagyon lassan fejlődtek ki, nyerték el formájukat. Megint másoknak nem volt öregkoruk, hanem fiatalon eltűntek a történelem színpadáról.

A legősibb gyűjtögető társadalmak sokasága egymástól függetlenül alakult ki. Jellegüket és fejlettségi szintjüket szinte kizárólag természeti körülmények határozták meg. Ebből a szintből csak nagyon kevésnek sikerült továbblépni. **A továbblépésük mindig az életkörülmények megváltozásának, vagy egy már magasabb szintre jutott társadalommal való kapcsolat hatásának az eredménye volt.** A társadalom tehát nemcsak a természeti környezet új kihívásai következtében fejlődhet, hanem minél fejlettebb, annál inkább a vele érintkező társadalmak kihívásaira is válaszolva. **Csak az a társadalom öregszik meg, fárad el, amelyet nem érnek megfelelő kihívások, azaz, amelyik izoláltan él.**

Ezt jól lehet illusztrálni az **egyiptomi társadalom** ötezer éves történelmében: ez a társadalom bámulatosan rövid idő alatt alakult ki, szinte nem is volt fiatalsága, aztán ötezer évig stagnált. Miért? Azért, mert speciális körülményei között szinte azonnal olyan hatékonyságot ért el, melyet közel ötezer évig nem hagyott maga mögött semmilyen más társadalom. Jó kétezer évvel később jelenik meg a szomszédságában a sok tekintetben fejlettebb **görög társadalom**, de ez messze mögötte marad a kor gazdaságának és társadalmának az akkor 90 százalékát jelentő mezőgazdasági termelésben.

Ugyanez mondható el a **római társadalomról**, amely ugyan az egyiptominál dinamikusabbnak bizonyult, vele szemben katonai fölénybe került, de mégis az egyiptomi gabonára szorult. Közel ezer évvel később a nyugat-európai társadalom sem lépett túl az egyiptomin. Az egyiptomi társadalom először akkor kerül válságba, amikor az ipari forradalomnak köszönhetően Nyugat-Európa vele szemben minden téren fölénybe kerül. Ez a válság azóta tart, mert képtelen volt az ötezer éves egyiptomi társadalom az új kihívásra eredményesen válaszolni.

Az első fejlett társadalom, a **sumér** eredményeit a körülvevő területek közül csak Anatólia népei tudták átvenni, és maguk képére alakítani. Tőlük is sikerrel csak a görögök vették át a fejlődés stafétabotját. De ők is úgy, hogy egyúttal a maguk képére formálták. A görögöktől csak a rómaiak. A rómaiaktól csak a nyugat-európaiak vettek át olyan sikerrel, hogy az fejlődést is jelentett. Ahhoz, hogy egy kihívás eredményt hozzon, mind a kihívónak, mind a kihívottnak speciálisnak kell lennie. E kettős feltétel ritkaságszámba megy. Vegyünk csak néhány történelmi példát. A **mai Irán** területe jó négyezer évvel ezelőtt már átvehette a sumér kultúra és társadalom tapasztalatait, élvezhette megtermékenyítő hatását, ennek köszönhetően el is ért bizonyos eredményeket, nem kisebbeket, mint Kis-Ázsia anatóliai része, de nála a fejlődés megrekedt, mert nem volt olyan szomszédsága, ahol megtermékenyítők lehettek volna

a perzsa tapasztalatok. A **görög kultúra** két irányban hatott: nyugatra a Földközi-tenger medencéjében Róma, és északra Trácián keresztül a Fekete-tenger medencéje felé.

Az első hatás járt gyorsabb, a második hosszabban tartó eredménnyel. **Róma** az időszámításunk első századaiban hanyatlani kezd, ezzel szemben Konstantinápoly még további ezeröttszáz évig Európa legfejlettebb, leggazdagabb területe maradt. De amíg Rómától Északnyugat-Európa átvette, és mintegy ötszáz éves erőgyűjtés után tovább vitte a társadalmi fejlődés stafétabotját, addig Konstantinápoly vonzáskörzetében nem volt olyan terület, ahol a továbbvitelre megfelelőek lettek volna a feltételek.

A nyugat-európai fejlődés az ipari forradalom után kétszáz éven keresztül szinte csak negatív hatást fejtett ki minden más társadalomra azzal, hogy megbontotta azok korábbi egyensúlyát. Az ipari forradalom csak ott tudta a technikai vívmányai segítségével magasabb szintre emelni és komplexsége tenni a társadalmat, ahol az északnyugat-európai puritanizmus, általában a kereszténység protestáns formái voltak a jellemzőek. Vagyis a klasszikus Nyugat-Európában és Észak-Amerika északkeleti részében. **Az új technikai kihívások fogadásának, és egy új és fejlettebb társadalmi forma kialakítására azt felhasználni csak az a társadalom tudja, amelyikben már sokkal korábban egy olyan kultúra, civilizáció és értékrend alakult ki, amelyik az új követelményeknek megfelel.**

Ismét az derül ki, hogy az új helyzet támasztotta kihívásnak általában a kihívottak többsége nem felel meg, képtelen az annak megfelelő, a korábbinál fejlettebb társadalmat kiépíteni. Ezért az új kihívásoknak mindig több az áldozata, mint a haszonélvezője, a jutalmazottja. A törvény ismét az, ami a biológiában. **Ahhoz, hogy egy, a korábbinál fejlettebb faj létrejöhessen, olyan körülményekre van szükség, amelyek sok faj pusztulásával járnak.** Mennyi kultúra és társadalom pusztult el addig, amíg létrejött a minden korábbinál sokkal fejlettebb fogyasztói, jóléti társadalom, illetve, ahogyan újabban hívja számos tudós, a szolgáltató társadalom.

Még inkább a fenti állítást igazolja az a tény, hogy először a nyugat-európai civilizáció fejlett társadalmi formáihoz a tőle térben és történeti múltjában a legtávolabb lévő kelet-ázsiai puritán civilizációhoz tartozóknak sikerült felzárkózniuk, illetve ezek érték el az ipari forradalom óta tapasztaltat is jelentősen meghaladó gazdasági növekedést. Ez teljesen új jelenség a társadalmak történetében. Eddig csak a közvetlen szomszédságba került át a technikai fejlődés által kiváltott fejlettebb társadalmi forma. Arra még nem volt példa, hogy valamely technikai vagy tudományos eredmény egymástól igen távoli kultúrák körében döntő hatást fejtett volna ki. Ez az első világtörténelmi jelentőségű hatása annak, hogy a modern technika, mindenekelőtt a kommunikáció és a szállítás egyetlen egységgé formálta át az egész emberiséget.

Éppen a jelen század második fele szolgáltatott példát arra is, hogy **a kulturális rokonság azonos társadalmi fejlettséget garantál akkor, ha ezt külső erők nem akadályozzák.** A skandináv értékrendet felvett finnek a század elején még Európa egyik legszegényebb népe voltak, szegényebbek mint az oroszok, de az oktatási rendszerük, a fegyelmezettségük, a tisztaságigényük a reformáció óta egyre inkább skandináv lett. Ahogy elnyerték a nemzeti önállóságukat és teljesen megszabadultak az orosz politikai uralom alól, felzárkóztak a leggazdagabb népek sorába. **A jelen század egyértelműen azt bizonyítja, hogy minden puritán kultúra, civilizáció képes a legfejlettebbekhez való gyors felzárkózásra, ha megszűnnek az ezt gátló külpolitikai tényezők.** Ma már Európában nincs ilyen politikai külső akadály annak, hogy a felzárkózásra alkalmas népek fel is zárkózzanak. Ebben a folyamatban az utolsó ilyen két nép a cseh és az északi lett. Az előbbieket már a XV. század óta nyugat-

európai szinten voltak, az utóbbiak pedig a finnekhez hasonlóan leszakított, az orosz imperializmusnak odaadott skandinávok.

A Távol-Keleten az ázsiai puritánok körében más a helyzet, ott a század második felében a japánokkal történő példamutatás a felzárkózásra jóval később történt meg. Alig húsz éve folyik, de mára már vitathatatlan a négy tigris, a négy kisebb ország viharos felzárkózása. Az utóbbi tíz évben pedig, ahogyan a dogmatikus marxizmus Európában csődöt mondott és Kínában is lazult, a térség lakosságának háromnegyedét kitevő Kína növekedése még az őket időben megelőzőkénél is gyorsabb lett.

A század második felében a nyugat-európai és az észak-amerikai puritán térség félperifériája, szomszédsága is viharosan fejlődik, egyre inkább az élvonalba kerül. A puritán Nyugat-Európa félperifériájának, közvetlen szomszédságának gazdasági felzárkózása csak a század második felében történt meg. Milyen területet, illetve kiket tekinthetünk az európai puritanizmus félperifériájának? Délről a Pireneusok és az Alpok két oldalát és az ott élő népeket. Keletről a Trieszt-Szentpétervár tengelytől nyugatra élő népeket. Joggal nevezhetjük ezt a térséget az Európai individualizmus félholdjának, hiszen térbeli formája ilyen félhold alakú, és valóban csak itt jellemző az individualizmus. E térséget joggal nevezhetnénk Közép-Európának. A félhold déli fele a puritán Észak és a mediterrán Dél között van, a keleti fele pedig a puritán Nyugat és az ortodox Kelet között terül el.

Az **Európai Individualista Félhold** ugyan sem kultúrájában, sem történelmi múltjában nem egységes, de azért közös jellemzője nemcsak az individualizmusa, de az elmúlt ötszáz év történelme is. De a puritán Nyugat sem egységes, hiszen mások a germánok és az angolszászok, még inkább a skandinávok, de mégis közös jellemzőjük a puritanizmusuk. Az Európai Félhold közös történelme a **reneszánszban** kezdődik. Barcelonától Krakkóig hódított a reneszánsz. E térség abban is közös volt, hogy a reformáció itt indult el először. Itt jelentek meg a győztes reformátorok előtt az albigensek, a bogumilok, majd a husziták. De itt hódított vissza mindent az ellenreformáció, és vált a korábnál lényegesen modernebb kereszténység uralkodóvá. E térségben válik történelemformálónak a **felvilágosodás, az elit racionalizmusa**. A történelemtudomány máig adós e térség szellemtörténetének megírásával.

A múlt század közepét követően, egészen az első világháborúig ismét e térségre jellemző a **nagy erjedés**, a népesség és a gazdaság viharos növekedése. Már-már úgy látszik, hogy sikerül a felzárkózás. Ez azonban a következő évtizedekben egyre inkább lemaradássá változik át. Ez váltja ki, hogy **a két világháború között a térség minden népe és országa a gazdasági és társadalmi válságból a demokrácia megtagadásával és a fasizmus elfogadásával akar menekülni.** Még a történészek is alig vették tudomásul, hogy **a századforduló körül ez a Félhold játszotta a tudományokban és a művészetekben Észak-Amerika későbbi társadalmi és tudományos megújító szerepét.** Ebben a térségben születik mind a tudományokban, mind a művészetekben a legtöbb úttörés. **Az Európai Félhold előretörése a térség népeinek individualizmusával magyarázható.** Az itt élő népek kultúrája egyedülálló abban az értelemben, hogy mind a racionalizmus, mind az individualizmus jellemzi. Márpedig ez a két kulturális karaktervonás nagyon felértékelődött a tudományos forradalom, a fogyasztói igények előtérbe kerülése nyomán.

Amíg az ipari forradalomnak és az arra épülő polgári demokráciáknak a puritán karaktervonásokra és a racionalizmusra volt szükségük, addig a jóléti társadalmak a viharos technikai fejlődés és az egyéni igények kielégítésének előtérbe kerülése miatt az individualizmust és racionalizmust igénylik. Jellemző módon az ipari forradalom nem új elméleteket és teóriákat igényelt, hanem gyakorlati megoldásokat. Jellemző módon a műszaki gyakorlat emberei, és nem a tudósok találtak ki praktikus szerkezeteket. **A gyáripari technika**

működtetése a munkaerő óriási többségétől nem több, hanem a korábbinál is kevesebb tudást igényelt. Továbbá a klasszikus kapitalizmus viszonyai között a szellemi tőke növelését, az általános oktatást nem a gazdaság, hanem már előzőleg a vallás, a Biblia olvasása, később az állam, a hadserege és a közigazgatása számára igényelte. Ezzel szemben **a jelenkori fejlett társadalomban elsősorban a gazdaságnak van szüksége a fejlett oktatási rendszerre, a szakmai továbbképzés széles skálájára, a tehetségek feltárására és kiművelésére.**

Nagyon leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy **az ipari társadalmaknak a puritánok racionalizmusa, ezzel szemben a jelenkori jóléti társadalomnak az individualisták racionalizmusa a leginkább megfelelő.** Márpedig ez csak ott jellemző, ahol a reneszánsz, a felvilágosodás kulturális öröksége él. Ez csak az Európai Félhold területéről mondható el.

Az Európai Félhold nem homogén sem nyelvi, sem állami, sem kulturális tekintetben. Csak abban egységes, hogy egyrészt mindig relatíve individualista, másrészt a nyugat-európai civilizációval kezdettől fogva erős kulturális és gazdasági kapcsolata volt. Az is különleges vonása, hogy a térség népei nem a nemzeti államukban éltek, de sok esetben mégis ott élnek ma is. Vegyük csak sorra. A **baszkok** és a **katalánok** mindmáig a spanyol állam keretei között élnek. Azon belül viszont az uralkodó spanyoloknál sokkal közelebb vannak Nyugat-Európához, és ennek megfelelően gazdagabbak is.

A **svájciak** soha nem akartak nemzeti állam lenni, az államalkotó három nép mindegyike, sőt azon belül az egyes kantonok is nagyon erős önállóságot élveznek. Ők az egyetlenek a térségben abban is, hogy ellent tudtak állni az ellenreformációnak. A népoktatásuk pedig a reformáció óta a Nyugat előtt járt. Az **észak-olaszok** ugyan a közös nyelv alapján a dél-olaszokkal közös államot alkotnak, de kulturális téren sokkal kevésbé mediterránok, inkább nyugat-európaiak. Ennek megfelelően gazdasági tekintetben az európai élvonalhoz tartoznak.

A **svábok**, a **bajorok** és az **osztrákok** nem puritánok, mint az északi németység. Ebből fakadt aztán az, hogy azoktól e század közepéig gazdasági téren erősen le voltak maradva. A bajorok ma is a Német Szövetségi Köztársaságon belül a legnagyobb autonómiát igénylik. Az osztrákok pedig az önálló államuk keretei között érzik jól magukat. Közös jellemzőjük azonban az, hogy az északi puritán nyelvtestvéreiket az elmúlt negyven évben nemcsak utolérték, hanem ma már azoknál is jobban állnak.

Külön érdekesség az, hogy a leginkább **alpi svájciak** és **tiroliaiak**, akik 100-150 éve még Európa legszegényebb népei voltak, ma ők a leggazdagabbak. A svájciak gazdagságát azzal szokták magyarázni, hogy egyrészt kimaradtak a nagy háborúkból, másrészt a világ bankárai lehettek. Ha ez volna a svájciak meggazdagodásának az oka, akkor miért élnek ma éppen olyan gazdagon a tiroliaiak, akik sokat szenvedtek a háborúban, akiknek nincsenek bankjaik? A magyarázat csak az lehet, hogy ők a Félholdon belül a leginkább puritánok és a leginkább individuálisak, ugyanakkor náluk a legerősebbek az oktatás, a tanulás évszázados gyökerei. A **szlovének** is azért élhetnek ma sokkal jobban, mint a volt Jugoszlávia többi, korábban náluk sokkal gazdagabb népe, mert ők leginkább rokonai a svájciaknak és a tiroliaknak.

E népek individualizmusa, kezdeményezőképesége igazán először a múlt század utolsó harmadában mutatkozott meg. Ezekben az évtizedekben mind a tudományokban, mind a művészetekben, mind a gazdaságban látványos eredményeket értek el.

A **magyarok** a Jaltai Szerződés következtében el voltak zárva a Nyugattól és a piacgazdálkodástól. Erejükből csak arra tellett, hogy a legvidámabb barakk és a legpiaciabb tervgazdálkodás országa lehettek. A **csehek** helyzete sok tekintetben a svájciakéhoz hasonlítható. Ők a

Félhold népei közül a leginkább puritánok, ugyanakkor az osztrákokkal és a bajorokkal leginkább rokonok. A Félhold keleti szárnyán ők fognak a leggyorsabban felzárkózni.

A **lengyelek** helyzete a leginkább felemás. Az is volt a kereszténység felvétele óta. Az ország déli fele mindig egyértelműen a Félholdhoz tartozott. Krakó, Szilézia a reneszánszt éppen olyan termékenyen fogadta, mint a múlt század kihívását. Az északi kikötők tipikus Hanza-városok voltak. A középső, legnagyobb kétharmaduk azonban lélekben inkább pravoszláv és kelet-európai maradt. (A pravoszlávot nem mint felekezetet használok, hanem a kereszténységnek azt a kelet-európai formáját, amit az erkölcsiségnél sokkal inkább a kereszténység formai elemei jellemeztek.) A **balti térség** népei térbeli helyzetükhöz hasonlóan a lengyelek és a finnek között jelentenek átmenetet.

A Félhold keleti szárnyán e század során nagy rombolást jelentett három ok: a **Nyugat akaratából e térség a Jaltai Szerződéssel ötven évre a kelet-európai, bizánci örökségű, pravoszláv uralom alá került; a térségben a gazdasági és kulturális motort jelentő zsidóság kiirtása és a térség népei körében a puritán karaktert erősítő német kisebbségek erőszakos kitelepítése.** Mindezért nemcsak a térség népeinek, de egész Európának évtizedeken keresztül súlyos árat kell fizetnie.

Merre tovább Közép-Európa?

„Ez az ezer évig nyomorgók
Százszor lesújtott, bús csapatja,
De az erő, a friss Erő
S vígságát a nagy Élet adja.”

A Hadak Útja
(Ady Endre)

Azt mondtuk, hogy régióink és Magyarország számára a relatív fejlődés lehet az elkövetkező évtizedek történelmi esélye. Lehet ezt reménytelenül, lehet józanul szomorkás hangulatban is megélni ezt a legfejlettebbektől távolodó, de a világ többségéhez képest fejlődő jövőt. Az előző fejezetben kissé mélyebbre pillantva a fejlődés, ezen belül a gazdasági felzárkózás feltételeiről szoltam azzal a szándékkal, hogy a történelem és természet törvényeit is segítségül hívva gondolkodhassunk jövőnkéről. Most még egyszer visszatérek esélyeinkre, beágyazva azokat európai történelmünk eddigi útjába. Mint történelemmel foglalkozót, csak a múlt és közelmúlt hívhat elemzésre, de mint itt és most élő magyart, természetesen izgat jövőnk és Európa sorsának alakulása.

A nyugat-európai eszmék keletre való terjedésének hullámai

A 20. században az emberi élet minden rétege és eleme hatalmas megújuláson ment át. A gazdasági és fizikai élet nagy változásait a kultúra és az eszmék megújulása előzte meg. Induljunk messzibb történelmi korokból, nyugatról keletre, mert ezeknek a szellemi megújulási hullámoknak a megértése a 20. század lényegének megpillantásához vezet el minket. Remélem abban is segít, hogy térségünk, s benne Magyarország jövőbeli esélyeit is megpillanthassuk.

Kereszténység

Nyugat-Európa mintegy tizenkét évszázaddal ezelőtt kezdett el a kor fejlett civilizációi sorába emelkedni. Ezt egy gazdasági és egy ideológiai forradalom tette lehetővé: a hármas vetésforgó és a földművelő népek igényeihez alkalmazkodó kereszténység. **Ez a nyugat-európai nagy**

technikai és ideológiai fejlődés, a hármas vetésforgó és a kelta társadalmi viszonyokhoz alkalmazkodó kereszténység jelentette jó ezer évvel ezelőtt az első nyugat-európai modernizmus keleti irányú hatását kelet felé.

Ahogy már láttuk, a **hármas vetésforgó** megjelenése tette először lehetővé az emberiség történetében azt, hogy az esős földművelés keretei között legyen akkora a termelékenység, az urbanizáció, amely versenyképes lehet a nagy elődeivel, mindenekelőtt Európában a rómaival és a bizáncival, vagyis a mediterránnal és a kelet-európaival. A kereszténység a kelta civilizáció keretei között vált olyanná, amely a korábbi Római Birodalom határterületeitől északra és keletre élő, alapvetően esőre épülő földműves civilizációk számára kedvezően adaptálható. Nem csoda, hogy a kelta térítések hatására lesznek alig két évszázadon belül keresztények a népek a frízektől és a szászoktól keletre egészen a csehekig, lengyelekig és magyarokig. Érdemes felsorolni a keresztény hitre valóátterés időpontjait az említett szférában: frizek 834, dánok 948, norvégek 995, svédek 1008, bajorok 739, csehek 973, lengyelek 1000, magyarok 1001.

A nyugati civilizáció kereszténységének keleti irányú terjeszkedése nem egyformán érvényesül az érintett népek körében. A germánok és a csehek a Német-Római Császárság keretei közé épülnek be, nemcsak politikailag, de egyházi szervezetük is elsősorban ennek megfelelő lesz. A lengyelek és a magyarok politikai önállóságra törekednek, ennek megfelelően igyekeznek egyházi szervezetükkel minél szorosabban közvetlenül Rómához, illetve a pápához csatlakozni. Ettől keletre és délre egészen másként alakul a kereszténység sorsa. Keleten a bolgárok (864), de még az ukránok is (888), a nyugati szomszédaikat megelőzve lesznek keresztények, úgy, hogy Konstantinápoly egyházi felsőbbbségét ismerik el. Délen, a Balkánon már ekkor éles vonal választja el egymástól az évszázadokkal korábban kereszténnyé vált népeket, mindenekelőtt (ami ma különösen aktuális ismeret) a horvátokat és a szerbeket. Jellemző módon Cirill és Metód útja a Kárpát-, és a Cseh-medencében nem jár tartós sikerrel, térítésük nyomai a hármas vetésforgó megjelenésekor eltűnnek, az érintett térség népei a nyugati kereszténységet vállalják.

A Kis-Ázsiából hozott és a Római Birodalom városait, majd hatalmi struktúráját is meghódító kereszténység egészen a 8. század közepéig megmarad a birodalmi határokon belül. Ahogy a birodalom kettévál, válik ketté a kereszténysége is. Sokáig csak tartalmában, jóval később szervezetileg. Már ekkor egyértelmű, hogy nem tartható fent sokáig az eltérő civilizációk azonos vallása. Más Róma, és más Bizánc.

A kereszténység akkor lép a korábbi birodalmi határokon túl, amikor a hármas vetésforgó túllép ezeken, és addig terjed, ameddig ez a termelési forma. Ennek az első nyugati terjeszkedésnek tehát az a tanulsága, hogy a Nyugaton korszerű kereszténység terjeszkedése a cseheknél megáll. A lengyelek politikai okokból inkább a mediterrán kereszténységhez csatlakoznak, annak ellenére, hogy az új vallás megjelenési formáiban náluk sok ortodox elemet tartalmaz. Kezdve az egyház kiemelkedő politikai szerepétől, a formai elemek, szertartások, körmenetek nagy szerepéig. Külsőségeiben a lengyel római katolicizmus közelebb áll az ortodox kereszténységhez, mint a cseh katolicizmushoz. A magyarok a császár helyett a pápához csatlakoznak, a felvett kereszténységük azonban tartalmában sok nyugat-európai elemet tartalmaz. A legfontosabb, hogy a klérus mindig a politikai hatalom alá volt rendelve. Keletebbre az ukránoknál pedig már fel sem merül a nyugati kereszténység átvétele, az számukra idegen elem marad.

Erről az **első nyugati eszmei hullámról** azt kell megállapítani, hogy **egyszerre volt gazdasági és ideológiai**. Egyrészt fogadtatása a térség különböző civilizációs örökségű népei között eltérő formát öltött, másrészt alapvetően spontán terjedt. Az utóbbi a hármas vetésforgó

esetében aligha vitatható. A kereszténység felvételét az érintett népek történészei ugyan az uralkodók bölcsességének tulajdonítják, ennek azonban ellentmond az a tény, hogy az új vallás felvétele szinte egyidejű. Ennek az első hullámnak köszönhető, hogy ezer év óta e térség ugyan soha nem zárkozott fel teljesen a Nyugathoz, de mindig közelebb volt hozzá, mint a Kelethez. Civilizációja inkább nyugati, mint keleti jellegű volt. Sokszor ugyan inkább lent a nép körében, mint fent.

Már itt fel kell figyelni arra, ami különösen a protestantizmus nyugati terjeszkedésénél, de lényegében minden nyugati hatás befogadásánál a döntő elemnek bizonyult: az **új tanok addig terjedtek, legalábbis csak addig vertek mély gyökeret, ameddig a kiscsalád volt a társadalom mikroegysége.**

A reneszánsz

**A második, nyugatról jövő nagy szellemi hullám, amely a kontinens keleti felét is meg-
érinti, a reneszánsz.** Ebben az esetben nem egy, a széles tömegeket is magával ragadó, hanem közvetlenül csak a polgárság értelmiségi rétegeinek gondolkodását átalakító szemléletről van szó. Fontosságát azonban nem lehet vitatni, hiszen ezzel a szemlélettel, az individualizmussal, a kritikai megközelítési móddal, a racionalizmussal válik egyre inkább Nyugat-Európa a világ vezető, legdinamikusabb civilizációjává. A reneszánsz mai szemmel egy olyan szemléleti forradalomnak tekinthető, amely segítségével a világ többi nagy civilizációja fölé emelkedik a nyugat-európai.

Azt is érintettük már, hogy ennek a szemléleti forradalomnak a keleti irányú terjedése egy nagy világgazdasági változással párhuzamos. A reneszánsz időben egybeesik a török terjeszkedéssel, azzal, hogy ennek következtében nemcsak a kereszténység legősibb, és mindez ideig rendkívül jelentős kisázsiai területe veszik el, hanem megszűnik az Ázsiával folyó kereskedelem évezredes összekötő útja is. Ez a magyarázata annak, hogy egyrészt ez a világkereskedelem volumene időlegesen, Afrika megkerüléséig (1498) lecsökken, másrészt a Fekete-tengertől északra tevődik át. Ebben az esetben a gazdaság és az ideológia párhuzamossága csak időbeli, hatásuk inkább ellentétes.

A 15. század Európa számára olyan világgazdasági változást hozott, amelynek hatására Európa gazdasági súlypontja kelet felé tolódott el. A török terjeszkedés elzárta az Ázsiával való világkereskedelem évezredes útját. Levante és a Földközi-tenger elvesztette korábbi szerepét a világkereskedelemben. A kínai és az indiai áruk az orosz és ukrán folyókra terelődtek át. Így lett Lemberg és Novgorod, azaz két korábban messze az európaiság határaitól fekvő két város Európa világkereskedelmének kapuja, és az oda vezető út a kor világkereskedelmének fontos tengelye. Ez azt jelenthette, hogy Csehország, Szilézia, a Szepesség, valamint a Hanza-városok és a baltikum Európa legdinamikusabban gazdagodó, polgárosodó vidékévé vált.

Európa keleti felének kedvező világkereskedelmi helyzete azonban nem maradt tartós, mivel Afrika megkerülése sokkal olcsóbb és biztosabb összeköttetést jelentett. Mint látni fogjuk, az ilyen kedvező világgazdasági változások később is számos esetben nem bizonyultak olyan tartósak, amely elég időt biztosított volna az érintett területek végleges és teljes felzárkózására.

A 15. századi Nyugat-Európa két fontos gazdasági területen egyre jobban rászorult a kontinens korábban elhanyagolt keleti felére. Egyrészt a színesfém-, másrészt a gabonaigények kielégítése is indokolta a keleti térségek felértékelődését. E században a kontinens réz-, ezüst- és aranytermelésének többsége a Cseh- és a Kárpát-medencéből származott. A dinami-

kusan fejlődő Nyugat-Európa élelmezése szempontjából fontossá vált a baltikumi körzetekből beszerezhető olcsó gabona. Kétezer év után először kap Európa keleti fele fontos gazdasági szerepet. Eddig az európai civilizáció délebről hozta a gabonát és szinte önellátó volt színesfémek ellátásában, a hiányzó hányadot pedig keletről hozhatta. A kor fejlett Európájának szinte minden világkereskedelme Kis-Ázsián keresztül bonyolódott le. Mindennek a történészek alig szentelnek figyelmet.

A nyugat-európai térség gabonaigénye fellendíti a polgárosodás lehetőségét a Keleti-tenger térségében, színesfém igénye pedig Közép-Európában igen kedvező polgárosodási folyamatot indított el. Danzig vagy Tallin legalább annyira európai polgárváros lett, mint bármelyik nyugati Hanza-város. Ugyanez mondható el Krakkóról is. **Csehország ettől kezdve végig nyugat-európai szintre emelkedett ország maradt.** Helyzetét időről időre ugyan speciálissá, a térség elmaradottabb országaival azonos sorsúvá teszi a világ adott hatalmi megosztása, de ennek ellenére a csehek minden tekintetben európai puritán civilizációjú, erősen polgárosodott nép maradnak. Azok voltak a viszonylag elmaradott Osztrák-Magyar Monarchiában is, és azok a szocialista táboron belül. Sajnos **ezt a bányászati konjunktúrát gyorsan agyoncsapta Amerika felfedezése.** Onnan sokkal olcsóbban, és sokszorta több színesfém érkezett. A közép-európai bányák korábbi hatalmas járadéka elolvadt, jelentéktelenné vált. A kelet-európai olcsó gabonára azonban még évszázadokon keresztül, egészen a 19. század végéig szükség volt.

A fenti világgazdasági helyzet egybeesett a reneszánsz virágzásával. A gazdasági fellendüléssel együtt jött Közép-Európába a nyugati szellemi megújulás is. Mivel rövid volt a gazdasági fellendülés, a szellemi hatás sem maradt tartós, és nem hatolt elég mélyen a társadalom egészébe. Csak a térség királyi udvarait és a felső arisztokráciát jellemezte a reneszánsz, a nép tudatára nem volt hatással. Ez a **második hullám** az elsővel ellentétben a közép-európai társadalomnak csak a csúcsait érintette, társadalomformáló hatása csak hosszú távon érvényesült.

Protestantizmus

Közép-Európa keleti népeit a Nyugat nagy ideológiai forradalma, a protestantizmus úgy érintette, hogy abból a legkisebb falvak lakossága sem vonta ki magát. A reformáció hatása a térség egyes népei számára óriási volt.

Az is gazdasági okokra vezethető vissza, hogy a világgazdasági konjunktúráját élvező **Csehországban jelentkezett a reformáció a huszitizmusban, a nyugat-európai protestantizmust megelőzve.** Magyarország és Lengyelország nem litván, azaz nem ortodox része többségében protestáns ország lett pár évtized alatt. Mindkét országban a polgárság nagyobb része német volt, akik az új vallások fő terjesztői voltak. De nemcsak a polgárság, hanem a nép többsége is átvette az új hitet. Itt kell utalnom arra, hogy a vizsgált térség népeinek önállóságát ugyan számos helyzetben veszélyeztette az itt élő jelentős német kisebbség, de ugyanakkor ők voltak a nyugati civilizáció fő befogadói, közvetítői is. Az, hogy a jelen században a náluk is aktívabb szerepet játszó zsidósággal együtt szinte teljesen eltűntek a térségből, az érintett népek felzárkózási esélyei csöktek. A horvátok alig, a pravoszlávok egyáltalán nem reagáltak a reformációra.

Ma még szakmai körökben is titoknak számít, hogy az **új vallás magyarországi elterjedésében a német és németalföldi prédikátorok mellett fontos szerepet játszott a török hatalmi befolyás,** amelyet a nyugat-európai protestantizmus fő szövetségesének tekintett a létét fenyegető spanyol-osztrák reakcióval és az ellenreformációval szemben. Ezt a tényt azért

volna fontos tudatosítani, mert később is lesz olyan helyzet, amelyben az **elmaradott társadalmi forma hasznos szövetséges lehet a legfejlettebb számára!**

A 16. század igazi Európája, a haladás képviselője a nyugat-európai protestantizmus, ennek pedig esküdt ellensége a konzervatív, hanyatló Habsburg Birodalom volt. Ennek hátában a török terjeszkedés garanciát jelentett arra, hogy az ellenreformáció ne számolhassa fel a nyugatiság igazi letéteményesét, a protestantizmust. Ehhez még azt is hozzá lehet tenni, hogy az ellenreformáció még vadabb lett volna, ha nincs a török veszély. A felvilágosodott katolicizmust a spanyol-osztrák-pápai konzervativizmus azért tartotta elfogadandónak, mert meghaladta volna az erejét, ha az is ellenséggé keletkezik. Gondoljunk arra is, hogy az a francia állam, amelyik saját keretei között felszámolta a reformációt, a spanyol-osztrák-pápai konzervativizmussal szemben szövetségesének tekintette mind a protestáns országokat, mind a Török Birodalmat. **A mediterrán és a Habsburg Európa számára a törökkel szemben a magyarok és a lengyelek védőbástya voltak, de a kor haladó, protestáns Európája számára a török terjeszkedés veszélye létfontosságú tényező volt.**

Amennyire igaz az, hogy a cseh, a szlovák, a lengyel és a magyar, mint nép, nem is szólva a térségben élő kisebbségekről, szinte teljesen behódolt a protestáns tanoknak, és jelentős visszakatolizálásuk csak a Habsburg Birodalom erőszakos ellenreformációja hatására történhetett meg, annyira nyilvánvaló, hogy **a térség számos más népét a protestantizmus teljesen érintetlenül hagyta. Az ortodox kereszténység szinte tudomást sem vett arról a nagy nyugat-európai ideológiai forradalomról, amit a protestantizmus jelentett.**

Az ellenreformáció sikereit a lengyel, a cseh, a szlovák, a magyar nép számára utólag a konzervativizmus győzelmének kell tekintenünk. Mint látni fogjuk, az ipari forradalom és az annak megfelelő tökéletes demokráciák létrehozásához ugyanis sokkal kedvezőbb feltételeket jelentett volna e népek számára, ha protestánsok maradnak. Ennek a vallásnak az etikája jobban megfelelt a 19. század második felében e térség népei előtt feltáruló kapitalizálódási lehetőségeknek. Amennyire a reformáció Nyugat-Európában az óceánok meghódítása és Amerika felfedezése következtében beálló nagy gazdasági és kereskedelmi fellendüléssel esett egybe, annyira viszonylagos hátrányt jelentett ugyanez Európa keleti fele számára. Az a tény, hogy a protestantizmus erői az ellenreformációval szemben e térségben teret vesztek, mindenekelőtt azzal magyarázható, hogy elpárolgott az ázsiai importban játszott időleges szerepe, éppen úgy, mint a térség nemesfém-termelésének jelentősége. A világkereskedelmi és világgazdasági szerepvesztés az ideológia frontján is érezte hatását.

Felvilágosodás

A 18. század meghozta a negyedik nyugati befolyás hullámát. A felvilágosodás, amely elsősorban a protestáns és a mediterrán Európa közötti térségekben bontakozott ki, szinte az utolérést célul kitűző társadalmak értelmiségének új vallása lett. A tudományokban és a művészetekben megerősítette a nyugat-európai civilizáció fölényét. De mélyebbre ugyanúgy nem hatolt, akárcsak a reneszánsz.

Európa keleti felét ebben a században az uralkodó körök szalonjaiban a felvilágosodott szellem jellemzi. A hatalom gyakorlásában és a nép tudatában azonban nyoma is alig van a felvilágosodásnak, hiszen a szalonok modernül gondolkodó urai gondosan örködnék a társadalmuk által biztosított feudális előjogaik felett. A gondolkodás fent modern, a társadalmi struktúra fent és lent feudális. Ennek a furcsa kettősségnek is elsősorban gazdasági okai voltak. **A beinduló ipari forradalom következtében Nyugat-Európában megnő az agrártermékek iránti igény, ennek következtében a földek hozama, járadéka Európa keleti felében nagyot**

emelkedik. A meggazdagodott földesurak ezért szimpatizálnak a friss nyugati szellemmel, de éppen jövedelmük megtartása miatt hallani sem akarnak arról, hogy ebből a fellendülésből a nép is hasznot húzzon.

A haszon fő forrása ugyanis a földművelő nép nyomora, az alacsony agrárbér volt. Így vált e térségben jellemzővé az urak francia műveltsége és a nép ázsiai nyomora, tudatlansága. Ezt az új társadalmi rendet nem egészen találóan második feudalizmusnak nevezi a tudomány. Sokkal helyesebb volna feudális struktúrába szervezett agrárkapitalizmusról beszélni.

Ez a negyedik, kelet felé irányuló nyugati modernizációs hullám megint nem érinti pozitívan a népet. Amíg a földesurak meggazdagodnak, a nép nyomora változatlan marad, relatív helyzete tehát tovább romlik. Ekkor erősödik fel a térség értelmiségi köreiben az a meggyőződés, hogy az elmaradott társadalmat, általában a népet felülről, az okos vezetésnek kell megváltania. **A közép- és kelet-európai elitnek ez a megváltó szerepvállalása markánsan először a felvilágosodás korában fogalmazódik meg.** Azóta magyarázzák a társadalmi és gazdasági elmaradottságot a nem megfelelő vezetéssel. Jóval később a leninizmus, vagyis az elmaradott nép felemelése a minőségi elit erősen koncentrált hatalma segítségével tehát nem új jelenség. Ezzel magyarázható az is, hogy a térség leginkább elmaradott népei a marxizmus materialista jellegét észre sem igen vették, messianizmusát viszont végletességig felfokozták.

A kommunizmus összeomlása után is számolnia kell e felfogás továbbélésével annak, aki a jövő lehetőségeit kutatja. A nyugati társadalomtudós számára annyira idegen ez a felülről várt megváltás igénye, hogy nem tulajdonít e térségben sem komoly szerepet ennek. A felvilágosodás öröksége az, hogy nemcsak a térség népeinek többsége, de keletre haladva egyre inkább, a vezetéstől megváltó szerepet vár, sőt, még maguk a politikusok is ilyen, a népet megváltó szerepre hivatottaknak érzik magukat még ma is. A felvilágosodás mint az uralkodó népet megváltó szerepe jelentkezett a felvilágosult abszolutizmusok különböző formáiban. Ezek pozitív hatása elsősorban a jobb közigazgatás és a kulturális centrumok kiépítésében jelentkezett. Volt bizonyos ipar- és közlekedésfejlesztési eredménye is. Az eredmények azonban csak fent jelentkeztek. Néhány jó egyetem, világszínvonalú tudományos társaság, néhány fejlett ipari és közlekedési létesítmény mellett alul szinte semmi nem változott.

Az okos, és jó szándékú uralkodók semmivel sem kerültek közelebb a néphez, mint ostoba és közömbös elődeik, illetve kortársaik, sőt. Jó példa erre József császár, aki minden jó szándéka és reformja ellenére egyik legkevésbé népszerű uralkodó maradt az utókor számára. Reformtörekvései a társadalmi elmaradottság körülményei között idegenek maradtak éppen azok számára, akiknek érdekeit szándékában volt szolgálni. Éppen ezeknek a felvilágosult uralkodóknak a kudarcai vetik előre a térség későbbi forradalmainak, mindenek előtt a leninizmusnak a kudarcát is. **Minél modernebbek a törekvések, annál idegenebbek maradnak ott, ahol a változások gazdasági és civilizációs feltételei még nem érték meg.** Ezt kellene messze-menően figyelembe venniük azoknak, akik a volt szocialista országok számára utolérési tanácsokat adnak.

A felvilágosodás hatását azzal összegezhetjük, hogy a társadalmak csúcsát nyugat-európai szintre emelte ugyan, de ebből szinte semmi sem jutott le a néphez, amelynek ekkor még 90 százaléka a falvakban és a mezőgazdaságból élt.

A kapitalizálódás kedvező feltételei

Az ötödik hullámot a vasút korának nevezhetjük. Az ipari forradalom hatása ugyanis 1860 előtt minimális a vizsgált térségben. Ezt jól jellemzi néhány tény: 1848 előtt a Kárpátoktól délre és keletre még a jobbágyság felszabadítására sem kerül sor, a Danzig-Krakkó-Prága-Bécs-

München vonaltól keletre egyetlen országban sem éri el az urbanizáció (a 100 ezer lakosnál nagyobb városokban élők aránya) még a tíz százalékot sem, 1860-ban a vasutak végállomásait még csak Prága, Varsó, Lemberg és Budapest jelenti.

A 19. század második fele Európa keleti fele számára ismét kedvező világgazdasági változást hozott. A vasút megteremtette a lehetőségét annak, hogy Európa keleti feléből már nemcsak a gabona, a nem romlandó nyersanyag és az élőállat kerülhetett a nyugat-európai piacokra, hanem a hús, a zöldség és a gyümölcs is. A vasút másik előnye az volt, hogy a térség szinte minden pontja, nem csak a vízi szállítás szempontjából kedvező részei vehettek részt az agrárexportban. **A vasút volt az az első nyugati vívmány, amely nem állt meg félúton, hanem még egész Oroszországot is meghódította.** Az ortodox Kelet-Európa először került a Nyugat erős gazdasági-technikai befolyása alá. Ennek a jelentőségét nem lehet túlbecsülni.

A technika gazdasági hódító hatásával ez esetben ismét együtt járt az ideológiai és világnézeti is. A vasút és a nagyipar megjelenése nyomában járó munkásmozgalom, mindenekelőtt a szocialista tan volt az első nyugati ideológia, amely nem állt meg valahol a nyugati kereszténység, illetve a kiscsaládi szervezet határain belül, hanem az ortodox kereszténység minden népét, azaz a nagycsaládos civilizációt is érintette. **A vasút 1914-ig minden kelet-európai területet behálózott, bevont a világgazdasági vérkeringésbe,** a szocialista, marxista tanok pedig a munkások és szegényparasztok között (éppen úgy, mint a hatalomból kirekesztett értelmiség soraiban) sokkal erősebben visszhangra találtak, mint fent. A térség minden társadalmában az uralkodó osztály mereven ellenállt a már régen megérett reformoknak.

A múlt század második felében a vizsgált országokban a polgárosodás csak felülről indult be, szinte nem volt a nyugat-európai értelemben vett középosztály. A nagypolgárság anyagi érdekektől és a proletáriátustól való félelmében felfelé, a feudális földbirtokosi réteggel kereste a kapcsolatot, a politikai szövetséget és elfogadta a feudális politikai struktúrát. A térség államaiban megjelent középosztály a hatalmi apparátus alkalmazottjaiból került ki, tehát annak politikai érdekeihez igazodott. Ezzel szemben a növekvő városokban koncentráldott munkásság a legprogresszívebb, legtürelmetlenebb nyugati szocialista eszmék mellé szegődött. Politikai tekintetben a felső szűk társadalmi elit túl konzervatív, a proletárság és a humán értelmiség pedig túlzottan türelmetlenül forradalmi volt. Ebből fakadtak a válsághelyzetben kirobbanó forradalmak.

Európa keleti felében a 19. századi iparosodást két tényező jellemezte. Egyfelől a **gazdaság megőrizte agrárjellegét, az ipar és a kereskedelem is elsősorban a mezőgazdaságra épült.** A lakosság nagy többsége továbbra is a mezőgazdaságban ragadt, és talált vagy nem talált magának nagyon alacsony jövedelmet. Ezért a falvak népének szegényebb rétegeiben is terjedtek a forradalmi eszmék. Másfelől a **nagyipar, a nagypolgársághoz hasonlóan nem támaszkodott a kis- és középzemek tömegére, hanem a nagy gyárak mint magányos óriások álltak a gazdaságban.** A kor ipari technikája alig igényelt a nagy gyárak környezetében kooperáló partnereket, infrastruktúrát, képzett munkaerőt. Mai szemmel szinte érthetetlen, hogyan lehetett a századforduló idején Európa elmaradott keleti felében igen fejlett technikai és hatékonysági alapokon álló hadiipar az Urálban, olajipari gépgyártás Romániában, vágóhidipar Szerbiában, malomipari gépgyártás Magyarországon. Sőt, még a század első felében is lehetséges volt e térségben világszínvonalon gyógyszer, villanymozdonyt, turbinákat gyártani ebben a társadalmi és gazdasági tekintetben elmaradott légkörben.

A 19. század második felében a térség társadalmait a gazdasági és társadalmi felzárkózásban való hit jellemezte. Sajnos **ez alkalommal is előbb megszűnt a világgazdasági tekintetben kedvező helyzet, mintsem az érintett országoknak sikerült volna felzárkózniuk.** Az is figyelemre méltó, hogy **a nagyon elmaradott népműveltség mellett a térség számos világ-**

hírű tudóst, fontos tudományos eredményt produkált. Nemcsak az arisztokraták és a nagypolgárok szalonjaiban, de a tudományban és a kultúrában is sokkal erősebb és sokkal európaibb volt a térség, mint társadalmi és gazdasági tekintetben.

A rövidebb távon a **közúti szállítás** számolta fel a vasút monopolhelyzetét. A **gőzhajózás** és a **hűtés** pedig lehetővé tette a kontinensek közötti olcsó szállítást. Ez Európa keleti fele számára azért volt nagyon hátrányos, mert az **agrártermékek olcsóbb szállítójaként jelenhettek meg Észak-Amerika, Argentína és Ausztrália farmergazdaságai.** A vasút hozta kedvező hatások ismét nem tartanak elég hosszú ideig ahhoz, hogy Európa keleti felének akárcsak egyetlen országa is felzárkózhasson.

A marxista és szocialista ideológia forradalmi

Ahogy azt már leírtam, a hatodik hullámot éppen az előzők kudarcát okozó tényezők váltják ki: az agrártechnikai és a tudományos forradalom. A jelen század első felében a klasszikus kapitalizmus válságának kiéleződése és általánossá válása következtében két nagy ideológiai hullám seper végig Európa keleti felén: a bolsevizmus és a fasizmus.

Időben elsőként a marxizmus pravoszláv, orosz civilizációhoz adaptált formája, a bolsevizmus jut hatalomra és folytatja a cári Oroszország imperialista külpolitikáját, autokratikus társadalmi berendezkedését. A klasszikus kapitalizmus általános válsága a századforduló idején mindenütt, tehát a legfejlettebb ipari, polgári társadalmakban is megjelenik, de először ott törik össze a régit, ahol a leggyengébb a láncszem, Oroszországban. **A bolsevik forradalom** ugyan a korábbi társadalmi-gazdasági struktúrát összetöri, de megtartja az orosz társadalmi örökséget két területen. **Legalább annyira imperialista, mint a cári elődje** volt, csak ennek szolgálatába annál erősebb népi támogatást és erősebb gazdasági alapot tud állítani. Különös szerencséje, hogy a fasizmus elleni harcban a legnagyobb társadalmi ellenségének, a fejlett, polgári demokratikus Nyugatnak lesz a szövetségese, és mint ilyen, nyugati támogatással évtizedeken keresztül kiélheti imperialista ambícióit. **Nemcsak megőrzi, de tovább is erősíti az egyház és az állam összefonódottságának pravoszláv örökségét.** A Sztálinizmus a legvégletebb teokrácia, az ideológia szervezett, korlátlan uralma minden társadalmi és gazdasági tevékenység felett.

A megvalósult marxizmus, ami Európa keleti felében mint a valaha tapasztalt leginkább nyugati ideológia indult, fokozatosan idomult a térség ortodox civilizációjához és elmaradt gazdasági viszonyaihoz. A materialista és szuper nyugati marxizmusból ortodox vallás lett. Magát az államot is tagadó filozófiai alapokból, csak az ázsiai történelemben ismert, „minden az állam” gyakorlata valósult meg. A szélsőbaloldali elvek szélsőjobboldali gyakorlattá váltak. **A bolsevik modell legnagyobb ellentmondása azonban egyrészt a 19. századi imperializmusa, másrészt a tulajdon tagadása volt.** E kettős karakteréből fakadt hetven év után a szükségszerű bukása is. A szocialista rendszerek történelmi eredményeiről most, a bukást közvetlenül követően nem illik beszélni. Pedig óriásiak voltak nemcsak a hibák, de az eredmények is. Olyan fontosnak tartom ezeket, hogy újból megismétlek csak néhányat a legfontosabbak közül.

Száttörte a feudalizmust. A bolsevik forradalmat követő rendszer Európa legmerekvebb társadalmi struktúráját szinte észak-amerikai mértékben mobillá gyúrta át. Ma kevés olyan társadalom van a világon, amelyekben az érvényesülés szempontjából annyira háttérbe szorult a származás, a vallási hovatartozás, mint a volt szocialista országokban. Ezen állítás ugyan első-sorban a volt Szovjetunió szláv és balti népeire vonatkozik, de relatív értelemben általánosít-

ható. **Ma a mohamedán világ legfelvilágosultabb, a legkevésbé feudális népei a középszerűek.**

A fejlett világ igényeinek megfelelő urbanizációt hozott létre. Az elmaradt világ minden más országával szemben a Szovjetunióban úgy ment végbe a kor követelményeinek megfelelő urbanizáció, hogy nincsenek az azokéhoz hasonló nyomornegyedek, amelyekben a lakosság jelentős hányada társadalmilag, képzettség és jövedelem tekintetében szinte társadalmon kívüli állapotban él.

A lakosság képzettségi szintje sokkal magasabb mint az elért gazdasági eredmény. A szocialista rendszer lényegesen nagyobb képzettséget biztosított a lakosság egésze számára, mint amit a hasonló fejlettségi szintű polgári demokráciák adtak. A társadalmi érvényesülés minden más társadalomhoz viszonyítva jobban a képzettségtől függ.

Ahogy elemeztem korábban a fasizmus a térség országainak életében még rövidebb, csak átmeneti jelenség volt. Azt azonban szem előtt kell tartani, hogy a térség minden népe, kivéve ebben a tekintetben is a cseheket, önként, lelkesen fogadta a fasizmust. Ennek a kedvező fogadtatásnak is érdemes röviden az okait vizsgálni. **A fasizmus a világ összes félperifériáján elsősorban azért győzött, tehát nemcsak Közép-Európában, mert erősebben érintette a fejlettség félútján talált országokat a klasszikus kapitalizmus világgazdasági és társadalmi válsága, mint a gazdagokat.** A gazdagok többsége azért volt eleve gazdagabb, a válságban több tartalékkal rendelkező, mert imperialista volt, mert évszázadokon keresztül a gyarmatokból jelentős extrajövedelmet húzhatott. A másik fele, elsősorban Észak-Amerika pedig még messze volt attól is, hogy saját, rendkívül gazdag erőforrásait kihasználja.

Megismétlem az Olvasó által már ismert álláspontom: minden bizonnyal **a jövő szempontjából előnyösebb helyzetben vannak azok, a századforduló idején félfeudális, félig fejlett társadalmak, amelyek átestek a bolsevizmus illetve a fasizmus végül kudarcra ítélt kísérletén, mint azok a hasonló fejlettségi szintről indulók, amelyek a polgári fejlődés spontán útján maradtak.**

A fogyasztói társadalom vonzása

A jelen század végére **minden korábbinál erősebb és átfogóbb hatás éri Európa keleti felét. A fogyasztói társadalom szinte a lakosság egésze számára rendkívül vonzó.** Jelenti-e ez azt, hogy ez a cél egyúttal minden érintett nép és ország számára elérhető? Mielőtt erre a kérdésre válaszolnánk, összegezzük a múlt utolérési kísérleteinek legfontosabb tanulságait.

Ha az ezer év alatt jelentkező legfontosabb nyugati hatáshullámokat együttesen akarjuk értékelni most, amikor Európa keleti felében is szabaddá vált a társadalmi modell választásának lehetősége, akkor a következő megállapításokat tehetjük. **A hatásokat a nyugati világban bekövetkező ideológiai és technikai változások váltották ki.** Európában minden hatás nyugatról keletre ment, és soha nem fordítva. **Mindegyik hullámnak más volt a behatolási mélysége** mind földrajzi, mind társadalmi tekintetben is. Ez elsősorban attól függött, hogy az érintett térségben lakók civilizációja mennyire volt az adott időpontban fogadóképes.

A világgazdasági változások számos esetben kedvező hatást gyakoroltak Európa keleti felére, de ez a kedvező hatás soha nem volt elég hosszantartó ahhoz, hogy a társadalmi, gazdasági felzárkózás megtörténhessen. A kedvező helyzetnek drasztikusan véget vetett egy olyan világgazdasági változás, ami leértékelte a térség gazdasági jelentőségét. **Számos esetben a kedvező gazdasági hatással kedvezőtlen társadalmi következmények jártak együtt.** Ennek klasszikus példája volt az úgynevezett második feudalizmus. **Ha valaki a fenti törté-**

nelmi tapasztalatokat tudomásul veszi, akkor abból kell kiindulnia, hogy önmagában a magántulajdon, a piacgazdaság, a többpártrendszer és még az Európai Unióhoz való tartozás sem jelenti azt, hogy a társadalmi és gazdasági felzárkózás feltételei adva vannak. Ha az utolérés belső feltételei nincsenek adva, hiába a demokratikus berendezkedés, hiába a sok odairányított tőke, hiába az integráció.

A nemzeti értékek újból fontossá válnak

A modern világgazdaságban megint fontossá vált, hogy **a társadalom legyen nemzeti**. Ez nem kell, hogy egy nemzetiségűt jelentsen, de azt igen, hogy a lakosságnak legyen nemzeti öntudata és büszkesége. **Csak az a társadalom lehet egészséges, amelyiknek van identitástudata és nemzeti büszkesége.** A közerkölcs várja el a polgáraitól, még inkább a vezetőktől, hogy számukra a nemzeti érdek az elsődleges legyen.

Minden egészséges társadalomnak szüksége van arra, hogy féltékenyen, legfőbb kincseként őrizze nemzeti identitását. A világ gazdasági tekintetben egyre jobban integrálódik, ma már egyetlen világgazdaság van. Ebből sokan azt a következtetést vonják le, hogy eltűnnek a nemzeti államok, a nemzeti kultúrák, hogy egyetlen nagy falu lesz a világ. Azt nem veszik észre, hogy ez csak a fejlődéssel járó egyik dimenzió. A másik a nemzeti karakterek felerősödése. **A nemzethez tartozás annál fontosabb lesz az egyén számára, minél integráltabb lesz a világ.**

A magyar társadalom csak a huszadik század során alakult át olyan komplex társadalommá, amiben már létrejött a korban már szükséges saját társadalmi osztálya és rétege. Ezzel együtt járt az egy nemzetiségűvé válásunk is. **Ez a nemzeti társadalommá való kialakulás Európa keleti felében minden államalkotó nép esetében jellemző folyamat eredménye, és egyáltalán nem speciális magyar jelenség.**

Mi magyarok bizonyos tekintetben megelőztük a térség többi országában, a mára államalkotóvá váló népekben szintén végbemenő hasonló átalakulást. Más tekintetben viszont a térség más országai, népei jártak a mienkéhez hasonló átalakulási folyamat élén. A térség minden országa a század során nagy lépést tett abba az irányba, hogy egy nemzetiségű komplex társadalommá és állammá alakuljon át. Ez a folyamat teljesen még sehol nem fejeződött be, és még ma is tart.

Nyugaton a polgári társadalmak kialakulását és az ipari forradalmat követő közel háromszáz esztendő óta Európa keleti felén a népek az úgynevezett második feudalizmusban éltek át. Amíg Nyugat-Európában a polgári demokráciák és az ipari forradalom a világgazdaság centrumának megfelelő polgári demokratikus, kapitalista társadalmat alakított ki, addig keleten éppen a gyors nyugati fejlődés következtében, a földbirtokos osztályok gazdasági és ebből következően politikai hatalma erősödött meg.

Mivel magyarázható ez a látszólag ellentétes folyamat? Elsősorban azzal, hogy az ipari forradalmat követően Nyugat-Európa számára megnőtt a közép-kelet-európai agrártermékek iránti kereslet. Ennek hatására itt értékesebb lett a földtulajdon, meggazdagodtak a földesurak. A megerősödött gazdasági erejük politikai súlyukat is megnövelte. Ebből következett aztán az, hogy **amíg Nyugat-Európában a polgárság vette át nemcsak a gazdasági, de a politikai hatalmat is, addig éppen ennek a hatására Európa keleti felében a földesurak gazdasági és politikai hatalma még jobban megerősödött.** Azok a változások, amelyek következtében a nyugat-európai országokban a földesurak politikai hatalma megszűnt, ugyanazok a változások Kelet- és Közép-Európában a földesurak politikai hatalmának a megerősödését eredményezték.

Ebben a társadalmi rendben megerősödött a földesurak korábbi politikai, és még inkább gazdasági hatalma, **a polgárosodás nem előre, hanem visszafelé történt.** A térség államaiban és nemzeti társadalmában korábban is volt ugyan némi polgárosodás, de az nem alulról, és nem a többségi nemzetiségből fejlődött ki. Közép-Európában a polgárságnak csak a felső rétege lett erős, a széles tömegei szinte teljesen hiányoztak. **Ez a szűk nagypolgárság is idegen nemzetiségekből verbuválódott, és a hatalmat monopolizáló nemzeti földbirtokos osztállyal szövetkezett, vagy legalábbis nyíltan az ilyen szövetségre törekedett.**

Ebből a tényből fakadt aztán az, hogy **a nemzeti öntudatában erősödő közvélemény az etnikai tekintetben idegen nagypolgárságban a nemzeti kultúráját veszélyeztető folyamat képviselőjét látta.** Ez a speciális kelet-európai társadalmi forma nem a feudális viszonyok restaurációja, hanem az új nyugat-európai polgári, kapitalista társadalom félperifériája, éppen a nyugati tőkés fejlődés eredményeként.

Egészen a jelen század elejéig, illetve az első világháborút követő békéig, a térség nem ismerte a nemzeti államot. A két legnagyobb állam, az Osztrák-Magyar Monarchia és a cári Oroszország soknemzetiségű dinasztikus birodalom volt. Önálló államuk még a gazdag nemzeti történelemmel rendelkező lengyeleknek és magyaroknak sem volt. Az első világháborút követő békék a nemzeti önállóság igényeinek kielégítése céljából egy sor utódállamot hoznak létre. Ezt az alapvető átrendezést elsősorban nem a helyi politikai erők, nem a szerves fejlődés, hanem a győztes nyugati hatalmak, mindenekelőtt az Egyesült Államok kényszerítették ki. Ez nem jelenti azt, hogy számos utódállam népében ekkor már nem volt erős vágy az önálló nemzeti államra. Még kevésbé azt, hogy a korábbi soknemzetiségű birodalmak tovább is fenntarthatók lettek volna. Az első világháború utáni rendezésen meg is látszik, hogy elsősorban külső erők eredménye volt. **A mesterségesen meghúzott határokon belül igen jelentős kisebbségek maradnak, illetve mivel a túlzott felaprózódást meg akarták akadályozni, számos, csak nyelvében rokon, kultúrájában nagyon eltérő kis népből szervezett államközösségek jöttek létre.** Az új határokkal senki sem volt megelégedve, mindenki a szomszédai rovására akart terjeszkedni. Akkor alakul ki Európa keleti felén a területi terjeszkedés elemi vágya, a nyugati gyarmatosítás idejétmúlt és eltorzult formája, amikor az már a fejlett nyugati országok számára is megbukott.

A területi terjeszkedés mellett **a térség minden országában megjelenik a kisebbségek asszimilálásának a vágya is.** Minden új állam minél gyorsabban egynemzetiségűvé akart válni. Ennek azonban társadalmi akadálya volt abban, hogy szinte minden országban nemzetiségi tekintetben idegen, elsősorban német és zsidó, kisebb mértékben a magyar volt a fejlődésre alkalmasabb polgárság. **Ez az életképes, de más nemzetiséghez tartozó polgárokkal szembeni irigység fejeződik ki az államalkotó népek német- és zsidóellenes politikájában.** Ez az érintett államalkotó népek nacionalista közhangulatában is visszhangra talált.

Bemutattam korábban, hogy a századforduló agrártechnikai forradalma milyen csapást jelentett Közép-Európára. Ez a változás gyorsan leértékelte a közép-európai államokban a lakosság többségét foglalkoztató, és a világgazdaságba való beépülésüket biztosító agrárágazatot. A földtulajdon is gyorsan leértékelődött. Ezzel az uralkodó földbirtokosi osztály alól kicsúszott a gazdasági talaj. **Az agrártechnikai forradalom támasztotta igények kielégítésére a közép-európai államok egyike sem volt alkalmas, mivel ez egyrészt fejlett, a falvak világát is átszövő infrastruktúrát, másrészt sok tőkét igényelt volna.** Ez pedig egyre kevésbé volt biztosítható.

Mint szintén láttuk, elsősorban az agrártechnikai forradalom támasztotta új helyzettel magyarázható, hogy **a térségben a vasúti hálózat kiépítését követő sikeres felzárkózási folyamat a jelen század harmincas éveire nemcsak megtörik, de gyorsuló lemaradássá változik át.**

Az érintett országok mindegyikét még a világgazdaság centrumánál is jobban sújtja a gazdasági válság. **A kialakult politikai diktatúra és a közhangulat az idegen nemzetiségű polgárság ellen irányult.** A társadalom többségét súlyosan érintő elszegényedés közepette az idegen, elsősorban német és zsidó polgárság viszonylag életrevalónak bizonyult, gazdagodott. Ez elemi erővel táplálta az irigységet az államhatalmat birtokló, de gazdasági tekintetben egyre jobban lemaradó többségi nemzetiségben.

Közép-Európában nem történt jelentősebb történelmi esemény a jelen században, mint a puritán nyugat-európaiságot évszázadokon keresztül képviselő német polgárság és az utóbbi száz esztendőben tömegesen megjelenő individualista, vállalkozó szellemű, az új iránt rendkívül fogékony zsidóság likvidálása, kitelepítése. A századfordulóig Magyarországon az asszimilációra kész németek, és főleg a zsidók számára sokkal inkább adva volt a társadalmi felemelkedés, az ezer éven keresztül hiányzó polgári státuszba való emelkedés, mint a népi származásúak előtt. Illetve ezek az asszimiláltak kulturális és társadalmi okokból **sokkal inkább éltek a polgárosodás lehetőségeivel, mint a nem nemesi magyar etnikum.**

A társadalomnak ma ugyanazon okból van szüksége önbizalomra, mint az egyénnek. Ez **a nemzeti önbizalom annál fontosabb, minél fejlettebbek a külső, és minél szegényebbek a belső feltételek, azaz minél gazdagabb a világ, és minél szegényebb a nemzet.** Ezt sem tisztáztuk, pedig politikusainknak soha nem volt fontosabb, mint ma, hogy ezt megértsék. Minél több tehetséget, tudást, vállalkozást, kezdeményezést igényel valamely munka, annál fontosabb az önbecsülés, a megbecsültség, az öntudat, az optimizmus. A fejlett társadalomban ma már a munkák mennyiségi, az eredmény szempontjából döntő minőségi többsége ilyen önmegebecsülést és önbizalmat igénylő. Meg kell érteni, hogy **a társadalmak teljesítőképessége elsősorban az önbizalmon, az optimizmuson, az önkifejeződésen múlik.** Ezért nincs is kártékonyabb politikus annál, aki csökkenti a nemzet önbizalmát, a lakosság optimizmusát, önkifejezését.

Kevesen veszik tudomásul, hogy a nemzet önbizalma is erősebb volt a 80-as években, mint napjainkban. Arra inkább büszke lehet egy nép, hogy a szocialista lágerben az övé a legvidámabb barakk, mint arra, hogy fő teendője az olyan kapuknál kopogtatni, ahova nem akarják beengedni. Ráadásul **a kormánya mást sem csinál, mint a külső elvárásoknak megfelelően elhanyagolja azt, amit ígért, amit joggal elvárnak tőle.** Kádár ugyan azt mondotta, hogy Moszkva útmutatásait követi, a szovjet vezetőket tiszteli, tanácsaikra hallgat, de mindenki tudta, vagy legalábbis érezte, hogy ezt azért mondja, hogy nagyobb legyen az ő és országa függetlensége. Ezzel szemben **a jelenlegi kormány lelkesedésből liberális annak érdekében, hogy jó jegyét kapjon. Ez a nép számára megalázó.**

Az eddig elmondottakból az következik, hogy **csak olyan kormányzat szerepe lehet pozitív, amelyik szociális és nemzeti.** Fordított sorrendben történelmi okokból és jogos érzékenységből nem szabad e két követelményt felsorolni. A rendszerváltás után kormányainkról egyiket sem lehet elmondani. **Biztos jele annak, hogy egy kormányzat vagy gyenge képességű, vagy rossz szándékú, ha azt hirdeti, hogy ő csak azért nem a saját meggyőződése és a nép elvárásai szerint cselekszik, mert az lehetetlen.** Ezzel bevallja, hogy csak a választások előtt volt buta, aki nem látta a szükségszerűséget, de azóta megokosodott, most már csak a nép maradt ostoba.

Európa ébredszik

A következő század a világgazdaság három nagy térsége közötti verseny kora lesz. Észak-Amerika, a Távol-Kelet és Európa mögött az emberiség többségét jelentő világ gazdasági jelentősége csökkenni fog, és a három térség egymással versenyezve, külön-külön egyre jobban integrálódni fog. **Ebben a hármak versenyében Európa esélyei a legkisebbek.**

Észak-Amerika a legrugalmasabb, a legkevésbé túlnépesedett, a leginkább mobil népességű. A tradíciók legkevésbé húzzák vissza.

A Távol-Kelet a legnépesebb, a legszorgalmasabb, az áruk termelésére leginkább alkalmas. A jövő század második felére már a világkereskedelem nagyobb felét fogja jelenteni.

Ezzel szemben **Európa csak a harmadik lesz minden tekintetben.** Lemarad az integrálódásban, hiszen a keleti fele máig más világhoz tartozott, és gazdasági ébredése sokkal lassabb, mint a távol-keleti volt kommunista országoké. A sok állam, a sokféle civilizációs örökség, a sokféle történelmi tradíció Európában megnehezíti a térbeli mobilitást, mindenekelőtt a munkaerőét. A legnagyobb hátrány azonban a munkaerejének lényegesen alacsonyabb kihasználása. A Távol-Kelet legendásan sokat dolgozik, kicsi a munkanélkülisége. Észak-Amerika e tekintetben az egészséges félúton áll. Európában nemcsak nagy a munkanélküliség, de kicsi a ledolgozott idő is. Nem jobb a helyzet a tanulással töltött idővel sem. **Európa, ha versenyben akar maradni, akkor egyrészt az egész kontinensben kell gondolkodnia, másrészt meg kell tanulnia többet dolgozni és tanulni.**

Nyugat-Európa kezd rájönni arra, hogy csak fél kontinens, annak is kicsi. Minden európai integrációnak az oroszok és az ukránok befogadásával kell kezdődnie. Nem elég az, ha Nyugat-Európa a volt szocialisták között mazsolázik. Jók a csehek, a balti államok, talán a lengyelek és a magyarok is, de a többi még messze van a befogadhatóságtól, gondolták mindmáig. A keleti szlávok nélkül azonban nem lehet a másik két nagy agglomerációval versenyképesnek maradniuk. A távol-keleti integráció minden finnyáskodás nélkül integrálja a még mindig szocialista Kínát. Nyugat-Európa húzza az orrát a gazdasági téren sokkal fejlettebb, és sokkal kevésbé szocialista Oroszországgal szemben. Az európai diplomaták abból is tanultak, hogy az Egyesült Államokat és Japánt Európa volt szocialista táborából igazán csak az oroszok érdeklik.

Európa nem lehet úgy versenyképes, ha 20-30 százalékkal kevesebb órát dolgoznak azok is, akik egyáltalán dolgoznak, és kétszer, háromszor nagyobb a munkanélküliség, mint a konkurenseknél. Ha az emberek nem dolgoznak, akkor hiába van közös piac, közös pénz, közös jegybank, közös útlevel, közös katonai szervezet. A másik két nagy agglomeráció ebben a tekintetben is példát mutat. Nincsenek közös szervezeteik, de dinamikusan kereskednek, gazdaságuk integrálódik. Az Európai Unió végre a foglalkoztatást elsősorban a jövő infrastruktúrájának kiépítésével akarják javítani. Anakronizmus, hogy Nyugat-Európában tíz százalék felett van a munkanélküliség, a kontinens keleti felén még ennél is sokkal rosszabb a helyzet, ugyanakkor nincs megfelelő úthálózat az Alpok két oldala között, nem vezetnek megfelelő utak a kontinens nyugati és keleti fele között. Talán még nagyobb baj, hogy kevés az iskolai férőhely, keveset költünk kutatásra.

A nyugat-európai gazdaságpolitika következtében Európa lett a legpesszimistább kontinens. Ez azért hiba, mert a jelen és a jövő csodáit csak optimista társadalmak hozhatják létre. Az éhséggel küzdő embert a szükség korbácsa hajtja. A jóléti társadalom emberét csak a jövő reményei táplálhatják. Ezért a pesszimista társadalmak szükségszerűen lemaradnak. Amennyire örömmre szolgál, hogy végre Nyugat-Európa tanult, annyira elszomorít, hogy a volt szocialista országok demokrata politikusai nem akarnak tanulni. Továbbra is megkülön-

böztetett bebocsátást kérnek a Nyugattól, és a munkanélküliséget mint az elkerülhetetlen rosszat kezelik. Nem tanulnak a saját közvéleményüktől, amely nem távoli szép jövőt, hanem minél biztonságosabb jelent akar. (Egyetlen reményem a politikai karrieristákban van, akik még időben felismerik, hogy a választásokon az nyer, aki munkaalkalmat, optimizmust ígér).

Néhány jó tanács magyar politikusoknak

„Egy lesz majd millió világból,
De ez az egy minden örömmel teljes
S ez a szegény Siralom-Völgye
Mindenkinek kedves, jó lakóhely lesz.”

A nagyranőtt Krisztusok
(Ady Endre)

Amikor azt mondjuk, hogy Magyarország számára nincs közeli esély a legfejlettebb országokhoz való teljes gazdasági és társadalmi felzárkózásra, akkor még mindig látunk egy igen vonzó esélyt: a relatív fejlődés képességét. Ezt sem lehet azonban automatikusnak venni, ehhez is szakítani kell a mai gazdaságpolitikával. E könyv nem erről szól, de álljon itt néhány praktikus tanács arra, hogy mit csináljunk, s mit ne.

Magyarországon újból hiánygazdaság van

A szocialista gazdaság nem a demokrácia hiánya miatt bukott meg, hanem azért, mert nem volt piacgazdaság. A Távol-Keleten számos olyan gazdasági csoda történt, ami nem dicsekedhetett azzal, hogy demokrácia volt. Ez nem jelenti azt, hogy nálunk mellőzhető volna a demokrácia, csak azt, hogy a kor ismer gazdasági csodákat, még hozzá nagyokat, demokrácia nélkül. Ezért nem kell a demokráciát ott kikényszeríteni, ahol annak hiányoznak a tradíciói és a gazdasági feltételei. Ilyeneknek tekintem a tőlünk keletre elterülő térség társadalmait.

Magyarországon a piacgazdaság megvalósult, de alacsonnyá vált a munkaerő kihasználása. A magas munkaerő-kihasználás alatt a szakma elsősorban azt érti, hogy alacsony a munkanélküliség. Ez az első követelmény, de nem elég. A hivatalos munkaidő utáni munka olyan óriási erőforrás, amit csak a célbaérés után lehet alaposan értékelni. Ezt nekünk, magyaroknak kellene a legjobban tudni. A mi szocializmusunk azért volt viszonylag elviselhető, mert a munkaidő után még sokat, és intenzíven dolgoztunk. Ezt a humán értelmiségünk nagy többsége annak idején megbotrányozással nézte. A nagy többség azonban boldogan élt vele, mert számára **a sok munkánál sokkal rosszabb a sok munkátlanság és a nyomorgás.** Ezt most utólag már talán azok is belátják, akik annak idején botrányoztak rajta.

Az átlagosnál alacsonyabb munkanélküliség minden esetben egyik elengedhetetlen feltétele volt az átlagosnál gyorsabb gazdasági növekedésnek. Erre mondják a mi szakembereink, hogy előbb legyen pénzügyi egyensúly, aztán lesz munkaalkalom. Ez azonban egyelőre még a távoli jövőképükben sincs. Ismét a tízmillió állampolgárra hivatkozom: még a leglustább háziasszonyok sem merik azt mondani, hogy nem volna mit tenniük. Ők tudják, hogy minden családban se vége, se hossza a tennivalóknak. Miért olyan nehéz ezt a szakemberekkel megértetni?

Minden gazdasági csodát megelőzte az, hogy az oktatásra másoknál nagyobb hangsúlyt helyeztek, ma nálunk itt is egy új hiánygazdaság kezd kialakulni. A távol-keleti országoknál ez 2500 éves tradíció. Ott mindig a képzettségen múlt az erkölcsi elismerés és a ranglétrán való előmenetel. Ők nemcsak otthon, hanem diaszpóráként is nagyon fontosnak

tartják a tanulást. Nemcsak az állam fordít erre a célra az átlagosnál nagyobb hányadot, hanem a lakosság is. Mivel még ezzel a széleskörű ingyenes oktatással sem elégszik meg, sokat költ a saját jövedelméből is erre a célra.

A skandináv országokban is tradíció a reformáció óta, hogy jó, és mindenki által elérhető legyen az iskola. Számunkra, európaiak számára lecke lehetne a zsidóság is. Ez a nép ezer évek óta kiemelkedően nagyobb súlyt helyezett a tanulásra, mint Európa bármelyik népe. Mi magyarok azért lettünk antiszemiták, mert irigyeltük a több tanulással sokkal többre menő zsidókat. Most azon mesterkedünk, hogyan tudjuk a tanulni vágyókat megadóztatni. Tesszük ezt annak ellenére, hogy a szocializmustól mi is sokkal jobb képzettséget örököltünk, mint azok a piaci társadalmak, akik 1945-ben hasonló szintről indultak. **Tragikus kép alakulna ki, ha valaki venné a bátorságot, és felmérné, mennyivel csökkent a szellemi tőkénk a rendszerváltás óta.**

A viszonylag nivellált jövedelemben is hiány van. Mit jelent a viszonylag nivellált jövedelem-elosztás? Nem valamiféle kommunisztikus egyenlősít, hanem csak **az átlagosnál kevesebb felháborító szegénységet és kisebb felháborító gazdagságot**. Ennek egyik mérési módja, hogy a lakosság leggazdagabb tizedének jövedelme hányszorosa a legszegényebbekéhez viszonyítva. Ez a mutató minden sikerországban az átlagosnál alacsonyabb. Mi ebben a tekintetben már az Európai Unió minden országát megelőztük. A gazdagok között mégsem talált a jelen kormány sem elvonási lehetőséget.

Különösen alacsony az a mutató a század közepén még az európaiak számára elképzelhetetlenül szegény távol-keleti és a század elején még nagyon szegény skandináv országokban. A nivellált jövedelmi viszonyokat az előbbiek a kulturális tradícióiknak köszönhetően viszonylag kis költségvetési újraelosztással is el tudták érni. Ott nem jelent nagy költségvetési terhet sem az egészségügy, sem a nyugdíj. Az egészségvédelem, a tisztaság olyan évszázados erkölcsi elvárás, hogy kevés költséggel is élenjárhatnak szinte minden egészségügyi mutató tükrében. Az öregekről való gondoskodás mint erkölcsi kötelesség ott még erősen él, ezért nemcsak az állami nyugdíjakkal kell róluk gondoskodni.

A skandináv országokban pedig a nemzeti jövedelem nagyon magas hányadát osztják el a nagyobb egyenlőség érdekében. Demagógok tehát azok a magyarok, akik a svédeknek sajnálják, és arra hivatkoznak, hogy a svédeknel is sok nehézséget okoz a túlelosztás, a magas költségvetés. Bár minékünk csak feleannyi bajunk és feleakkora jövedelmünk volna, mint a svédeknek, akik száz éve még nálunk is szegényebbek voltak. A farizeusokat azonban mindig az jellemezte, hogy sajnálták azokat, akiket irigyelni kellene. Természetesen az egyenlősdi nem megoldás. Mi már azt is kipróbáltuk, de piac nélkül. Most a másik végletbe lendítettek át bennünket. Tegyük hozzá, hogy akarattunk ellenére, hiszen a szocialistákat azért helyezték a választók hatalomra, hogy legyen a kormány a korábbinál szociálisabb. Ezzel szemben az elődeinél is jobban rohan az ellenkező irányba.

A vidámság és az optimizmus mára hiánycikké vált. **Nem azért van egyes országokban gazdasági válsághelyzet, mert rosszak a lehetőségek, hanem azért, mert a lakosság elvesztette a jövőbe vetett bizalmát, optimizmusát.** A szakbarbárok azt hiszik, hogy a gazdaság-építéshez sok pénz kell, ha az nincs, hitel kell, pedig elsősorban az optimizmus hiányzik. Nem tanultak a század összes ez irányú tapasztalatából. Például abból, hogy a háborút vesztek gyorsabban talpra álltak, mint a nyertesek. Pedig ezek sokkal kevesebb Marshall-segélyben részesültek. Ezzel szemben nálunk minél elhivatottabb gazdaságmegmentőnek érzi az illetékes pénzügyminiszter magát, annál szomorúbb képet vág, annál nagyobb végveszély harangját kongatja.

A vitaminhiány megszüntetésére ma Magyarországon **csökkenteni kellene a ma már tragikus méretű munkanélküliséget, a kormányprogram azonban tovább növeli. Csökkenteni kellene a felháborítóan nagy jövedelemkülönbségeket, a kormányprogram azonban tovább növeli a nyomasztó szegénységet. Növelni kellene az oktatásra fordított költségvetési összegeket, a kormány azonban máról holnapra bevezeti a tandíjakat. Növelni kellene a tömegek optimizmusát, a pénzügyminiszterek ugyan változnak, de egyaránt a pesszimizmus és a közvéleménnyel szembeni fenyegetés és erőszak apostolai.**

Kell-e Marshall-segély?

Napjainkban sokan felvetik a Marshall-segély felújításának a lehetőségét. Az a hiedelem, hogy egy ilyen segély problémáink megoldását jelentené. A magam részéről nagyon segélyellenes vagyok. Segíteni csak azon érdemes és célravezető, aki segély nélkül is boldogulna, így tehát a segély csak sietteti a kibontakozást. A maga erejében nem bízók helyzetén hosszabb távon többet ront a mások segítsége, mint segít. Más szavakkal: csak azt a társadalmat lehet segíyezni, amelyikhez spontán módon is áramlik a működő tőke. Igaz még az is, hogy még hitelt sem szabad felvennie annak, akinél a tőkepiac nem találja ígéretesnek a befektetéseket.

A Marshall-segély lényegében egy 1948-51 közötti időszakra terjedő hároméves támogatási program volt. Ennek keretében az Egyesült Államok 11,4 milliárd dollárt adott az érintett 16 nyugat-európai országnak. Ennek az összegnek a nagysága az utókor számára irreálisan megnagyobbodott. Nem volt kicsi az ajándék, ha azt vesszük figyelembe, hogy három évig az akkori nemzeti jövedelem 1,5 százalékát adta Nyugat-Európának. **Évente négy napot dolgoztak az amerikaiak azért, hogy a háborúban sokat szenvedett országokat segítsék.** Ha ma ekkora áldozatot hozna az Egyesült Államok, akkor ez mintegy 200 milliárd dollárt jelentene most. Az ő nemzeti jövedelmük folyó áron ugyanis ma közel húszszorosa a negyven év előttinek.

Ha a Marshall-segély összegét az akkori vásárlóerő alapján számítjuk át mára, akkor is 40 milliárd körüli összegről volna szó (az ipari országok nagykereskedelmi árai jelenleg ugyanis az 1950 évinek a négyszeresét teszik ki dollárban). Mindenképpen ez volna a reálisabb kiindulási pont. Osszunk fel tehát gondolatban egy ilyen 40 milliárdos újjáépítési segélyt. Mennyit is kapott akkor 10 millió lakosra egy ország? Kevesebbet, mint 500 milliót. Ez mai árakon 2 milliárdnak felelne meg. Tehát azt jelentené, hogy az adósságunk tizedét elengedik. Erre talán másképpen is számíthatunk, de ettől nem lesznek sokkal mások belső gondjaink, nem lesz sokkal erősebb a gazdaságunk, legfeljebb a pénzügyi kormányzatnak lenne pár évre valamivel kevesebb gondja. Lényegesen jobban járnának azok az országok, amelyeknek kisebb az adósságuk. Nem ismerik egy gazdaság talpra állításának tőkeigényét azok, akik az ilyen segélytől csodát várnak. **Csodát a Marshall-segély idején is az érintett országok népei valósítottak meg.**

A Marshall-segélyt és a német gazdasági csodát még a szakmai közvélemény is összekapcsolja. Ezért néhány számot. **A segélyből fajlagosan, azaz egy lakosra vetítve a legkevesebbet a nyugatnémetek kapták.** Az angolok két és félszer, a franciák kétszer annyit kaptak. A kis tőkés országok még többet. Ha mi is akkora segélyt kapnánk, mint annak idején a németek, akkor már csak 2,5 milliárd dollárra számíthatnánk. Ha nem is a segéllyel fordítottan arányosak egy ország várható gazdasági sikerei, azt azért nem szabad szem elől téveszteni, hogy az érintett 16 országban a fejlődési ütem és az egy lakosra jutó segély fordítva aránylik egymáshoz!

Mindezen számok alapján levont tanulságok különösen aktuálisak ma, amikor a politikusok aránytalanul keveset törődnek azzal, hogy a tömegek bízzanak a jövőben, hogy százezerszám

vállalkozzanak. **Ideje volna felismerni, hogy mindenütt a társadalom problémáihoz szükséges erőforrások nagy többsége a társadalmon belül rejlik.** Ezért nem a segélyeken kell ábrándozni, hanem azon fáradozni, hogy a nép elhiggye, itt most már valóban az ő jövője épül. Nekünk nagy szerencsénk, hogy a mi népünk inkább dolgozik sokat, csak jobban élhessen, csak vagyonában gyarapodhasson. Szinte példa nélkül áll az a társadalmak történetében, hogy egy nép többsége a nagyobb szabadságra nem kevesebb, hanem még több munkával válasszon. Nálunk akkor nőtt meg a munkaidő, amikor a politikusok egyre kevesebb bért adtak, de szabad szombatot. Azóta az ország többet dolgozik, mint amikor a szombat még munkanap volt. Ennek a népnek olyan politikai vezetésre van szüksége, olyat érdemel meg, amelyik elsősorban benne bíz. Abban bízom, hogy egyszer ilyen vezetésünk lesz.

A félelem rossz tanácsadó

Sokáig azt hittem, hogy a fizetéseképtelenséggel azok ijesztgetnek, akik maguk azért ugyan nem félnek tőle, de jól jön ahhoz, hogy az ellenállókat hallgatásra bírják. A közelmúltban (1995-96) a pénzügyminisztereket nézve a televízióban az a meggyőződése támadt, hogy ők valóban pánikban vannak. Sugárzott róluk a félelem, hogy kötelességtudatból, akár az egyéni sorsának feláldozása árán is, meg akarják menteni az országot a szörnyűségtől. Némileg csak az ingatott meg, hogy rájöttem, rosszul vannak tájékoztatva, nem ismerik a fizetéseképtelenséggel járó következményeket. A témához nem értő riporter feltette egyiküknek a kérdést: mi lenne, ha mégis megkockáztatnánk, hogy ellenállunk a Nemzetközi Valutaalap követelményének, még azon az áron is, hogy nem fizetünk, mint ahogy a lengyelek tették? A pénzügyminiszter úr arcára kiült a rettenet. Azt mondotta, hogy a lengyelek iszonyú árat fizettek ezért. A termelés felére esett vissza.

Azt nem tudtam eldönteni, hogy ennek a megalapozatlan állításnak mi volt az oka. Tudatosan ijesztget-e, vagy nagyon régen nem olvasott szaklapot? A közelmúltban jelent meg a szakmai körökben tekintélyes bécsi tudományos intézetnek egy kiadványa arról, hogyan állnak a volt szocialista országok az átalakulási folyamat során 1994-ben. Ennek alapján az 1989-es, GDP=100 alapon 1994-ben a lengyeleknél a legjobb a helyzet azzal, hogy náluk ez a mutató 86,2. Csak őket követik a csehek és mi 80-nal. A többiek még rosszabbul állnak. Ehhez még azt is hozzá kell tenni, hogy az ez évi növekedés tekintetében is a lengyelek vezetnek.

Nekem az adatoknál többet mond a pénzpiac jelzése, ahol 1996-ban a lengyelek hitelképessége javult, a mienk romlott. Azt is tudom, hogy hozzánk egy lakosra vetítve sokkal több külföldi tőke jött be. De a minél több külföldi tőke számomra nem öncél, hanem esetleg hasznos eszköz. Ha egy ország áron alul árulja ki a nemzeti vagyonát, nagyobb árbevételhez jut. Az is tény, hogy mi sokkal egészségesebb gazdasági bázisról indultunk, mint a lengyelek. Nálunk sok százezer kisvállalkozó már a rendszerváltást megelőzően alig várta a gazdasági lehetőségek megnyílását.

Ezek a számok sem jelentik ugyan a számomra azt, hogy cserélnék a lengyelekkel, még kevésbé azt, hogy a példájukat követni javasolnám, csak azt, hogy egyrészt veszélyes egy ország népét nem létező veszéllyel riogatni, másrészt nem volna szabad egy illetékes miniszternek ilyen tájékoztatlanságot mutatnia. Még akkor sem, ha ezek a kitalált, a valóságnak ellentmondó adatok céljainak megfelelnek. Mindenkit lebeszélek arról, hogy bejelentsük a fizetéseképtelenséget. Meggyőződéseim szerint minket ilyen veszély sem fenyeget, hacsak a Nemzetközi Valutaalap fenyegetését nem veszi valaki komolyan. Én soha nem tartoztam a könnyen megijedők közé. Különösen akkor nem, ha tudom, hogy milyen szándékok vezérlik az ijesztgetőt, és milyen a mi tényleges helyzetünk.

A tényleges helyzet megítélésében is téves alapról érvel a mindenkori pénzügyminiszter úr, amikor csak a mi valóban elszomorító számainkat idézi, de nem beszél az eladósodottak 90 százalékanak sokkal rosszabb helyzetéről. Mi ugyanis a valóban rosszul álló adósok elitjéhez tartozunk. Márpedig nincs olyan önérdékét félretevő hitelező, aki a legkevésbé reménytelen adósát nyilvánítaná először fizetéseképtelenné. Ezért mi nyugodtan számíthatunk arra, hogy velünk szemben soha nem fogják kezdeni a példastatuálást. Ezt csak mi kezdeményezhetnénk, ahogyan a lengyelek is tették. A nemzetközi pénzvilág számára sokkal károsabb volna, ha nálunk sokkal rosszabbul állók, akik körülbelül százszor nagyobb tartozással küszködnek, azt látnák, hogy kár erőlködni, hiszen a sokkal jobban álló magyarokkal szemben is könyörtelenek a hitelezők. A nemzetközi pénzügyi köröknek sokszorta nagyobb érdekük fűződik ahhoz, hogy ne derüljön ki mintegy 2000 milliárd kintlevőségükről, hogy azt le kellene írni, mint az, hogy a mi törlesztésünk pár évre felfüggesztésre kerül.

Mikor ezeket leírom, tisztában vagyok azzal a veszéllyel, hogy a fizetni nem akaró hazai körök idézhetnek. Mégis vállalom ezt a veszélyt, mert ennél is jobban félek attól, hogy a fizetéseképtelenségtől való félelem miatt tovább lehet menni azon a takarékoskodást öncélnak tekintő reménytelen úton, amely nemcsak a jelen kormány bukásához, hanem a baloldali politikából való kiábránduláshoz vezethet. A magyar nép az elmúlt húsz év során bebizonyította, hogy ahhoz az ígéretes kisebbséghez tartozik, amelyik a jobb sorsa érdekében nem ijed meg az árnyékától, hanem igyekszik kihasználni a nemzetközi helyzetben eleve szűkre szabott lehetőségeket. Mi voltunk a szocializmusban a legvidámabb barakk. Vagyis, a kényszerzubbonyban is vidámak. Ne fogadjunk el tehát egy olyan gazdaságpolitikát, amelyik a kényszerzubbonytól megszabadulva most a félelem, a kilátástalanság bénaságát akarja ránk kényszeríteni.

Joggal vártam el, hogy a rendszerváltozás elsősorban a jókedvünket, az optimizmusunkat, vagyis minden szorosan vett gazdasági feltételnél fontosabb motivációnkat, fogja növelni. Most mégis azért kell vállalom a harcot, hogy ne győzhessenek felettünk a pesszimisták. Minél nehezebb feladat áll egy nép előtt, annál fontosabb a cél realitásában való hit, a nehézséggel szembeni bátor helytállás. A nehézségek legyőzése érdekében nem az ijesztgetés, nem a visszavonulás, hanem a bátor lerohanás, az önerőben való bizalom a jó stratégia. Töretlenül optimista vagyok abban a tekintetben, hogy népünk optimizmusának megtörése nem fog nekik sikerülni.

Legyél bátrabb, mint a pénztárcád

Koromnál fogva én még olyan világban születtem, amelyikben ritka kivétel volt az, hogy valaki sokkal nagyobb vagyont hagyjon maga után, mint amennyibe született. Még inkább vonatkozott ez a társadalmi helyzetre. Azt már tisztelte a közvélemény, aki nem élt fel semmit abból a kevésből, amit örökölt. Ezt a tisztességet is csak az érthette el, aki minden megtakaríthatót megtakarított. A nép előtt az egyszerű emberek világában nem is volt nagyobb bűn, mint többet fogyasztani, mint amennyit feltétlenül kell. Még a falusi gazdagok is megtakarítottak mindent, ami megtakarítható. Az emberiség évezredekén keresztül élt azon elv alapján, hogy fogyasszunk minél kevesebbet. Ez volt a létmegmaradás fő törvénye.

Szerencsére mára a világ gazdagabb negyedében már nem a takarékoskodás az előny. Nem tudtam soha kinyomozni, hogy ki találta ki a fogyasztói társadalom megnevezést korunk gazdagabb társadalmaira, de ösztönösen a lényegét ragadta meg. Ma csak az a társadalom maradhat versenyképes, csak az zárkózhat fel a fejlettekhez, amelyikben az emberek többet akarnak fogyasztani, mint amennyire éppen van pénzük, jövedelmük. Ha a lakosság nem erre az álláspontra helyezkedik, szükségszerű a lemaradása.

Életem nagy szerencséje, hogy én ebben a mindennel takarékos világban nőttem fel, és mindenáron más utat akartam járni. Tizenéves koromban megfogadtam, hogy nem annyiból fogok élni, amennyim van, hanem annyit fogok keresni, ami elég ahhoz, hogy úgy élhessek, ahogyan akarok. Szerencse volt ez az életfilozófia, mert nem racionális, tudatos megfontolások alapján, hanem a régiből való ösztönös menekülésből született. Az eredmény pedig, hogy sokkal jobban élhetek, mint valaha álmodtam. Ne higgye senki, hogy ezen az alapon könnyelmű lettem. Mindig irtóztam az adósságtól, botrányoztam a kölcsönkérőkön, de szívesen adtam kölcsönt másoknak. Ösztönösen elkerültem minden szerencsejátékot, a könnyű meggazdagodás minden lehetőségét. De soha nem fogadtam el azt, hogy nem kell az elértnél többre törekedni, hogy a céljaimat az adott lehetőségekhez szabjam. Ezért érhettem el öregségemre többet, mint amennyire törekedtem. Mindezt sokan egyéni sikernek, szerencsének, tehetségnek minősíthetik. Én azt állítom, ez kortünet.

A közelmúlt mániákus monetáris politikája késztet arra, hogy ezzel a kérdéssel behatóan foglalkozzam. Sokszor nagyobb társaságban felteszem a kérdést: ki kezdett csak akkor a családi háza felépítésébe, amikor már megvolt a befejezést is biztosító elegendő pénze? Már több száz megkérdezettnél tartok, de egy sem akadt, aki nem úgy vágott volna bele a családi fészek felépítésébe, hogy nem tudta még azt, hogy miből fejezi majd be. A legtöbben botrányoznak: hogyan lehet ilyen buta kérdést feltenni! Hány ház lenne ebben az országban, ha csak azok kezdtek volna bele, akiknek már biztosan megvolt hozzá a szükséges pénzük? Azt már én sem merem megkérdezni: hány olyan gyermek született azután, hogy a szülők előzőleg kiszámolták, megvan-e a felneveléséhez szükséges pénz? Hányan házasodtak úgy, hogy előtte összegyűjtötték a családalapításhoz szükséges feltételeket, a lakást, bútort, felszerelést?

Mi lett volna a magyar társadalomból, ha az egyének, a családok is úgy gondolkodnak, mint a jelenlegi kormányzat? Minden, amire az elmúlt tíz év során büszkék lehetünk, annak köszönhető, hogy a lakosság nem követte a kormányok gátlásos filozófiáját. Az eredmény: a beteges félelemből takarékoskodó kormányok egyre jobban eladósodtak. A jövőjét bátran építő lakosságnak pedig sokkal több, jóval nagyobb és szebb háza van. Nagyobb a megtakarítása, mint a nyugati gazdag országok polgárainak. Nemcsak adóssága nincs, de ő ad újra és újra kölcsön a takarékos kormányoknak. Mikor emelkednek a kormányok a lakosság bölcsességének szintjére?

Három választás tanulságai

Az elmúlt időben (1996) három választás küldött üzenetet a számunkra: a brandenburgi, az olasz és az orosz. Mindegyik a maga módján meglepetéseket okozott, pedig nagyon három eltérő viszonyokból küldte üzenteit. **Brandenburg** az egyik német keleti tartomány, talán a legerősebb porosz történelmi tradíciókkal. **Olaszországban** is rendszerváltás van, de egészen más természetű mint a szocializmusukat maguk mögött hagyott országokban. Ők szervezetileg az Európai Unió tagjai, mégis változtatni akarnak. **Oroszországban** Európa legnagyobb népe keresi az útját. Mi magyarok azt is mondhatjuk, hogy körülöttünk három irányban csaptak le a politikai villámok. Nem árt, ha tájékozódunk.

Brandenburgban súlyos vereséget szenvedett az a Kereszténydemokrata Párt, amelyik a német egyesülés legnagyobb terheit és felelőségét vállalta magára. A nyugat-német kormányzat nemcsak csatlakoztatta a kelet-németeket a Nyugathoz, ahova évszázadok óta nálunk sokkal jobban tartoztak, hanem vállalta az egyesüléssel járó csillagászati összegek folyósítását is. Azt hihette mindenki, hogy mindezért a brandenburgiak elsöprő támogatását hozza a választás. Ennek az ellenkezője történt. A Kereszténydemokrata Párt a háború utáni legnagyobb vereségét szenvedte el. Alig kapott több szavazatot, mint a kommunista utódpart. A legerősebbek

viszont a szociáldemokraták lettek. Most jött be az, amit sok elemző a rendszerváltást követő első választásoktól várt: az erős szociáldemokrácia, és általában az erős baloldal által képviselt politikai hatalom. Az első választásokon, amikor ezt várták, nagy középjobb győzelem született, és most, amikor az első választás erőviszonyainak a stabilizálódását várták, a baloldal győzött.

Miben keressük a baloldali előretörés okát? Nagy a kiábrándulás a középjobb politikából. Pedig ez a középjobb politika nem hasonlítható össze a hazaiakkal, mert egyrészt nem olyan erős benne a határon túli németiség sorsáért való aggodás, és még kevésbé jellemző a keresztény egyházak klérusaival az összefonódás. Mindebből azt a tanulságot kellene levonni a hazai középjobb pártoknak, hogy a jelenkor nyugat-európai kereszténydemokráciái csak akkor számíthatnak sikerekre, ha nem kötődnek szorosan a felső klérushoz, ha a kereszténység szociális, és nem hierarchikus tradícióit ápolják. A mindig büszke brandenburgiakat nem nyerték meg, hanem sokkal inkább megalázták a nyugati gazdag rokonok hatalmas pénzügyi alamizsnái. Már itt levonhatjuk az örök történelmi tanulságot, hogy a külföldi segítséget mindig alamizsnaként fogadják, és ezért aztán mindig érzelmi ellenhatást vált ki az adakozókkal szemben. Csak néhány példát idézek ezekre: a Marshall-segélyért azok a népek voltak a leghálásabbak, azok használták fel azt a leghatékonyabban, akik a legkevesebbet kaptak. Az olajtermelő országokban azóta erősödött meg a Nyugatellenesség, amióta drágán veszik meg tőlük az olajat. Mint majd a következő választás elemzése során látni fogjuk, a dél-olaszok annál ellenségesebben kezelik az északiakat, minél több pénzt kapnak tőlük.

A brandenburgiakat minél jobban ijesztgették a visszarendeződés veszélyével, annál kevésbé féltek attól a baloldaltól, amely megerősödése esetére ezt a veszélyt a másik oldal felfestette. Mikor vesszük tudomásul, hogy a volt szocialista országok népe sokkal realisabban ítéli meg a baloldali visszarendeződés veszélyét, mint a középjobb politikusok. Ilyen visszarendeződési veszély realisan sehol nincs. A választók realisan látják a mindenkorra megváltozott világot.

Az olasz választások üzenete csak annyiban hasonló a brandenburgihoz, hogy a baloldal nem várt győzelmét hozta. Az üzenet tartalma alapvetően más. Először lássuk a tényeket: itt is a baloldal győzött. A középjobb pedig összeomlott. Ezen belül délen megerősödött a szélsőjobb, északon pedig a szeparatisták. Olaszország megszűnt a kereszténydemokráciák fellegetára lenni, és egyre erősödnek az Észak és Dél elkülönülését célzó megoldások mögött álló politikai erők. Azt mindenki a szocialista rendszer bukásként fogta fel, hogy a több nemzetiséget egyesítő szocialista országok, a Szovjetunió és Jugoszlávia, majd Csehszlovákia is szétesett. Nem vették tudomásul, hogy a soknemzetiségű államok kora lejárt, hacsak nem azonos a civilizációjuk. A nemzetiségek békésen megélhetnek a közös állam keretei között, ha azonos civilizációs szinten vannak. Ilyen esetekben sem egyszerű, és nem problémamentes az együttélés, de járható. Ezt mutatja a svájciak és a belgák sikere. Semmiképpen nem járható a soknemzetiségű államiság útja, ha különböző civilizációs szintű és történelmi tradíciójú népek együttéléséről van szó.

Miért nem követjük a csehek példáját?

Jó kétszáz éve elég lett volna a csehek példáját követnünk ahhoz, hogy egyértelműbben felzárkózhassunk a fejlett Nyugathoz, de mi éppen az ellenkező utat erőltettük.

A 18. század végén **II. József** felvilágosodást szolgáló reformjait elutasítottuk, és ragaszkodtunk a már akkor is elavult nemesi uralmat megtestesítő, társadalmi berendezkedésünkhöz. Azt állítjuk, hogy a jozefinista reformok a magyar nyelv és a kultúra ellen irányultak, de „mi hősieen visszavertük a magyarellenes ármánykodást”. A csehek, velünk szemben, nem azt nézték, hogy milyen nyelven és honnan jönnek a reformok, hanem, hogy mi a tartalmuk. Ennek

megfelelően mindazt amit jónak ítélték, gyorsan és lelkesen bevezetették. Mi szegényen és függetlenebbül, de büszkén kerültünk ki a reformok elleni harcból. Mindmáig azzal büszkélkedhetünk, hogy megvédtük nemzeti „Önállóságunkat” és nyelvünket. Ma sem valljuk be, hogy a felvilágosodás reformjainak elfogadása nem járt a cseh nyelv és kultúra elsoványodásával, sőt. A jobb iskolarendszer, a demokratikusabb társadalmi berendezkedés és főleg a mienknél lényegesen magasabb életszínvonal európaibb, ugyanakkor karakterében cseh civilizációját, és végső soron évszázados távlatban a Nyugat által jobban elfogadott nemzeti önállóságot hozta. Mi nem a nyelvünket és a kultúránkat, hanem az elmaradott viszonyainkat, nemesi alkotmányunkat és az uraink világát védtük meg.

A múlt század elején, az úgynevezett reformkorunkban is a nemzeti függetlenséget tartottuk elsődlegesnek, még akkor is, ha ezt csak a társadalmi és a gazdasági fejlődés hátránya árán értük el. Ezzel szemben a cseheknek ekkor is az volt a fontos, hogy demokraták és gazdagok legyenek, akkor is, ha ennek érdekében bele kellett nyugodniuk, hogy csorbul a nemzeti függetlenségük. A 19. század végére azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a csehek demokratikusabb rendszerben élhettek, és sokkal jobban, mint a politikai főszerepükben tetszelgő magyarok. Ahogy korábban írtam, a Kiegyezéskor a császári házzal összefogva még örömről is tellett abban, hogy a cseheknél nagyobb politikai rangot kaptunk. Utána is megtettünk mindent annak érdekében, hogy ők ne juthassanak ugyanerre a politikai szintre. Nekünk nem a csehek demokráciája, magasabb életszínvonala volt irigylésre méltó, hanem a mi formai tekintetben a csehekénél nagyobb nemzeti önállóságunk.

Az első világháborúban lenéztük a cseheket azért is, mert nekik nem a háborúban való hősiesség volt a fontos és irányadó, hanem a háború utáni lehetőségek. Ők ennek megfelelően kiszállhattak, mi meg hősiessen elvérző vesztésként, lekaszáva kerültünk ki a végén. A siker azonban nekik is megártott. A csehek hibáztak, amikor a szlovákokkal közösen nagyobb, és nem egyedül, de gazdagabb államot akartak. Közel hetven évre volt szükségük, amire megtanulták, hogy jobb egyedül, mint a szlovákokkal.

A két háború között a csehek egyértelműen nyugatbarát külpolitikát folytattak, mi azonban az egyoldalú német orientáció mellett döntöttünk. Nem is dönthettünk másként, ha az alapcél a revízió volt, azaz a szomszédokkal szembeni határtalan területi követelés. Nem akadt ugyanis olyan politikai erő, amelyik megelégedett volna a nemzetiségi határkiigazításokkal. Ez az egyoldalú német-orientáció ugyan rövidtávon eredményeket hozott, időlegesen a szomszédaink rovására területeket kaptunk, de végső soron még a Trianoni Szerződéshez képest is területvesztést jelentett. Ezzel szemben a csehek a rövidtávon reménytelen nyugatbarátságot vállalták. Az, hogy ennek ellenére a győztes Nyugat őket is ötven évre orosz gyarmattá minősítette le, a világpolitikai erőviszonyok, és nem a cseh politika bűne.

A szovjet uralom alatt azzal büszkélkedhettünk, hogy a cseheknél okosabban rendeztük be dolgainkat. A mi barakkunk szabadabb volt. A csehek életszínvonalához nem voltunk soha olyan közel, mint a 80-as években, és a belső életünk szabadabb, demokratikusabb volt. A csehek mindig a szükségesnél jobban megalkudtak a tényekkel, ennek következtében rövidtávon sokszor vesztek, de hosszú távon nyertek. Mi a rabságban szabadabbak voltunk, de a szabadság kevésbé jött el, illetve azzal rosszabbul éltünk.

De mindezt csak bevezetőnek szántam ahhoz, hogy **jó volna a rendszerváltás óta követett cseh politikát nagyobb figyelemre méltatni.** Annál is inkább, mivel a mienkénél sokkal sikeresebb. A legnagyobb cseh sikerből közvetlenül nem tanulhatunk. Volt bátorságuk bevallani, hogy egy országnak nem nagynak, hanem szabadnak és gazdagnak kell lennie. A szlovákokkal való közös államiság szükségszerűen azt jelentette, hogy a demokráciában még járatlan szlovákok politikai téren visszahúzzák őket. A visszahúzás még nagyobb volt gazdasági

tekintetben. A cseheknek sokba került a szegényebb szlovák országrész támogatása, a szlovákok pedig nem tanulhatták meg a gazdasági önállóságot.

Ebben a tekintetben a csehek példátlanul bölcssek voltak. Gondoljunk arra, hogy az olaszok 150 év keserves tapasztalatai után sem váltak ketté, annak ellenére, hogy a szegény Dél viszonylag egyre szegényebb lesz, a gazdag Észak pedig a Marshall-segélynek megfelelő összeg többszörösét vonta el magától, hogy az ország szegény felét felemelje. Még mindig nem veszik tudomásul, hogy a közös államiság mindkét fél számára kedvezőtlen. Ebből a cseh-szlovák válásból mégis volna mit tanulnunk: a magyar politikát évszázadok óta egyre inkább az jellemezte, hogy a problémák oka, hogy kicsik vagyunk. Nem gazdagabbaknak, nem demokratikusabbaknak, hanem minél nagyobbaknak kell lennünk. Ezt a politikát akkor is folytatjuk, amikor már teljesen anakronisztikus. **A rendszerváltás óta folytatott külpolitikánkat is az jellemzi, hogy túlértékeljük nemzetközi szerepünket. Nem befelé nézünk a tennivalók után, hanem kifelé ügyeskedünk.**

A cseh belpolitikát a rendszerváltás után is az őket ezer éve jellemző **mértéktartás** jellemzi. Náluk van a volt csatlósállamok között a leginkább jobboldali pártpolitikai hatalom, mégis a legkevésbé jobboldali gyakorlat. Őket részegítette meg a legkevésbé a visszanyert politikai szabadság. Nem a múlt liberális, hanem a jelen és jövő szociális, jóléti kapitalizmusát építik. **Náluk a legkisebb a munkanélküliség**, jóval kisebb, mint az Európai Unió államaiban. Ők a két háború közötti idők tapasztalataiból megtanulták, hogy a demokratikus és tőkés viszonyokat semmi sem veszélyeztetni jobban, mint a nagy munkanélküliség. Azt még a biztatóbb jövő érdekében időlegesen sem szabad megengedni. Különösen nem a tartósat és reménytelent, ami nálunk jellemző.

A privatizációjukban is sokkal helyesebb utat választottak. Az állami vállalatok értékének nagy többségét a nép között osztották fel. Nem adták el a kereskedelmüket és a szolgáltatási ágazataikat. Mi ebben is arra vagyunk büszkéek, amit szégyellenünk kellene. Mi azt hangoztatjuk, hogy hozzánk több nyugati tőke jött be, mint hozzájuk. E helyett azt kellene mondanunk, hogy mi mindent eladtunk azon az áron, amiért a külföldiek elvitték. Ha levonnánk az indoktalanul, illetve hibásan eladott szolgáltatások és kereskedelmi hálózatok árát, és csak azt hasonlítanánk össze, amit ők is eladtak, akkor velük szemben nem volna okunk a büszkeségre.

A csehek bölcsen azért privatizáltak, hogy sokan indulhassanak el a tőkésedés, a polgárosodás útján. Legyen sok kis induló tőkés, aztán majd a verseny közülük kiszelektálja azt az ezreléket, aki nagytőkés lehet. Vagyis legyen sok induló polgár, aztán majd lesz ezekből közép és felső réteg is. Azt, hogy a cseh privatizáció jobb megoldás volt mint a mienk, mutatják a tőkepiaci mutatók. A csehek hitelképessége mindig jobb volt, mint a mienk. Oda több zöldmezős beruházás ment, ők olcsóbban kapnának hiteleket. Mi ezzel szemben eladtuk a külföldieknek azt, amit bármi áron hajlandók voltak megvenni, a többit pedig korrupció és vagánysági alapon odaadtuk azoknak, akik ma a nagypolgárok. **Nagypolgárságunk ugyan van, de nincsenek korrekt középállalkozóink, és csak sok fekete, az adózás alól kibújni képes, illetve kénytelen kisvállalkozásunk van. Vagyis a mi polgárságunkból éppen a polgári erények és feltételek hiányoznak.**

Elég pár napot tölteni Csehországban és körülnézni. Nagyobb ugyan az autósűrűség mint nálunk, mégsem lehet látni tizedannyi luxuskocsit. Jó volna, ha mi is egyszer megtanulnánk, hogy nem erény a gazdagsággal való hivalkodás. Nem láttam koldusokat, az utcán, a metróállomásokon alvó szállástalanokat. Ennek nem a gazdagság, hanem a szociálisabb politika is az oka. Gyakorlatilag nincs munkanélküliség. Az autóutak mellett nem állnak örömlányok. Nem azért, mert nem volna rá ott jelentkező, de a politika az ízlésre és a látszatra is ad. Nem úgy mint nálunk. A kisvendéglőkben nem csak idegen turisták, hanem főleg a helyi lakosok

étkeznek, söröznek. Megtehetik, egy jó ebéd felébe sem kerül, mint nálunk! A választások előtt egy héttel voltam ott, és nyoma sem volt semmiféle politikai hisztériának. Minek is. Nem akarnak politikai fordulatot.

A cseh élet szürkébb mint a mienk. Szürkébb, de sokkal biztosabb. Az ő rendszerük a nagy többség igényeihez igazodik. Az is nyilvánvaló, hogy a lakosság felső tizedének nálunk jobb. De ott egy középjebb párt is tudja, hogy a kilencven százalék nemcsak több, de fontosabb is, mint a tíz. Nálunk a szocialisták sem tudják, vagy nem akarják tudni. **Nekem semmilyen más mutató nem minősíti olyan hűen a kormányzat hatékonyságát, mint a halálozások alakulása. A volt szocialista országok közül csak a cseheknél nőtt a várható életkor. Nálunk tragikusan csökkent.**

Van oka tehát annak, hogy a gazdaságpolitika alakítói, végrehajtói és sugói sokkal inkább amerikai, azon belül is sokkal inkább dél-amerikai példákat keresnek, a csehekről gondosan megfedkeznek. Az lehet, hogy mi nem tudnánk teljesen csehek lenni, de azért egy kicsit igazán megpróbálhatnánk. Marad tehát az ezer éves történelmi tapasztalat: **a cseheket azért nem szeretjük, mert okosabbak nálunk.**

IV. A 20. SZÁZAD ÚJ VILÁGGAZDASÁGA

*„Akár egy halom hasított fa,
hever egymáson a világ,
szorítja, nyomja, összefogja
egyik dolog a másikat
s így mindenik determinált.
Csak ami nincs, annak van bokra,
csak ami lesz, az a virág,
ami van, széthull darabokra.”*

*Eszmélet
(József Attila)*

A 20. század minőségi, mennyiségi, és gyorsulón végbemenő forradalmi a technika és a mindennapi élet területén az önmagától csak lassan mozgó társadalmakat megrengették. Hatalmas vajúdás indult meg, századunk négy, vérrel, verítéssel és könnyel járó átalakulási kísérlet színterévé változott. A világháborúk - az első, a második és a harmadik, az 1989-ben befejeződött Hidegháború - a kísérletek összeütközését, majd a fasizmus és a kommunizmus bukását hozták. A négy kísérlet közül kettő bizonyult sikeresnek: a jóléti társadalmak békés, továbbá háború utáni kialakulása. Svájc, a skandináv országok és az USA békés, valamint Nyugat-Európa meg Japán II. világháború utáni, sok tekintetben kényszerű átalakulása jóléti, azaz fogyasztói társadalommá századunk legnagyobb eredménye. A 20. század nagy vajúdása megszülte az emberiség eddigi legsikeresebb gazdaságát és társadalmát, ez pedig a fogyasztói (jóléti) társadalom. A fogyasztói társadalmak pedig egy új világgazdasággá, egy tényleg globális gazdasági térré alakulnak át. Ez az átalakulás a globalizáció, amelynek összekapcsoló és szétválasztó, együttműködő és versengő hullámai csapnak át a mi kis országunkon nap, mint nap. Ez vezet át a jelenből a 21. Századba, és hoz majd felzárkózást, relatív fejlődést vagy lemaradást az egyes népeknek és civilizációknak. Mi jellemzi ezt a sorsunkat meghatározó új világgazdaságot?

1. A jelenkori világgazdaság karaktere

A világgazdaság természete alapvetően megváltozott. Korábban a világkereskedelem **a különböző adottságú és fejlettségű országok közötti komparatív költségeken alapult, ma az azonos fejlettségi szinten lévők között is**, és egyre kevesebb szükségük van az elmaradottakra.

A jelenlegi komparatív előnyök

Amíg az imperialista kapitalizmusban a centrumhoz tartozó országok legnagyobb gazdasági előnye az elmaradott területekkel való csere, illetve munkamegosztás volt, a jelenkor fejlett országai számára elsősorban a hasonlóan fejlettekkel való minél szorosabb integráció a döntő.

Ma a gazdasági élvonalba tartozó országoknak nem gyarmatokra, hanem elsősorban az egymással való minél szorosabb gazdasági integrációra van szükségük. A közvélemény nem lát tisztán ebben a kérdésben sem. Ebben a vonatkozásban sem léptünk ki mindmáig az előző fejlettségi szakasz összefüggérendszeréből.

A gyarmati rendszer megszűnésének gazdasági okai

A gyarmati rendszer megszűnését minden áron politikai okokkal kívánjuk magyarázni. Elsősorban a korábban elnyomottak ellenállásával, szabadságharcával. Mind a félperifériák, mind a perifériák népei saját érdeküknek tekintik a befolyás, illetve a gyarmati elnyomás alóli felszabadulás okát.

Érdemeik kibővítését látják abban, hogy a világgazdaság megváltozásával, mindenekelőtt a centrumában ellentétes irányúra fordult érdekeltséggel magyarázzák politikai függetlenségük elnyerését. Pedig az igazság az, hogy a befolyási övezet és a gyarmat évszázadokig komoly gazdasági előny volt, korunkban azonban súlyos gazdasági teherre vált. A centrum országai ma a félperifériákhoz és a perifériákhoz viszonyítva gazdaságilag és katonailag sokkal erősebbek, mint a gyarmati időkben voltak, tehát ma jobban rendelkeznek az elnyomás erőszakeszközével, mint akkor, amikor szinte általánosan megvalósították.

A félperifériák külkereskedelme

Ma a világkereskedelemben a gazdaságilag fejlett országoknak a félperifériával és a perifériával folytatott külkereskedelme, és a kevésbé vagy alig fejlettek egymás közötti forgalma harmad akkora súlyt képvisel, mint száz évvel korábban, holott ez a csökkenés is csak azért nem nagyobb, mert politikai és pénzügyi támogatás fékezi a tendenciát. A félperifériák egyre fokozódó eladósodása elsősorban a hitelező országokból jövő importjuk finanszírozását szolgálta. A hitelek visszafizetése pedig azért reménytelen, mert ezen országok exportképessége ma rosszabb, mint a hitelek felvétele idején volt, és semmiféle reális remény nem látszik a további romlás megállítására.

A lemaradó térségeknek egyetlen kapós exportcikkük van a centrum felé: a szellemi elit kivándorlása, ezért azonban nem fizetnek. Ma a nemzetközi tőkeforgalomban is sokkal nagyobb a fejlettek egymásközi tőkemozgásának súlya, mint korábban volt. A tőkeáramlások intenzitása a fejlettek között nőtt meg, az elmaradottak felé viszont csökkent, és ami megvalósult az sem elsősorban gazdasági motivációjú.

A kapitalista világgazdaságban a tőkeáramlás irányát a munkaerő olcsósága és a nyersanyagok közelsége alakította. Jelenleg az olcsó munkaerő értéktelen, a nyersanyagok szállítása nem ismer távolsági korlátokat, a hatékony feldolgozása pedig egyre inkább infrastruktúraigényes lett.

A félperifériák eladósodása

Súlyánál sokszor nagyobb figyelmet szentelnek a félperifériához tartozó országok hitel-felvételének és adósságállományának, holott ez esetben is egy egyáltalán **nem tipikus esetről** van szó. Ezt az alábbiak támasztják alá.

A jelenlegi adósság lényegében nem a világgazdasági centrum tőkehitel volt a félperifériák felé, hanem a sok tekintetben perifériának tekinthető olajtermelő országok elkölthetetlen pénzének továbbítása a centrum országainak bankjain keresztül azoknak, akik hajlandónak mutatkoztak a felelőtlen eladósodásra. Az adósság nagy többsége nem tőkebefektetésként

keletkezett, hanem abból, hogy a fejlett országok otthon és a felett világban nem voltak képesek kihelyezni a náluk letétbe helyezett petrodollárokat. Ezért aztán a bankok még negatív reálkamat mellett is szívesen adtak hiteleket olyan országoknak, amelyek gazdasági helyzete nem sok reményt nyújtott a visszafizetésre. Aztán a fejlett világ bankjai képtelenek lévén a rossz hitelek leírására, kénytelenek voltak továbbra is adni az áthidaló hiteleket.

A lemaradó országok azért is könnyen kaptak hiteleket, mert a fejlett tőkés országok gazdasági bajaik elodázását látták abban, ha a saját exportjuk fizetését meghitelezik azoknak az országoknak, amelyekben volt kereslet, de nem volt mivel fizetni. Amikor aztán kiderült, hogy a hitelek rosszak, ezt politikai okokból sem akarták bevallani és tovább már azért adtak újabb hiteleket, hogy elleplezzék az adósok fizetéseképtelenségét. A tőke ez esetben is oda áramlott, ahol megtérülése a legkevésbé volt biztosítva, nem pedig oda, ahol hatékonysága az átlagot meghaladta.

Ezeket a hiteleket jelenleg már a tényleges tőkepiaci árak alatt, általában a nominált értékük törtrészeért meg lehet venni. Tehát sokkal kevesebbet érnek annál, amennyiként nyilván vannak tartva. A hitelező bankok pénzügyi stabilitásuk biztosítása érdekében kénytelenek ezeket a hiteleket fokozatosan külön kockázati tartalékokkal lefedezni. Vannak országok, amelyek hiteleit a névértékük huszádaért meg lehetne vásárolni, vagyis minden egy dollárnyi hitelkövetelést 5 centért meg lehet venni. Az már átlag feletti adósnak számít, ahol egy dollár hitelköveteléséért 50 centet adnak. Ez világos jele annak, hogy a hitelezők a félperiféria országainak adott hiteleik visszafizetését reménytelennek tartják.

A tulajdonviszonyok megváltozása

Az elmúlt ötven év során a tulajdonviszonyok is alapvetően megváltoztak. Amíg előzőleg az egyéni és a kollektív tőkés magántulajdon volt az uralkodó, a gazdasági fejlődés szempontjából determináló, jelenleg a dolgozók közvetlen és közvetett tulajdona van túlsúlyban.

A közgazdászok általában, a múlt századi marxista ideológián nevelkedettek különösen, nem képesek súlyának megfelelően értékelni a lakástulajdonban beállott változást sem. Szemükben a nemzeti vagyon döntő és dinamikusan növekvő eleme továbbra is az ipari tőke, holott ennek értéke ma már felét sem éri el a lakásvagyonénak. A lakásvagyon összetételének átalakulásában a legfontosabb az a tény, hogy az emberek tudatára nagyon erős hatása van annak, hogy a saját kertes házukban laknak-e, vagy kietlen bérkaszárnnyákban. Mi a sztálinizmus során e téren is végzetesen tévedtünk. A házgyárakban és a grandiózus lakótelepekben látták a lakáskérdés megoldását. Szerencsére ezt az ostobaságot azért nem folytatták, mert elfogyott a pénzünk. Ma már a lakások nagy többsége családi házként, és önerőből épül minden fejlett országban.

A lakásszerzés vált a takarékoság és a nagyobb teljesítmény fő motivációjává. Anglia relatív lemaradását nem utolsósorban annak tulajdonítom, hogy ott a lakosság sokkal nagyobb hányada számíthatott arra, hogy örököl, vagy olcsó tanácsi lakáshoz jut. Ahol nem jelentős a lakosság lakásvagyon gyarapítása, nem lehet magas a megtakarítási hányad, ott nincs megfelelő motiváció a nagyobb jövedelem érdekében vállalt több munkára, munkahelycserére és máshova költözésre. Márpedig a családi felhalmozási cél a legnagyobb, minden bérezési módszernél hatékonyabb teljesítményre ösztönző tényező. A tömegek számára a lakásszerzés a legáltalánosabb és legnagyobb megtakarítási cél.

A tőkés tulajdont tehát ezen a területen spontán folyamat eredményeként kiszorította a személyi tulajdon. A dolgozók „kisajátították” a tőkés háztulajdonosokat. Elmaradt viszont a kisajátítás forradalmi eleme, hiszen a tulajdonforma változása folyamatosan és feltűnés nélkül

ment végbe. A tőkés háztulajdont mind a leninizmus, mind a szociáldemokrácia azzal akarta „kisajátítani”, hogy fokozatosan állami és közigazgatási tulajdonnal helyettesítette. Az állam és a helyi közigazgatás feladatává kívánta tenni a lakásellátást. Ma már nyilvánvaló ennek az útnak a csődje, és mindenütt feltartóztathatatlan a személyi tulajdon gyors térhódítása. Kiderült, hogy „kisajátítani” csak a termelőerők által előnyösnek biztosított módon lehet, függetlenül attól, hogy a kisajátítás forradalmi módon, vagy fokozatosan és észrevétlenül történik. Mindig a fejlettebb, a hatékonyabb tulajdonforma győzi le az idejétmúltat, feltéve, ha a politika nem állít a „kisajátítás” útjába mesterséges akadályokat, ami évtizedekre hátráltathatja a végső soron determinált változásokat.

A tőkések kisajátítása a mezőgazdaságban

Ugyanilyen egyértelmű a tőkések kisajátítása a modern mezőgazdaságban is. **Minél fejlettebb az ország mezőgazdasága, annál inkább a saját munkán alapuló kisvállalkozás az uralkodó. A vásárolt bér munkással dolgozó tőkés mezőgazdaság egyre inkább elhanyagolható kisebbségbe szorul.**

A kisvállalkozók kiszorították a tőkéseket, korszerű technikai feltételek mellett a tőkés mezőgazdasági termelés szüli a saját munkán alapuló családi vállalkozást. Marx még alig száz éve éppen az ellenkezőjéről beszélt, és a marxisták még húsz évvel ezelőtt is a száz éves, az azóta elavult igazságot hangsúlyozták, becsukva a szemüket a tények előtt. **A modern termelőerők támasztotta igények a polgári társadalmakban békésen visszaszorítják a tőkés tulajdont.**

A tőkés tulajdon térvesztése az iparban

Ez nemcsak a lakások és a mezőgazdaság területén jellemző, hanem hasonló folyamat beindulásának lehetünk tanúi az iparban is. Az elmúlt tíz év során a fejlettebb tőkés országokban, az USA-ban a tipikus nagyvállalatoknál, ahol a munkahelyek száma az 500 főt meghaladja, több millióval csökkent a dolgozók száma, ugyanakkor a tíz főnél kevesebbet foglalkoztató vállalkozásokban 25 millióval nőtt a létszám. **A „tipikus”, vagy hagyományos kapitalizmus itt is visszavonulóban van. A nagyvállalatokból nemcsak a munkaerő vándorol át a kisvállalkozások felé, hanem a tőke, és mindenekelőtt a szellemi vagyon is.**

A termelésben realizálódó munkaidő egyre nagyobb hányadát képviselik a kisvállalkozások, másodfoglalkozások és az autark, közvetlen szükséglet-kielégítések. A nemzeti jövedelmen belül nő mind a kisvállalkozások, mind a másodgazdaság hozzájárulása. Jellemző módon a legutóbbi időig e szektorok teljesítményének mérésére is alig fordítottak gondot. A gazdasági teljesítményekre vonatkozó statisztikai adatok ma is olyanok, mintha a termelés szinte kizárólag nagyvállalati keretek között, vagy legalábbis csak hivatalos vállalkozásokban folya.

Jellemző példa az ebből fakadó hibák nagyságára az az olasz kormányjelentés, amelyik igyekszik figyelembe venni az eddig elhanyagolt feketegazdaságot. Ennek az lett az eredménye, hogy az **egy lakosra jutó nemzeti jövedelem húsz százalékkal magasabb, a felhalmozási ráta pedig a hivatalos kétszerese.** Ez nyílt beismerése annak, hogy a hivatalos és általánosan alkalmazott módszerrel készült adatok egyáltalán nem alkalmasak makroszintű elemzésre.

A hazai lakástulajdon példája

Ez legalább ilyen mértékben igaz nálunk is. A mi torz szemléletünkre ismét a lakásokat hozom fel példának. Nálunk általánosan hangoztatott az a nézet, hogy a lakosság megtakarítása csökkent, és nagyon alacsony. A valóságban ennek éppen az ellenkezője a tény. Nálunk csak

azt tekintik lakossági megtakarításnak, amit a lakosság jövedelméből pénzként takarít meg, és ezt a takarékkálmány növekedésével mérik. Ez az a megtakarítás, amit az állam aztán felhasználhat, az esetek többségében nem is beruházási, hanem költségvetési célokra. Nem tekintik lakossági megtakarításnak azt, ha a lakosság jövedelméből a saját vagyonát gyarapítja, házat, nyaralót épít. Pedig jelenleg ez a legnagyobb volumenű és a legkonkrétabb forma.

Ha a lakosság ingatlanvagyonának növekedését figyelembe vennénk, akkor nálunk a lakossági megtakarítás talán egész Európában a legmagasabb volna. Ez is jól illusztrálja azt a furcsa állapotot, hogy a gazdaságpolitikánkat ugyan megváltoztattuk, főleg áll ez a lakáspolitikára, hiszen ott már a nagy többség lakossági erőforrásból valósul meg, de a mérési módszereink semmit nem változtak. **A statisztika még mindig csak azt tekinti megtakarításnak, amit központi célokra költenek el, még akkor is, ha ez az elköltés nyilvánvaló pocsékolás.**

Ha az állam az utóbbi években annyi négyzetméternyi bérkaszárnnyát épített volna, mint a lakosság, akkor büszkén vernénk a mellünket a világ előtt, így tudomásul sem igen vesszük. Ki beszél például arról, hogy több százezer olyan család van ma hazánkban, amelyben az utóbbi 5-10 év során a vagyongyarapodás meghaladta a hivatalos jövedelmeket. Próbavételem alapján egy Veszprém megyei faluban több olyan család van, amelyik az utóbbi öt évben épített házat. Ezeznél szinte kivétel nélkül a ház nettó értéke, vagyis a forgalmi érték mínusz a hitel-tartozások, meghaladta az öt év alatt szerzett hivatalos jövedelmet. A szakemberek ugyanakkor arról beszélnek, hogy általában kicsi a lakosság megtakarítása.

A nagyvállalati tőkés tulajdon térvesztése

Talán a legjelentősebb változás a tulajdonviszonyokban a nagyvállalati szektorban következett be. Marx korában a vállalati tőke 99 százaléka a lakosság legfeljebb néhány százalékát kitevő kapitalisták kezében volt, ma a részesedésük 30 százalék körül van, és egyre csökken.

Ezzel szemben **ma már a nagyvállalati tőke kétharmada a nyugdíjalapok tulajdona, azaz a dolgozók öregkorra félretett pénzének befektetése.** Ehhez kell még számítani - mint a dolgozók közvetett tulajdonát - a biztosítótársaságok és bankok tulajdonának kétharmadát, hiszen ennek fedezete a dolgozók biztosítási befizetése, ami ebből a szempontból a nyugdíjalap-befizetéssel azonosnak tekinthető, illetve a dolgozók bankbetétjei. Az a magántőkés szektor, aminek kisajátítását Marx kívánatosnak tartotta, speciális területekre szorult vissza. Viszont még a tőzsde kisebbségbe került.

A termelőerők sokszektorúvá válása

Itt kell kitérni arra, hogy a jelenlegi termelőerők nem az egyszektorúság irányában hatnak. Marx még azt hitte, hogy a kapitalista viszonyok fennmaradása esetén minden kapitalista tulajdonná fog válni, minden más tulajdonforma ki fog szorulni. Erre az idő nemcsak abban a tekintetben cáfolt rá, hogy a tőkés tulajdon nem teret hódít, hanem teret veszít, hanem abban a tekintetben is, hogy szinte minden tulajdonforma valamilyen konkrét területen a többenél hatékonyabbnak bizonyul. A külkereskedelem bizonyos területein, például a gabonakereskedelemben mindmáig a tőkés tulajdon bizonyult a leghatékonyabbnak. Gabonával hatékonyan kereskedni a tőkés részvénytársaság, vagyis az elkülönült tulajdonosi funkciókkal működtetett vállalati forma éppen úgy nem képes, mint a hatósági irányítás alatt álló szocialista állami vállalat. A szocializmus is csak akkor lehet mint társadalmi forma versenyképes, ha minden gazdasági ágazatát abban a szervezeti keretben, olyan tulajdonlás mellett működteti, ami a leghatékonyabb. A társadalmi formák közötti verseny csakis a hatékonyság alapján dőlhet el.

2. Fogasztói társadalom jellemzői

A jelenlegi fejlett társadalmat sokkal inkább lehet fogyasztói társadalomnak hívni, mint tőkésnek. A mi szocializmusunk célja a múlt századi kapitalizmus „hibáktól megtisztított” formája akart lenni. Ahogy ma anakronizmus lenne a múlt századi kapitalizmust építeni, annyira az annak az idealizált formáját is. **A történelem minden megelőző társadalmi alapformáját vagy a vagyonihiány, vagy az emberhiány jellemezte, sokkal gyakrabban az előbbi.**

A tudáson alapuló hatalom

Attól függően, hogy mi volt az adott gazdaság szűk keresztmetszete, szerveződött a társadalom hatalmi struktúrája is. A szűk keresztmetszet birtoklása jelentette a politikai hatalom feletti rendelkezést is. Ha a föld volt a legszűkebb keresztmetszet, akkor a föld birtokosa volt az úr, amikor a fizikai erőt jelentő ember, akkor a rabszolgatartó, amikor a tőke, akkor a tőketulajdonos. A jelenkorban az emberi tudás a szűk keresztmetszet, ezért a képzett ember lesz az úr, az övé lesz a hatalom is. **Azzal, hogy a szellemi tőke, a tudás lett a kor fejlett társadalmában a szűk keresztmetszet, olyannak a birtokosa lett a társadalom ura, amit nem lehet tőle kisajátítani.**

A tudás annyira személyhez tapad, hogy a kisajátítása lehetetlen, az nagy részének a megsemmisítését jelentené. Volt idő, amikor a rabszolgának a fizikai erejét el lehetett sajátítani, mert a kor technikai feltételei csak egyszerű, de sok munkát kívántak meg, volt idő, amikor a földet ki lehetett sajátítani a művelőjétől, mert a földművelés adott szintjén a hatékonysággal szemben közömbös, a képzetlen munkaerő is jól szolgálta a hatékony termelést. Akkor elég volt a munkaerő olcsósága, nem volt szükség a mobilizációjára és a minőségére. A modern technika működtetése egyre képzetlenebb, egyre motiváltabb, mobilabb munkaerőt, sőt annak még a vállalkozó szellemét, kezdeményezését is elsőrendű követelményként állítják fel. Ezeket már nem lehet kisajátítani, mert ezzel hatékonyságának nagy többsége elveszne.

A modern technika hatékony működtetéséhez szükséges munkaerőt meg lehet ugyan venni, de a megvételnek csak akkor van értelme, ha a munkaerő ebben az állapotban is jól, sőt, szabadnak érzi magát. A termelés hatékonysága szempontjából nagyobb jelentősége van annak, hogy a munkaerő képzett legyen és jól érezze magát, mint annak, hogy ez mibe kerül. Ezzel magyarázható, hogy a jelen viszonyok között a tőkés is kénytelen egyre jobban megfizetni a jó munkaerőt, hogy a jó munkaerőt igyekszik a másik vállalkozótól elcsábítani, a korábbi bérére ráigérni. A szellemi tőke, a munkaerő képességei, motivációja a belátható jövőben egyre fontosabb lesz, ezért egyre élesebb lesz a verseny a munkaadók között, és a dolgozók politikai hatalma egyre jobban ki fog teljesedni.

A romantikus szocialisták és a munkás-önigazgatás

A romantikus szocialisták még mindig azon fáradoznak, hogy a dolgozók kedvező pozícióját a munkaadóval szemben hatalmi, jogi és szervezeti feltételekkel biztosítsák. Ennek az igyekezetnek a legismertebb formája a „reformerek” körében a munkás-önigazgatás.

Ez is a múlt századból itt maradt romantika, ami érdekes módon a félperifériához tartozó országokban talált a legerősebb rezonanciára. Nem veszik tudomásul a tényeket, amelyek egyértelműen azt bizonyítják, hogy minél hatékonyabb a gazdasági mechanizmus, minél fejlettebb a technikai bázis, minél jobban öröködik az állam a munkanélküliség mérséklésén, annál inkább a dolgozók kerülnek előnyös helyzetbe a munkaadóval szemben.

A munkaadó és a munkavállaló pozíciója megfordul

A munkások hatalmi pozíciója a képzettség szintje mellett ugyanis attól függ, mekkora a kereslet a kínálatához viszonyítva. E tekintetben is **teljesen megfordult a munkaadó és a munkavállaló pozíciója**, a száz évvel korábban általánossal szemben.

Ezzel kapcsolatban csak néhány jelenségre hívom fel a figyelmet. **Minél közelebb vannak a teljes foglalkoztatáshoz, annál inkább a munkaadó kerül kiszolgáltatott helyzetbe, annál inkább jellemzővé válik, hogy a munkavállaló élhet vissza előnyös pozíciójával.** Romlik a munkafegyelem, feltartóztathatatlanul emelkednek a bérek, felgyorsul az infláció. A valóságtól elszakadt ideológia az, amelyik a teljes foglalkoztatottság mellett is kívánatosnak tartja a munkások pozíciójának szervezeti, hatalmi megerősítését. Ez a jelenség nemcsak a szocialista országokban jellemző, hanem, ha munkaerőhiány lép fel, tanúi lehetünk a tőkés országokban is.

Minél fejlettebb egy ország gazdaságának technikai bázisa, annál nagyobb kereslet mutatkozik az átlagosnál jobb minőségű munkaerővel szemben. Még igen jelentős munkanélküliség mellett is valóságos vadászat folyik a jó munkaerő elcsábításáért. A gyengébb munkaerőben már társadalmilag veszélyes méretű lehet a munkanélküliség, a minőségi munkaerőben mégis fennmarad a túlkereslet. Minél nagyobb szellemi tőkével rendelkezik az egyén, annál előnyösebb helyzetet élvezhet a munkaadóval szemben.

A tudás függetlenséget ad

Milyen nagyszerű dolog az, ha a szülők azt mondhatják gyermekeiknek: **tanulj, mert tudásod függetlenséget fog biztosítani. Ha kiváló leszel, nagyobb úr válik belőled mint a régi rendszerek arisztokratái, vagy a mai miniszterek gyermekeiből.** Ma már a fejlett világban a szülők nagy többsége számára teljesen világos, hogy gyermekének akkor ad a legtöbbet, ha jó iskolába járattja, magas képzsét finanszírozza.

A közgazdászok azonban mindmáig nem veszik tudomásul, hogy **a leghasznosabb, a legkívánatosabb felhalmozás a tanulás.** Ha a család jövedelméből állami értékpapírokat vesznek, az megtakarítás, illetve felhalmozás. Ha ezt a pénzt a gyermekek iskoláztatására fordítják, akkor fogyasztás. Száz év múlva ezen legalább annyira mosolyogni fognak az emberek, mint azon, aki évszázadokkal korábban aranycsinálásra alkímistáknak adta a megtakarított pénzét.

A fenti két okból fakad, hogy a dolgozók érdekeinek megvédését a jelen században már nem elsősorban az erős szakszervezetekre, vagy a munkás-önigazgatásra kell bízni, ahogyan ez indokolt lett volna száz évvel korábban, hanem egyrészt a megfelelő **foglalkoztatáspolitikára és munkanélküli segélyrendszerre**, másrészt és elsősorban **a munkaerő szellemi vagyonának növelésére.** Ha sikerül a dolgozók szellemi vagyonát magas szintre emelni, akkor nem lesz szükségük a hatalom támogatására, hiszen ők kerülnek előnyös alkupozícióba a munkaadóval szemben.

Értetlenség a minőségi változásokkal szemben

A modern, és az előző társadalmat szembeállító felsorolt szempontokon kívül még másokat is fel lehetne hozni, mivel az élet szinte minden területén nagyobb minőségi változások mentek végbe, mint előtte valaha és összesen. Ezek a termelőerők által támasztott új követelmények váratlanul érintették az imperialista kapitalista társadalmakat, azok a régi, beválnak tűnő úton kívántak maradni. Ez fokozta a **harmincas évek általános válságát.** A társadalmak még a régi követelményrendszeren alapultak, de a működésüknek már merőben mások voltak a feltételei.

Még mindig a termelőtőke gyarapítása állt a központban, holott az már felesleges mennyiségben állott rendelkezésre, így azt szűkíteni kellett volna. Utólag érthetetlen rövidlátásnak tűnik, hogy akkor is a termelőkapacitásokat akarták növelni, amikor azok kihasználását sem voltak képesek biztosítani. Még az olyan elméleti zseni is, mint Keynes, úgy kerülte meg a problémát, hogy mesterséges keresletteremtést javasolt. A termelőkapacitások növelésének túlértékelése a legerősebben a félperifériákon hódított. Mind a fasiszmus, mind a sztálinizmus szinte öncélú tekintette az olyan erőltetett iparosítást, amely az életszínvonal, a bérek visszaszorítása, a fogyasztás erőszakos korlátozása révén került megvalósításra.

A félperiféria országai akkor akarták a fogyasztás visszaszorításával a centrumot gazdaságilag utolérni, amikor az már járhatatlan útnak bizonyult. A centrum országai már átalakultak fogyasztói társadalmakká, amikor a sztálinizmus még mindig makacsul ragaszkodott az életszínvonal rovására történő gazdaságfejlesztési koncepciójához, az öncélú iparosításhoz.

Az iparosítás tévútjai

A 20. században úgy akartunk iparosítani, ahogy azt a 19. században kellett. Még mindig a minél olcsóbb munkaerőt akarták biztosítani, holott a jó már drágán is hatékony volt, a képzetlen és olcsó munkaerőben pedig óriási, hasznosítatlan felesleg mutatkozik. Az egyes tőkések már rájöttek, hogy a munkaerő javát kell jól megfizetni, nem pedig sok gyenge munkaerőt olcsón alkalmazni. A tudomány azonban ennek szükségszerűségét még sokáig nem ismerte fel, sőt háborgott azon, hogy a munkaerő javát túlfizetik, amikor milliók volnának hajlandók olcsón dolgozni. Ebben a tévedésben is a marxisták jártak az élen. Egyszerűen azt állították, hogy a tőkések azért fizetik meg a munkaerő javát, hogy ezzel lekorumpálják.

A dogmatikus marxisták legnagyobb és legveszélyesebb ellenségüknek az általuk munkárisztokráciának bélyegzett munkás-elitét tekintették. A hatalomra került marxisták aztán ennek megfelelően erőszakosan nivellálták a béreket, a munkaerő elitjének jövedelmét adminisztratív és politikai eszközökkel vágták vissza, a képzetlen munkaerőét pedig közel hozták az átlaghoz. Még mindig ragaszkodtak az imperialista országok a befolyási övezetekhez, a gyarmatokhoz, pedig azok birtoklása már nem előnnyel, hanem egyre súlyosabb hátrányokkal járt. A történelem legnagyobb méretű imperialista háborúja a befolyási övezetek szerzéséért, illetve megtartásáért akkor zajlott le, amikor azok birtoklása már nem előnyt, hanem hátrányt jelentett.

Ez a torzulás a marxista országokban az elmúlt 40 évben nem a terület-, a gyarmatszerzésben jelentkezett, hiszen azokkal politikai szövetséget alkottak, hanem **a perifériák országainak politikai túlértékelésében. Amikor már rohamosan csökkent a perifériák gazdasági súlya, akkor kívántunk velük nemzetközi munkamegosztást kialakítani.**

A párhuzam itt is nyilvánvaló: a tőkés országok a 20. század első felében is abban a hitben éltek tovább, hogy a gyarmatok megtartása számukra előnyös, mert előnyös az azokkal való gazdasági munkamegosztás. A szocialista országok ugyanezeket akarták a század második felében is, csak a politikai hatalomgyakorlás nélkül. Még mindig azt hitték, hogy a politikai hatalmat, az államot nem szabad beengedni a gazdasági szférába, pedig annak szerepe egyre inkább elengedhetetlenné vált. Ezen a területen a félperifériák országai sokkal előbb felismerték a kor parancsát. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy **náluk az erős államnak, a felülről való megváltás hitének történelmi tradíciója volt, ugyanakkor nem voltak erős államellenes polgári tradícióik.** A sztálinizmus és a fasiszmus nemcsak felismerte az állam gazdasági szervező szerepének megnövekedett jelentőségét, hanem abban ideológiája igazolását látta.

A korszerű felépítmény sajátosságai

A 20. században a centrumhoz és a félperifériához tartozó országok ideológiáját, politikai berendezését az jellemezte, hogy az előző században számukra megfelelőnek bizonyult felépítményhez ragaszkodtak, nem vették tudomásul, hogy a tudományos-technikai forradalom merőben új felépítményi követelményeket támasztott. Felépítmény alatt értek minden olyan, a gazdaságra ható tényezőt, ami nem gazdasági. Különösen a kultúrát, a szellemi életet, a közhangulatot, a lakosság optimizmusát, a biztonságérzet alakulását tekintem fontosnak, tehát csupa olyat, amellyel korunk komoly közgazdasága nem hajlandó alaposan foglalkozni, és nyomukban gazdaságpolitikuskaink se becsülik ezeket.

A század első felében inkább a polgári ideológiát jellemezte az, hogy a sikeres múlt viszonyainak a továbbélését akarta biztosítani, a század második felében pedig inkább a gazdaságilag félperifériának számító szocialista országok jellemezhetők azzal, hogy a múlt századi kapitalista felépítményt akarták egy általuk ideálisnak tartottal helyettesíteni. Kiderült, hogy **a munkaerő újratermelését nem lehet a társadalom megváltoztatott igényeinek megfelelően biztosítani, ha annak költségeit közvetlenül bérek formájában kifizetik.** Az évszázadokon keresztül létminimumon és civilizációs elmaradottságban tartott proletárok tudata nem tette lehetővé, hogy saját jövedelmüket a társadalmi érdekeknek megfelelően használják fel.

Az a munkás, amelyik nemzedékeken keresztül azt tapasztalta, hogy tudásának növelésére nincs szüksége, nem lett volna hajlandó a megtermelt béréből sem jelentős összeget áldozni arra, hogy gyermekeit iskoláztassa, a tehetségeseket esetleg a munkaképes kor elérése után is taníttattassa. Az a munkás, amelyik úgy nőtt fel, hogy soha nem találkozott orvossal, nem lett volna hajlandó a magasabb béréből betegsége esetén a drága orvost megfizetni. Ezzel szemben a magasabb munkabérek jó időre az alkoholizmus, a szerencsejátékok még nagyobb térhódítását jelentették volna.

Ma már a tapasztalatok alapján nyilvánvaló, hogy az évszázadokon keresztül a lét minimális feltételeinek határára visszaszorított ember, ha jövedelme jelentősen megnő, az első generációban nem képes ennek racionális felhasználására. Az „újgazdag” nem tud ellenállni a mértéktelen táplálkozásnak, az alkoholnak, az élvezeti cikkeknél. Itt ismét egy eddig tapintatosan megkerült problémába ütközünk: **a történelem először produkált olyan helyzetet, amelyben a tömegek igényeinek fokozott kielégítése szolgálta volna a társadalmi érdeket.**

Kivételes volt az a történelmi helyzet, amiben a nagyobb jólét ne eredményezett volna olyan népszaporulatot, ami az életszínvonal korábbi szintjének megőrzését is lehetetlenné tette. Még a rendkívül sanyarú életkörülmények mellett is jellemző volt a népesség erőszakos megcsapolásának folyamatos szükségessége. Helyenként ugyan voltak olyan társadalmak és időszakok, ahol a népesség egyszerű újratermelése sem volt biztosított, de ezen a kor viszonyai között a nivelláltabb jövedelemelosztás sem segített volna.

Ne tévessze meg a jelenkor emberét a centrumhoz tartozó társadalmak azon tapasztalata, hogy a jólét a népesség stagnálásához, illetve csökkenéséhez vezet. Ez csak a jelenkorra, és most is csak a fejlettekre igaz. A perifériák legnagyobb tragédiája ma éppen az, hogy minél elmaradottabb egy társadalom, annál jobban szaporodik a népessége, ennek következtében annál reménytelenebbé válik számára a gazdasági haladás. Bármilyen kegyetlen igazság, meg kell fogalmazni, szem előtt kell tartani: **csak bizonyos fejlettségi szinten nem jár az életszínvonal emelése tragikus népszaporulattal.**

A század elején még a fejlett tőkés országokban is azzal járt volna. E kornak nem több, hanem jobb munkaerőre volna szüksége. Ezt nem lehetett másként biztosítani, mint azzal, hogy a

munkaerő minőségét javítani hivatott szolgáltatásokat az állam ingyenesen biztosította. Itt sem arról van tehát szó, hogy az állam nagylelkűvé válik a tömegekkel szemben, hanem sokkal inkább arról, hogy nem teszi lehetővé a tömegek számára, hogy maguk döntsék el, mire fordítják jövedelmük bizonyos hányadát. Azt az állam visszatartja, és abból a munkaerő minőségét javító ingyenes szolgáltatásokat biztosít.

Mint később látni fogjuk, nem arról van szó, hogy a lakosság bizonyos szükségleteit a társadalom fejlettségének köszönhetően emberbaráti, szociális megfontolásokból ingyenesen elégíti ki, hanem sokkal inkább arról, hogy bizonyos társadalmi szükségletek a lakosság tudatának elmaradottsága következtében még nem váltak lakossági szükségletté, ezért a piacon nem lennének a társadalmi érdekek megfelelő mértékben realizálhatók. **A szocializálódó állam nem a lakosság szükségleteit, hanem a társadalomét elégíti ki, szolgáltatja ingyen.**

Marx tévedése e tekintetben abból származik, hogy egyenlőségi jelet tett a társadalom szükséglete és az egyének szükségletének összessége között. Csak akkor kell valamit ingyen adni, ha pénzért nem vennék meg, és csak akkor válik feleslegessé a közvetlen szükségletek szerinti elosztás, ha a lakosság igénye megegyezik a társadalom szükségleteivel. A termelőerők támasztotta és a tényleges tudat között szükségszerű a különbség. Ez annál nagyobb, minél gyorsabban fejlődnek, változnak a termelés feltételei. A jelen század első kétharmadában a szocialista ideológiák ezt a tudati elmaradást, a fogyasztásnak a társadalmi érdektől eltérő alakulását akarták megszüntetni. A szociáldemokraták éppen úgy, mint a leninisták. E tekintetben a két marxista irányzat között csak a módszerek és a tempó tekintetében van különbség. Azt, hogy ennyire általánossá vált az állam újraelosztó szerepének érvényesítése, két okkal magyarázhatjuk:

A történelem nem ismert egészen a jelenkor fejlett társadalmainak megjelenéséig olyan helyzetet, amelyben ilyen éles lett volna az ellentmondás a társadalom érdeke és a fogyasztók vélt érdeke között. Ezt az magyarázza, hogy a társadalom fogyasztási érdeke eddig alig, és akkor is csak nagyon lassan változott.

Azt, hogy mást kíván meg a társadalom érdeke, és mást hajlandó jövedelméből megfizetni a fogyasztó, a növekedéssel járó objektív jelenséggé kell elfogadnunk. Éppen a jelenkor egyik döntő problémáját nem értenénk meg, ha nem látnánk világosan abban a tekintetben, hogyan változik a társadalmi érdek és a fogyasztók spontán döntéseinek megfelelő fogyasztási struktúra közötti különbség. E különbségnek csak az egyik oka, hogy a termelőerők fejlődése felgyorsulva jobban megelőzi a tudat ehhez való igazodását. Ezen belül azonban lehetnek kisebbek vagy nagyobbak a különbségek attól függően is, milyen a tudati örökség és mennyire felel meg ez az új követelmények irányának. A jelenkor legnagyobb gazdasági sikerei elsősorban ott következtek be, ahol a történelmileg örökölt tudat, a civilizációs örökség véletlenül megfelelt a megváltozott követelményeknek.

Ugyancsak látni kell azt is, ami korábban alig volt jellemző, hogy a termelőerők adott mennyiségű növekedése adott mennyiségű tudati változást követel meg. **A 20. század első felének technikai forradalma óriási tudati változást követelt. Ezért volt szükség arra, hogy a tanulás és az egészségügy érdekében a fogyasztók által nem vállalt kiadásokat a társadalom vállalja magára.** Ahogy az idő múlásával az életszínvonal és a szellemi tőke növekedésével megnőtt a fogyasztók szemében a tanulás és az egészségvédelem értéke, egyre inkább hajlandók vállalni az ezekkel járó kiadásokat. Csökkent a társadalmi érdekek megfelelő és a fogyasztói döntésekből fakadó fogyasztás struktúrája közötti különbség.

Ezért bizonyos mértékig az állam újraelosztó szerepét és az ezzel járó kiadásokat ugyan csökkenteni lehet, de megszüntetni nem. Még a legfejlettebb, leggazdagabb társadalmakban is

jelentős azon réteg, amelyben sem a jövedelem, sem a tudat nem éri el azt a szintet, amelyen a megfelelő képzés és egészségügyi ellátás fizetőképes igénye jelentkezne. A gyors gazdasági fejlődés is szükségszerűen szüli a követelményektől való tudati elmaradást. **A technikai-gazdasági követelmények és a tudat között legfeljebb a nagyon lassú technikai fejlődés mellett lehet békés összhang.** A termelőerők és a tudat közötti romantikusan vágyott összhang tehát csak az elmaradottság, a szegénység birodalmában uralkodhat, a fejlődés és a jólét csak a relatív tudati elmaradásával párhuzamosan érhető el.

Természetesen a társadalomnak érdeke és kötelessége a lakosság tudati fejlődését segíteni, e tekintetben sem szabad a természetes fejlődés kivárására berendezkedni, de az erőszak több kárral, mint haszonnal jár. Gyorsan fejlődő termelőerők mellett állandó társadalmi probléma annak mérlegelése, hogy milyen mértékben tanácsos a fogyasztás struktúráját manipulálni.

A tudat manipulálása

A manipuláció mindig csábító, mert a várható eredmény nemcsak sürgető problémát kíván megoldani, hanem azért is, mert a beavatkozással járó negatív hatások előre alig láthatók. Itt csak a beavatkozás másutt tárgyalandó, vagy nem szorosan a jelen témához kapcsolódó **néhány negatív hatására kívánok utalni.** Nagy költségvetést igényel. Márpedig annak forrásait részben magas adókkal, részben nagy inflációval lehet előteremteni. Ez pedig ma még alig felmérhető következményekkel jár. A költségvetésből fedezett szolgáltatások gazdasági hatékonysága romlik, mivel egyrészt a költségvetéssel gazdálkodó tisztviselők képtelenek a hatékonyságra figyelni, másrészt ami ingyenes, azzal az igénybevevők is szükségszerűen rosszul gazdálkodnak. A termelők egyre drágábban állítják elő, a fogyasztók egyre kevésbé becsülik meg, és pocskolják. A fogyasztó sem értékeli megfelelően azt, amit ingyen kap. A fogyasztási struktúra módosítása érdekében eltérített árak összekuszálják az értékmérés egész rendszerét, bizonyos fokon komolyan zavarják a társadalmi érdekek felismerhetőségét. **Együtt kell tehát minden fejlődő társadalomnak élnie azzal a dilemmával, hogy mennyire szabad, illetve ajánlatos az elmaradottnak ítélt fogyasztói tudatot manipulálni,** a hatalomra bízni a fogyasztási struktúra alakítását. A társadalmi érdek a harmincas évek válságai közepe óta nem engedhette meg, hogy megvárják, amíg a jólétből fakadó tudati változás bekövetkezik. E nemzetközi gazdasági versenyben való helytállás megkövetelte, hogy a társadalom gondoskodjon a dolgozók oktatási és egészségügyi ellátásáról. Arra nem lehetett gondolni, hogy ezeket a feladatokat nagyrészt a piacra vagy a tőkés vállalkozói szektorra bizzák, hiszen a képzésre és egészségügyi ellátásra szorulókról nem volt olyan kereslet, amelyen ezeket a szolgáltatásokat jövedelmet, profitot biztosító árakon el lehetett volna adni.

A társadalmi érdek, sőt a tőkés osztályérdek is megkövetelte a munkaerő egyre magasabb szintű képzését és az egészségügyi ellátását, ugyanakkor a lakosság részéről még nem volt megfelelő ebben az irányban a kereslet, ezért a társadalomnak kellett ezeket az igényeket ingyenesen kielégíteni. Ezzel eleve **lehetetlenné vált egy sor egészségügyi és oktatási szolgáltatást a piacra bízni.** Azzal, hogy csak ingyen, vagy nagyon olcsón lehetett a szolgáltatások igénybevételét megfelelő szinten biztosítani, hirtelen igen jelentős költségvetési kiadások keletkeztek, amelyek fedezetét a korábbinál sokkal nagyobb adókkal lehetett előteremteni.

Az a tény, hogy a tőkés szektornak a meglevő, nagyrészt képzetlen munkaerő jelentős részére nem volt szüksége, politikailag elviselhetetlen mértékűvé dagasztotta a munkanélküliséget. A nagy munkaerő-felesleg azonban csak a tőkés szektorban volt valóságos, ugyanakkor az infrastruktúra kiépítéséhez, működtetéséhez, a tőkés vállalkozásokként nem működtethető szolgáltatásokban óriási munkaerőigények jelentkeztek. Amíg korábban a munkaerő nagy többsége a klasszikus értelemben vett termelő szektorban dolgozott, addig az

új létszámigények más szektorokban kezdtek nőni. A politikai hatalmat egyrészt csábította a nyomasztó munkaerőgondok megoldása, másrészt az egészségügyi és oktatási reformoktól várható eredmény, tehát kapva kapott a nagy költségvetés gondolatán.

Az osztogató hatalom élvezete

Az csak természetes, hogy a politikusoknak is, az állam tisztviselőinek is nagyon tetszett ez az új osztogató hatalom. Élvezték, hogy most már nem a tőkések, hanem ők dönthetnek a nagy beruházások sorsa felett, hogy ők teremtik a sok új munkaalkalmat, osztogatták a közpénzeket. A hatalom képviselőinek annyira tetszett ez az új szerep, hogy az állam mindenütt messze túllendült a racionálisan vállalható feladatokon minden olyan országban, ahol nem volt erős polgári tradíció az állami hatóságokkal szembeni bizalmatlanság. Így történhetett meg, hogy a félperiféria országokban az állam szélsőséges mértékű belenyúlását a gazdasági életbe még a közvélemény is lelkesen fogadta.

Ezért lehetett kezdetben népszerű még a fasizmus minden szélsőséges formája és a sztálini elfajulások is. Ebből az a tanulság vonható le, hogy az állam gazdasági életbe való belenyúlásával nagyon csínján kell bánni ott, ahol nem erősek a demokratikus tradíciók, ahol nem él a lakosságban mélyen az állammal, a központi hatalommal szembeni bizalmatlanság. **Azzal, hogy az államnak kellett az infrastruktúra jelentős hányadát kiépítenie, működtetnie és a társadalom foglalkoztatási gondját megoldania, újabb költségvetési igények merültek fel.**

3. Fedezet nélküli állami pénzteremtés

Azt a pénzigényt, amelyet a társadalom, és mindenekelőtt a fogyasztás struktúrájának átrendeződése megkívánt, aminek nagy része előbb jelentkezett társadalmi igényként, mint annak fizetőképes kereslete megjelent volna, csak azzal lehetett áthidalni, hogy az állam fedezet nélküli pénzt kezdett „teremteni”.

A fedezet nélküli pénzteremtést előbb alkalmazták a Szovjetunióban és a későbbi fasiszta országokban, mindenekelőtt Németországban, mint a világgazdaság centrumához tartozó országokban. Ennek okát elsősorban abban kell keresni, hogy a félperiféria országokban a klasszikus pénzgazdálkodásnak nem voltak olyan erős hagyományai, ugyanakkor már kétszáz éve általánosan elfogadott volt, hogy az állam hivatott a gazdasági utolérés megvalósítására, azt felülről vezérelve kell megoldani. Ezzel szemben a centrumhoz tartozó országokban a bankok által történő pénztermelésnek erős hagyománya és bevált gyakorlata volt, a politikai hatalom pedig az alulról jövő gazdasági kezdeményezés liberális ideológiájára támaszkodott.

A fedezet nélküli pénz költségvetési szerepe

E téren is az elmaradottabb fejlődési szinten lévő országokban előbb jelent meg az új, a szükségyszerű, de az aztán a kellő társadalmi fékek hiányában el is szabadult. A fejlett termelőerők mellett a megjelenés ugyan késett, de nem következett be a deformáció, nem vált általánossá a gazdasági életet összezavaró méretű infláció, illetve az ezt hatósági eszközökkel megfékezni igyekvő, talán még több kórral járó árrögzítés.

Megválaszolásra szorul az a kérdés is: **nem lett volna képes az állam a költségvetési forrásigényét a fedezet nélküli pénzteremtés helyett megfelelő adók kivetésével biztosítani? A válasz egyértelmű nem.** Az okok kifejtése, de még felsorolása is külön tanulmányt igényelne. Itt elégedjünk meg egyetlen okkal, és fogadjuk el, hogy a modern fogyasztói társadalom nem lehetett volna működőképes, ha ragaszkodik ahhoz a korábbi évszázados gyakorlathoz, hogy a

pénz funkcióját valamelyik speciális árunak kell betölteni. A kor gazdasági viszonyai között gazdasági visszaesést, állandósult válságot eredményezett volna, ha az állam kezdettől fogva adókból igyekszik biztosítani összes forrásigényét. Ez annyira megnövelte volna a vállalatok adóterhét, amit az adott piaci mechanizmus mellett a vállalatok többsége, vagy legalábbis meg nem engedhetően magas hányada nem viselt volna el.

A sok tönkremenő vállalat még növelte volna az amúgy is politikai válsággal fenyegető méretű munkanélküliséget. Így vált szükségyszerű állami funkcióvá a pénztermelés. Ne feledjük, hogy ennek nemcsak az a formája, ha az állam nyomja ki a bankjegyeket, de az is, ha az állam eladósodik, adósságleveleket, kötvényeket bocsát ki a piacra. Ezek csak akkor válnak realizálhatóvá, elfogadhatóvá, ha az államtól „független” jegybank ennek megfelelő keresletet teremt.

Az infláció pozitív oldalai

Az inflációval kapcsolatban is hangsúlyozni kell, hogy az elkerülhetetlenségének kimondása nem jelenti a konkrét inflációk igazolását. Itt is azt mondhatjuk, amit az állam gazdasági szerepéről általában: csak ott nem mentek túl az alkalmazás kívánatos mértékén, ahol az állam gazdasági szerepét sem vitték szinte végletes túlzásba.

A centrum országokban alig találunk példát a túlzott mértékű tartós inflációra, ezzel szemben a félperiféria országokban alig fordul elő, hogy ne lenne a kívánatosnál nagyobb az infláció. Ennek számos oka van. Mivel a gazdasági növekedés a félperifériákon általában kisebb volt mint a centrumban, a lemaradás elleni védekezés elsőrendű politikai kérdéssé vált. Az, hogy a gazdasági bajokat az állam oldja meg az adókból befolyt pénzekből, a hatalom számára túlságosan csábító volt. Ezért aztán minden olyan országban, ahol nem voltak erős polgári tradíciók a gazdasági önállóság védelmére, az állam a kívánatosnál is sokkal nagyobb szerepet, gazdasági hatalmat ragadott magához. Nem voltak a pénzügyi fegyelemnek, a pénzpiacnak erős tradíciói. Ebből nemcsak a szakemberhiány következett, hanem a veszélyek lebecsülése is.

A kommunikáció fejlődése a lakosság számára lehetővé tette a centrumban kialakult élet-körülmények megismerését. Így az ottani feltételek elvárásá, politikai követelménnyé váltak. Nem számíthatott az a politika népszerűsége, amelyik nem ígérte meg belátható időn belül a centrumhoz hasonló jövedelmi viszonyok elérését.

Az árstabilitás szocialista tévútja

Ezen tényezők ellen a szocialista országok azzal próbáltak védekezni, hogy az árakat adminisztratív eszközökkel rögzítették. Ez aztán nemcsak azzal a következménnyel járt, hogy a kiáramló jövedelmeket csak részben lehetett elkölteni, hanem azzal is, hogy a hatalom elhitette, hogy módjában van az inflációt megfékezni, tehát nem kényszerül szigorúbb pénzügyi politikára. Az árak adminisztratív rögzítése a valóságban éppen olyan infláció, mint az árak megengedett emelkedése. Ha a kiáramló jövedelmek bizonyos hányadát áru hiányában nem lehetett lekötöni, akkor a pénz vásárlóereje romlik. Az csak formai kérdés, hogy az árak emelkednek húsz százalékkal, vagy a kintlévő pénzmennyiség húsz százalékát nem lehet elkölteni. E két szélsőséges eset mellett még a pénzromlás azon formáját is meg kell említeni, ami szintén a szocialista országokban jellemző, hogy nemcsak a kínálat mennyiségével van probléma, hanem összetételével is. Az is pénzromlás, ha a fogyasztó a pénzéért ugyan vehet valamit, de nem azt, amit szeretne, vagy legalábbis nem abban a minőségben. A szocialista országokban a tőkés valutáknak a belső vásárlóerejénél sokkal magasabb a fekete árfolyama. A fogyasztók jelentős része még kedvezőtlen árfolyamon is megszerzi azt a devizát, amin a

számára kívánatos termék megvásárolható. Érdekes módon a pénz e tekintetben tapasztalható romlásával a statisztikusok nem foglalkoznak.

4. Az állami bürokrácia szükségessége

Szólnunk kell arról is, hogy **szükségszerűvé vált az állami bürokrácia kiépítése**. Nemcsak az infrastruktúra jelentős hányadának működése, nemcsak a megszokott adók begyűjtése kívánt meg nagy apparátust, hanem egy sor új hatósági funkció is jelentkezett. A szabványosítás, a környezetvédelem, a minőségellenőrzés csak kiragadott példák a sok új állami funkcióból. Ezzel az állam vált nemcsak az egyik fő tulajdonossá, fogyasztóvá, hanem munkaadóvá is. Az állami bürokrácia hatalmassá növekedéséhez hozzájárult az is, hogy magában hordja „bővített újratermelését”. A bürokrácia működési feltételei további bürokráciát szülnek.

Ugyan a közvélemény körében is általános az a meggyőződés, hogy az íróasztal íróasztalokat szül, a tudomány azonban nem tárta fel ennek mechanizmusát. A vezető bürokraták adatokat fogyasztanak, azok megtermeléséhez azonban további bürokratákra van szükség. Még senkitől nem olvastam azt az általános tapasztalatot, hogy ahol nagy az állami bürokrácia, ott nagy a nem állami intézményeken, a vállalatokon, a szövetkezeteken belüli bürokrácia is. Elsősorban a bürokrácia öncélú igényeivel magyarázható például az, hogy nálunk a vállalatoknál és a költségvetési szerveknél is nagy a bürokrácia.

A bürokráciától viszont szinte lehetetlen megszabadulni, mivel megkaparintotta a saját léte biztosításához szükséges hatalmat. Szinte minden bürokráciaellenes reformkísérletet sikerült a bürokratáknak megakadályozni, hiszen annak a megvalósítása mindig rájuk van bízva. Márpedig nem lehet a bürokrácia ellen a bürokraták vezetése alatt sikerrel felvenni a harcot.

A Nagy Válság oka az államhiány volt

Az elmondottakból az derül ki, hogy **a 20. század első harmadára az okozott általános társadalmi-gazdasági válságot, hogy kevés volt az „állam”, hogy „államhiány” jött létre**. A nemzetközi szakirodalom alig veszi tudomásul, hogy a világgazdaság centrumában az állam szerepe ebben az időben az indokoltnál kevesebb, annál inkább hangsúlyozzák később az államtöbbletet például Kelet-Európában (Rostow, Gereschenkorn, Wallerstein). Az már történelmi okokkal magyarázható, hogy ez az államhiány a legerősebben a világgazdaság centrumához tartozó államokban jelentkezett, és ott vették a legkésőbb tudomásul.

A fejlett tőkés államokban évszázados tradíció volt a gyenge állam, a társadalom erős decentralizációja. Ezekben az országokban volt a polgáriasodás sikerei miatt a legerősebb a lakosság félelme az erős államhatalomtól.

Ezzel szemben **a félperifériához tartozó országokban már a feudalizmusban erős volt az államhatalom, és az ipari forradalom óta egyre erőteljesebben jelentkező utolérést is az erős államhatalom vezetésével remélték elérni.**

A felvilágosult abszolutizmusok a félperifériákon

A felvilágosult abszolutizmus volt az ebbe a csoportba tartozó minden országban az első utolérési kísérlet. Az erős állammal akarták megvalósítani azt, amit Nyugaton a spontán, decentralizált fejlődés biztosított. Érthető tehát, ha a félperiféria országai hamar felismerték és lelkesen elfogadták, hogy a modern társadalomnak erős államra van szüksége.

Már Oroszországban Lenin, majd nem sokkal később Portugáliában Salazar, utána Olaszországban Mussolini az erős kormányzat, a centralizált állam által vezérelt irányítástól várták a

sikeres utolérést. Ehhez kezdetben a tömegek által is lelkesen fogadott állami centralizációhoz ilyen vagy olyan formában a félperiféria minden országa csatlakozott. A sztálinizmus és a fasizmus végigsöpört az egész félperiférián, sőt számos országban egyre végletesebb formában valósult meg: nácizmusként vagy a sztálinizmust is túllicitáló maoizmusként.

Amíg tehát a centrum országokban a történelmi demokratikus tradíció és az erős polgárság csak megkésve, és határok között tartva engedte az állam kíváncsi szerepét megvalósítani, a félperiféria országokban az állam fokozatosan a kíváncsinál sokkal nagyobb hatalmat kaparintott meg. Ennek oka a kezdeti gazdasági és politikai sikerek mellett az volt, hogy nagyon gyengék voltak a demokratikus tradíciók, szinte nem is volt igazi polgárság ezekben az országokban.

Ma már egyre kevesebb államra van szükség

Az 1940 utáni időszakot a soha nem ismert gazdasági sikerek korának kell tekintenünk. A 80-as évekre azonban éppen a még gyorsabb technikai fejlődés következtében végleg és egyértelműen kiderült, hogy a követelményrendszer megfordult, **már egyre kevesebb államra van szükség.**

Ez a változás különösen mély társadalmi és politikai válságot okozott a félperifériák országában, ahol a centrumhoz viszonyítva is eleve túlzott lett az állam politikai és gazdasági szerepe. Ezzel magyarázható, hogy a fasizmus ott is megbukott, ahol nem érte külső beavatkozás, és a sztálinizmus is előbb gazdasági, majd egyre inkább politikai válságba került. A centrum országai ebben az időszakban is megőrizték gazdasági dinamizmusukat, a félperifériákkal szembeni előnyük pedig gyorsabban nőtt mint valaha. Az állam szerepének visszaszorítása azonban ott is napirendre került.

5. A költségvetés százada

A mai értelemben vett makroszintű újraelosztás, az államapparátus működtetése, a honvédelem és a rendőrség, az iskolarendszer és az egészségügy fenntartása a korábbi korokban tehát a maihoz képest még a század elején is jelentéktelen volt.

Abból a tényből, hogy a klasszikus kapitalizmusban még viszonylag kicsi maradhatott az állami költségvetés súlya, és ennek fedezetét is nagy többségben az élvezeti cikkek adója fedezte, következett az, hogy a vállalati jövedelmezőség lényegében egyet jelentett azzal, hogy a vállalat tevékenysége társadalmi érdekből indokolt, a vállalati veszteség pedig indokoltá tette a társadalmi érdekből történő leállítást. Sajnos ez a vállalkozási megítélés akkor is megmaradt, amikor a vállalati költségek között már nagyarányúvá vált az adó, vagyis az államhoz befolyó jövedelem. Ha röviden akarnám megfogalmazni a század első harmadának általános válságainak fő okát, azt mondhatnám: a vállalatok működtetésének határát a társadalmi érdektől messze elszakadt vállalkozói érdek alapján döntötte el a gazdasági mechanizmus.

A pénz már nem áru

A magas társadalmi újraelosztás hatását talán a legjobban a pénz megváltozott szerepével lehet illusztrálni. **Kevés történész, gazdaságtörténész ismerte fel mindmáig annak a korszakalkotó jelentőségét, hogy a jelen században először vált általánossá, hogy a pénz nem áru.**

A közgazdaságtan mindmáig a klasszikus kapitalizmus pénzével szemben joggal támasztott követelményeket igyekszik érvényesíteni a fogyasztói társadalom, vagyis a jelenkori fejlett

gazdaságú országok pénzével szemben is. A követelmény röviden így fogalmazható meg: **a pénz akkor jó, ha értékálló.** Ezt az elvárás azonban nem igazolja a gyakorlat, mert **az elmúlt ötven évben nem is létezett sehol ilyen „jó” pénz,** és a kor példátlan fejlődése elképzelhetetlen volna értékálló pénz mellett. A modern pénznek éppen az a legnagyobb előnye, hogy nem értékálló, hogy a követelményeknek megfelelően szaporítani lehet. Ennek megértéséhez mindenekelőtt azt kell végiggondolni, hogy milyen körülmények váltották ki az árupénz feladását és **az állam által szaporítható pénz** megjelenését, és történelmileg igen rövid idő alatt végbemenő általánossá válását. Mindenekelőtt az, hogy a század elejére bebizonyosodott: a nemesfém fedezetű pénz nemcsak gazdasági, de társadalmi válságok egyre tragikusabb kiéleződéséhez és állandósulásához vezetett.

Mi jellemezte a századfordulón a fejlett gazdaságokat? Először nézzük a szorosan vett gazdasági tényeket: csökkent az életszínvonal, a termelőkapacitások alacsony kihasználtsága vált jellemzővé, tartósan nagy lett a munkanélküliség, a gazdaság igényeivel nem tartott lépést az infrastruktúra, mindenekelőtt az oktatás, az egészségügy és az úthálózat fejlesztése.

Ezzel együtt jártak a társadalmi feszültségek: **nőtt a szegények és a gazdagok közötti különbség.** A szegények az eladhatatlan termékek és a kihasználatlan kapacitások mellett éheztek. **Megerősödtek,** sőt a világ jelentős részén **hatalomra kerültek a szélsőséges politikai mozgalmak. Nem volt növelhető a gazdaság munkaerőigényének megfelelően a lakosság képzettsége, iskolázottsága.**

A lakosság nagy többsége még az **egészségügy** rendkívül olcsó vívmányait sem vette igénybe.

Ezeknek a problémáknak **elsődleges oka** az volt, hogy a minden tekintetben megérett társadalmi és gazdasági feladatokat, mindenekelőtt a jövedelmek újraelosztását, az oktatás, az egészségügy fejlesztését, a megfelelő foglalkoztatást és kapacitáskihasználást a társadalom az adott, **a hatósági eszközökkel nem szaporítható pénz mellett nem volt képes** megoldani, még akkor sem, ha a politikai hatalom ezeket saját céljainak tekintette.

Mivel a fent felsorolt feladatok megoldása a fejlődés adott szakaszán fontosabbá váltak mint a pénz értékmérő szerepe, **olyan pénzt kellett bevezetni,** amelyik ugyan már nem volt képes az értékmérés klasszikus feladatait maradék nélkül megoldani, de **lehetségessé tette a fenti problémák megoldását.**

A modern pénz feltalálása a félperifériákon

Az idő azon követelményét, hogy **a társadalomnak értékvesztő, illetve tág határok között hatalmi eszközzel szaporítható pénzre van szüksége,** nem is a kor legfejlettebb országaiban elégítették ki először, hanem a kor félperifériáin, ahol a fenti válságjelenségek még élesebben jelentkeztek, mint a politikai és gazdasági szinten legfejlettebb nyugati államokban. **A félperifériák szocialista és fasiszta államaiban előbb bevezették a modern pénzt, mint a nyugati országokban.**

Éppen ezért érthettek el ezek az egyébként eleve téves útra tért társadalmak gyors gazdasági és politikai sikereket, számolták fel a munkanélküliséget, vezettek be költséges oktatási és egészségügyi reformokat, fogtak hozzá az infrastruktúra kiépítéséhez.

Az USA letérése az aranyalapról

A nyugati demokráciák között egyedül a legkevesebb történelmi tradícióval rendelkező **Egyesült Államok** ismerte fel az idők szavát, **tért le az aranyalapról,** számolta fel még a hadigazdálkodásra való áttérés előtt a nagyarányú munkanélküliséget, fogott hozzá az

infrastruktúra kiépítéséhez. Ez a **New Deal** névvel fémjelzett mozgalom mutatott utat a polgári demokráciáknak a pénz új funkciói szemléletében is. Az európai fejlett demokráciák csak a hadigazdálkodás kényszeréből léptek a fedezet nélküli pénzteremtés, a szociális gondoskodás útjára, amit aztán a háború befejezése után már a tömegek nyomásával szemben nem volt erejük visszacsinálni.

Keynes elméletében ugyan jelentkezett az közgazdaságtanban is a kor megváltozott igénye a pénzzel szemben, de ez az elmélet nem játszott semmiféle szerepet abban, hogy a fogyasztói társadalom pénze bevezetésre került, hogy a pénz korábbi értékmérő szerepe másodlagossá vált, hiszen mind a szocialista, mind a fasiszta rendszerek, de még az USA sem Keynes hatására, hanem a tanainak ismerete nélkül vezette be az új pénzt. A pénzügyi szakma mind a mai napig a pénz klasszikus közvetlen funkciói felett rágódik, az ennél sokkal fontosabb jelenkori közvetett pénzfunkciókat csak mint **gazdaságpolitikai célokat fogadta el. Melyek a jelenkor pénzének legfontosabb funkciói?** Az, hogy biztosítsa a kapacitások megfelelő kihasználását, biztosítsa a megfelelő foglalkoztatási szintet, és tegye lehetővé az állam újraelosztó funkcióinak ellátásához szükséges források létrejöttét. Ezen belül a megfelelő jövedelemarányok kialakítását, a szükséges szintű oktatási és egészségügyi ellátást és a társadalmi gondoskodást.

A kapacitáskihasználás követelménye

A fogyasztói társadalomban a kapacitások indokolt kihasználását csak a mesterségesen szaporított pénz mellett lehet biztosítani. Ennek az a magyarázata, hogy a modern társadalmakban **a vállalati költségek között** olyan elemek jelentek meg a korábbihoz képest nagyságrendekkel nagyobb súllyal, mint például **az állami elvonás és az amortizáció**, amelyek vállalati szinten költséget jelentenek. Ezek a költségek azonban **nem takaríthatók meg társadalmi szinten** a termelés leállításával.

Az adók és a járulékok

Az indokolt állami elvonás nagysága, vagyis **az adók és járulékok összege ugyanis azzal nem csökkenthető, hogy a veszteséges vállalatok leállnak**, sőt, ennek következtében nőnek az állami kiadások. A társadalom növekvő gazdasági nehézségek elé kerül, ha leállnak azok a vállalkozások, amelyek nem képesek minden adót és járulékot kifizetni. Ennek következtében ugyanis megnő a társadalom gazdasági vesztesége, romlik a költségvetési egyensúly.

Egyszerűen fogalmazva: **minél nagyobb az adó, annál nagyobb társadalmi érdek fűződik ahhoz, hogy a veszteséges vállalatok ne álljanak le** mindaddig, amíg az ennek következtében felszabadult tőkét és munkaerőt nem tudják másutt működtetni. Azután, hogy a társadalom jövedelmeinek jelentősége, az újraosztás céljait szolgáló bevételek nagy többsége a vállalkozások költségeként jelenik meg, nem lehet továbbra is ragaszkodni ahhoz, hogy a vállalkozó költségeit a társadalmi kiadásokkal azonosítsuk.

A vagyonát vesztő vállalkozó, illetve a veszteséges vállalkozás is nagyban hozzájárulhat ahhoz, hogy a társadalom gazdagabb legyen. A valóságban **nemcsak az adókat és járulékokat kell a vállalatok leállítása esetében másutt behajtani, de még a munkanélküliek segélyezése is többletkiadásként az államra hárul.** Az sem megoldás, ha a kiesett bevételeket az állam pénzszaporítással pótolja, mert ez is indoktalan pénzrontás. Mindebből következik, hogy **a modern pénz egyik, a pénz stabilitásánál sokkal fontosabb funkciója mind a munkaerő, mind a tőke tekintetében a megfelelő kapacitáskihasználás.**

A káros differenciálódás csökkentése újraelosztással

Az is többet árt mint használ a pénz minősége szempontjából, **ha** a pénzügyi egyensúly érdekében **a jövedelemarányok túlzottan differenciálódnak**. A lakosság többségének nemcsak abszolút, de relatív elszegényedése is nemcsak káros társadalmi feszültségeket szül, hanem rontja a társadalmi mobilitást, ami a legfontosabb alapja a hosszú távú gazdasági fejlődésnek.

A társadalmi érdeknek megfelelő jövedelemarányokat is csak jelentős költségvetési újraelosztással lehet létrehozni. A munkaerőpiac a technikai fejlődés és a munkaerő javában jelentkező állandó hiány következtében egyre jobban differenciálja a munkaerő árát. Ezzel szemben a munkaerő minőségi bővített újratermelésének érdekében egyre nivelláltabb jövedelmekre van szükség. Ezt a feladatot csak a jövedelmek progresszív adóztatása segítségével lehet elérni. Ezzel magyarázható, hogy minden fogyasztói társadalomban be kellett vezetni a progresszív jövedelemadókat.

Az adóztatás és az állami eladósodás ötvözése

Az elmúlt évtizedek gyakorlata abban a tekintetben is általános, hogy **a modern államok eladósodtak és továbbra is eladósodnak**, vagyis többet költenek, mint amennyit bevettek adók és járadékok formájában. Ez azért vált jellemzővé, mert bebizonyosodott, hogy **nem jó, ha az állam minden szükséges forrást adók formájában gyűjt be**. Kíváncsinos a bevételek egy részét költségvetési hiányként fedezni. Ezen is botránkoznak a szakmabeliek, annak ellenére, hogy minden állam ezt csinálja. Márpedig az a társadalomtudós, aki az általános jelenségek mögött nem objektív okokat keres, hanem csak a korra mindenütt jellemző és jelentkező hibát látja, szükségszerűen eltéved.

Azt kell ezzel kapcsolatban látni, hogy **az adó egy bizonyos nagyság felett legalább annyi gazdasági kárt okoz, mint a nagy költségvetési hiány**. A két szükségszerű rossz, a nagy adó és a költségvetési hiány között **keresni kell az optimális megoszlási arányt**. Kevesen veszik tudomásul, hogy **a sikeresen fejlődő államok az elmúlt évtizedek során több költségvetési forráshoz jutottak az eladósodásuk révén, mint például vállalati nyereségadókból**. Ebből én azt olvasom ki, hogy a nagy vállalati adó károsabb lehet, mint ennek a költségvetési hiány ellenében való mérséklése. Mindezek nem azt jelentik, hogy nem kell vigyázni arra, hogy a pénz vásárlóerejének romlása ne legyen gyors, és főleg ne legyen egyenlőtlen, előre fel nem mérhető.

6. Az állam mégis elhal

A marxi elvekre épülő társadalom akkor lépett a történelem színpadára, amikor az állam szerepe általában, különösképpen pedig gazdasági téren nagyobb volt mint valaha. Ezt aztán a bizánci örökségre épülő sztálinizmus a történelemben nem ismert szélsőséges formában valósította meg. A kánok és szultánok központi hatalma a korábbi fogalmak szerint korlátlan volt, de a sztálinizmus megtanított arra, hogy ez csak külsőleg volt igaz.

Azokban a zsarnokságokban az emberek óriási többsége megtarthatta gazdasági függetlenségét, az egyszerű emberek jövedelme a hatalomtól függetlenül alakult, a magánéletig alig jutott el ténylegesen a hatalom. Ez az elmúlt negyven év megtanított arra, hogy a modern hatalom szinte mindennek az ellenőrzésére, sőt szabályozására képes, hiszen felszámol minden gazdasági autonómiát. **Az elmúlt években azonban nemcsak a sztálinista pártállamiság bukott meg, hanem a demokráciákban is visszavonulóban van az állam**. Vége az állam-erősödés mintegy száz esztendőszakasának. Ez mindenekelőtt a gazdaságban jelentkezik.

Amíg a múlt század közepétől kezdve a félperiféria államainak a gazdasági bezárkózás biztosította a gazdasági utolérés lehetőségeit, korunk minden gazdasági utolérési sikere a világpiacba, a nemzetközi munkamegosztásba való igen aktív beépülésen keresztül valósult meg. A német iparosítás még az önálló vámterületen alapult, a japán, a távol-keleti kisebb országok, a finnek, az osztrákok azért tudtak felzárkózni, mert gazdaságukat nyílttá tették. Velük szemben a saját piacra berendezkedő, úgynevezett szocialista országok lemaradása tragikus mértékűvé vált.

Érdemes röviden elidőzni az okoknál. **A század technikai forradalma, közte az agrár-technikai is, alapvetően új helyzetet teremtett a nemzetközi munkamegosztásban.** Eddig a fejlettek és a kevésbé fejlettek közötti munkamegosztás volt a legjövedelmezőbb. A jelenkorban már a fejlettek egymás közötti forgalma az elsőrendű jelentőségű. A század közepéig igen jelentős volt a nemzetközi forgalomban a nyersanyagok és a mezőgazdasági termékek súlya.

A legutóbbi évtized technikai fejlődése következtében nagyon meggyorsult a feldolgozottság, az alapanyagok értéke a késztermékekhez képest alig jelentős. Az elmúlt húsz évben az átlagosnál gyorsabban növekvő gazdaságok mindegyike viszonylag nyersanyag-szegény, és sok embert kell viszonylag kis területen élelmezni. Ezelőtt 15 évvel az olajválság idején általános volt a pánik, hogy az energiaárak igen magasak lesznek, a világ energia-tartalékai pedig kimerülnek. Gondoljunk csak a Római Klub jelentésére. Ezzel szemben ma az olajárak ismét alacsonyak, az ismert olajtartalékok pedig többszöröződtek.

A gazdasági határok lebontásában a nemzetközi vállalatok is sokat tettek. Ma már nem a termékeik értékesítésében, hanem fejlesztésében, gyártásában nemzetközies. Ezek a nemzetközi vállalatok ma érdekeiknek megfelelően képesek százmilliárdokat mozgatni az országok között anélkül, hogy a kormányok akárcsak előzetesen tudomást szerezhetnének róla. Ebből a tényből kell fakadnia a közös valutáknak, az országhatároktól független tőzsdéknek. De ezek a vállalatok nemcsak a termelést osztják meg tetszésük szerint országok között, hanem a menedzsereket is érdekeiknek megfelelően mozgatják.

A munkaerő is egyre inkább mobillá válik. Ezen a téren még mindig elég erős a kormányok korlátozó szerepe, de a folyamatot képtelenek megállítani. Ma már minden kormány kénytelen megfelelő életfeltételeket és elegendő szabadságot teremteni, ha nem akarja, hogy a lakossága cserben hagyja. Annak a ténynek, hogy a német egyesülést a lakossági mobilitás kényszerítette ki, ma még alig ismerték fel. Pedig ez volt az első jelzése annak, hogy a kormányok ezentúl nem mellőzhetik az állampolgárok politikai és gazdasági érdekeit.

De nemcsak gazdasági téren olvad egyre kisebbre a kormányok hatalma. A tőkénél, az áruknál és a munkaerőnél ugyanis sokkal szabadabban áramlik az információ. A legnagyobb forradalom ugyanis ezen a téren zajlik. Egyre nevetségesebbé válik már az a kormány, amelyik elő akarja írni, hogy mit olvassanak, mit hallgassanak, mit nézzenek az emberek. Ebben is megszűnt a kormányok hatalma. A rádió már nem ismer országhatárokat, még nem ilyen elterjedt, de már itt van a televíziózásban is a nemzetközi piac a lakásunkban. Már mindenkinek érdemes nyelveket tudni, hiszen ez teszi lehetővé, hogy az igényének megfelelő információhoz jusson. Az információban is megszűnt a nemzeti piac, ezzel a kormány hatalma.

A kormányok ma még a **költségvetési szektorban** rendelkeznek a legnagyobb hatalommal. Az oktatásban, az egészségügyben még élhetnek a szomszédos államoktól eltérő szabályozások. **De itt is elkerülhetetlen a visszavonulás.** Ha az oktatási kormányzat nem azt teszi, amit a lakosság akar, akkor megjelennek a magániskolák, a gazdagabb szülők külföldre küldik a

gyermeküket. Jó lecke volt erre az elmúlt rendszer oktatáspolitikájában az orosz nyelv erőltetése. Az óraszámot még megszaabhatja a kormányzat, de azt, hogy tanuljanak a gyerekek, azt nem. Ezzel szemben az angol és német nyelv tanulása virágzott a magánszektorban.

Látszólag a **hadsereg** maradt még a kormányok hatalmában. Ez sem így van. Egyrészt a katonai kiadások tendenciaszerűen a nemzeti jövedelem egyre kisebb százalékát emésztik fel. Ma már a fogyasztói társadalmakban lényegesen kevesebb katona van, mint pedagógus. Ezelőtt száz esztendővel még átlagosan tízszer annyi volt a katona, mint a tanító.

A nemzeti államok hatalmának a kora tehát lejárt. Az állam tehát elhal, nő a nemzetköziség. De nem úgy, ahogyan ezt a marxisták elképzelték, az állam előbb erősödik, a nemzeti elzárkózás nő mindaddig, amíg az élcsapat, a párt és a kormány vezetői meg nem teremtik az állam elhalásának és a nemzetköziségnek a feltételeit. A való világ fordított úton jár. **Az állam szerepe elolvad a gazdaságban, szerepét az egyik oldalról átveszi a határokat nem ismerő piac és a kis egységek érdekeit, értékeit őrző területi önkormányzat.** Az állam temetése az emberiség örömnépe lesz. Minél többen érik meg közülünk.

7. A fogyasztói társadalom hadserege

A történelem során mindig igen fontos szerepe volt annak, milyen technikai változások következtek be a hadiiparban. **A fegyverek nemcsak a harctereken gyakoroltak befolyást a politikára, hanem néha az egész társadalom szervezeti felépítését is az határozta meg, hogyan lehet felépíteni, megtartani, megőrizni a kívánatos katonai erőt.** Erre talán a legjellemzőbb a nyugat-európai középkor, vagyis a nyugat-európaiság kezdete, mint legjobb példa. A lovas sztyeppe-népek és arabok veszélyeztették a térséget.

A hármas vetésforgó és a patkó azonban végre lehetőséget biztosított nemcsak a lótarásra, hanem annak katonai hasznosítására is. Ennek érdekében a társadalom makroszervezetét a lovas hadsereg kiállítására szervezték át. A világi főhatalom a lovagok kezébe került. A lóhoz, mint a kor legjobb harci feltételéhez igazodott az egész társadalmi struktúra.

Innen ugorhatunk akár egyenesen a jelenkorba. **A 20. század második felének világpolitikai erőviszonyait mindenekelőtt az atomfegyverek határozták meg.** A mi és szomszédaink politikai kiszolgáltatottságát, sőt egész társadalmi berendezkedését az határozta meg, hogy két szuperhatalom katonai egyensúlyát kívánták fenntartani. A Szovjetunió pedig atomfegyverek nélkül nem lehetett volna szuperhatalom, mivel nemcsak ezek jelentették a megfellebbezhetetlen katonai erőt, hanem elsősorban azért, mert ezek előállításához és fejlesztéséhez nem kellett az egész népgazdaságra támaszkodni. Modern atomfegyverei lehettek egy hatalomnak anélkül, hogy modern gazdasága lett volna. Ez a magyarázata annak, hogy a Szovjetunió negyven éven keresztül képes volt fenntartani a katonai egyensúlyt egy nála hatszor nagyobb gazdasági erővel rendelkező táborral szemben. Aki ezt nem érti meg, az nem értheti meg az elmúlt negyven év világpolitikai eseményeit, mindenekelőtt 1953-at, 1956-ot és 1968-at.

A 80-as években azonban a haditechnikában kezdett általánossá válni egy nagy fordulat. Ezt nagyon leegyszerűsítve úgy jellemezhetnénk, hogy a **mennyiségről a minőségre kellett áttérni.** A két világháborúban és a legutóbbi negyven évben még a mennyiség játszotta a döntő szerepet. Jellemző módon a hadseregek erejét a hadosztályok, a tankok, a repülők és a rakéták számával fejezték ki. Ennek a kornak a végét világosan jelezte gyakorlatban a legutóbbi arab-izraeli háború.

Kiderült, hogy a hadifelszerelés és a kiszolgáló személyzet minősége sokkal fontosabb mint a mennyiség. Nem az számít, hogy kinek hány repülője van, ha a korszerűbb gép és a képzettebb legénység tucatnyi ellenséget tehet ártalmatlanná. A hadifelszerelés korszerűsége pedig egyre

inkább a részleteken, s nem a klasszikus alapkonstrukción múlik. Ha a műszerek korszerűlenek, szinte értéktelen a hadieszköz. Világos példája volt ennek az arabok rakétaelhárítása. A stratégiai rakéták, amelyek a szuperhatalmi státusz fedezetét jelentik, elvesztik számszerűségük jelentőségét, ha az elhárításukban valamiféle áttörés következik be. Ha kialakul egy olyan elhárítási rendszer, amely képes a rakéták jelentős többségét megsemmisíteni, előállhat az a helyzet, hogy a kevesebb rakéta, de a hatékonyabb védekezési rendszer nagyobb katonai erőt jelent.

Nem sok, hanem kevés, de nagyon korszerű, eddig elképzelhetetlenül drága hadieszköze van szükség. Ebből azonban az is következik, hogy nem sok, hanem kevés, de magasan képzett, nagy gyakorlattal rendelkező katona az új követelmény. Ma egy legkorszerűbb vadászgép 100 millió dollár. Ha nem a legjobb szakember kezeli az ilyen gépet, az dollármilliókba kerül. De a kiképzés is rendkívül drága. Nemcsak a pilótáké, hanem a kiszolgáló személyzeté is. Ha ezt a haditechnikát évről évre behívott sorkatonákkal akarják működtetni, akkor ez többbe kerül, mint maguk a gépek. De nemcsak ezen példa esetében van ez így, hanem a korszerű tankoknál, helikoptereknél, rádióösszeköttetésekénél is.

A modern haditechnika tehát nem sok katonát, hanem kevés, magasan képzett, jól megfizetett hivatásost igényel. Ha ennek figyelembevételével arra gondolunk, milyen elvek alapján szervezték a szocialista országok a hadseregeiket, akkor azokat éppen olyan idejétmúlt abszurdumnak fogjuk tekinteni, mint a mamutvállalatokba összeszervezett ipart és kereskedelmet, mint a sok falut egybefogó kolhozrendszert, és mindenekelőtt az egypártrendszert. Ezeknek, és a hasonló **haditechnikai változások során azonban történelemalakító jelentősége van.** Amíg a rakétákat hatékonyan előállíthatta a polgári gazdaságtól független, korszerű hadiipar, addig az elektronikus berendezések sokaságát és elképesztően nagy választékát csak az a társadalom tudja produkálni, amelyiknek az egész gazdasága fejlett. A megelőző századokban elég volt, ha a tábornokok elegendő számú embert, elég pénzt és hadiipari önállóságot biztosítottak maguknak, a gazdaság egészével alig kellett törődniük. Az új helyzetben a katonai erőt csak a viszonylag kisszámú, de nagyon profi személyzet, és a gazdaság egészének fejlettsége határozza meg.

Ahogy ma egy kisebb ország, még ha igen fejlett is, képtelen korszerű gépkocsit, polgári repülőgépet, vagy villanymozdonyt gyártani. Ennél sokkal inkább képtelen korszerű hadifelszerelés előállítására. Erre még az 50 milliós nagyhatalmak sem elég nagyok. Gondoljunk arra, hogyan történik ma a nyugat-európai országok közös repülőgép-, helikopter-, harckocsigyártása. Féltucatnyi országnak kell kooperálnia, amelyek gazdasági ereje mintegy ötvenszer nagyobb a mienkénél. Ebből fakad, hogy a **hadiipari nemzetközi együttműködés, gazdasági integráció semmiben sem marad el a gazdasági integráció egésze mögött.**

Mindez optimizmussal tölthet el bennünket. **A történelemben mindig azok voltak a legtragikusabb korok, amikor egy-egy ország katonai ereje lényegesen meghaladhatta a gazdaságát, amikor katonailag nem a gazdaságilag fejlettebb volt szükségszerűen az erősebb.** Szerencsénkre a jelenkorban csak a gazdaság egészének színvonalán állhat a katonai erő.

A gazdaság fejlettsége azonban csak a fogyasztás fejlettségének lehet következménye. Az emberiség történetében először jött létre szoros kapcsolat a jólét és a katonai erő között. Eddig inkább ennek a fordítottja volt a jellemző. Azok az országok voltak katonailag a félelmetesek, amelyekben az életszínvonal, a gazdaság egésze rovására a katonai célokra koncentrálták az erőfeszítéseket. Ami a szemünk előtt van egyre jobban kialakulóban, olyan szép, hogy alig hihetjük el. **Csak az a társadalom lehet katonailag erős, amely gazdaságilag erős, és gazdaságilag erős csak az lehet, amelyben általános a jólét, magas az életszínvonal.** Az, amit

találón hívunk fogyasztói társadalomnak, átformálja a reakció utolsó bástyáját is, a hadsereget.

8. Gazdaság és erkölcs

A modern gazdaság csak akkor működhet hatékonyan, ha annak mindhárom jövedelemtulajdonosa érvényesítheti érdekeit. Ez alatt azt kell érteni, hogy a gazdasági hatalom három fő szereplője, a **kormányzat**, a **munkaadók** és a **munkavállalók** között viszonylagos hatalmi egyensúly uralkodik.

A politikai tudomány klasszikusai két évszázada felismerték, hogy a társadalom politikai élete csak akkor lehet egészséges, ha egymástól függetlenül működik a törvényhozói, a végrehajtói és a bírói hatalom. A jelenkor fejlett társadalmában azt nem a tudomány, hanem a gyakorlat bizonyította be, hogy **a társadalom gazdasági élete csak akkor lehet egészséges, ha az állam gazdaságsszabályozó szerepe, a munkaadók és a munkavállalók szervezete egymástól független, és mindegyik a másik kettővel kompromisszumra kényszerül.**

Ha e három gazdasági főszereplő egyike hatalmi túlsúlyba kerül, nemcsak a másik kettő vallja ennek a kárát, hanem az egész társadalom, azon belül a monopolizált hatalom birtokosa is. A társadalom érdeke tehát megköveteli e három főszereplő viszonylagos egyenjogúságát. Nem mindig volt ez így. Minden megelőző társadalomban szükségszerű volt a gazdaság egypólusúsága. A klasszikus kapitalizmus gazdasági életét a munkaadók monopolhatalma jellemezte. A gazdaság akkor fejlődött a leggyorsabban, ha annak alakulásába az állam nem szólt bele, és ha a munkavállalók minél kevesebb bért tudtak kiharcolni maguknak. A társadalom motorja és irányítója a profit maximalizálása volt. Ezt a magas adó és a magas munkabér egyformán sértette. Márpedig, ha az államnak nincs nagy adóbevétele, akkor nem lehet nagy gazdasági hatalma sem. A klasszikus kapitalista társadalomban nem a gazdasági, és végső soron az osztálytársadalmi érdek kívánta meg, hanem csak a szegényeket pártoló erkölcs nézte le azt, ha a kiszolgáltatott munkás ott csapta be a munkaadóját, ahol tudta. Az ilyen azonban semmiféle szervezett védelemben nem részesülhetett.

A keresztény kultúra keretei között a közerkölcs mindig elnézte a hatalmasok és a gazdagok meglopását, a jogrend azonban kegyetlenül üldözte ezt. Jól írja le ezt Illyés Gyula a Puszták népében: a földesúrtól lopni virtus, egymástól azonban kiközösítéssel járó bűn. De ez élt tovább a szocializált falvak világában is. A nagyüzemtől való lopásban a közösség együttműködő cinkos volt, az egymástól való lopást szigorúan elítélte.

A jelen század szocializmusai az állam gazdasági szerepét vitték túlzásba. A gazdaságban is minden az állam hatósági és tulajdonosi szerepére épült. A munkaadók társadalmi és gazdasági szerepe erőszakkal került felszámolásra. A munkavállalók pedig a végső soron egyetlen munkaadónak lettek kiszolgáltatva. Ebben a deformált helyzetben is kialakultak a természetes viselkedési formák. A közvélemény már nemcsak megbocsáthatónak, hanem virtusnak, pozitívnak ítélte meg a munkaadó állam megkárosítását. Még a kvázi munkaadóként szereplő menedzsment is a dolgozók pártjára állt, a csendőrszerepét is játszó hatóságok minden felügyeletét igyekezett kijátszani, nemcsak a saját előnyére, hanem a dolgozók javára is.

A rendszerváltás új helyzetet teremtett ebben a tekintetben is. **Az állam korábbi monopol-szerepe a gazdaságban fokozatosan szűkül, a munkaadók pedig növekszik.** A munkavállalók szervezetei ugyan megszabadultak a pártfelügyelettől, önállóságuk jogi keretei bővültek. Ezzel szemben a valóságos erejük csökkent. Nemcsak azért, mert korábbi monolitizmusukat megbontotta a rendszerváltás, hanem elsősorban azért, mert megnőtt a munkanélküliség. A

munkavállalók gazdasági súlya ugyanis elsősorban a munkaerő keresletének és kínálatának viszonyától függ.

A szocializmus úgynevezett teljes foglalkoztatása mellett a munkavállalók szervezeti hatalma ugyan csupán formai volt, de a munkavállalók egyedileg nagyon jól ki tudták használni azt, hogy könnyen el tudnak helyezkedni, hogy keresik őket. A kormányzat a költségvetési hiány csökkentését tartotta elsődleges feladatának. Ezért a saját pénzigényeinek fedezése érdekében nagy adókat vezetett be. Az adók nem abszolút mértékükben lettek elviselhetetlenül nagyok, hanem a gazdaság adott viszonyai között. A gazdaságpolitika és a külső körülmények szűkítették a termelést, csökkentették a munkaalkalmakat, az átlagprofit negatív lett. Az állam mégis úgy adóztatott, mintha pozitív profit lenne a jellemző. Ebben a helyzetben csak az a vállalkozás volt képes jövedelmet hozni, amelyiknek sikerült kijátszania az állami elvonások kisebb-nagyobb hányadát. Általánossá vált az adócsalás.

Adót csaltak azok, akiknek vállalkozói létét csak így lehetett biztosítani. Ezek ezzel a társadalomnak több hasznot, mint kárt okoztak. A baj ez esetben is abból származott, hogy megromlottak az állammal szembeni erkölcsök, az is adót csalt, akinek ez az egyébként is magas jövedelmét növelte. Ha nem is számukban, de a kijátszás pénzüsszegében valószínűleg ezek jelentik a többséget. A történelem azt tanúsítja, hogy mindig megromlanak az erkölcsök ott, ahol a teherelosztás széles rétegek számára elviselhetetlen.

Mi ebben az esetben a létük biztosításáért törvénytelen eszközöket is igénybevevők megítélése? Erre is a történelem ad bizonyítékot. A rossz törvényeket nem tisztelik, az ilyen törvényekkel szemben ellenállók lettek a hősök. Az utókor megítélése szerint is csak az a társadalom várhatja el a törvénytiszteletet, amelyik nem támaszt teljesíthetetlen követelményeket. **Mi lett volna, ha a törvényben megállapított terheket elviselni képtelen vállalkozók törvénytisztelők maradtak volna? Sokkal szegényebb lenne az ország, sokkal nagyobb a költségvetési hiány.** A becsületesen adózó vállalkozás ugyan az első évben csökkentette volna a költségvetési hiányt, de miután ennek következtében tönkrement, hosszú távon kevesebb adót fizetett volna, mint az, akinek sikerült az államot annyival becsapni, amennyi lehetővé tette működését. Az államot az adócsalók mentették meg a még nagyobb gazdasági visszaeséstől, a még nagyobb költségvetési hiánytól.

Felvetődik a kérdés, hogy az adófizetést kijátszók megkárosítják a közösséget, hiszen másoknak kell a hiányt pótolniuk. Ez így is van. Hozzá kell azonban tenni, hogy a közösséget nagyobb kár érné azáltal, hogyha a kisvállalkozások százezrei szűntek volna meg azért, mert nem bírják el a terheket. Ez esetben kisebb lenne a kínálat, a választék, drágább a zöldség, a gyümölcs, a tojás, vagyis a lakosság szegényebb része járt volna rosszabbul. Egy konkrét példát már sokszor felhoztam: ha nem lett volna az elmúlt években feketemunka a családi házak építése során, sok százezer házzal kevesebb lenne. A sok százezer ház csak azért épülhetett fel, mert feketén elérhető volt a költsége. Kinek jut eszébe ma elítélni azokat a milliőkat, akik a Kádár-rendszer alatt be nem jelentett munkásokkal házat építettek? Ha majd akkor is épül évente 50 ezer családi ház, ha mindent legálisan csinálnak, én leszek az első, aki a törvénytiszteletre buzdítok. Egyelőre azonban 10 ezer ház sem igen épülhetett az utóbbi évben.

Természetesen ez csak addig igaz, ameddig az adócsalás mértéke nem haladta meg a működést még biztosító szintet. Az olyan adócsaló, aki ezzel busás jövedelemhez jut, valóban a társadalmi érdek szempontjából is kártékony, a gazdasági életből kiirtandó. Azt is tudom, hogy lehetetlen meghúzni a határt ott, ahol a törvény betartása alól felmentés adható. Ezért kötelessége minden kormányzatnak, hogy ne hozzon olyan törvényeket, amelyek betartása nemcsak milliók számára lehetetlen, hanem végső soron a gazdaságot is súlyosan zsugorítaná. Aki törvénytiszteletet vár el, az járjon el nagyon gondosan a törvények alkotásakor.

Nálunk a rendszerváltás olyan vagyonszerelő politikát vezetett be, amellyel szemben a vállalkozók csak akkor élhetnek meg, ha kihasználják minden lehetőséget, joghézagot. **Az állam olyan gazdasági jogszabályokat vezetett be, amelyek betartása mellett a működő tőke értékvesztő. Márpedig az ilyen viszonyok között a magántulajdonon alapuló gazdaság nem működhet.** Hogy mégis működik, az elsősorban annak köszönhető, hogy akadtak, akik a jogszabályoknál jobban tisztelték vállalatuk létét, ezen keresztül a gazdasági demokrácia megmentését.

Térjünk vissza az elméleti megfogalmazásra. **Ha egy társadalomban a gazdasági élet fő elosztási arányait nem az állami, a munkaadói és a munkavállalói érdekek erőegyensúlyán alapuló kompromisszum alakítja, akkor a sértett félnek joga és kötelessége bármely, a jogot sértő gazdasági eszközzel is élni.** Ha aránytalanul nagy az adóteher, akkor a működés mértékét biztosító adócsalás nem bűn, hanem erény. Ha aránytalanul alacsonyak a bérek, akkor a bércsalás és a munkahelyi lógás mind erkölcsileg, mind a végső társadalmi érdek szempontjából igazolható. **A gazdasági élet három fő szereplője közül annak, amelyik hatalmi túlsúlyba kerül, nincs igaza azokkal szemben, akiket visszaszorított.**

9. Humanizálódott a gazdaság

A jelen század végére a világ fejlett ötödében egyértelművé vált, hogy a gazdaság alakulásában is minden az embereken, azok kultúráján, civilizációján, értékrendjén, mentalitásán, képzettségén múlik. (Azért a sok fogalmi meghatározás, mert még nincs tisztázva, hogy mit értsünk azon, ami azokat az emberi tényezőket kifejezi, amelyek meghatározzák a népek társadalmi-gazdasági fejlődését.)

Ahogy láttuk, a század legnagyobb empirikus gazdaságtörténelmi tapasztalata egyértelműen bizonyítja: **a népek társadalmi felemelkedése és gazdasági felzárkózása szinte kizárólag az emberi tényezők megfelelőségén alapul.** Nincs arra példa, hogy egy nép sikere a közgazdaságtan által fontosnak tartott gazdasági adottságokon, módszereken múlt volna. Ezeknek a közgazdasági, illetve világ gazdasági feltételeknek a hiánya legfeljebb csak késleltette azt, amit az emberi tényezők évtizedes távlatban determináltak.

Ha a térképen nézzük meg az elmúlt kétszáz év során sikeres országokat, akkor egyértelművé válik, hogy az ipari forradalom óta elért minden jelentős társadalmi és gazdasági eredmény az emberi tényezőkön múlt. A jelen század közepéig minden sikerország Északnyugat-Európában illetve Észak-Amerikában volt, vagyis ott, ahol a puritán értékrend már előzőleg a jellemző volt. Ahogyan nem a protestantizmus tette puritánná a nyugat-európai népeket, hanem a korábban kialakult puritanizmusuk miatt protestáltak az egyáltalán nem puritán katolicizmussal szemben, úgy nem a kapitalizmus formálta takarékoszá, fegyelmezetté, tisztaságszeretővé ezeket a népeket, hanem fordítva, azért alakult ki és virágzott ott, és csak ott a klasszikus kapitalizmus, mert az emberek már eleve puritánok voltak.

A Távol-Kelet azért vált a század második felében a gazdasági csodák térségévé, mert ott még a nyugat-európaiaknál is puritánabb értékrend volt a jellemző. **A század végére tehát megvalósult az, hogy mindenütt az átlagosnál gyorsabb a gazdasági fejlődés, ahol az emberek puritánok.** Azt is láttuk, hogy **az elmúlt ötven év újabb kulturális karaktert értékel fel: a puritánoktól délre élő individualistákét.** Ezt az individualizmust már a reneszánsz óta az egyéni ambíciók, a vállalkozási szellem, a stílusérzék, az új iránti fogékonyság jellemezte. Mivel a század végére az információ, a stílus, a vállalkozás, a kezdeményezés nagyon felértékelődött a gazdaságban, ezért érthettek el ezek a népek kiemelkedő gazdasági eredményeket.

Ezek a legutóbbi sikernépek: a katalánok, a svájciak, az észak-olaszok, a svábok, a bajorok és az osztrákok ötven évvel korábban még sokkal szegényebbek voltak, mint a nyugat-európai puritánok, ma legalább olyan gazdagok, mint azok. Az általuk benépesített térségről mondja a humán történész, hogy a reneszánsz, a felvilágosodás és az eurokommunizmus területe; vagyis a gazdasági téren elért eredmény a humán értékrend alapján integrálható, hozható közös nevezőre. Ezzel szemben a közgazdaságtan továbbra is a múlt századi nyomokon halad: a gazdasági eredmény okát a gazdasági tényezőkben keresi.

A szűkös természeti adottságok a sikerországokban

Már utaltam arra, hogy az elmúlt ötven esztendő sikerországainak, sikernépeinek nagy többségét a mostoha, illetve szűkös természeti adottságok jellemezték. Elég, ha arra gondolunk, hogy a skandináv népek, kivéve a norvég olajvagyon, az alpi népek és a távolkeleti sikerországok mind mezőgazdasági, mind geológiai adottságaikat tekintve kimondottan mostoha feltételek között érték el eredményeiket. Az elmúlt ötven év lemaradó országainak többsége gazdag természeti adottságokban. Lemaradtak a latin-amerikai és a kelet-európai népek, holott mind a mezőgazdasági, mind a geológiai adottságaik rendkívül gazdagok. Elég, ha arra gondolunk, hogy az elmúlt húsz esztendő magas olajárai azokat tették gazdagabbakká, fejlettebbé, akiknek nem volt olajuk, és azok maradtak még jobban le, ahol ez a nyersanyag nagy bőségben állt rendelkezésre.

Már ebből a jelenségből azt kellett volna levonnia a közgazdaságtudománynak, hogy **a természeti adottságok kedvezősége nem jár annyi előnnyel, mint amennyi hátrányt jelent az, ha a társadalom csak ezt a gazdagságot akarja hasznosítani.** Ezzel szemben az adottságok mostohasága sokkal több eredményre, erőfeszítésre mozgósít, mint amennyibe a nyersanyagok megvásárlása kerül. Másként megfogalmazva: nagyobb eredmény születik a mostoha adottságok leküzdéséből, mint a kedvező adottságokból. Ezt bizonyítja az a tény, hogy **ebben században azok az európai népek gazdagodtak meg a legjobban, amelyeket ezer éven keresztül a legnagyobb szegénység sújtott.** Sehol nem volt a korábbi századokban jellemzőbb az éhség, az állandó szűkösség, mint a skandináv és az alpi területeken.

A drága munkaerő is sikerfeltétel

A közgazdaságtudomány máig azt vallja, hogy a munkaerő olcsósága gazdasági előny. Ezért igyekeznek a gazdaságpolitikusok a kiáramló bérek mennyiségét csökkenteni. Azt állítják, hogy a munkaerő olcsósága olcsóbbá, azaz versenyképesebbé teszi a termelést. Ezzel szemben **a jelenkorban minden termék és szolgáltatás ott a legolcsóbb, ott a versenyképesebb, ahol a munkaerő ára a legmagasabb. A század tapasztalatai azt mutatják, hogy csak ott nő gyorsan a termelékenység, ahol a munkaerő drága.** Csak azt kellene belátni, amit minden tapasztalat bizonyít: a munkaerő árának emelkedése nem növeli annyival a termelés költségeit, mint amennyivel a drágulás a termelékenység fokozására ösztönöz. Ahol olcsó a munkaerő, ott nem nő a termelékenység.

A század során a fejlett országok bérszínvonala az elmaradottakéhoz képes megtízszereződött, ugyanakkor a termelés komparatív költségei mégis az előbbiekhöz képest csökkentek. A század elején még azért ment az angol textilipar Indiába, mert ott csak harmadnyi volt a munkaerő ára. Ma már csak ötvened annyi, mégsem megy oda az ipar. A közgazdaságtudománynak tehát ki kellene mondania: **semmi sem hat jobban a termelékenység növelésére, azaz a termelés olcsóbbodására, mint a munkaerő árának emelkedése.** Ezzel szemben, ahol alacsony a munkabér, ott reménytelen a technikai fejlődés, a versenyképesség javítása.

Mindez elméleti badarságnak tűnik a gazdaságpolitikusok számára, az élet mégis ezt a badarságot bizonyítja.

A munkaerő árának emelkedése azzal is növeli a hatékonyságot, hogy növeli a vásárlóerőt. Márpedig **minél fejlettebb a gazdaság, annál kisebb gond többet termelni, annál nagyobb feladat a termékeket és a szolgáltatásokat eladni.** Ez az összefüggés abból fakad, hogy a termelés társadalmi költségei viszonylag állandóak, még vállalati szinten is. Tehát semmi nem csökkenti jobban a termelés egységére jutó költséget, mint a kapacitások jobb kihasználása. Ennek azonban mindig a vásárlóerő szab határt.

Természetesen van a kapacitások optimális kihasználásának felső határa. Ezért kell csökkenteni a vásárlóerőt akkor, ha már az adott kapacitások mellett gazdaságosan nem fokozható a termelés. De csak akkor. Amíg azonban vannak kihasználatlan kapacitások, a vásárlóerőt akkor is fokozni kell, ha nagy az infláció és nagy a pénzügyi hiány. Sőt, annál inkább. **A század minden nagy gazdasági válságát az okozta, hogy a gazdaságpolitikusok az infláció és a pénzügyi hiány ellen a kereslet korlátozásával védekeztek.** A vállalkozások nyereségrátáját, profitját jobban biztosítja a megfelelő vásárlóerő, mint a bérek alacsony szintje. **A vállalkozások számára is többet hoz, ha a termékeinek van vevője, mint az, hogy olcsóbb a munkaereje.** Ezt egyelőre minden gazdaságpolitikus tagadja, és még nem minden vállalkozó ismerte fel.

Minél fejlettebb a technika, minél gyorsabban változik a vásárlók igénye, annál fontosabb, hogy a munkaerő motivált legyen. A motiváció azonban csak akkor biztosítható, ha magas a kereset. Ezt ma már szinte minden munkaadó belátja. A vállalkozók tudják, hogy a kapun belüli munkanélküliség drága, tehát a létszámmal maximálisan takarékoskodnia kell, de a bérek színvonalát úgy kell alakítani, hogy a munkásai megelégedettek legyenek. **Nem lehet a bérek szintjének leszorításával annyit megtakarítani, mint amennyibe kerül az, hogy a munkás nem megelégedett.**

Jellemző módon a tiszta versenyszektorban alig van sztrájk, bérharc, annál több a költségvetési és az állam által dotált ágazatokban. Az állam azt hiszi, hogy a költségvetési kiadás azért sok, mert sokat keresnek az ott dolgozók. Pedig **nincs drágább költségvetési feladatmegoldás, mint ami rosszul fizetett apparátusra van bízva.** Ez két okkal magyarázható. Egyrészt **a költségvetési dolgozók egy része nagy hatalommal rendelkezik. Az ilyeneket pedig vagy jól meg kell fizetni, vagy korrupciósá válnak.** Az utóbbi a sokkal drágább megoldás. Másrészt **a költségvetési dolgozókra állampolgárok, tanulók, betegek vannak bízva. Ezeket a munkákat csak megelégedett emberek képesek jól ellátni.** Százszor több kárral jár az ilyenek elégedetlensége, mint amennyit a bérük lefaragásával meg lehet takarítani.

A fogyasztás fontossága

A közgazdaságtudomány mindmáig azt vallja, hogy a kormánynak mindennel takarékoskodnia kell. Az a jobb kormányzat, amelyik nem költ olyanra, aminek nincs közvetlen haszna. Ezzel sem egyeznek a tapasztalatok. A tapasztalatok nem bizonyítják, hogy azok a népek mentek többre, amelyeknek olcsóbb kormányzatuk volt, amelyek nem költöttek sokat látszólag haszontalan célokra. Nézzünk meg néhány igazán nem racionális, sőt tartalmában sem erkölcsös pocskékolási területet.

Minden közgazdász kidobott pénznek tartja a hadikiadásokat. Ezzel szemben számos sikerország aránytalanul sokat költött a hadseregre. Elég Dél-Koreára és Tajvanra hivatkozni. Az ugyan igaz, hogy a tankokból, az ágyúkból, a repülőgépekből nem származik haszon. A felhasználásuk pedig kárral és szenvedéssel jár. De még inkább igaz az, hogy a nyert háború

sem hozza a győztest előnybe. **Sokkal általánosabb az, hogy a vesztesek járnak jobban, azok érnek el jobb társadalmi és gazdasági eredményt.** A veszített háború jó, a megnyert pedig rossz következtetések levonásával jár. Közgazdasági szempontból azonban a hadiipar feltétlenül jobb a munkanélküliségnél. Számos olyan technikai újítást hozott és hoz be a hadiipari erőfeszítés, ami végső soron a polgári gazdaságban megtéríti a fegyverekre fordított költségeket. Ráadásul a hadiipari munkás közérzete jó, a munkanélküliség azonban melegágya a társadalmat romboló deviáns jelenségeknek, az azokkal szembeni állami fellépés pedig nagyon drága.

A hadiipar példáján csak azt akartam illusztrálni, hogy a század minden tapasztalata szerint a társadalomra nézve kevésbé káros még a fegyvergyártás is, mint a munkanélküliség. Néhány példát ennek bizonyítására. Dél-Koreában és Tajvanon a munkaerő mintegy 4-6 százaléka volt lekötve a fegyverkezésben. Ezzel szemben legalább ennyivel alacsonyabb volt a munkanélküliség, mint azokban a nyugati országokban, amelyeket a közgazdászok a gazdasági racionalizmus mintaképének tekintenek. E két ország tehát nem csinált mást, mint a semmittevés helyett fegyverkezett. Az életszínvonal mégis ott emelkedett jobban, ahol a nagyobb munkanélküliséggel szemben a fegyverkezést választották. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a fegyverkezés racionális gazdasági megoldás, csak azt, hogy a nagy munkanélküliséghez viszonyítva a kisebbik rossz. A Szovjetunióban valósult meg a század legnagyobb fegyverkezési erőfeszítése. A nemzeti jövedelmüknek legalább húsz százalékát emésztette fel a fegyverkezés. Most, hogy ez a pocsékolás a felére csökkent, a lakosság szegényebb, léte sokkal bizonytalanabb. Tegyük hozzá, hogy a mai Oroszország csak annak köszönhetően tekintélyes szereplője a világpolitikának, mert katonai tekintetben még mindig szuperhatalom. Ha nem az volna, kutyába se venné a többi nagyhatalom. Oroszország jövője még sokkal tragikusabb volna, ha nem költött volna elképesztő összegeket és erőforrásokat a katonai erejének kiépítésére. Nagyon tévednek azok, akik azt hiszik, hogy azokat az erőforrásokat racionális polgári célokra fel lehetett volna használni. Ha lehetett volna, nem lett volna még a fegyverkezési erőfeszítések ellenére is 20-30 százalékos kapun belüli munkanélküliség.

Idézzünk egy ma már klasszikus példát is. Roosevelttel azzal csinált vitathatatlanul szuperhatalmat és jóléti államot az Egyesült Államokból, hogy elképesztő mennyiségben gyártott és ajándékba adott fegyvereket a szövetségeseinek. A New Deal-t csak a háborús gazdaság mentette meg a belső konzervatív erők restaurációjától.

A történelem nagy öncélú foglalkoztatási erőfeszítései

Nézzünk egy kicsit vissza a történelemben a nagy öncélú foglalkoztatási erőfeszítésekre is. **Az első civilizációk mindegyikére jellemzőek voltak az elképesztően nagy kultikus építkezések.** Aligha lehet az egyiptomi piramisok építését racionális okokkal indokolni. Mégis döntő szerepet játszott ez a közmunka abban, hogy létrejöhetett az első fejlett társadalom.

Nem történt más, mint az okos papok rájöttek, hogy az áradás hónapjai során tétlenségre kényszerített fellahokat munkára kell szervezni. Még az sem baj, hogy nem lehet számukra racionális feladatot találni. Ez esetben építsenek a fáraó hóbortjának megfelelő síremlék-óriást, piramist. Az építkezés azonban zseniális társadalomszervezőnek bizonyult. Az építés szervezeteket, munkamegosztáson alapuló hierarchiát hozott létre, amit csak át kellett ültetni a társadalom politikai és egyházi keretei közé, és máris a korábbinál sokkal korszerűbb társadalom jött létre. Ráadásul piacot teremtett a művészeknek, a műszaki tudományoknak, azok felvirágzását, ugrásszerű fejlődését eredményezte. Mindehhez a „minden racionális célt nélkülöző giganomániára” volt szükség.

Nyugat-Európa akkor emelkedett először a többi fejlettebb civilizációéval hasonló szintre, amikor egyrészt **gigantikus méretű és munkaerőigényű katedrálisokat** épített, másrészt minden racionális célt nélkülöző **keresztes háborúkban** emésztette fel a racionálisan nem hasznosítható anyagi és emberi erőforrásait.

De nemcsak társadalmi méretekben bukik meg a közgazdaságtudomány racionalizmusa, hanem az egyének és a családok életében is. Az egyén és a család életét a racionalizmus csak a lét határán jellemzi. **Minél magasabbra emelkedik a fogyasztás a létszükségletek fölé, annál inkább jellemző rá a racionalizmus tagadása.** Igaz ez mind a szellemi, mind a gazdasági elit esetében. Ők tudják, hogy **ez a szabadság a szükségszerűség háttérbe taszíthatóságát jelenti.** Marx még az mondta, hogy a szabadság a szükségszerűség felismerése. Alapvetően tévedett, mert ami szükségszerű, az kényszerített, azt nem lehet büntetlenül áthágni. **A szabadság az, amikor túlléphetek a szükségszerűség határán anélkül, hogy ezért súlyos árat kellene fizetni.** Ezen túl van a szabadosság, amikor, bár a szükségszerűséget figyelembe kellene venni, felrúgjuk. Ezért utólag mindig súlyos árat kell fizetni.

A szellemi elit körében alig találunk olyanokat, akiknek életét a megfontolt mérlegelés és az életvitel racionalizmusa jellemezett volna. Azért lehettek nagyok, mert túlléptek a racionalizmus határán, szabadjára engedték az érzelmeiket, mertek azok parancsára élni. A kispolgári racionalizmus mércéi szerint ugyan súlyos árat fizettek érte, de az ő értékrendszerük szerint megérte. Ők tehát a maguk módján szabadok voltak.

A fogyasztási irracionalitás

Az anyagi gazdagságnak az a célja, hogy ne kelljen racionálisan élni. Mindent megengedhetnek maguknak, amire vágnak, nem kell mérlegelniük, hogy annak ellenében mi mindenről kell lemondaniuk. A gazdagok fogyasztásának csak elenyésző hányada az, amit racionálisnak, szükségletkielégítőnek kell minősíteni.

Azt, hogy a tőkés vállalkozó munkaerő-hasznosítási racionalizmusa egyáltalán nem az emberi, de még kevésbé a társadalmi létre általában jellemző racionalizmus, gyermekkorom paraszti világában tanultam meg. **A vállalkozó csak olyan munkát végeztet el, amelyik számára jövedelmező, vagyis a piaci értékítélete során haszna keletkezik.** Ezzel szemben mind az egyén, mind a társadalom egészen más logikát követel meg a munkaerő-hasznosításban. **Minden olyan munkát el kell végezni, aminél nincs jobbra lehetőség.** Ez alól a társadalom fejlődése során egyetlen kivétel volt a klasszikus kapitalizmus, amikor a társadalmi érdeket a tőkés vállalkozók érdeke fejezte ki. Az osztálytársadalmakban ugyan mindig az volt a jellemző, hogy a közvetlen osztályérdek érvényesült, de a makroszintű érdekérvényesülés mögött mindig érvényesülnie kellett annak az egyéni és családi érdekeltiségnek, amely az érdekeit úgy szolgálta, hogy a munkaerőt racionálisan hasznosítsák, vagyis mindig dolgozzanak, amikor az a semmittevésnél jobb volt.

Ez nemcsak azt jelentette, hogy akkor is dolgozni kellett, amikor annak a hatékonysága kicsi, az átlag alatti volt, hanem még akkor is, amikor egyáltalán nem volt gazdasági hatékonysága. **A múlt társadalmában szinte mindig jelen van, jellemző az, hogy látszólag sok munka ölt testet gazdasági tekintetben irracionális célok szolgálatában.**

Nemcsak a kultikus építkezések, a szertartások, ünnepek emésztettek fel sok munkaidőt, hanem a népművészetek is. A díszítőelemek szinte erkölcsi megkövetelése nem szolgált semmiféle racionális gazdasági célt, mégis sok esetben több munkát igényelt, mint maga a használati érték. A használati tárgyak nem lettek azáltal hasznosabbak, hogy díszítésükre sok munkát fordítottak. Mégis az a történelmi tapasztalat, hogy azok a társadalmak bizonyultak

életképesebbnek, amelyek életében nagyon sok munka testesült meg gazdasági tekintetben akár az irracionális munkában is. A használati tárgyak népművészeti díszítése ugyanazt bizonyítja, mint a közösségek nagy monumentális építkezései: **a munkátlan semmittevésnél jobb a racionális célok nélküli munkavégzés is.** Mivel minden társadalomban jelentős, számos társadalomban nagyon nagy volt a racionális célok teljesítése utáni munkaerő-kapacitás, igen jelentős munkavégzés történt gazdasági tekintetben irracionális célok megvalósítására.

A társadalmak történetében tehát kezdettől fogva igen jelentős feladat volt a felesleges munkaerő foglalkoztatása. Amelyik társadalom nem volt képes ezt a feladatot megoldani, ott elszabadultak a deviáns jelenségek, és a társadalom szükségszerűen hanyatlani kezdett.

A vállalkozó racionalizmusát a makrogazdaságra csak a klasszikus kapitalizmus speciális viszonyai között lehetett kiterjeszteni, a társadalmi szintre kivetíteni. A minőségi változást ezen a téren az hozta, hogy a jelenkor viszonyai mellett már egyáltalán **nem tartható fent, hogy csak az a munkaerő kerül a társadalomnak pénzbe, csak annak az eltartásáért felelős, amelyik a munkahelyén nemcsak a bérét, hanem az azzal együtt járó elvárásokat is megkeresi a munkaadójának. A modern társadalomnak nemcsak erkölcsi kötelessége, de gazdasági érdeke is a lakosság egészének az eltartása.** Ebből fakadóan egyre jobban elszakad egymástól nemcsak a vállalati érdekek összessége és a társadalmi érdek, hanem a vállalkozó szektor érdeke is elválik a vállalkozók érdekeinek összegétől.

A munkaerő-kapacitás kihasználtsága

Mind a társadalomnak, mind a vállalkozók összességének az az érdeke, hogy a munkaerő-kapacitás kihasználtsága magas maradjon, hogy ne legyen jelentős mértékű, az 1-2 százalékot meghaladó a tartós munkanélküliség. Miért?

A munkanélküliek eltartása olyan társadalmi kötelezettség, aminek költségeit az adókból, az elvonásokból kell fedezni, vagyis az végső soron mint vállalati elvonási teher jelenik meg. Vagyis csökkenti a vállalkozói szektorban az adózás utáni nyereségszintet, azaz a profitot. Azt kell megérteni, hogy a munkanélküliség olyan költség, ami elvonásként jelenik meg. A vállalkozók, ha olyan munkaerőt bocsátanak el, amit más vállalkozók nem alkalmaznak, vagy nem válhat önfoglalkoztatóvá, akkor közel annyival emelkedik az elvonás, mint amennyi bérköltséget az elvonással megtakarítottak. Ez ugyan az egyes vállalatok szintjén nem így jelenik meg, de a szektor egészére érvényes.

Még inkább érvényes ez a pénzügyi hatás a költségvetésre és a társadalom egészére. Ha a vállalkozók olyan munkaerőt bocsátanak el, amelyet más vállalkozók nem alkalmaznak, akkor a költségvetés kénytelen számukra munkanélküli segélyt fizetni. Ennek pedig csak a többletelvonások teremthetnek megfelelő fedezetet.

Formai tekintetben az is a vállalati szektort súlytó teher, ha a költségvetési többletkiadást államkötvények kibocsátásával fedezik. Ezzel ugyanis egyrészt csökkentik a vállalati szektor hitelforrásait, másrészt felverik a kamatokat. Ezek végső kihatása minden valószínűség szerint többbe kerül a vállalati szektornak, mint a közvetlen költségvetési elvonás. **A munkanélküliek eltartása tehát végső soron éppen úgy terheli a vállalkozói szférát, mint a bérköltség terhelte volna.**

Eddig csak a munkanélküliség közvetlen pénzügyi hatását vettük figyelembe. Ez nagy hiba, mert a közvetett hatások sokkal nagyobbak. Minél nagyobb a munkanélküliség, annál inkább igaz ez. Ha ezt a monetáris közgazdák nem is hajlandóak tudomásul venni, a magyar közvélemény nagyon jól megtanulta. Az elmúlt tíz év során az történt, hogy a kapun belüli

munkanélküliségből tartós kapun kívüli munkanélküliség lett. Az utóbbi sokkal nagyobb gazdasági és morális kárral jár.

Ahol magas a tartós munkanélküliek aránya, ott **megnőnek a deviáns jelenségek**. Minden modern demokráciában sokkal jobban függ a börtönlakók, a gyilkosságok száma attól, hogyan alakul a tartós munkanélküliség, és milyen nagy a jövedelmek szóródása, mint a bűnüldözés hatékonyságától.

A bűnözés térhódítása sehol nem a törvények szigorának, illetve a rendőrség ellátásának a függvénye, hanem a foglalkoztatás és a jövedelemelosztás állapotának. Ott **romlanak az egészségügyi mutatók**. Még az orvosok sem akarják elismerni, még kevésbé hangoztatni, hogy a halandóság, a betegek száma és kórházi kezelésük költsége sokkal jobban függ a tartós munkanélküliség nagyságától, mint az egészségügyi ellátás szakmai szintjétől, illetve annak pénzügyi ellátásától. Azért nőtt meg minden nyugat-európai országban a bűnözés, mert a korábbinak többszörösére nőtt a tartós munkanélküliek száma. Az Egyesült Államokban pedig azért, mert megnőtt a gazdag és a szegény rétegek jövedelme közötti abszolút és relatív különbség. Ez az valós ok, mégis, a politikusok a bűnüldözés jogi és rendőrhatalmi szigorával akarnak védekezni, ahelyett, hogy csökkentenék mind a tartós munkanélküliek számát, mind az elszabadult jövedelemkülönbségeket.

Mondanivalóm lényege az, hogy **az erkölcs még a gazdaságban is sokkal fontosabb, mint a szakbarbárok lelkiismeretes kalkulációi**. Ezért sokkal jobb, ha a gazdaságpolitikai vezetés nem a külföldi és a hazai szakértők kalkulációira, hanem a lakosság erkölcsi elvárásaira épít. Erre a figyelmeztetésre soha nem volt nagyobb szükség, mint itt és ma.

A modern gazdaság motorja az optimizmus

A klasszikus közgazdaságtudomány arra a korabeli tényre épült, hogy a tőkés motivációja minden körülmények között erős, a munkásokéra, a lakosság nagy többségére pedig nincs is szükség. A többség viselkedését úgyis a gazdasági kényszer determinálja. Mára azonban ez a helyzet teljesen megfordult. Csak az a társadalom képes a gyors gazdasági növekedésre, amelyikben a lakosság többsége lelkesen építi az ígéretes jövőjét. **A század minden gazdasági csodáját a kivételesen nehéz helyzetbe jutott, de a jövőjében bízó társadalom építette.**

A száz éve Európa legszegényebb népei ma a leggazdagabbak. A század elején a svájciak, a tiroliaiak, a skandinávok szegényebbek voltak, mint a magyarok. Náluk állandó vendég volt az éhség, soha nem jutott nagy lakodalmakra, urizálásra. Ez a magyarázata annak, hogy a háborút vesztett, szétrombolt társadalmak megelőzték a kevésbé károsult győzteseket. Mi mással magyarázható, hogy minél kisebb volt egy nyugati országban az egy lakosra jutó Marshall-segély, annál gyorsabban megtörtént a gazdasági talpraállás?

Itthoni példát is idézve: a háború után a szinte minden forrásától megfosztott mezőgazdaság hihetetlenül gyorsan talpraállt. Nem volt felszerelés, állatállomány, vetőmag, a fele parasztságnak még gazdálkodási tapasztalata is hiányzott. De optimisták voltak, vállaltak minden nehézséget, mert bíztak a jövőben. Egy mai baloldali közgazdász azt mondta volna nekik annak idején: nem számíthatunk külföldi tőkére, hiányoznak a hazai feltételek, pár évig semmiféle javulás nem várható. Szerencsére akkor sem, most sem hallgatnak a pesszimistákra.

Ideje volna végre megtanulni, hogy **a jelenkor gazdasági jövőjét, növekedési tempóját nem a külföldi tőke, nem a kamat- és devizapolitika, nem a költségvetési egyensúly és az államadósság nagysága határozza meg, hanem az emberek hozzáállása.**

Mitől lesz gazdag egy ország?

Ha megvizsgáljuk, mely országok és mely népek lettek gazdagok a század második felében, akkor meglepő eredményre jutunk: azok, amelyeknek kicsi volt a politikai befolyásuk, és azok, amelyeknek kevés volt a nyersanyaguk. Vagyis a század során, a történelemben először, **a hatalommal és az adottságokkal gyengén ellátott népek lettek a gazdagok.**

Volt azonban egy pozitív követelmény is, a jó oktatási és önképzési rendszer. Mint majd látni fogjuk, ez is az első kettővel függ össze. A képességek kifejlesztésével azok foglalkoznak szorgalmasabban, akiknek ez az egyetlen adott lehetőségük a felemelkedésre. A hatalom és a vagyon birtokosai ebben a tekintetben is kényelmesek maradnak. Nézzük meg, hogy az utolsó ötven évben mely országok, illetve mely népek értek el kiemelkedő eredményeket. Azt fogjuk látni, hogy egyrészt a kisebbek, másrészt a háborút vesztek.

Először a külpolitikai erőfeszítések relatív nagyságát és az elért gazdasági eredményt állítsuk szembe. Ma Európa leggazdagabb országai Svájc, Svédország, Norvégia, Dánia. Ezeket a külpolitikai semlegesség, és még inkább a külpolitikai ambíciók hiánya jellemzi. Néhány svájci ismerősöm képtelen volt a jelenlegi külügyminiszterüket, vagy annak két elődjét e századból megnevezni. Azt azonban tudták, hogy a külügyminiszterük nem járhat hivatalosan külföldön.

Kelet-Ázsiában is az jellemző, hogy két hasonló feltétel között induló nép közül mindig a kisebb él jobban. Tajvan sokszorta többre vitte, mint Kína. Leggazdagabbak a kínaiak a még kisebb Hong-Kongban. A sikerlistán a kicsiket a háborút vesztek követik. A japán és a német gazdasági csodának elsősorban az volt az alapja, hogy eltiltották őket, illetve maguk is kiábrándultak a nagyhatalmi illúziókból. Mind a két országra az jellemző, hogy a gazdasági teljesítményükhöz képest nagyon korlátozott külpolitikai szerepet vállaltak.

De nézzük meg fordítva is: mire vitték azok, akik az erejüket meghaladó külpolitikai ambíciókat tápláltak? A gazdasági erejéhez képest a legnagyobb külpolitikai hatalom a Szovjetunió volt. Ebben a tekintetben őket az angolok, és kissé hátrább a franciák követték. A gazdasági teljesítményük ezzel fordítva arányos. A Szovjetunió nemcsak megszűnt superhatalom lenni, de szét is esett. Anglia volt e században a leglassabban fejlődő fejlett ország. A fejlettségi rangsorban az első helyről a fejlettek között a vonal végére került. Azt már alig merem leírni, hogy a sikernépek között számos esetben a sikert a függetlenségük hiányának köszönhetik. Ebben a tekintetben a katalánokra és a tiroliakra hivatkozhatunk. Ez nem jelenti azt, hogy ez a két nép nem függetlenségszerető, csak azt, hogy ennek hiányában is meggazdagodtak, sőt a többségi nemzetiségnél sokkal jobban.

Nem kívánok a számunkra levonható tanulságok mélyebb elemzésébe merülni, csak két megjegyzést teszek. Mi, de különösképpen kormányaink a tényleges nagyságunknál és gazdasági erőnkénél nagyobb külpolitikai ambíciók alapján éltünk és élünk. Mi, és különösképpen politikusaink a függetlenséget a gazdasági teljesítmények kiaknázásánál messze fontosabbnak tartottuk.

Természetesen mindez nem jelenti azt, hogy minden ország, amelyiknek nincsenek nagy külpolitikai céljai, meggazdagodik, csak azt, hogy **a meggazdagodásra képes országok jól teszik, ha a külpolitikában nagyon visszafogottak maradnak.**

Talán még ennél is egyértelműbb **a természeti adottságok mostohasága és a gazdasági teljesítmény közötti összefüggés.** Az elmúlt ötven év során a nyersanyagban, természeti adottságokban szegény országok és népek jobb eredményt értek el, mint azok, amelyek e tekintetben gazdagok. **Az oktatási rendszer és a gazdasági teljesítmény közötti összefüggés**

is egyértelmű. Előbb kell egy országnak felzárkóznia a szellemi, mint a fizikai, a vállalkozási tőke területén. A német gazdasági csodában döntő szerepet játszott az a múlt században kialakított oktatási rendszerük, amelyik a szakmunkásoktól a tudósokig a műszaki és természettudományi képzésben sikeresnek bizonyult. A távol-keleti országokban már sok évszázad óta a képzettség volt a társadalmi érvényesülés fő tényezője. A japán vagy a koreai tanulási igény és iskolarendszer a gazdasági sikerek szempontjából százszor fontosabb volt, mint a külföldi tőke.

Sokkal nehezebb kimutatni a kultúra egész területére ezt az összefüggést. Ezt csak sejteni lehet. A századforduló idején az Alpok két oldala volt a kulturális élet súlypontja. Legalábbis abban a tekintetben, hogy a gazdasági élethez viszonyítva itt voltak a legjobb operák, zenekarok, stíluskezdeményezések. Gondoljunk arra, hogy Bécsnek, Münchennek és Milánónak mennyivel nagyobb volt a kulturális, mint a gazdasági súlya. A század végére pedig a nagy európai gazdasági csoda népei az észak-olaszok, a bajorok, a svábok és az osztrákok. Ezek a népek előbb érték el a kulturális csúcst, mint a gazdaságát.

A sikernépeket nem a kifelé helyezkedés, hanem a befelé fordulás, nem az anyagi, hanem a szellemi értékek rangja jellemzi. Ezt nekem, közgazdásznak kell mondanom?

10. Miért kell támogatni a mezőgazdaságot?

Miért mondják szinte egységesen a közgazdászok, hogy a mezőgazdaság dotációja gazdasági szempontból káros, ugyanakkor **az egész világon általános jelenség, és a tényleges dotáció súlya a mezőgazdasági termelés értékéhez és az ott dolgozók számához képest nem csökken, hanem dinamikusan nő?** 1979-81 és 1994 között az Európai Unió országaiban a mezőgazdasági dotáció súlya negyven százalékról ötven százalékra nőtt. Egy mezőgazdasági dolgozóra vetítve megkétszereződött. A mezőgazdaságnak nyújtott dotáció a többi fejlett tőkés országban is mindenütt nagyobb súlyú, mint 15 évvel korábban volt. Nagyobb az Egyesült Államokban és Kanadában is.

Svájcban, Norvégiában és Japánban a mezőgazdasági termelés 75-80 százaléka a támogatás. Ebből nem az a következtetés, hogy azért tehetik ezt meg, mert gazdagok, hanem többek között azért lettek gazdagok, mert nem engedték meg a falvak elszegényedését. Japánban a háború végén negyede volt az életszínvonal a magyarországinak, mégis igen nagy támogatást biztosítottak a mezőgazdaságuknak. Éheztek, de nem engedtek be külföldről élelmiszert, mert az leverné az árakat, fékezne a nem versenyképes mezőgazdasági üzemek termelési erőfeszítéseit. Mivel magyarázható, hogy a sikerországok mindegyike folyamatosan, és egyre nagyobb mértékben támogatja a mezőgazdaságát?

Az összefüggések olyan közvetettek, hogy még azokban sem tudatosultak, akik kezdeményezték. Ezért rövid kifejtésre szorulnak. Egy-egy ország jövője, gazdasági fejlődése szempontjából sokkal fontosabb a betegesen gyors urbanizáció fékezése, a falvak társadalmi és gazdasági felemelkedése, mint a minél olcsóbb a mezőgazdasági termelés. De még a mezőgazdasági termelés is ott olcsóbbodott az átlagosnál gyorsabban, ahol a technikai fejlődés forrásait a társadalom dotációkkal megteremtette. A mezőgazdaság jelen századi sorsa egyértelműen azt bizonyítja, hogy **sokkal több haszonnal jár az, ha a politikai romanticizmusra, mintsem a hideg közgazdászok kalkulációira hallgatunk.** Ha a közgazdászokra hallgattak volna, nem kapott volna a mezőgazdaság dotációt. A romantikus politikusok számára azonban fontos volt a falusi lakosság életviszonyainak javítása, a falusi élet perspektíváinak a biztosítása. Ezt a társadalom többsége el is várta, még akkor is, ha maga már városi lakos volt.

Nem véletlen, hogy csak olyan politikai pártok maradtak a porondon, amelyek nem hallgattak az okos közgazdászokra.

A bizonyítás érdekében nézzük meg azokat az országokat, amelyek elhanyagolták a falusi lakosság sorsát, nem adtak kellő támogatást a mezőgazdaságnak. A század legnagyobb mezőgazdaság-ellenes harcosa Sztálin volt, aki Marxra hivatkozva a paraszti mezőgazdaságban csak a konzervativizmus mindig újraéledő erejét látta. Sztálin azonban a gyakorlatban érezhette, hogy a rendszerét semmi sem veszélyezteti jobban, mint a saját tulajdonnal és vállalkozással rendelkező parasztság. Felismerte, hogy a tulajdonosi kisparasztság a lenini NEP segítségével polgárosodik, rendszerfüggetlenné válik, képes minden diktatúrának csendben, önellátásra berendezkedve ellenállni.

Sztálin sem láthatott olyan messze, hogy szuperhatalmi mániáját semmi sem fogja jobban lehetetleníteni, mint a sztálinista mezőgazdaság fejlődésképtelensége. A belső élelmiszerhiány csökkentése egyre több devizát emésztett fel, és kiszolgáltatottságot jelentett, továbbá az, hogy a harmadik világ népei valójában nem fegyvert, hanem élelmiszert vártak volna, nyilvánvalóvá tette, hogy a sztálinista rendszer leggyengébb láncszeme a mezőgazdasága. A sztálinista mezőgazdaság ugyan nem szülte a kapitalizmust, de lehetetlenítette a szocializmust.

A vidék és a mezőgazdaság elhanyagolásának másik, még kirívóbb, és még kezelhetetlenebb méretűvé dagadt példáit Latin-Amerika országaiban találjuk. Ott vált a társadalom tragikusan ketté, mivel a polgárosodó, iparosodó városmagokkal nem tudott a vidék lépést tartani. Ma Latin-Amerikában végletes az urbanizáció. Sorra haladják meg a nagyvárosok a tízmilliós lakosságot, számosan a század végére a 20 milliós szintet is túllépik. A közgazdaságtudomány mindmáig adós annak a hangsúlyozásával, hogy ez mibe kerül. Ha egy lakost a városban úgy akarnak elhelyezni, ahogyan az az ország civilizációs szintjének megfelelő, akkor ehhez az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem mintegy ötszörösére van szükség.

Ezzel szemben a kisebb településeken ugyanez az ellátási szint ennek ötödébe kerül. Alig van racionálisabb makrogazdálkodás annál, ami a lakosságot olyan helyzetbe hozza, hogy ne meneküljön tömegesen a nagyvárosokba, hogy szülőhelyén is megtalálja az érvényesülés lehetőségeit. Ez másként kifejezve: ha egy országban gyors az urbanizáció, akkor minden olyan méretű városba költözés, ami az ország lakosságának egyetlen százalékát érinti évente, az a szinttartást biztosító infrastruktúra kiépítésében a nemzeti jövedelem öt százalékát emésztene fel. Tekintve, hogy a legtöbb latin-amerikai országban az urbanizáció meghaladja a lakosság 4-6 százalékát, ehhez a nemzeti jövedelem 20-30 százaléka jelentene elég beruházási forrást. Mivel az összes előteremthető felhalmozás messze elmarad ettől, az urbanizáció azzal jár, hogy a nagyvárosok lakosságának jelentős, és egyre tovább növekvő hányada infrastruktúrával, lakással, közművekkel, iskolákkal, kórházakkal, utakkal ellátatlan marad.

A latin-amerikai országok kezelhetetlen urbanizációja két forrásból származik. Egyrészt **nagy a népszaporulat**. A makroközgazdászok nem hangsúlyozzák kellőképpen, hogy a nagy népszaporulat milyen óriási felhalmozási forrást igényel még ahhoz is, hogy a már elért szintet és településstruktúrát tartani lehessen. Ma a nemzeti vagyon mintegy ötszöröse a nemzeti jövedelemnek. Ebből fakadóan minden egy százalékos népességnövekedés öt százalékos felhalmozást igényel csak ahhoz, hogy az egy lakosra jutó nemzeti vagyon nagysága ne csökkenjen. **Ha tehát az urbanizáció népszaporulatból származik, akkor a fenti felhalmozási igény minden új városi lakosra vetítve megkétszereződik.** Az adott életformán belül ugyanis a tapasztalatok szerint jórészt spontán megteremtődnek a lassú népességnövekedésből fakadó felhalmozási igények forrásai. Ha például a falusi lakosság természetes szaporodása évi egy százalék, az alig jelent központi, állami fejlesztési igényt. Ha ez a lakosságszaporulat a városokban történik, akkor az állami felhalmozási feladatok elkerülhetetlenek. Fokozottan áll

ez akkor, amikor a falvak népe menekül a városba. Ők nemcsak üres kézzel mennek, de mivel nincs ott semmiféle társadalmi gyökerük, állami gondoskodásra szorulnak, vagy ennek hiányában deklasszálódnak, ezzel még nagyobb központi terhet jelentenek.

Másrészt a falusi életforma, mindenekelőtt a mezőgazdaságból való civilizált megélés lehetőségei szinte teljesen hiányoznak. Ehhez még azt tegyük hozzá, hogy a nagy népsűrűség elsődleges oka a falvak társadalmi és gazdasági elmaradottsága. Ott az élet mind kulturális, mind gazdaság téren messze leszakadt az országos átlag mögött. Brazíliában a falvak lakosságának az életszínvonala harmada a városokénak. A 15 év feletti lakosság 60 százaléka négy évnél kevesebbet járt iskolába, ennek nagyobbik fele egy évnél is kevesebbet!

De van közelebbi példa is. Az egyetlen ország a NATO-n belül **Törökország**, ahol az eleve alacsony mezőgazdasági támogatás az utóbbi tizenöt év alatt csökkent, még hozzá nem is kevésbé; a felére. Tette ezt nyugati közgazdászok okos tanácsára. Pedig Törökországban már korábban is katasztrofális volt a falusi lakosság városokba való menekülése. A három legnagyobb város mindegyikében a lakosság évek óta 4-500 ezer fővel nő évente. Ennél is sokkal reménytelenebb a helyzet az igazi harmadik világban. Ott szinte minden kormányzat a mezőgazdaságot elhanyagolta, nagyra törő városi fejlesztésekre pocsékolta el a rendelkezésre álló kevés pénzt. A vidék elhanyagolása évi 3-5 százalékos, azaz kezelhetetlen népsűrűsödést hozott magával. A városok képtelenek megemészteni az odamenekült tömegeket, ugyanakkor a szegényen szaporodó falusi lakosság elviselhetetlen környezeti károkat idéz elő.

Leszögezhetjük, hogy a **gazdasági utolérést önmagában a gyors urbanizáció is eleve reménytelenné teszi**. Mivel a gyors urbanizáció ellen egyetlen hatékony védekezés van, a vidéki települések gazdasági támogatása, a mezőgazdaság dotálása nélkül nincs utolérés. Azokban az országokban, ahol a mezőgazdaság nem részesül jelentős központi támogatásban, ott egyrészt a társadalom szükségszerűen szétszakadt a reménytelenül szegény, tanulatlan, megfelelő munkaalkalomban nem reménykedhető többségre, és gazdag, jól képzett kisebbségre; másrészt minden ilyen országban rákosan, kezelhetetlen méretűre nőnek a nagyvárosok nyomortanyái.

Érdekes következtetésekre vezet annak a vizsgálata, hogy mely országokban nagy, és melyekben kicsi a mezőgazdaság támogatása. Az átlagosnál jóval kisebb támogatásban részesül a mezőgazdaság Kanadában, az Egyesült Államokban, Ausztráliában és Új-Zélandon. Mind a négy ország nagyon ritkán lakott, óriási mezőgazdasági területtel rendelkezik. Ennél is lényegesebb közös jellemzőjük, hogy nincsen messze múltba visszanyúló történelmük, mindegyikük angol gyarmat volt, és az angol társadalmi struktúrára épült fel.

A lakosság térbeli elhelyezkedése nélkülöz minden, évszázadokra visszanyúló történelmi előzményt, ezért nincsenek is az európai vagy az ázsiai értelemben vett falvaik és parasztságuk. Ezek az országok tehát nem mutathatnak példát arra, hogyan kell egy polgárosodást megoldó, gazdaságát az utolérésre igyekező társadalomnak feldolgoznia, modernizálnia a tradicionális falusi életformát és parasztságot. **Az Európai Unióban átlagosan kétszer, háromszor magasabb a támogatás, mint az előbb említett négy országban.** Az Unión belül a legmagasabbak sorrendje: Finnország, Ausztria, Svédország. Az átlagosnál kisebb a támogatás a mediterrán országokban.

Mit jelent ez? Nagy a támogatás ott, ahol a század során a legnagyobb volt a gazdasági fejlődés, ahol a század második felében erős hagyományai vannak a szociáldemokrata politikának, ahol az átlagosnál kisebb a jövedelmek szóródása. Kicsi a mezőgazdaság támogatása ott, ahol az átlagosnál kisebb volt a gazdasági eredmény, ahol nagyok a jövedelemkülönbségek. Vagyis a gazdaságilag egyre inkább lemaradó mediterrán térségben. A nyugat-európai tapasztalatokból

fontos következtetés vonható le: **ott érték el jobb társadalmi és gazdasági eredményt, ahol szolidáris volt a társadalom a vidéken élőkkel szemben.** Érdekes módon tény, hogy ebben nem a jobbközép, konzervatív pártok jártak az élen, hanem az alapvetően városi munkásokra épülő szociáldemokrata pártok. A falusi konzervatívizmusra támaszkodó középjobb, konzervatív pártok gazdaságpolitikájában nem játszott olyan fontos szerepet a falvak támogatása, mint a munkáspártokban a munkásszolidaritás, a társadalmi egyenlőség igénylése, vagyis a baloldaliság.

A mezőgazdaság támogatásában a fenti élenjárókat is jelentősen megelőzik a már gazdagok között a svájciak, a norvégok, japánok, a finnek, az osztrákok és a svédek, és a sikeres utolérők között a távol-keleti országok. Ezeknél a támogatás mértéke meghaladja a mezőgazdasági termelési érték 70 százalékát. Ebből nem arra kell következtetni, hogy ezek az országok azért ilyen nagyvonalúak a mezőgazdasággal szemben, mert gazdagok, hanem éppen ellenkezőleg, azért lettek gazdagok, mert nem engedték leszakadni a falvak lakosságát.

Az említett országok mindegyike sokkal előbb élenjárt a mezőgazdasága védelmében, mintsem gazdag lett volna. Svájc a múlt század közepén még Európa egyik legszegényebb országa volt. Ezt kell mondani a század elei norvégokról és svédekről is. Japán a második világháború végén szegényebb volt nálunk, de inkább koplalt a drága rizsen, mintsem megengedte volna az importját. Ausztria sokkal szegényebb volt, mint Németország, mégis jobban támogatta a mezőgazdaságát. A finnek a század elején még az oroszoknál is szegényebbek voltak, de függetlenségüket először arra használták fel, hogy el tudják magukat látni a szükséges élelmiszerekkel.

Mi a magyarázata annak, hogy azok az országok érték el jobb gazdasági eredményt, amelyek nagyobb áldozatokat hoztak a vidéken élő lakosság társadalmi és anyagi felemelkedése érdekében? Az, hogy a jelenkor viszonyai között nincs nagyobb gazdasági teher annál, ha a lakosság jelentős hányada lemarad a társadalom dinamikus részéhez képest. Ezért kell támogatni a vidéken élőket, hogy ne nőjön nagyra és behozhatatlanra a lemaradásuk a városiakkal szemben. Ezért kell támogatni a mezőgazdaságot az iparral szemben, mert a társadalmi és gazdasági fejlődés kiindulási szintjén a falu a mezőgazdaságot jelenti. **A modern társadalom számára ugyanis semmi sem olyan költséges, mint az, ha a társadalom jelentős hányada lemarad, nem képes a társadalmi és gazdasági lépéstartásra.**

Miért kell a társadalom szinte egészének közel azonos tempóban fejlődnie? Elsősorban azért, mert a jelenkori társadalom legfőbb gazdasági ereje a szellemi tőke. Ennek nagysága pedig alapvetően attól függ, milyen mértékben lehet a következő generáció képességeit feltárni, kiképezni. Márpedig, ha a társadalom jelentős hányada olyan vidéki társadalmi miliőben, és olyan jelentős gazdasági elmaradásban él, mint ami Latin-Amerikában jellemző, akkor a tehetségek jelentős része eleve elveszik.

Azt ugyan minden pedagógus tudja, hogy az oktatási eredmény elsősorban attól függ, kiket oktatnak. Hiába járátja egy szűk réteg a fiait a legjobb iskolákba, ha a tehetségek nagy része iskolázatlan marad. Csak annak az országnak lesz évtizedek távlatában versenyképes a szellemi tőkéje, amelyikben a társadalomban nincsenek nagyon leszakadt széles rétegek, és amelyekben szinte mindenkinek lehetősége van arra, hogy képességeinek megfelelő képzettségi szintig juthasson el. Ez a feltétel annál jobb, minél egyenletesebb a jövedelmek elosztása, minél kevésbé függ az életforma attól, hogy ki hol és hova született.

Mivel az utolérés előtti szakaszban a lakosság jelentős hányada a mezőgazdaságból és a falvakban él, a **gazdasági siker záloga az, hogyan tudja az állam felemelni a faluban élők viszonyait a városok szintjének közelébe. Ez pedig gyakorlatban a mezőgazdaság jelentős**

támogatását jelenti. Nem ismerünk ugyanis példát arra, hogyan sikerült volna a lakosság jelentős hányadát vidéken tartani és a falusi életviszonyokat jelentős szintre hozni ott, ahol nem volt jelentős a mezőgazdaság támogatása.

Meglepőnek tűnik az a tény, hogy ott csökkent a leggyorsabban a mezőgazdaságból élő lakosság száma, ahol nagyobb volt a mezőgazdasági termelés támogatottsága. Ez a jelenség azzal magyarázható, hogy a jómódú mezőgazdasággal rendelkező településekben helyi kereslet jön létre, a korszerűsödő mezőgazdaságot kiszolgáló iparokkal és szolgáltatásokkal szemben éppen úgy, mint a helyi fogyasztás szintjén.

A hazai ilyen vizsgálataim is ezt igazolják: ahol magasabb volt a lakosság jövedelme, ott fejlődött gyorsabban a helyi igényeket kielégítő gazdaság, ott építkeztek, ott nyíltak boltok, szolgáltató kisvállalkozások. Még világosabb az összefüggés abban, hogy a jól kereső mezőgazdasági termelő előbb vesz korszerű felszerelést, szakosítja, hatékonyabbá teszi üzemét, ezzel csökkenti a termelés munkaerőigényét, viszont növeli a beszállítókkal szembeni igényét.

Ezzel szemben **minden olyan társadalomban, ahol nem támogatták a mezőgazdaságot, a falvak népe önellátó, igen egyszerű gazdaságra rendezkedett be.** Nem csökkent, hanem nőtt a mezőgazdaságból élők száma. Sok, de iskolázatlan, a nagyvárosok nyomornegyedei felé vonzó gyermek jellemzi az ilyen társadalmakat. A falusi életforma, és ezen belül elsősorban a mezőgazdaság támogatása azért is társadalmi érdek, mert a leszakadó társadalmú falusi világ tömegével küldi a képzetlen munkaerőt a városokba, ahol a képzetlen munkaerőben eleve nagy felesleg van. Belőlük verbuválódnak aztán a munkátlanságukban, reménytelen helyzetükben deviánsná váló tömegek. A modern társadalom csak akkor képes mind szakmai, mind területi síkon megfelelő minőségű és szakmai szerkezetű munkaerőt termelni, ha nincs nagy különbség a vidék és a város életviszonyai között.

Elégé ismert, de nem elégé hangsúlyozott az a tény, hogy a **társadalom deviáns jelenségei elsősorban a jövedelemarányoktól függenek.** Ahol nagyok a jövedelemkülönbségek, ott mindig erősek és széleskörűek a deviáns jelenségek. Ezek költsége is sokkal nagyobb lehet, mint amennyibe a falusi életforma és a mezőgazdaság pénzügyi támogatása kerül. A jövedelemarányokat azonban nem elég csak a jövedelmek szintjén vizsgálni, nagyon fontos, hogy területileg, településformától függően se legyenek nagy jövedelmi különbségek. Szabályként el lehet fogadni, hogy minél kisebb volt egy társadalomban a falvak és a városok életviszonyai közötti különbség, annál jobb gazdasági eredményeket értek el. Ezzel szemben, ahol a társadalmi és gazdasági fejlődés élesen elvált a nagyvárosok és a kis települések lakossága között, lásd Latin-Amerikát, ott jellemző a lemaradás.

Nagyon fontos volna, ha a neoliberális gazdaságpolitikusok felmérnék, hogy mibe kerül a mezőgazdaság, a vidéki települések támogatása, és mit lehet azzal elérni, megtakarítani. Ebből ugyanis az derül ki, hogy ez az egyik legjobb, legbiztosabb befektetés. Az Európai Unió évente 80 milliárd dollárt költ a mezőgazdasága támogatására. Ez egy lakosra vetítve 200 dollár terhet jelent. A közel 20 ezer dolláros egy lakosra jutó nemzeti jövedelem 1 százaléka. Ennek az összegnek mintegy négyszeresét költik oktatásra, aminek a hatékonysága a fent kifejtettek szerint jelentősen függ attól, milyenek az életviszonyok a falvakban, a kisebb településeken.

Ha figyelembe vesszük, hogy mennyibe kerül a bűnözés elleni védekezés, akkor kiderül, hogy mennyire hibás az a neoliberális politika, amelyik ellene van az elesett rétegek és a mezőgazdaság támogatásának. Nincs drágább gazdaságpolitika, mint az antiszociális, azaz a liberális, azaz a monetarista. Ezek mind arra a társadalmi rövidlátásra épülnek, amelyek a gazdasági intézkedéseknek csak az elsődleges hatásával számolnak, vagyis azzal, hogy az pénzbe kerül, de nem törődnek a közvetett hatásokkal, amelyek nagyságrendekkel fontosabbak. **Minden**

liberális gazdaságpolitika megbukna, ha felismerné, hogy minél fejlettebb a társadalom és annak gazdasága, annál fontosabbak az elsődlegesekhez viszonyítva a másodlagos, a közvetett hatások.

Márpedig a rendszerváltás óta nálunk is olyan gazdaságpolitika uralkodik, amely csak az elsődleges, az azonnal jelentkező pénzügyi hatásokat veszi figyelembe. A fenti példák alapján képzeljük el, hogy milyen jövő várható nálunk, ha a falvakban ilyen katasztrofálisan nagy marad a munkanélküliség, ha továbbra is ilyen ütemben leépül, kiöregedik a mezőgazdasági nagyüzemek technikai felszereltsége, ugyanakkor a farmergazdaságokban még a beruházott tőke sem térül meg, nemhogy fejlesztési, befektetési források jelentkeznének.

A közvélemény nagy többsége előtt a mezőgazdaságunk, a falvaink tragikus jövője világos, a rendszerváltás óta kormányaink mindegyike mégis azonos, antiszociális, neoliberais gazdaságpolitikát folytat. Csak azt nézi, mit tud rövid távon megtakarítani, azzal nem foglalkozik, hogy mi lesz ennek a beteges monetáris politikának a távlati kihatása. Pedig nem kellene ehhez nagyon előrenéznie, elég volna a visszapillantás is, ha legalább csak az elmúlt hét év tapasztalatait elemezné.

Sajnos azonban nem számol mást, mint a jelen pénzügyi mérlegeit, nem elemzi az elmúlt pár év tapasztalatait, még kevésbé a várható jövőt, hanem a maga monetarista módszereivel oltja a jelen apró tüzeit, és a nyugati tanácsokra hallgatva egyre messzebb megy az antiszociális politikájában. Legalábbis egyelőre.

11. A gazdaságpolitikai háromszög

Mi magyarok e században hosszan éltünk egypólusú hatalom alatt, amikor az állam, a kormány, a politika határozta mindennapi életünk és a gazdaság folyamatai felett. A sikeres és szerencsés országok e századi történelmében ugyanakkor kialakult egy olyan hatalmi háromszög, amely az állam, a munkaadó és a munkavállaló lényegében azonos súlyát hozta.

Az egypólusú hatalom kora lejárt

Az emberiség történetében egészen új jelenség, hogy a kulturálisan és gazdaságilag fejlett társadalom gazdasága alapvetően hárompólusú lett, és abban szinte mindegyik félnek bizonyos mértékű önálló politikai és gazdasági szerepe van. Minden megelőző társadalomban nemcsak a politikai, de a gazdasági hatalom is egyetlen pólusban összpontosult, az egyetlen osztály politikai és gazdasági diktatúrája volt. **A klasszikus kapitalizmus még osztálytársadalom volt: a hosszú távú társadalmi, különösképpen pedig a gazdasági érdek egyetlen osztály, a tőkés vállalkozók érdekén keresztül érvényesült.** Mielőtt a modern gazdaság felépítési struktúráját vizsgálánk, azt kell látni, hogy a múltban az osztálytársadalom objektív szükségszerűség volt. Az emberiség csak azért fejlődhetett, mert a társadalmak mindegyikében egy kisebbség hatalma szinte maradéktalanul érvényesült.

Sokkal több szenvedést és kudarcot okoztak azok, akik a századforduló előtt a létezővel szemben valami egészen más társadalmat akartak kikényszeríteni, mint azok, akik elfogadták azt, ami ténylegesen kialakult. Ez nem jelenti azt, hogy a fennálló rendet lényegében mindig csak az uralkodó osztály fogadta el jóként, az elnyomottak, a nyomorban élők egészen más jövedelmi viszonyokat követeltek.

Marxnak abban még igaza volt, hogy a történelem osztályharcok története, csak abban tévedett, hogy jobb lett volna, ha a kizsákmányoltak többsége győz a kizsákmányoló kevesebbekkel szemben. Pedig ez nem előrelépést, hanem visszalépést jelentett volna, mert a

győztes többségből is csak kevés élvezhette volna a hatalom előnyeit, de mivel ezt a szerepet minden tapasztalat nélkül gyakorolta volna, még rosszabb lett volna az elnyomott többség helyzete. Mindenekelőtt tisztázni kellene azt, hogy ebben az esetben az osztálytársadalom fogalom használata nem pejoratív ítélet, ahogyan azt Marx is kezelte. A múlt minden társadalmá azért volt objektív szükségszerűség alapján egyetlen osztály uralma alatt, mert a társadalom egészének érdekét csak így valósította meg. **Az adott gazdasági és kulturális szinten az összesség szempontjából az volt a legjobb megoldás, hogy egy kisebbség kezében volt minden politikai és gazdasági hatalom.**

Semmi okunk nincs azon utólag botránkozni, hogy milyen sok rabszolgája volt keveseknek, mert abban a korban még rosszabbul jártak volna a rabszolgák is, ha a hatalom és a jövedelem nem a rabszolgatartók szűk rétegének kezében összpontosult volna. Természetesen a rabszolga szeretett volna az urával cserélni, de ez csak csere lehetett volna. Ugyanez állt fenn akkor is, amikor a feudális viszonyok között a hatalom a földbirtokosok szűk rétegének kezében volt. A feudális társadalom, azaz a földesurak korlátlan hatalma és fényűző élete az adott gazdasági és kulturális szinten az egyedül járható megoldást jelentette.

A klasszikus kapitalizmus viszonyai között is az volt a legjobb megoldás, hogy a tőke és a tényleges politikai hatalom egyre kevesebb tőkés kezében koncentrálódott. Alapvetően téves az a szemlélet, amely a múltban bejárt társadalmi utat lényeges vonásaiban elhibázottnak tartja, utólag a ténylegestől alapvetően eltérő megoldásokat tart jónak. Azért volt annak idején rabszolgatársadalom, annak minden kegyetlenségével, mert akkor minden más megoldás még rosszabb lett volna.

Ugyanez vonatkozik más viszonyok és technikai feltételek mellett a feudális, illetve a kapitalista társadalomra is. Ezeket az embertelennek ítélt viszonyokat a fejlett társadalmak emberének a saját viszonyai között a már reálissá érett erkölcsi elvárásai alapján nem lehet érvényesíteni, mert ott a gazdasági és a kulturális feltételek elérték bizonyos szintet.

Minden osztálytársadalomban pusztító rák lett volna a túlnépesedés, ha nem fékezte volna azt a nagy többségnek a hatalom által kikényszerített nyomora, és a hatalmasok között vívott emberpusztító háborúk sora. Ezt az elszabadult népszaporulatot a jelenkor emberiségének kétharmada ma is megéli úgy, hogy ott a társadalmi fejlődés fő akadályá, az anarchikus öldöklések fő oka a nagy népszaporulat lett.

Az osztálytársadalom korán már túllépett demokráciák mindenütt a politikai hatalom demokratikus módszereit akarják kikényszeríteni. Még abból sem tanulnak, hogy a társadalmi és gazdasági fejlődést lehetetlenné tevő népszaporulatot csak egyetlen, gazdasági téren még elmaradott ország, Kína, tudta megfékezni. Sőt, azon háborognak, hogy Kína „embertelen” módszerekkel érte el azt, amely mellett képessé vált a vele hasonló szintről indulóknál sokkal gyorsabb gazdasági felemelkedésre.

Már Marx is felismerte, hogy az egész nép társadalmá, vagyis az első nem osztálytársadalom csak fejlett gazdasági és kulturális feltételek mellett valósulhat meg, illetve maradhat fent. Ha a kettős feltétel hiányzik, hiába győz a forradalom, utána rövidesen „visszaáll a régi szemét”. A mai fejlett és gazdag társadalmak azonban a náluk megvalósított emberi jogok érvényesülését várják el, sőt akarják kikényszeríteni az elmaradt világban is.

Fogadjuk tehát el, hogy minden olyan társadalom, amelyik még nem érte el a kulturális és a gazdasági fejlődés bizonyos szintjét, szükségszerűen osztálytársadalom. Abban lehetetlen megvalósítani a fejlett társadalmak erkölcsi, politikai és gazdasági normáit. Ott szükségszerű a politikai és gazdasági elnyomás, a nyomor és gazdagság párhuzamossága, az

erőszak uralma. Az ezeket kiküszöbölni akaró kísérletek mindig és mindenütt csak ideiglenes változást hozhatnak, és végső soron negatív következményekkel járnak.

Abból a tényből, hogy a klasszikus kapitalizmus osztálytársadalom volt, következik, hogy gazdasági rendszerének is egyetlen osztály érdeke alapján kellett rendeződnie. Az egész társadalom akkor járt a legjobban, azaz helyesebben a legkevésbé rosszul, ha a tőkés érdeke szabályozta a gazdaságot. Ezért járt helyes úton a klasszikus közgazdaságtan, amikor a tőkés jövedelmét, a profitot tette meg a gazdaság működtetésének irányítójává. Nemcsak a gazdaság, de végső soron az egész társadalom akkor járt a legjobban, ami csak azt jelenti, hogy akkor volt a legrövidebb a kapitalizmus időszaka, akkor érkezhettek el korábban az össznépi társadalomhoz, ha a gazdaságot egyetlen osztály érdeke, a profit maximalizálásának az elve szabályozta.

Ezt számos fontos tényező mellett azzal lehet szemléltetni, hogy a klasszikus kapitalizmus korában a gazdaság munkaerőigénye mind mennyiségi, mind minőségi tekintetben kisebb volt a kínálatánál. Nem lehetett tehát emelni az életszínvonalat, hiszen a munkaerőből eleve a kellenél több volt. A népszaporulat még így, a nyomor fékező hatása ellenére is nagy volt. A gazdaságnak nem volt szüksége sem a tömegek számának növelésére, sem magasabb képzésére és jobb egészségvédelmére. Jellemző módon a jelen századot megelőzően a kapitalizmus csak ott fejlődhetett dinamikusán, ahol a lakosság jelentős része kivándorolhatott. A nyugat-európai polgári társadalmak is anarchiába sülyedtek volna, ha a lakosság egésze politikai jogokat kap és jobb körülmények között élhet.

A klasszikus kapitalizmusban az állam gazdasági és újraelosztó szerepére nem volt szükség. Az adókból csak a hatalmi apparátust és a hadsereget kellett fenntartani. Ennek fedezetét is döntően a fogyasztási adók teremtették meg, amit a népesség szaporodásának féken tartása indokolt, és a tőkés korlátlan hatalmi helyzete magyarázott. A tőkés törvényhozások nem fogadtak el olyan adórendszert, amelyben nekik kellett volna fizetni. Mivel a tőkések nem terhelte semmiféle szociális elvonás, és gyakorlatilag alig fizettek adót, tehát a vállalkozók költségei között nem szerepeltek jelentős súllyal az elvonások. Mint látni fogjuk, csak a vállalkozások viszonylagos adómentessége és a munkabérek minimalizálhatósága tette lehetővé, hogy a profit maximalizálása legyen a gazdaság egyetlen irányítóje.

Mai szóhasználatlaltal élve: a vállalkezási szektornak alig volt gazdasági kapcsolata a másik két jövedelemtulajdonossal, az állammal és a lakossággal. Minden feltétele tehát biztosítva volt annak, hogy a makrogazdaságot ugyanazon elvek alapján lehessen kezelni, mint a tőkés vállalatot: a profitot kell maximalizálni, és minden olyan gazdasági tevékenység, amelyik nem hoz profitot, nemcsak felesleges, de káros is. Le kell állítani minden olyan gazdasági tevékenységet, amelyik a vállalkozó számára veszteséges.

Új típusú társadalom

A modern társadalom fejlődése elsősorban a kereslet húzóerejétől, végső soron az életszínvonal növekedésétől függ. A kereslet hiánya okozta már a tőkés osztálytársadalom gazdasági válságait is. Többek között az árupénz helyett az elvileg korlátlanul szaporítható papírpénzre is azért kellett minden modern társadalomnak áttérnie, mert mind politikai, mind gazdasági téren elviselhetetlen feszültségeket szült a pénz, vagyis a kereslet hiánya.

A modern társadalmak történelmi tapasztalatok alapján elképzelhetetlenül viharos fejlődése csak a pénzteremtés szabadsága mellett volt megteremthető. Aki ezt nem érti meg, az aligha talál kulcsot arra, hogy miért fejlődött sokkal többet a modern társadalom gazdasága a század során, mint előtte sok ezer év alatt összesen. A modern társadalom viharos

fejlődésének az volt a motorja, hogy előbb született meg a vásárlóerő, aztán elégitette ki azt a gazdaság, vagyis **a vásárlóerőnek mindig a gazdaság előtt kellett járnia.**

Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a vásárlóerőt minden határon felül lehet növelni. Még kevésbé azt, hogy minél jobban előreszalad a vásárlóerő, annál gyorsabb lesz a gazdasági növekedés. A gazdaságnak mindig adott a potenciális teljesítőképessége, ami csak akkor érhető el, ha a vásárlóerő ennek mértékében növekszik. Ha ennél gyorsabb tempóban nő a vásárlóerő, akkor még a potenciális ütem sem érhető el, ugyanúgy, mint akkor, amikor a növekedése ennél lassabb.

Itt jutunk el a 20. század gazdasági eredményeinek megértéséhez. **Ez a század annyiban volt új, hogy a világ legfejlettebb tizedén, majd fokozatosan a század végére a negyedén létrejöttek a potenciális fejlődés feltételei.** Ennek megvalósításához azonban előzetesen növelni kellett a vásárlóerőt. Kétségtelenül voltak konkrét esetek, amikor a vásárlóerőt jobban növelték, mint amekkora a potenciális növekedési ütem volt, ekkor az infláció már fékezte a fejlődést. **De világ fejlett társadalmában sokkal jellemzőbb volt az, amikor a konzervatív pénzpolitika a kíváncsnál jobban visszafogta a vásárlóerőt, és ezzel nem valósulhatott meg az a gazdasági növekedés, ami lehetséges lett volna.**

Alapvetően tévesek azok a sommás ítéletek, amelyek a század egyik jellemző gazdasági betegségének tekintik az inflációt. A legfejlettebb országokban inkább a kíváncsnál lassabb, mintsem a gyorsabb pénzszaporítás volt a jellemző. Az infláció csak ott volt beteges, ahol hiányzott a gazdaság potenciális növekedése, az utolérési vágy azonban nem számolt a realitással és annál gyorsabban növelte a vásárlóerőt. Általánosíthatjuk a század gazdaságtörténetét így is: **ahol nagyok voltak a növekedés feltételei, ott a kíváncsnál óvatosabban teremtett az állam vásárlóerőt, ahol viszonylag nem voltak meg a reális növekedési feltételek, ott viszont jellemzőbb volt az, hogy a realitás által megengedettnél nagyobb volt a pénzteremtő bátorság.**

Már a klasszikus kapitalizmus gazdasági válságait is az idézte elő, hogy nem sikerült a belső vásárlóerőt úgy növelni, hogy a kapacitások kihasználhatók legyenek. Az adott osztály-társadalmi viszonyok között ezt a problémát azért nem lehetett megoldani, mert egyrészt a politikai hatalom még tőkés osztályhatalom volt, másrészt az adott technika olcsó, képzetlen munkaerőt igényelt. Amíg a felhalmozás, az új gyáripari kapacitások és vasúthálózat kiépítése elegendő keresletet támasztott, elég volt, ha a tőkések vásárlóereje növekedett. Ahogy azonban kiépültek az új gyáripari kapacitások és az azok által igényelt infrastruktúra, a tőkések jövedelme már egyre inkább a luxusfogyasztásra irányulhatott. Ebből azonban egyrészt egyre élesedő társadalmi feszültségek születtek, másrészt az ipari forradalom kapacitásai éppen nem a luxusi igények kielégítésére voltak alkalmasak.

Ettől kezdve új, minden korábbtól alapvetően eltérő korszak köszöntött be az emberiség történetébe: az életszínvonalat nemcsak valamiféle szociális meggondolásból, hanem alapvető gazdasági érdekből is emelni kell. Az, hogy egyetlen osztály érdeke képviseli a társadalom érdekeit, a jelen század fejlett társadalmában már nem állja meg a helyét. Alapvető társadalmi érdeké válik az életszínvonal emelése, és ezzel párhuzamosan a sokszorosára növekedett az indokolt állami elvonások súlya. **A tudományos és technikai forradalom olyan viszonyokat teremtett, amelyikben a munkaerő minősége lett a szűk keresztmetszet. A munkaerő megkívánt, és gyorsan javuló minősége azonban csak akkor biztosítható, ha magas az életszínvonal és nagy az állam újraelosztó szerepe, vagyis nagy az állami elvonás.**

Az a tény, hogy a modern államnak a már említett új pénzteremtési funkciója mellett számos további közvetlen és közvetett gazdasági feladatott kellett magára vállalnia, azzal járt, hogy a sokszorosára nőtt az indokolt költségvetési súly. Ehhez még azt tegyük hozzá, hogy **nemcsak a költségvetés súlya nőtt meg, hanem a struktúrája is alapvetően megváltozott.** A korábbi klasszikus költségvetés döntően a hadsereg és az elnyomó szervezetek fenntartását jelentette, a modern államok költségvetésének nagy többségét a szociális ellátás és a jövedelmek újraelosztása teszi ki. **Amíg a korábbi idők állama döntően a politikai stabilizáció, azaz az elnyomás eszköze volt, a modern állam egyre inkább az egész társadalom érdekeinek közvetlen képviselője, és egyre inkább a gazdaság irányítója lett.**

A modern állam politikai funkcióinak megosztása már a klasszikus kapitalizmus polgári társadalmaiban szükségessé vált. Minden polgári demokrácia igyekezett az állam politikai hatalmát három egymástól független és közel egyenlő erejű funkcióra, a törvényhozóra, a végrehajtóra és a bíróra szétválasztani. A tudomány azonban nem ment tovább és nem ismerte fel a társadalom gazdasági életének irányításában is a funkciók elkülönítésének szükségességét.

Ahogy már láttuk, a modern társadalom gazdaságában három érdek képviselését kell ellátni és azok képviselőjeként három, egymástól független szervezetnek kell működnie. Ebből kellett volna levonni a következőt: **a társadalom gazdasági életének alakításában egymástól független szervezetként kell működtetni az állami, a munkaadói és a munkavállalói érdekek képviselését, és biztosítani kell ezen szervezetek által képviselt érdekek egyeztetésében a hatalmi egyenrangúságot.** A tudomány ugyan nem ismerte fel a tagolódás szükségességét, de az élet mindenütt valamilyen formában létrehozta azt. Nincs olyan sikertársadalom, ahol nem különült volna el ez a három érdekcsoport, és ne játszott volna fontos politikai szerepet.

Ahol nem jött létre az állam, a munkaadók és a munkavállalók valamiféle hatalmi kompromisszuma, el is maradt a gazdasági siker. A fasizmusok az állam túlsúlya mellett ugyan elismerték a munkaadói érdeket is, de felszámolták a munkavállalói érdekképviselőket, illetve azokat formális szerepre kárhoztatták. A szocializmusban mind a munkaadói, mind a tényleges munkavállalói érdekképviselő megszűnt, az állam minden gazdasági hatalmat magához ragadott. Mindmáig nagyon kevesen ismerték fel annak a jelentőségét, hogy a **modern diktatúrák nemcsak a politikai, de gazdasági téren is kudarcot vallottak.** Kudarcot vallottak, mert nem teremtették meg, de politikai okok miatt nem is teremthették meg a gazdasági élet három fő szereplője közötti hatalmi egyensúlyt. Márpedig a modern gazdaságban csak akkor alakulhat megfelelően a vásárlóerő volumene és struktúrája, ha abban a három egyenrangú szereplő közötti kompromisszum érvényesül. Ennek az objektív társadalmi igénynek lett a szükségszerű következménye, hogy spontán fejlődési folyamat eredményeként a három jövedelemtulajdonos, vagyis a munkaadó, a munkavállaló és az állam egyenrangú gazdasági szereplővé vált. Ugyanakkor a tőkés, a vállalkozói szektor gazdasági monopolhatalma megszűnt.

A háború alatt és után spontán módon kialakult a gazdaságilag élenjáró demokráciákban a gazdaságon belüli hatalmi háromszög: az állam, a munkaadók és a munkavállalók egyenrangú, vagy legalábbis egymástól szervezetileg is függetlenné váló hatalmi központja. Ma már világos, hogy minden fogyasztói társadalomban léteznie kell a gazdasági kérdéseket előtérbe állító, a gazdaság törvényes működési kereteit rendező, az oktatásról és az egészségügyi ellátásról gondoskodó államnak, vagyis gazdasági kormányzatnak. Hangsúlyozni szeretném, hogy **nem véletlenül szerepel a gazdasági kormányzat feladatai között az oktatás és az egészségügy.** Ezek a modern gazdaságnak a két nagy, dinamikusan fejlődő szektorai.

Az oktatás a szellemi tőke termelésének alapágazata. A felhalmozásban és a gazdaság távlati lehetőségeinek alakításában döntőbb lett a szerepe, mint bármelyik iparágnak. A gazdaságpolitika eltévelyedéseinek az az egyik oka, hogy modelljeiben az oktatást, azaz a szellemi tőke képzését nem felhalmozásnak, hanem fogyasztásnak, nem értékképzésnek, hanem értékfelélésnek kezeli. Az utókor botránkozni fog azon, hogy a legszűkebb tőkekeresztmetszet feloldását szolgáló oktatást nem felhalmozásnak, hanem fogyasztásnak tekintette a közgazdaságtudomány, és még inkább a kor gazdaságpolitikája.

A szellemi tőkeképzés alapipara az iskolarendszer, vagyis a fiatalság szervezett oktatása. Ma erre minden fejlett, illetve fejlődni akaró társadalom többet fordít, mint például a mezőgazdasági termelésre. Minden modern államban több a pedagógus, mint a farmer. (Mi most éppen a pedagógusok számát akarjuk csökkenteni!) Az iskolarendszer tehát a mezőgazdaságnál is fontosabb gazdasági ágazat.

A társadalom szellemi tőkéjének hatékonyságát az határozza meg, hogy az iskolai képzésben megszerzett tudás milyen kulturális és erkölcsi alapokra rakódik, valamint az hogyan épül tovább az önképzés során. Ez azt jelenti, hogy az iskolarendszer csak ott lehet hatékony, ahol a kulturális élet élénk, ahol az erkölcs erős, ahol nagy a továbbtanulásban való motiváció, és jók az önképzés feltételei. **A gazdaságpolitikus tehát nemcsak az iskolarendszer működési feltételeinek biztosításáért, bővítésért, de a kulturális élet magas szintjéért is felelős. Különben homokra épít.**

Az egészségügy nemcsak mint fogyasztó válik egyre jelentősebbé, de a gazdaságnak is a legnagyobb szolgáltatói szektora is lett. Az Egyesült Államokban a mezőgazdaság a nemzeti jövedelemnek és a foglalkoztatásnak csak 2 százalékát adja, az egészségügy ellenben ennek a már hatszorosát. Ez az arány egyre inkább nő, mert az egészségügy a nemzeti jövedelemnél gyorsabban, a mezőgazdaság lassabban növekszik. Az egészségügy jelentősége még közvetlenebbül jelentkezik a gazdaságban akkor, ha arra gondolunk, hogy a megszerzett tudás a halállal sírba száll, a betegség következtében pedig a hasznosulása hosszabb-rövidebb időre megghiúsul, vagy legalábbis csökken. **Hibás tehát az a makrogazdasági modell, amelyik az oktatást és az egészségügyet csak mint a gazdasági erőforrások fogyasztóját kezeli, ha hiány mutatkozik, ezeken a területeken akar takarékoskodni.**

A modern állam már sokkal inkább a gazdasági, mint a politikai stabilitásért felelős. Ezt még a miniszterelnökök sem ismerték fel eléggé, túlságosan sokat foglalkoznak például hosszú távú külpolitikai és napi belpolitikai kérdésekkel, a gazdaság irányítását pedig a hatalmi pozíciójukra veszélytelen szakbarbároknak adják albérletbe. Nem veszik tudomásul azt a tényt, hogy **az országok külpolitikai súlya és belpolitikai stabilitása sokkal jobban függ a gazdasági teljesítménytől, mint a külpolitikai és belpolitikai ügyeskedésektől.**

Az eredményes gazdaságpolitikának a legfőbb feltétele az, hogy alakulása a kormány, a munkaadói, valamint munkavállalói szervezetek hatalmi egyensúlyán, illetve a közöttük kötött kompromisszumokon alapuljon. Ezért e három érdekcsoport között hatalmi egyensúlynak kell lennie. **A gazdaság súlyosan megsínyli, ha akárcsak az egyik szerep képviselője is háttérbe szorul.** (Ismét nem tudom megállni, hogy ne aktualizáljak: a Bokros-program előtt azért nem volt az érdekképviselőkkel egyeztetés, mert eleve nem lehetett elvárni az azokkal való megegyezés lehetőségét. Márpedig **egy program reménytelen eltévelyedésére nem lehet jobb bizonyítékot kitalálni, mint azt, hogy a kitalálója sem hisz abban, hogy azt az érintetteknek meg lehet magyarázni.**)

A polgári demokráciákban az állam és a munkaadói képviselő nem akarta megosztani a korábban korlátlanul birtokolt hatalmukat a szakszervezetekkel. Ezért aztán **a háború előtt csak ott alakulhatott ki fogyasztói társadalom, ahol a szakszervezetek erősek voltak, ahol a munkásmozgalom nem a kormányhatalom közvetlen megragadására törekedett, hanem érdekeit a szakszervezeteken keresztül igyekezett érvényesíteni.** Ennek köszönhető a skandináv jóléti államok létrejötte.

Az Egyesült Államokban a New Deal hatalomra jutását annak köszönhetjük, hogy viszonylag kevés történelmi és társadalmi tradíció fékezte az időszerűvé váló politikai és gazdasági átalakulásokat. Az Egyesült Államokban ismét az történt, hogy gyors előrelépését annak köszönhetjük, hogy nem voltak a múltban gyökerező erős társadalmi gyökerei. A New Deal győzelmét, és ezzel a három gazdasági pólus egyenlő erejűvé válását mégis csak a hadigazdálkodás hozta meg.

Az angol átalakulás szinte az uralmon lévő konzervatív hatalom ideológiája és szándékai ellenére valósult meg. A rendkívüli háborús erőfeszítések kényszerítették ki a jóléti intézmények kialakulását. A szakszervezetek döntő szerepe a Munkáspárton belül pedig biztosította a jóléti társadalom kiépülését és stabilizálódását. (Ez nem jelenti azt, hogy a szakszervezetek túlhatalmi szerepe mindig és minden körülmények között kívánatos, mert éppen az angol esetben vált időszerűvé a szakszervezetek hatalmát korlátozó intézkedések meghozatala. Azt viszont mégis jelenti, hogy a jóléti társadalom csak ott jöhetett időben létre, ahol a szakszervezetek döntő szerephez jutottak.) A többi nyugat-európai társadalom és a megszállott Japán csak az Egyesült Államok politikai és gazdasági nyomásának köszönheti a jóléti rendszere kialakulását.

Mind a kommunizmus, mind a fasizmus abba a hibába esett, hogy a három funkció között **azzal akart egyensúlyt teremteni, hogy mindegyiktől elvette a függetlenségét, a párt vette a kezébe mind az állam, mind a munkaadók, mind a szakszervezetek funkcióit.** Ezzel aztán szükségszerűen feudális uralmi rendszert hozott létre.

12. Figyeljünk jobban Kínára!

Amikor Európában összedőltek a szocialista rendszerek, Kínában kivirágzott. Mi annyira el vagyunk foglalva a saját átváltozásunkkal, hogy olyan csekélységre, mint Kína, oda sem figyelünk. Ha igen, azt mondjuk, hogy ott azért vannak sikerek, mert már ők is letértek a szocializmusról, már ott sem igazi szocializmus van. Ez akkor igaz, ha a szocializmus alatt csak az ötvenes évek sztálinizmusát értjük. De ezzel meg az a bajunk, hogy már régen nálunk sem az volt. Csak egy elfogadható álláspont van: szocializmus az az egypártrendszer, amiben nemcsak a politikai, de a gazdasági irányítás is egyértelműen a párt kezében van. Márpedig akkor nemcsak a kínaiak szocialisták, hanem e definíció alapján is Kínában még szocializmus van.

Kínában az elmúlt 15 év során a nemzeti jövedelem megnégyesződött. Ekkora csodát még nem látott a történelem. Az ipari forradalom idején a gazdasági növekedés soha nem érte el az évi tíz százalékot, és ez a viharos növekedés is csak mintegy 30 millió embert érintett. Az igazi gazdasági csodákat a világháború utáni évtizedek hozták. Elsősorban a Távol-Keleten. Egyrészt ott ez legfeljebb 100 millió embert érintett, előbb Japánban, aztán a négy tigris esetében, másrészt ott sem volt ilyen gyors a növekedés. A kínai gazdasági csoda 1200 millió embert, az emberiség ötödét érinti. A szocialista rendszer összeomlása 400 millió ember életében jelentett rendszerváltás. Ez azonban még nem hozott szinte semmiféle gazdasági növekedést, ugyanakkor sokszorosára növelte a tömegek létbizonytalanságát. Mintegy 20 millió ember vált munkanélkülivé.

Kína az elmúlt 15 év során Indiához viszonyítva háromszorosára növelte gazdaságát, vagyis az indiai demokráciával és piacgazdasággal szemben ez alatt a rövid idő alatt kétszer annyival növelte az előnyét, mint India nemzeti jövedelme. Azt sem mondhatjuk, hogy Indiában nincs demokrácia és nincs igazi piacgazdaság. Olyan van, amilyen Indiában lehet harminc évi erőfeszítés után. Az Indiával hasonló fejlettségi fokon másutt sem lenne jobb sem a demokrácia, sem a piacgazdaság. A szembeállítás abban a tekintetben is megállja a helyét, ha a rendszereket az ártatlanul meggyilkoltak, bebörtönzöttek száma alapján tesszük. A kínai diktatúra is megölt ártatlanokat, de ezek száma eltörpül azoké mellett, akiket Indiában a vallási ellentétek alapján gyilkoltak meg. Még sokkal rosszabb lenne az eredmény, ha az éhenhaltakat is ártatlan áldozatoknak tekintenénk. Joggal.

Kínában semmiképpen nem lehet rendszerváltásról beszélni, csak a szocialista keretek között végrehajtott gazdasági reformokról. Minden népnek azt kellene tehát megvizsgálnia, hogy mivel jár jobban: a szocializmus megreformálásával, vagy a teljes rendszerváltással? Még az sem igaz, hogy a külföldi tőke bejöveteléhez szükség van a rendszerváltásra. Kína volt, és marad még belátható ideig ezen a téren is előnyben. A külföldi tőkét ugyanis nem a politikai rendszer típusa vonzza, hanem az elérhető profit nagysága. Ez pedig a szocialista Kínában sokkal nagyobb, mint bármelyik volt szocialista országban.

A rendszerváltás eddig csak a keletnémeteknek hozott életszínvonal-emelkedést. Ez is többre került, mint az összes kínai tőkeimport. A cseheknek és a szlovéneknek gyorsan javul a helyzetük, talán a lengyeleké és a mienké is rövidesen javulni fog. A többiek számára a rendszerváltás mérlegét csak évek múlva lehet megvonni. Ezekben az országokban az elmúlt pár év alatt sokszorta több ember halt meg a kirobbant ellentétek során, mint a szocializmus utolsó húsz éve alatt összesen.

A szocializmussal szemben a demokrácia és a piacgazdaság csak azokban az országokban hozott és hozhat több jót, mint problémát, amelyekben már a szocializmus előtt elérték bizonyos polgárosodási és fejlettségi fokot. Akik még ez előtt vannak, ott ne várjunk eredményeket. Aki realisan akarja megítélni országa helyzetét, az éber szemmel nézzon körül a világban. Akkor pedig nem csukhatja be a szemét az előtt, ami Kínában történik.

Alig akarja a világ tudomásul venni, hogy a 20. század végének, de talán az egész századnak legnagyobb világtörténelmi eseménye játszódik le az utóbbi években, és joggal várhatóan a következő évtizedekben is Kínában. Annál nehezebben érthető a hallgatás, mivel a szakirodalomban és a nemzetközi statisztikában az alapinformációk az utóbbi időben tömegesen megjelennek. Tíz év óta Kína vezet a gazdasági növekedésben a világon. Amíg a Magyarországon az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem stagnált, majd visszaesett, Kínában négy-szeresére emelkedett. Ez a nemzeti jövedelem pedig a Világbank és az Egyesült Államok statisztikusai szerint a hazai vásárlóerő alapján hatszor nagyobb annál, ami eddig a devizakulcs alapján a nemzetközi statisztikában szerepelt. Nasbit, a Megatrendekről szóló mű világhírű amerikai szerzője szerint Kína a jövő század huszas éveire a világ első gazdasága lehet.

Minderről ezrednyi annyi szó sem esik, mint az emberjogok ottani sérelmeiről. Sem a politikusok, sem a közvélemény nem akarja belátni, hogy a feudalizmusból a demokráciába való átmenet és az ezt megalapozó gazdasági átalakulás nem mehet végbe olyan emberjogi feltételek között, amelyek már a kiépült demokráciákban elvárhatók. Ma nem gondol arra senki, hogy aránylag mennyiszer több ilyen emberi jogsértés történt a kétszáz év előtti Nagy-Britanniában. Ott és akkor milyen okokból vetették börtönbe és internálták Ausztráliába, illetve végezték ki az emberek tízezreit?

Még az a szerencse, hogy a világgazdaság nagyjai fütyülnek a politikusok és a közvélemény kényeskedésére, viharos tempóban igyekeznek egymást megelőzni abban, hogy Kínában megvethessék a lábukat. Most például, hogy a kínai miniszterelnök Nyugat-Európában jár, a vezető politikusok keresik a kompromisszumot a gazdasági és világpolitikai érdekeik és a közvélemény megnyugtatója között. Kötik az üzleteket, és kifelé elmondják a sajtónak, hogy az „emberjogi kérdéseket is felvetettük”.

A közvélemény számára hiányzik a kínai viszonyokra vonatkozó megfelelő információ. Azzal még találkozhatunk az újságokban, hogy mi várható, ha lejár a Hong Kongra vonatkozó bérleti szerződés, és a hatmillió gazdag város visszatér az anyaországhoz. Azt még nem tartják aktuálisnak, hogy Tajvan is visszatér. Arról azonban kevesen tudnak, hogy tízszer ennyi kínai él szerte a világban, akik kínaiak maradtak, akiknek a haza ma is Kína, ott élnek a rokonok, ott lehetnének végre igazán otthon. Most csak egyetlen kérdést érintenek: milyen szerepet játszik Kína jelenlegi és jövőbeli gazdasági fellendítésében ez a kínai diaszpóra?

Még azt sem tudják, hogy mintegy 65 millió olyan kínai él külföldön, aki megtartotta az anyaországgal a kapcsolatát, aki tovább ápolja a kínai kultúráját, és aki nagyon meggazdagodott. Ez a 65 millió kínai, ha egy állam keretei között élne, nagyobb gazdasági erőt jelentene, mint a nyugat-európai nagyhatalmak bármelyike. Ezek átlagosan gazdagabbak, több megtakarított, befektetésre váró tőkével és főleg sokkal több gazdasági tapasztalattal rendelkeznek, mint bármelyik nemzeti állam átlagpolgársága. Ahogy a századeleji európai zsidóság gazdasági ereje sokszorta nagyobb volt, mint a számuk, hasonlóan ez áll a kínai diaszpóra is.

Mi európaiak csak a zsidó diaszpóra létét és történetét ismerjük, azt is botránysosan hiányosan. Ez mindenekelőtt azzal magyarázható, hogy a nemzeti államok korában kialakult történelem-tudomány szinte csak az államokkal foglalkozik, a népekkel alig. Pedig civilizációnk történetében a nem államalkotó, de a kultúrájukat őrző népek nagyon fontos szerepet játszottak. Ők voltak évezredek keresztül a vallások, az ideológiák, az információk terjesztői, nekik sok köszönhető a belső és a külső kereskedelem fejlődésében, a gazdálkodási módszerek terjesztésében. Ezeknek a diaszpórában élő, az ipari forradalom és a nemzeti államok kialakulása előtti korokban fontos szerepet játszó népeknek vagy nem volt anyaországuk, vagy olyan távoli és kis jelentőségűvé vált, hogy nem állt állami erő a hátuk mögött, nem volt miben megkapaszkodniuk. Ezért aztán a zsidók kivételével mára elpusztultak.

A zsidóság története sem szerepel tényleges jelentőségének megfelelően az európai történelem-könyvekben. Az egyházak elhallgatják a kereszténység behozatalában és kezdeti századaiban a római kolóniákban élő zsidó kereskedőknek és iparosoknak a terjesztésben játszott fontos szerepét. Arról sem jelentőségének megfelelő súllyal esik szó, hogy milyen nagy volt a középkorban az olasz és a zsidó diaszpóra gazdasági szerepe. A közép-kelet-európai nemzeti államok történetírása pedig azt hallgatja el, hogy milyen nagy szerepe volt az ott élő, illetve az odatelepülő zsidóságnak a polgárosodásban. A művészetekben és a tudományokban elért zsidó eredményeket pedig a nemzeti államok történelme saját népének sajátította ki. Mindez azért is hiba, mert ezeknek a szerepeknek a feltárása sokat segíthetne abban, hogy az integrálódó Európának a történelme is integrálódjon, ne csupán a nacionalista államok történelmének összerakott mozaikja maradjon.

A mai kínai gazdasági csodát sem lehet megérteni a kínai diaszpóra nélkül. Mi európaiak erről még kevesebbet tudunk. Nem tudatosult még szakmai körökben sem az, hogy a kínai reformok bölcsője a diaszpóra volt. A kínai kommunista felső vezetést, amelynek többsége magasan képzett értelmiségi volt, mindenekelőtt a külföldön élő kínaiak eredményei győzték meg arról, hogy mire lehetnének képesek, ha megfelelő módszereket vezetnének be. A kulturális forradalom borzalmi idején írtam egy cikket arról, hogy Mao a kulturális forradalommal

lényegében befejezhette a régi Kína összetörését. Most már ideje elgondolkozni azon, hogy a Kínát gazdasági téren messze maga mögött hagyó, példa nélküli tempóban fejlődő, külföldön élő, de a kínaiságukat megőrző honfitársaik mire képesek. Kína útja csak a sikeres kínaiak követése lehet. Ma már világos, hogy ezt az utat választották és járják. Kína történelmi szerencséje az volt, hogy Mao magasan képzett értelmiségiekkel vette körül magát, ezért az utódok, mindenek előtt Chu En Lai és Teng Hsziao Ping is ezek közül, és nem a régi, lerombolásában élenjáró megszállottak és bürokrata kiszolgálók közül kerültek ki.

Az oroszok tragédiája viszont az lett, hogy az okos és bölcs, de a régi elavultat, visszahúzó könyörtelenül összetörő Lenint a nem okos, a nem értelmiségi, csak az összetörésben kéjelgő Sztálin követte, őt pedig még a nála is primitívebb udvaroncok. Továbbá Oroszország nem örökölt olyan diaszpórát, amelyik sikert sikerre halmozott fel a világban, ugyanakkor megőrizte az eredeti kultúra minden pozitív hagyományát.

Kínából, különösen annak dél-keleti tartományaiból ezer éve tömegesen vándoroltak ki a kereskedők, hogy Délkelet-Ázsia szinte minden országában a gazdasági és kulturális élesztő szerepét játsszák. E térség gazdasági motorját mindmáig a kínaiak jelentik. Ők a gazdag polgárok a feudális környezetben. A kínai kivándorlás annyiban is különbözött az európaiaktól, hogy az zárt közösségekben maradt, és megőrizte nemcsak eredeti kultúráját, de még a rokoni kapcsolatait is. Évszázadokon keresztül segítették az otthonmaradt szegényebb családtagokat. Most ez a 65 millió, külföldön élő kínai vált az anyaország átalakulásának gazdasági motorjává. Az elmúlt tíz évben a Kínába ment külföldi tőke kétharmada, 65 milliárd dollár, külföldön élő kínaiaktól származik. Az elkövetkező évtizedekre pedig ez várhatóan több százmilliárd dollár lesz. Jelentősége, volumene a Nyugat-Európát talpra állító Marshall-segély sokszorosa.

Az összegnél is nagyobb jelentősége van és lesz annak, hogy a külföldön élő kínaiakat nem idegen hódítóknak, hanem honfitársaknak érzik az önértékükre mindig nagyon büszke anyaországbeliek. A külföldről beruházó kínaiak azért is hatékonyabbak lesznek, mert ők értik és érzik a Kínában érvényes elvárásokat, erkölcsi normákat, amelyek nagyon távol állnak az amerikaiaktól vagy a nyugat-európaiaktól. Figyeljünk tehát jobban Kínára!

V. A 21. SZÁZAD FELÉ

*„Múltunk mind össze van torlódva
s mint szorongó kivándorlókra,
ránk is úgy vár az új világ.”*

*Hazám
(József Attila)*

Elérkeztem történetem, egyben a 20. század végére, sőt időnként már a jövőbe vezető ösvényekre is elkalandoztam. Az emberiség, ezen belül Európa jövőjét lakóinak értékei és szokásai fogják a legerősebben meghatározni Ezeket nevezzük civilizációs értékeknek, és, mint próbáltam bemutatni, ezek határozták meg a 20. század igazi sikereit. Úgy gondolom, a jövőben sem lesz ez másképp. Az elmondottak alapján lehetőség nyílik arra, hogy világosabban lássuk, mivel indul a 21. század. Ehhez arra a kérdésre válaszolunk, hogy mely civilizációk felelnek meg a kor követelményeinek?

1. A civilizációs tulajdonságok szerepe

Ha elismerjük, hogy csak bizonyos civilizációs karakterekkel rendelkező népek számára adott a gazdasági felzárkózás lehetősége, akkor a legfontosabb politikai földrajzi tagolást ezeknek megfelelően kell végrehajtani. **A civilizáció kifejezést az alábbiakban a lakosságra jellemző értékrendre, helyzetmegítélésre, és a magatartásformákra értjük.** Eszerint Európa legalább négy nagy jelentősen eltérő civilizációt foglal magába.

A nyugat-európai puritán civilizáció példája

A nyugat-európai puritán civilizációra jellemző az, amit Weber protestáns etikának nevezett. Minden bizonnyal sokkal helyesebb a nem vallásfelekezeti alapon való meghatározás, annak ellenére, hogy mindegyik nagy európai civilizációnak megvan a (keresztény) vallási megfelelője is. De a holland, vagy a rajnai német katolikusok éppen olyan puritánok, mint az ottani protestánsok. A magyar református arisztokraták, a dzsentrik és debreceni cívisaink aligha nevezhetők puritánoknak. Ugyanis sokkal jellemzőbb vallásfelekezeti hovatartozásuknál a puritánokra az, hogy takarékosak, kifelé szerények, tisztaságszeretők, közösségépítők, fegyelmezettek, szabálykövetők (törvénytisztelők) stb. Ennek a civilizációnak gazdasági alkalmassága közismert, bizonyítja, hogy ma már minden, ehhez a körhöz tartozó nép a gazdagok előkelő családjába tartozik.

A közép-európai individualista civilizáció példája

A közép-európai individualista civilizációt tekintve egy egészen más Közép-Európáról van szó, mint amelyet a történészek, és főleg mi magyarok ismerünk. Ez a Közép-Európa Nyugat-Európa és a Mediterrán-Európa között a Pireneusok, az Alpok és a Kárpátok két oldalának térségeit foglalja magába. Ehhez a civilizációhoz tartoznak a baszkok, a katalánok, a kelet-franciák, a svájciak, a svábok, a bajorok, az osztrákok, az észak-olaszok, a szlovének, a

magyarok, a szlovákok és a dél-lengyelek. Azt is mondhatjuk, hogy a Barcelona-Krakkó tengely által meghatározott része Európának.

Mi jellemzi ezt a területet a történelem során? Itt jelent meg és bontakozott ki a **reneszánsz**. Itt volt **reformáció**, de győzött az **ellenreformáció**. Itt volt jellemző a **felvilágosodás**. Itt élt és dolgozott a századforduló előtti és után évtizedekben a tudományok és a művészetek nagy megújítóinak többsége, és itt volt jelentős az eurokommunizmus.

Mi jellemzi e térség népeinek civilizációját? A közösségi érdekekkel szemben az **egyéni szabadságot** és **függetlenséget** helyezik előtérbe. Szívesen vállalkoznak. Jó és szorgalmas, magukat nem kímélő vállalkozók, de nem jó alkalmazottak nagy szervezetekben sem a futószalagok, sem a hatósági íróasztalok mellett. Nem takarékosak, élvezik és élik az életet. Igényes fogyasztók, nagyra értékelik a fogyasztási cikkek választékát. Jó a stílusérzékük, ők a legjobb formatervezők. Jó a kommunikációs képességük, ezért boldogulnak minden olyan területen, ahol az emberi kapcsolatok fontosak.

Mindezek a tulajdonságok szinte értéktelenek voltak a klasszikus kapitalizmus gyáripari gazdaságában, de nagyon felértékelődtek a jelenkor fejlett és gyorsan változó viszonyai között. Mind a gyorsan változó termelési technika, mind a még gyorsabban változó, és emelkedő igényű fogyasztás szempontjából fontosak ezek a tulajdonságok.

A mediterrán civilizáció példája

A mediterrán civilizációba sorolandó a mediterrán népek déli fele, ahol a görög, a bizánci és az arab befolyás mindmáig érezteti hatását. E térségek mintha nem rendelkeznének azokkal a tulajdonságokkal, amelyeket a jelenkor fejlett világa értékel. Ezzel magyarázható, hogy bár ma már mindegyik érintett népesség hivatalosan integrálódott az Európai Unióba, gazdasági lemaradásuk mégsem csökkent, sőt növekedett.

Ténykérdés, hogy az a Dél-Olaszország, amelyik döntően az olasz északtól, de a nyugat-európai integrációtól is igen nagy támogatást kapott, relatív lemarad. Ez is tanúsítja, hogy a külső segítség még ilyen méretek esetén sem biztosíthatja a felzárkózást. Ez a terület az elmúlt harminc év során a sokszorosát kapta annak, amit Nyugat-Európa a Marshall-segély során kapott, és annak is, amire - ha a keletnémetektől eltekintünk - az egész volt szocialista tábor számíthat.

Vegyük azt is számításba, hogy a mediterrán térség kiemelkedő turisztikai bevételekkel (és még ennél is nagyobb lehetőségekkel) rendelkezik, s ha ezt is figyelembe vesszük, még megdöbbentőbb az ellentét a külső pénzügyi források és a gazdasági lemaradás fokozódása között. Ez a térség nem volt megkötve a szovjet kényszerzubbony által, tehát fényes bizonyítékot szolgáltat arra, hogy a nyugat-európai integráció, a demokrácia adottságai, az óriási külső támogatás és a nagy turisztikai bevételek együttesen sem elégségesek ott, ahol a civilizációs tulajdonságok nem kedvezőek.

A kelet-európai, vagy pravoszláv civilizáció

A kelet-európai, vagy pravoszláv civilizáció fedi le Európa keleti felét. Gazdasági tekintetben ugyan alig áll jobban a fejlett Nyugathoz viszonyítva, mint állt a század elején, de a világ kétharmadához viszonyított helyzete javul. Különös figyelmet érdemel az a tény, hogy Kelet-Európa katonai tekintetben erősebb, mint valaha, aminek szinte felmérhetetlen világpolitikai jelentősége van. A gazdasági felzárkózás tekintetében azonban még a lépéstartás esélyei is nagyon korlátozottak.

A kelet-európai népek civilizációs karaktere nem nagyon kedvező az utolérési erőfeszítések szempontjából. Igényességük, fegyelmezettségük, takarékoságuk, kezdeményezőkészségük, vállalkozási szellemük nem erős. A felzárkózás esélyei mégis jobbak, mint a világ latin-amerikai, dél-ázsiai, vagy éppen afrikai népeinél, mert sokkal jobb az induló szellemi tőkájük (különösképpen képzettségük), homogénebb és mobilabb a társadalmuk az egyéni képességek kifejlesztésére. Továbbá nem bénítja őket a nagyon gyors népszaporulat, nem rákosodott el az urbanizációjuk, nem utolsó sorban pedig erős a szociális érzékenységük.

Aki úgy keresi a felzárkózás útját, hogy nem veszi figyelembe az alapvető civilizációs tulajdonságokat, vagy abban bízik, hogy ezeket akár évtizedek alatt is meg lehet változtatni, aligha találhatja meg a kivezető utat. A civilizációs karakterek évezredek alatt alakultak ki, az elmúlt századok nagy változásai ugyan sokszor mélyen érintették, de alapjában alig változtattak karakterükön. A szovjet rendszer hét évtizede alatt a balti népek nem lettek pravoszlávok, és nem lettek azok a kaukázusi népek sem, megmaradtak a keletnémetek németeknek, a csehek cseheknek. Jugoszlávia sem ért el eredményeket abban a tekintetben, hogy a horvátok és a szerbek jobban hasonultak volna egymáshoz.

Erre a hasonulásra azonban nemcsak a szocializmusok voltak alkalmatlanok, de a polgári demokráciák is. A csehek és a szlovákok közeledése sem a két háború közötti demokráciában és kapitalizmusban, sem a szocializmusban nem járt sikerrel. Az észak-olaszok és a dél-olaszok között ma nagyobb a mentalitásbeli különbség, mint valaha, százötven évvel korábban még hihették azt, hogy egyformán olaszok, ma már nincs ilyen illúziójuk. A katalánok soha nem voltak ennyivel előbbre és ennyire mások az andalúziai spanyolokhoz viszonyítva, mint most.

A civilizációs és a kulturális örökség felértékelődése

A jelen század legnagyobb változásai abban jelentkeztek, hogy az anyagi feltételek jelentősége másodlagossá vált, helyüket átvették a civilizációs és kulturális tényezők. A mérhető gazdasági tényezők uralkodásának kora lejárt, a jelen és a belátható jövő egyre inkább a nem mérhető tényezők kora lett.

A gazdaságföldrajzi adottságok szerepét átvette a civilizációs örökség megfeleltetése. Eddig, különösen pedig a megelőző században a társadalmak gazdasági teljesítménye elsősorban a természeti adottságok kedvezőségén múlt. Vagyis azon, mennyi és milyen a termőföld, mennyire kedvező az éghajlat, milyenek a geológia adottságok, van-e kedvező tengeri kikötő stb. Ezzel szemben ebben a században sokkal inkább az ellenkezője bizonyosodott be:

A kevés természeti adottsággal rendelkező népek sokkal nagyobb arányban hajtottak végre úgynevezett gazdasági csodákat, mint a kedvező adottságokkal rendelkezők. Most ott jöttek és jönnek létre a legnagyobb társadalmi és gazdasági eredmények, ahol a civilizációs adottság és a lakosság évszázadok során kialakult értékrendje jobban megfelel a jelenkor követelményeinek.

Amíg korábban a nyersanyagok és a tőke jelentették a legfontosabb gazdasági erőforrást, napjainkban a szellemi tőke vált az alapvetővé. Ez az állítás is egészen a jelen század közepéig csak a nyugat-európai civilizációs körre volt igaz, csak ez remélhetett gazdasági sikert, és a század végére is csak a távol-keleti országok egy részére terjedt ki. Azt már a századforduló idején felismerte Max Weber, hogy a kor ipari társadalmát csak a nyugat-európai puritán civilizációs tradícióval rendelkező országok képesek felépíteni. Mennyire igaz ez a jelenkori fogyasztói társadalom viszonyai között? Kétségtelen, hogy **a puritán civilizációjú országok a világ gazdasági élvonalában maradtak.**

Kiderült azonban, hogy a távol-keleti puritánizmus is legalább egyenértékű, sőt az ipari termelésre való megfelelés tekintetében meg is előzi azt. Japán például már a kapitalista ipari társadalom felépítésére is alkalmas emberi feltételekkel rendelkezett, de nem voltak polgári tradíciói, és túl erősek voltak a feudális maradványok. Annak a ténynek, hogy **az ipari termelésben korábban Anglia, Belgium, majd az elzászi német területek, ma a távol-keleti országok a leghatékonyabbak, alapvetően az az oka, hogy civilizációjuk erre a nyugati puritánokénál is alkalmasabb.** Ez a civilizáció különösen erős hajlandóságot mutat a fegyelmezett munkára, a takarékosagra. Ezért nagyon előnyös az ipari termelés szempontjából.

A puritán népek erős és gyenge oldala

Ha megnézzük, hogy mely országoknak nagy a külkereskedelmi aktívumuk, kiderül, hogy a puritánoknak, és ez annál nagyobb, minél puritánabbak. Ennek az a magyarázata, hogy a puritánok az árutermelésben erősek, a szolgáltatásokban és a belső piacfejlesztésben gyengék. Ezért sok pénzük van, de nem élnek ennek megfelelően jól.

Az individualista népek erős és gyenge oldala

Európában a legnagyobb változást az jelentette, hogy az utóbbi évtizedek során **az észak-nyugati puritánok mellé felzárkóztak a tőlük délre élő, individualista civilizációval rendelkező népek is.** A kontinens leggyorsabban fejlődő népei a svábok, a bajorok, az osztrákok, az észak-olaszok és a kelet-franciák. Újabban, és a körülményekhez viszonyítva ide számíthatjuk a katalánokat, a baszkokat és a szlovéneket. Ezeket a népeket az individualizmus jellemzi.

Az individualista civilizációjú területek előretörésének tanúi lehetünk az Egyesült Államokon belül is, ahol Kalifornia, Texas és Florida a legdinamikusabb államok, amelyeknek civilizációs karakterére egyáltalán nem jellemző az észak-keleti, a század első felében még leggazdagabb államok puritanizmusa. Az individualista népek pénze nem olyan kemény, az életszínvonaluk viszont viszonylag magas. Ezek nem annyira termelni, mint szolgáltatni, és főleg élni tudnak jobban, ezért erős a belső piacuk, passzív a külkereskedelmi mérlegük.

Mivel a nemzeti jövedelmen belül az ipar részaránya egyre csökken, a legtöbb tőkét és foglalkoztatási lehetőséget már ma is a szolgáltatások biztosítanak. Ezért **a következő évtizedekben a szolgáltatási feladatok ellátására alkalmasabb individualisták fognak nagyobb gazdasági súlyhoz jutni.** Ahogy a megelőző száz év során a mezőgazdaság korábbi uralkodó gazdasági szerepe elolvadt, úgy a 20. század közepe óta az ipar csökkenő szerepének lehetünk a tanúi. Ahogy a század elején a kiváló mezőgazdasági eredmények már nem voltak elegendők a magas életszínvonal elérésére, úgy a század végén nem elég a fejlett ipar sem.

A puritán és individualista országok közötti munkamegosztás

Ahogy az ipari társadalmak átalakultak szolgáltató társadalmakká, az individualista civilizációs magatartásforma egyre jobban felértékelődik. A modern technika gyors változásokat követel meg nemcsak a termelésben, de a szakmai képzettségben is.

A technikai fejlődés ugyancsak előtérbe hozza a kisebb gazdasági egységek szerepét is. Ehhez pedig olyan ember kell, aki sokra értékeli a rugalmasságot, a gazdasági függetlenséget, aki ugyan nem elég fegyelmezett a hivatalokban és a nagy vállalatokban, de igen szorgalmas és leleményes a maga gazdjaként.

A puritanista civilizáció körülményei között nagyon erős a képzésre való törekvés, ezért az ilyen társadalmak iskolarendszere sokkal nagyobb eredményeket produkál. A pedagógusok sem megfelelő mértékben hangsúlyozzák, hogy a tanítás eredménye elsősorban az egyének, a családok, a tanulók képzéshez fűződő ambícióitól függ. Nem véletlen, és nem az alkalmazott iskolarendszeren múlik az, hogy az iskolai teljesítmények a távol-keleti és a német társadalomban a legjobbak.

A Távol-Keleten évezredek, de legalábbis évszázadok óta a társadalmi kiválasztódás alapja a tanulás volt. A magas hivatalokhoz, a hatalmi pozíciókhoz nem származás, mint minden más civilizációban, köztük az európaiban is, hanem a vizsgákon való jó szereplés kellett. Nem véletlen, hogy az Egyesült Államokban a távol-keleti bevándorlók sokkal nagyobb részarányban, és sokkal jobb eredménnyel szerepelnek, mint minden más civilizációs örökséggel bevándorló réteg. Európában a protestantizmus adott először a képzettségnek, az iskolázottságnak a korábnál sokkal nagyobb szerepet. A protestantizmus volt az első európai vallás, amelyben a magas tisztségek elnyerése nem a származás alapján történt. A puritán civilizáció a legalkalmasabb arra, hogy az előre felmérhető igényeknek megfelelő képzést adjon. Ezzel szemben az individualista a legmegfelelőbb arra, hogy a tudást a közben állandóan változó igényeknek megfelelően fejlessze tovább.

Az individualizmus várható felértékelődése

A puritán civilizáció viszonyai között nagyon jó a képzettség kiindulási alapja, de nem elég rugalmas a későbbi alkalmazkodása. Az individualista civilizációban nem értékelik eléggé a képzettséget, de nagyon rugalmasan változtatnak a szakmai ismeretek irányán, összetételén. Ebből következően minél gyorsabban változik a társadalom, ezen belül a gazdaság tudásgigényének összetétele, struktúrája, annál inkább javulni fog az individualisták gazdasági szerepe.

A század végének fejlődési tendenciái azonban arra vallanak, hogy a hivatalok nagy hatalma nemcsak előnyökkel, de hátrányokkal is jár, hogy nem mindig jó az, ha az állam esetleges rossz törvényeit is fegyelmezetten végrehajtják, ha a túlságosan magas adó is behajtható. Jó, ha ezekkel szemben érvényesül az individualista civilizációkban a hatóságokról, a nagy adókról alkotott negatív ítélet. Az erős hadsereg pedig egyre inkább másodrangú lesz, illetve a modern haditechnika a fegyelemmel szemben felértékeli az egyéni kezdeményezést. A fentiek alapján joggal tételezhető fel, hogy **az individualizmus felértékelődése tovább fog tartani.**

A többi civilizáció várható relatív lemaradása

Az elmondottakból az derül ki, hogy gazdasági fejlődés egyelőre csak ott várható, ahol a fenti civilizációs karakter valamelyike a jellemző. Tehát a világ négyötödében nem számíthatunk arra, hogy megszűnik a relatív gazdasági lemaradás növekedése.

Az is nyilvánvaló, hogy **a világgazdaság három nagy centruma mindegyikében megtalálható mind a puritanizmus, mind az individualizmus.** Nincs tehát akadálya annak, hogy a térségen belül szinte minden feladatot meg lehessen oldani, hiszen a lakosság egyik része kiválóan alkalmas a tömegtermelésre, a másik a szolgáltatásokra, a speciális termelési igények kielégítésére. Európában a leginkább nyilvánvaló a puritanizmus és az individualizmus jelenléte. Itt e két civilizáció egyértelműen országokra, népekre osztható. Északnyugaton élnek a puritánok, ezektől délre az individualisták.

A német puritán-individuális munkamegosztás

A német az egyetlen európai nép, amelyen belül mindkét, a fejlődésre egyedül alkalmas civilizáció megtalálható. A szászok puritánok, a bajorok és a svábok individualisták. Ez nagyon jól nyomon követhető a német gazdaságtörténetben. A 20. század elejéig az északi, a puritán németek voltak a gazdagabbak. Még a 30-as években is legalább még egyszer akkora volt ott az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem, mint a sváboknál és a bajoroknál. Mára megtörtént a teljes felzárkózás, sőt a déliek lettek a gazdagabbak.

Talán ennél is sokkal többet mond az a tény, hogy a két déli német államban és a velük rokon civilizációjú Ausztriában az elmúlt évtizedek során feleakkora volt a munkanélküliség, mint a hajdan gazdagabb északi német államokban. Ez mondható el a szolgáltatások és a kisvállalatok nagyobb súlyáról, úgy a svábok lakta Baden-Württembergben, mint Bajorországban.

A mediterrán civilizáció kedvezőtlené válása

Van egy másik markáns jelzése is az individualista civilizáció megnövekedett jelentőségének: **a mediterrán civilizáció nem kedvező a kor követelményei szempontjából.** Ez a civilizáció jellemző Olaszország és Spanyolország déli felében, északon pedig az individualizmus.

Ma sokszorta nagyobb a fejlettségbeli különbség mindkét országban az északi és a déli rész között, mint valaha a történelem során. Történt ez annak ellenére, hogy északról óriási tőkét, költségvetési támogatást pumpált mindkét ország a déli tartományaiba.

Civilizációs (északi-déli) munkamegosztás Észak-Amerikában

Észak-Amerikában mára, hogy megvalósult Kanada, az Egyesült Államok és Mexikó között a vámunió, nyilvánvaló, hogy Mexikó az individualista.

A fontosabb civilizációs kettősség azonban magában az Egyesült Államokon belül is jellemző. **Ott az északkeleti államok a puritánok, és a déliek és a nyugatiak az individualisták.** Nemcsak az nyilvánvaló, hogy a déli és a nyugati államokban a lakosságon belül sokkal kevesebb az angolszász és a germán, sokkal több az olasz, a francia és spanyol származék, de a jelentős bevándorlás többsége is a latin népekből került ki. Itt is az elmúlt ötven év során a korábban viszonylag nagyon elmaradott nyugati és déli államok fejlődtek gyorsabban, mára már teljesen felzárkóztak. Ehhez járult az is, hogy nem volt az országon belüli népmozgásnak politikai és kulturális akadály, ezért aztán a puritán államok lakossága nemcsak relatíve, de még abszolúte is csökkent, a déliek és nyugatiak lakossága pedig gyorsan nőtt.

Még nagyobb lesz a jövő században az individualisták szerepe. Európának van tipikusan individualista déli része, amelyik elsősorban a kereskedelemre, a szolgáltatásokra alkalmas. Észak-Amerikában ez a rész akkor erősödik meg, ahogy Mexikót sikerül beintegrálni az egységes észak-amerikai gazdaságba. Egyelőre bonyolult feladatnak látszik a túlszaporodó és elmaradt Mexikó felemelése, de nem lehetetlen. Gondoljunk arra, hogy alig több mint száz éve Texas még Mexikóhoz tartozott, annak is egy szegény vidéke volt.

2. Jövő a jelenben - sport, zene, szállítás

E három területen látom a jövő világot leginkább megvalósulni. Itt jutott a leginkább érvényre, hogy az egész világ egy nagy falu, amely egy nyelven beszél, amelyben az emberek egymásban testvért és nem ellenséget látnak. Lássuk röviden mi jellemzi e három tevékenységet.

A SPORT volt még évtizedekkel korábban is a nemzeti sovinizmus megnyilvánulásának fő területe. Fokozottan állt ez a versenysportra és a diktatórikus társadalmakra. Szabályként érvényesült, hogy minél rosszabb volt egy ország társadalmi rendszere, annál fényesebbek a világbajnokságokon és olimpiákon elért eredményei. Ennek érdekében nem riadtak vissza semmiféle tilalomtól, káros doppingszerek rendszeres alkalmazásától sem, sőt ennek palástolását államilag igyekeztek fedezni.

A versenysport világában igen erős volt a hierarchikus szervezet. A felső és szigorú irányítást csak a politikailag nagyon megbízható káderek végezheték. Az, hogy a rájuk bízott sportághoz értsenek is, másodlagos szempont volt. Maga a sportoló szigorú ellenőrzés alatt állt. Amíg hozta a nemzetközi eredményeket, addig kiemelt jövedelmű rabszolga volt. Ha kiöregedett, kegyvesztetté vált. Soha ennyi félművelt, primitív ember nem irányította a sportot. Az is általánossá vált, hogy minél jobban torzult és eredményközpontúvá vált egy országban a versenysport, annál jobban visszaesett a tömegsport.

Ahogy a diktatúrák társadalma és gazdasága sorra összeomlott, megindult a sportban is a spontán fejlődés. Hangsúlyozom, hogy a spontán, mert alig esett eddig szó a diktatúrákkal együtt torzult sportról. A sportrovatok még mindig csak a versenysporttal foglalkoznak, azzal is csak addig, ameddig a hazai színeket képviseli. A sportszervezetek vezetői még kevésbé akarják tudomásul venni, hogy merre megy a világ. Mert a világ a sportban is előre megy, sőt ezen a területen hozza a legszebb példákat arra, milyen lesz az élet más területein is a jövő. Csak néhány példát.

A sportban a legkisebb a nemzeti, vallási és faji megkülönböztetés. Ki merte volna évtizedekkel korábban feltételezni, hogy a világversenyeken gyakran az angol színeket többségében feketék képviselik? Pedig ma a legnépszerűbb angol sportolók feketék. Rájuk büszke a nép, értük lelkesednek. Ki hitte volna, hogy a német labdarugó bajnokságban a sztárok jelentős hányada fekete, arab vagy éppen ázsiai?

A német fiatalok még tüntetnek a török és néger bevándorlók ellen, de a meccsen extázisban lelkesednek azokért a török és néger labdarúgókért, akiket óriási pénzekért importáltak. Magyar példák is bőven vannak. A szurkolók befogadták azokat a sportolókat, akik a volt szocialista országokból települtek át. Amikor az előző választásokon még a politikusok az orosz ellenességgel akartak választókat szerezni, a sportban már folytak a tárgyalások sportolók importjáról. A Ferencvárosba hozott hokizót az első gól után befogadták. Vagyis nem az számít, hogy honnan jöttek, hol születtek, ki volt az apjuk, hanem az, hogy most kicsodák.

A nemzetköziségben az egyik élenjáró sport a tenisz. A versenyeken nem nemzetek, hanem egyének indulnak. Nem a nemzeti sportszövetségek, hanem a nemzetközi profi szövetségek tagjaiként. A győzteseknek nem játszanak nemzeti himnuszokat, játék után mint magánemberek nyilatkoznak. Még hozzá mind angolul. Nekik nincs szükségük tolmácsra, hiszen van közös nyelvük. Néhány sportban már megtörtént a nem aktív sportolók visszaszorítása a vezetésből. Ebben is példamutató a tenisz és a golf. Az aktív sportolók vették a kezükbe a sportág irányítását, maguk közül választanak vezetőket, fegyelmezik meg a fegyelembontókat, büntetik meg a sportszerűtleneket.

Egyre több sport kezd el a piachoz igazodni, és arra rendezkedik be, hogy a piacról megéljen. Ugyanakkor a vállalkozói szektor is keresi a sportolókkal való közvetlen kapcsolatokat. A reklámozásért a sportolókkal köt szerződést.

Ez az egészséges tendencia elsősorban azokban a sportokban érvényesül, amelyet a nézők többsége maga is űz és az ahhoz szükséges felszerelést vásárolja. Ilyen a tenisz, a golf, a sí, a kerékpár. Nem ilyen a súlyemelés, a birkózás, az öttusa stb. Ha ebből a szempontból nézzük meg a különböző sportágakat, akkor az derül ki, hogy a diktatúrákban azok a sportok kerültek előtérbe, amelyekben a legkevésbé érdekelt a piac, a gazdaság. A demokráciákban pedig fordítva van.

A szocialisták arra koncentráltak, amiben kisebb volt a demokráciák kihívása, a demokráciák arra, amiben jobban lehetett számítani a szponzorálókra, a sportszergyártókra, a hirdetőkre, a közvetítési díjakra. Ami a sportban az utóbbi évtizedekben spontán kibontakozik, százszor inkább az a jövő, mint amit a politikában tapasztalhatunk.

A ZENE vált a jelenkor fő művészetévé. Kevesen veszik tudomásul, hogy a zenében sokkal előbb és sokkal következetesebben **integrálódott a világ**, mint a politikában vagy a gazdaságban. Az emberiség történetében először valósult meg az, hogy mind a könnyű, mind a klasszikus zene egységesen terjed a világ minden kultúrájában és országában.

Az utóbbi ötven évben már a könnyűzene sztárjait mindenütt mint sajátjaikat fogadják a világ minden országában, ők szerepelnek a mindenütt jelenlevő hordozható rádiók műsorain. Újabban már nemcsak a rádióban közölt könnyűzenei műsorokban, de a videókon is érvényesül ez a teljes nemzetköziség.

A Beatlesek korában ők, ma Michael Jackson az, aki a legtöbb ember által ismert a világon. A politikusok, az egyházi vezetők és a hadvezérek meg sem közelítik az ismertségükkel őket, nem is szólva a népszerűségük mértékéről. Mindezt lekicsinylően kezelik a közismertségükben háttérbe szorult politikusok. Sajnálattal állapítják meg a nacionalisták is, hogy hova lett a fálvak, tájak, nemzetek sajátos, a többitől eltérő, elkülönült zenei hagyománya. Valamikor egy kocsmablakból kiszűrődő zenéből meg lehetett állapítani, hogy hol vagyunk. Ma mindenütt a világon ugyanazt halljuk a fiataloktól.

Az nemzetköziesedés még jobban megvalósul a komoly zenében. Ma az egész világ értelmisége ugyanazokat az operákat, hangversenyműsorokat hallgatja, ezeket veszi meg lemezeken, videókon. A közelmúltban jártam egy nagy londoni zenéboltban. A kínálatból nem lehetett megállapítani, hogy melyik ország melyik világvárosában vagyunk. Nekem még szebbnek tűnik az, hogy a zene előadóművészei mennyire nemzetköziek. Nemcsak ők vándorolnak egyik országból a másikba, de őket is úgy szeretik mindenütt a világon, hogy nem is tudatosul, hogy melyik nemzet fiai. Nemcsak a zenei nyelvük közös, de közös nyelveket is tudnak. Még senki sem mutatott rá arra, hogy egy-egy világhírű zenekar milyen sok nemzet fiaiból tevődik össze. Talán maguk között a zenészek között sem tudatosul ez.

A zene nemcsak egyre nemzetközibbé, nemzetek felettivé vált, hanem egyre inkább a legjelentősebb művészet is lett. Sajnos az aktív muzsikások száma nem tartott a zenehallgatók számával lépést, de nagy eredmény az, hogy a jó, a tartalmas, a színvonalasan előadott muzsika ezerszer több emberhez eljut, mint valaha. Ma egy napon több Mozart-muzsika jut el kiváló előadásokban a hallgatókhoz, mint annak idején egy század alatt.

A zene megnövekedett jelentőségét nemcsak az mutatja, hogy Michael Jacksont ismerik a legtöbben, hanem a nagy klasszikus művek előadóinak népszerűsége is. Jó húsz éve egy kutatóintézet dolgozói között tettem fel a kérdést, kit tartanak a kor legjelentősebb emberének. A két első helyet Bernstein és Karajan foglalta el, a harmadik volt Kissinger, az akkori amerikai külügyminiszter.

A SZÁLLÍTÁS is egyre **nemzetközibbé, és jövőbemutatóvá** vált. Nemcsak a világ nagy nemzetközi repülőterein van azonos nyelv, azonos módszerek, hanem igen pozitív tendenciáknak lehetünk tanúi a kamionosok világában is. Már jó húsz éve egy könyvemben azt bizonygattam, hogy a jövő embertípusát a kamionos képviseli a leginkább, mivel ő nehéz fizikai munkás, vállalkozó és értelmiségi egy személyben. Ha kell, kicseréli a mázsás abroncsokat. Ha kell, új fuvart vállal telefonon vezetés közben, ha kell, kijavítja a kamionon lévő műszereket, közben esetleg koncertet hallgat a rádióban.

Ennél is szebb azonban, hogy **nagyon szolidáris a szakmán belül**. Ha lát egy elakadt társat, eszébe sem jut, hogy először megnézzé, melyik nemzethez tartozik, vagy esetleg egyik konkurens céghez-e. Ha lát egy forgalmi dugót, minden társát figyelmezteti a rádióján. Az egymással szemben elhaladó óriás kamionok vezetői ugyan nem ismerik egymást, de úgy szólnak rádión egymáshoz, mintha testvérek volnának. Gyönyörű ennek a szakmának a bürokráciával való szembenállása is. Ők a legelsők és a legerősebbek a bürokratikus szabályozásokkal szemben. Utálják a bürokráciát, mert az idejük drága. Erősek, mert összetartanak és jobb kommunikációs rendszerben dolgoznak, mint a hatóságok.

Mindezt azért írtam le, hogy lássák miért szeretem a **sportolókat, a muzikusokat és a kamionosokat**. Talán sikerült önökkel is megszerettetni. Lássák be, hogy ők a jövő emberei. Sokkal inkább mint a papok, katonák és politikusok.

3. Vissza a természetbe

Előre elnézést kérek, hogy sokszor hivatkozom a magam élményeire, tapasztalataira. Ezt azzal mentem, hogy a tudományban még alig találtam arra vonatkozó anyagot, hogyan fog hatni az emberek tudatára, idegrendszerére a természettől való elszakadás.

A tudomány és az urbanizáció olyan viharos gazdasági változást hozott az emberiség életébe, aminek a megemésztése az elkövetkező évszázadok egyik nagy problémája lehet. A sikerek mámorában nem tudatosult, hogy a modern ember a sok százezer éves történelméhez képest mennyire más körülmények között él, és, hogy ez a változás milyen óriási tudati adaptációt igényel, hogy ez az adaptáció mennyi időt és tudatos segítséget kíván majd meg.

Az ember eddigi történelme során a természet gyermeke volt. A természettel együtt élt, abban otthon érezte magát, arról szinte mindent tudott, amire szüksége volt. **Csak az maradt életképes, aki otthon volt a természetben.** Most a modern ember a természettől függetlenül élhet, amire a természet világából szüksége van, azt a piacon veszi meg, azt mások készen szállítják neki. Fogalma sincs, hogyan termelik meg az élelmiszereket, mi ehető, mi hasznosítható abból, amire a természetből szüksége van.

Amióta ember él a földön, a természetben idegenül mozgó ember életképtelen volt, ma azok élnek a legjobban, akik a legtávolabb kerültek a természet világától. A társadalom legjobban élő tizede még az átlagosnál is életképtelenebb volna, ha egyedül, illetve családjával kellene élnie az olyan erdőben, ahol az ősei százezer éveken keresztül éltek. A lakosság legszegényebb harmadában vannak viszonylag a legtöbben olyanok, akik ismerik a gombákat, a vad gyümölcsöket, a vadon termő gyógy- és fűszernövényeket. Áll ez a természettől való elszakadás a gazdag és a szegény népeket összehasonlítva is.

Mindezt a modern ember természetesnek tarja. Ez ugyan nagyon jó, de nem természetes. **A legutóbbi száz esztendő viharos fejlődése, az ember elszaporodása, meggazdagodása, urbanizációja ugyan példátlan eredmény, de nem a természetes fejlődés következménye.** Ez nem azt jelenti, hogy lehetett volna más, természetesebb, természetbarátabb utat járni, hanem csak azt, hogy mint minden sikerben, ebben is rejlenek negatívumok, amelyeknek az

elhárítására fel kellene készülni. Most csak a modern embert fenyegető két legnagyobb veszélyforrást említem (és csak ez elsőt tárgyalom): a modern ember elszakadt a természettől, és urbanizálódott.

A természettől való elszakadás látszólag nem okoz különösebb problémát. Mint már utaltunk rá, azok a népek és azokon belül is azok az egyének élnek jobban, akiknél ez az elszakadás már máig is a legmesszebb ment. Az a tény, hogy az első generációkban jelentkező problémák még nem jelentősek, nem jelenti azt, hogy nem származnak ebből később tragikus konfliktusok. **Az ember génjeiben hordja a természethez való kötődést, annak a megsemmisülése minden bizonnyal nem fog simán menni.**

Meggyőződésem szerint az embernek ahhoz, hogy szellemileg egészséges maradjon, szüksége van és lesz a természettel való bensőséges viszonyra, az abból fakadó élményekre. A sorsom különös szerencséje, hogy nekem nemcsak az adatott meg, hogy a jelenkor modern világát látott, magasan képzett, és a technika vívmányait élvezni, hasznosítani tudó ember lehettem, hanem ugyanakkor megmaradt a természettel való bensőséges kapcsolatom is. Ez döntően nem az én racionalizmusomon, hanem a szerencsés körülményeken múlt.

Apámnak sokkal jobb volt az állatokhoz, mint az emberekhez való viszonya. Az állatok között mindig otthon volt, az emberi társaságban azonban soha nem találta fel magát, abból menekült. Tőle tanultam a növények és állatok szeretetét, a természettel való kontaktusteremtést. Ugyanakkor az ő keserves tapasztalatai tanítottak meg arra, hogy **a másoktól átvett tudás, a milliós nagyváros, a modern technika jelenti a fejlődés, azon belül az egyéni szellemi és anyagi boldogulás útját.**

Apám mellett tanultam meg, hogy az állatok nemcsak a szeretetet és bizalmat érzik meg, de azt is, mit várunk el tőlük. Ennek köszönhetem, hogy a kutyák soha nem haraptak meg, hogy nem dobtak le a lovak, hogy nyugodtan bemehettem a tigrisek közé a ketrecükbe. Mint vadász, és gyakran kiránduló ember, sokat tanultam a természettől. Kiderült, hogy az állatok érzékszervei egészen mások, és főleg másként működnek, illetve számukra más érzékelési képességeik a fontosak. Rájöttem, hogy az állatok szeretik a jó embereket akkor is, ha nem hízelegnek nekik.

Az ilyen irányú tapasztalatok hívták aztán fel a figyelmemet arra, hogy milyen **fontos volt a nyugat-európai kereszténységben a természettel való kapcsolat jelentőségének a felismerése.** A zsidó-keresztény kultúrában a természet nem kapott fontos szerepet. A szemita karakterű kereszténység csak a nyugati, főleg kelta hatás alatt formálódott át természetbaráttá. A nyugati kereszténység abban különbözik a zsidó vallástól és a többi keresztény felekezettől, hogy a természettel való kapcsolatot fontosnak tartotta. A nyugati szerzetesek vidékre települtek, erdőt irtottak, földet műveltek, szőlőt telepítettek. Ezt jól tükrözi nagy szentjeinek az állatokhoz való bensőséges viszonya. Szent Gál azért települt le, és remetéskedett egy medvével közös barlangban a mai Svájc területén, mert megsajnálta egy lesántult medvét. Szent Ferenc a madarakkal beszélgetett. A mi Szent Gellértünk a monda szerint szarvastehénnel és farkassal barátkozott össze.

Mindezt azzal magyarázom, hogy az állatok megérik az ártatlanságot. Ezért nem bántják például a gyerekeket. Bábolnán láttam, hogy a kezelhetetlenségig elvadult mén óvatosan lépkedett, amikor a ketrecébe egy kisbárányt tettek. Úgy összeszoktak, hogy évekig csak a birkával volt hajlandó kimenni a bemutatókra. Azt a lovászok tudták, hogy a nemes paripa elvadul, ha nincs társa, ha magányra kárhoztatják. Mikor ismerik fel ezt a tudósok és a politikusok?

A Biblia szerint Dániel prófétát azzal teszi a király próbára, hogy berakatja az oroszlánok közé. Azok azért nem bántják, mert tiszta a szándéka. Ezt a célt szolgálták évezredekken keresztül az uralkodók környezetében tartott nagy macskák. Azok elől ugyanis nem lehet elrejtetni a gyilkos szándékú tört vagy mérget, mert ők nem a tárgyi jelekből, hanem a szándékból olvasnak és ítélnek. Ezt minden kutyatartó bizonyíthatja, mégsem hasznosítja a modern ember. Pedig nem ártana.

Csak egy példát: a közelmúltban vendégeskedtünk egy baráti családnál. A kutyájuk viselkedése alapján mondtam a felségemnek, hogy valami baj van a családban. Hónapok múlva tudtuk meg, hogy a férj depresszióba esett, azóta orvosokhoz jár, mert a felesége nagyobb karriert csinált mint ő. Ezt a kutyájuk előbb megérezte mint maguk az érintett személyek, illetve az orvosok.

Az erdőben sokszor csak sétáltam, nem volt szándékom löni. Ilyenkor akár verseket mondhatam a vadaknak, bevártak, közelemben maradtak. Egyszer Szentendrén ebéd előtt egy órára kimentem az erdőbe. Messziről láttam, hogy négy süldő sétál egy sűrű felé. Eléjük vágtam és felmásztam egy, a fiatalosnál jóval magasabb berkenyefára. A négy disznó odajött felszedni a lehullott berkenyét. Aztán nyugodtan lefeküdtek. Egy óra múltán sok volt az ágakon ülés, és várt az ebéd, hát először dobáltam a disznókat a berkenyével. Ez nem hatott. Aztán egyre hangosabban beszéltem hozzájuk. Erre sem keltek fel. Később már hangosan szóltam rájuk. Ez sem hatott. Kénytelen voltam hangosan beszélve lefelé mászni. Már két méterre sem voltam az egyikhez, amikor utálattal feltápáskodtak és vagy húsz méterre odébb megálltak, onnan nézték, hogy leugrok és elmegyek.

A ragadozó madarakat is azért nehéz lelőni, már amelyiket szabad, mert a szándékot megérik. Még a vadászok is azt hiszik, hogy jó a szemük, azért. Sok esetben kipróbáltam, hogy nyugodtan rájuk foghatom a puskát, ha nem akarok löni. Ők nem engem, vagy a puskát látják, hanem a szándékomat érzik meg. Hogyan? Azt csak ők tudják.

Arról is meggyőződtem, hogy a rádió hangja egyáltalán nem zavarja a vadakat, ahogyan a favágók, a gombaszedők beszéde sem. Még a hivatásos és profi vadászok is azt hiszik, hogy a turisták nagyon zavarják a vadakat. Az ugyan igaz, hogy az emberi hangra és szagra felfigyelnek, de arra csak akkor reagálnak, ijednek meg, ha mögötte zsákmányolási szándékot sejtjenek. Az állatokban erős veszélyérzet van. A szag, a hang és a látvány csak arra szólít, hogy felkeltse figyelmüket arra, hogy fenyeget-e veszély.

A bajba jutott állat szinte keresi az ember segítségét. Ezen az alapon jöttem rá, hogy nem az ember domesztikálta az állatokat, hanem az életképtelenné vált állatok keresték az ember védelmét, segítségét, szelídültek hozzá. Nem az ember szelídítette meg a kutyát, hanem a kutya vált önmagában életképtelenné, és szorult a fegyverrel vadászó emberrel való kooperációra. A többi domesztikált állat is előbb vált életképtelenné, aztán kereste az ember segítségét. **Olyan környezetben, ahol az állat megél vadon, még nem történt domesztikáció.**

Az már szerencse, hogy nem szeretnek a rovarok, a csípésük nem hagy nyomot rajtam, hogy még nem mérgesedett el egyetlen sérülésem, annak ellenére, hogy gyakran megesett, hogy nem volt alkalmam még a sebek kimosására sem. Ebben is azt tapasztaltam, hogy a természet azon része is kegyeibe fogadott, amelyiknél a tudomány mai állása szerint nincs helye az ilyen logikának.

Nincs abban sem logika, hogy soha nem tévedtem el. A koromsötétben és a sűrű ködben is mindig célhoz értem. Erre azt mondom, hogy **az ember ösztöne ma is jó, ameddig nem esik pánikba, amíg bízik benne.** Ez áll az időérzésemre is. Sokszor magam is zavarba jöttem, amikor kiderült, hogy a rossz óránál jobban tudom az időt. Igaz, hogy sok erdei lesen a hold és

a csillagok állásából mértem az időt, az órámon ellenőriztem megfigyelésem pontosságát. Érdekes módon tájékozódási ösztönöm Ausztráliában mondott csődöt. Nem tudtam megszokni, hogy más csillagokat látok, hogy délben északról süt a nap.

Azt már korán észrevettem, hogy bizonyos képességekkel csak az öreg állatok rendelkeznek, vagyis azok közül **sokat, amit mi emberek ösztönnek nevezünk, csak a hosszú élet során szerzett élmények érelik meg.** Ezt öregkoromban magamon is egyre inkább tapasztalom. Az ember szeme kifejlődik a vadászathoz. Azt csak a vadász szeme sajátítja el, hogy oda nézzen, ahol valami mozdul, hogy ne csak a képet lássa, hanem a legkisebb mozgást is. Az állatok számára ez a látásmód a döntő. Az ölyv csak a mozgó egeret látja meg. A döglött egeret az orra előtt sem veszi észre. Ez a házi macskáknál jól megfigyelhető. A csecsemő is így lát. A mozdulatlan embert jó szélben tíz méterről sem ismeri fel a vad. Az emberi szoborra sem reagál. A parasztok tudják, hogy csak az a madárijesztő jó, amit a szél mozgat.

A vadász élményeinél is sokkal ősbibek, genetikailag jobban kódoltak a keresés és találás képességei. **Az emberiség története máig 90 százalékban gyűjtögetésből állt.** Az őskor történészei sem ismerték fel a gyűjtögetés jelentőségét, pedig még a vadász és halász népeknél is ez volt a fő foglalkozás, megélhetési forrás. Ezekben a korokban is többször annyi időt töltöttek gyűjtögetéssel, mint a halászattal vagy vadászattal. Ehhez járul az, hogy **a gyűjtögetésben a gyerekek, a nők és az öregek is részt vehettek, a halászat, és még sokkal inkább a vadászat azonban a lakosság elenyésző kisebbségének a munkája maradt.**

Ez ad magyarázatot a barlangrajzokra is. Az ember mindig csak azt ábrázolta kultikus célokból, ami ritka eseménynek, szinte csodának számított. A kőkori vadászok számára nagy és ritka esemény volt egy nagyvad elejtése. Azt nem ábrázolták, pedig sokkal gyakrabban megesett, hogy még futásra nem képes újszülött vagy beteg állatot ejtettek el. A vadászat egészen a legutóbbi időkig a legnagyobb urak sportja volt.

A találás ösztöne is kifejlődik. Sokan nem hiszik el, hogy meg lehet érezni a keresett tárgy közelségét. De ezt csak érezni lehet, nem lehet mások számára produkálni. **A tudatosság mindig elnyomja az ösztönt.** Számos esetben előfordult, hogy mondtam: itt gombának kell lenni. Volt, amikor az ország ismeretlen tájain autózva álltam meg, hogy itt keressünk gombát, és életem legnagyobb gombaszüreteit ilyen megérzéseknek köszönhettem. Mivel lehet magyarázni, hogy a pilisi erdőjárás közben vízkővel bevont római pénzt találtam, pedig nem is kerestem a földön semmit? Így találtam a Pannon-tengerből maradt koralt a bakonyi Som-hegyen, megkövesedett, 30-40 ezer éves kapitális szarvas agancsmaradványát a Pilisben.

Az állatoktól tanulni is lehet. Észrevettem, hogy a hollók csak kimúlott vadra jönnek feltérképezni azt. Esti lövés után csak akkor kezdtem el a vad azonnali keresését, ha jött a holló, mert csak akkor biztos, hogy már dögön fekszik. Azt szinte el sem merem mondani vadász barátaimnak, hogy a lesen nyugodtan elalszom, mert a vad közeledésére felébredek. Nem a zajára, mert azt még ébren sem hallom, hanem a közeledésére. Nyilván az állat is így alszik. Ezért nagyon ritkán lehet vadat alvás közben találni. Ilyennel csak a bögés során kimerült bikával találkoztam.

Van a gyűjtögetésnek egy számomra sorsdöntő hatása. Gombás vidéken voltam kisgyerek, 5-6 éves korban jártam a gombázókkal. Ott tapasztalhattam meg, hogy **a gombaszedés olyan megélhetési forrás, amiben a gyerek teljesítménye megelőzheti a felnőttét.** Ennél fontosabb gyermekkori élményt ma sem ismerek. **Ha egy gyereknek mindig azt kell tapasztalnia, hogy a felnőttek mindenben többre képesek, soha nem lehet kellő önbizalma.** Márpedig ez mindig nagyon fontos volt, és egyre fontosabb lesz. Nincs hasznosabb szülői feladat, mint a gyerekekkel gombát, gyógyfüvet keresni.

A sok levéltől még a fákat sem látják

Magyarázatot kell adnom arra is, hogy a várható jövővel alig foglalkoztam. Tettem ezt azért, mivel **a jövő előreláthatóságának a feltételei egyre romlanak. Minél gyorsabban változik a világ, annál nehezebb az előrejelzés.**

Márpedig az elmúlt ötven év alatt többet változott, mint előtte ötezer év alatt. Tehát a várható részletekre vonatkozó előrejelzés századára csökkent. Régen az sem sokat tévedett, aki azt mondta, hogy száz év múlva az lesz, ami ma van. Ma gyakran az is alaposan téved, aki azt mondta öt évvel ezelőtt, hogy ma is az lesz, ami akkor volt. **Nemcsak a változások üteme gyorsult meg, hanem ennél is jobban megnőtt a változásokat létrehozó tényezők száma. Minél fejlettebb a társadalom, annál több nem mérhető tényező alakítja a sorsát.** Csak mosolyogni tudok azokon a társadalomtudósokon, akik számítógépre vitt modelleken akarják térképezni a várható változásokat. Jó példa erre a **Római Klub** jelentése, amely például a nyersanyagok szűkösségében látta a gazdasági növekedés lelassulásának okát. Tíz év múlva nevetségessé váltak. Ma azok élnek a legjobban, akiknek nincs nyersanyaguk.

Amennyire hiba a társadalomtudományokban a futuroológia, annyira hiba az is, ha a korunk fontos történelemformáló jelenségeit nem veszik tudomásul. Az nem baj, hogy nem tudjuk, mi lesz a jövőnk, de az igen, hogyha hamis alapokon jóslgatunk, vagy ha nincs elfogadható jövőképünk. Ahogy az egyének sorsa ma már alig látható előre, a társadalmaké sem. Mégis, **csak annak az egyénnek van biztató jövője, aki előtt világosak és reálisak a jövőjére vonatkozó elképzelések, aki tárgyilagosan méri fel adottságait és lehetőségeit.** Az ilyen egyének is azt kell minden hosszabb életszakasza után megállapítania, hogy bizony, az élete nem úgy alakult, ahogy elképzelte, de mégis jobban azokénál, akiknek nem voltak elképzeléseik. Fokozottan áll ez a követelmény a társadalmakra is.

A fentieket azért vettem papírra, mert meggyőződéseim szerint **a sok részletinformáció mögött rejtve marad a lényeg.** Ha megnézzük a század során megjelent újságokat, azokban szinte semmit nem találunk olyant, ami a mai kor alapvetően fontos jelenségeit tárgyalta volna. Nem sokkal jobb a helyzet a társadalomtudományi szakfolyóiratokkal, sőt a szakkönyvek tekintetében sem. Azt már elismerjük, hogy a jó történelemben nem mindig a csaták, vagy éppen az uralkodóház házasságai a legfontosabb történelmi események, mégis a tömegtájékoztatás java is ezen a szinten marad a jelennel kapcsolatban.

Gondoljuk meg, mennyi információval árasztottak el bennünket az Öböl-háborúról, és milyen keveset tudunk arról, hogy az elmúlt évtizedben Kína déli harmada a világ leggyorsabban növekvő része lett, hogy India népessége katasztrofálisan növekszik, a gazdasági teljesítménye viszont Ázsiában a legalacsonyabb, hogy a harmadik világ nagyvárosainak tucatjaiban évente több százezerrel gyarapodik a népesség akkor, amikor azokban csak az ottani alacsony elvárások mellett elfogadhatónak minősíthető körülmények között lakók száma növekszik.

Még szakmai körökben sem tudatosul, hogy az emberiség nagy többsége egyre reménytelenebb helyzetbe kerül, és csupán három sziget van, amelyen a világ népességének a negyede élhet majd akkor, ha Kelet-Ázsia további egymilliárd lakossal felzárkózik. Ez lesz a század egyik leginkább világméretű jelentőségű utolérési eredménye.

A régiek azt mondták, hogy gyakran a sok információ azt jelenti, hogy a fáktól nem látják az erdőt. A mai helyzetben már sokkal jobb volna azt mondani, hogy **a sok levéltől még a fákat sem látják,** nemhogy az erdőt. Ez azért nagy baj mert régen az emberek életének alakulása legfeljebb az erdő egy szűk tájával volt összekötve. Most mindnyájunk sorsa az egész erdő törvényei között alakul.

UTÓSZÓ: KI VAGYOK ÉN?

*„Döltömre Tökmag Jankók lesnek:
Úgy szeretnék gyáván kihúnyni
S meg kell maradnom Herkulesnek.
Milyen hígfejűek a törpék:
Hagynának egy kicsit magamra,
Krisztusuccse, magam megtörnék.
Szegény, muszáj Herkules, állom,
Győzöm a harcot bús haraggal
S késik az álmom s a halálom.
Sok senki, gnóm, nyavalyás, talmi,
Jó lesz egy kis hódolás és csönd:
Így nem fogok sohse meghalni.”*

*A muszáj Herkules
(Ady Endre)*

Nagyon szerencsés ember.

Ami fontosnak bizonyult az életemben, abban előnyös helyzetből indultam. Amire vágytam, de nem sikerült, azért csak hálás lehetek. Ezt kevés ember mondhatja el 75 éves korában.

A legnagyobb a sok szerencse között, hogy tehetségesnek születtem. Az élet számos területén, számos szakmában volt képességem arra, hogy érvényesüljek. Ez sem sokat jelentett volna, ha nem a jelen században születek, amikor már a tehetségek a korábbinál sokszorta nagyobb valószínűséggel érvényesülhettek.

A családi háttér és életút

Nemcsak a születésem ideje, de helye is szerencsésnek bizonyult. Sokszor éreztem úgy, hogy nem Közép-Európa, és különösen nem Magyarország volt számomra az ideális születési hely. Utólag mégis hálás vagyok a sorsnak, hogy itt születtem. Formálódásom nem alakulhat ilyen jól, ha gazdagabb, demokratikusabb és szabadabb országban születek. A képességek kibontakoztatásához nehézségekre, akadályok leküzdésére van szükség. Ismertem sok elkényeztetett kortársamat, akik a kényelmes körülmények hatására lettek kicsik, holott nagyok is lehetek volna. A magyar arisztokráciában is azért volt olyan sok emberi törpe, mert sok mindent készen kaptak.

Meggyőződéssel állítom, hogy őseimnél sokkal jobbkor születtem, átélhettem a minden korábbinál sokszorta érdekesebb századot.

Örülök annak is, hogy magyarnak születtem. Ez is véletlen, hiszen négy nagyszülöm közül csak a névadó nagyapám volt magyar. A többi ősöm horvát, német és cseh. Ennek a származásomnak is köszönhetem, hogy nagyon mély magyarságom ellenére minden nacionalizmustól távol tartottam magam.

Szüleim az előző generációhoz képest visszább estek. Ennek is köszönhetem, hogy a felemelkedés munkálkodott családomban, mindenekelőtt bennem. Szegény körülményeink ellenére négy testvérből három lett diplomás, állta meg ebben a helyét.

Egy kis tanyán születtem. Onnan, és apámtól van, hogy a természetben mindig nagyon otthon vagyok. Sokszor magamat is megdöbbenően tájékozódok, szinte csalhatalanok az ösztöneim. Az állatok megkülönböztetetten szeretnek. Számos esetben még a gazdájukkal szemben is hozzám szegődnének. Felnőttkoromban minden aggály nélkül mentem be a szibériai tigrisek ketrecébe. Az állatokhoz kötődő viszonyomnak sok hasznát vettem mind a vadászatban, mind a primitív társadalmak életének megértésében.

Fiatal koromban sokszor keseregtem azon, hogy nagyapám nagy gazdagságából szinte semmi nem maradt. „Milyen jó lenne gazdagnak lenni!”

Nagyapám halálát követően az első világháború alatt a hat testvér örökség feletti veszekedésében elolvadt a vagyon. Ennek köszönhetően tanultam meg szegényen élni, lettem egész életemre a szegényekkel szemben szolidáris. Ma már tudom, hogy milyen veszélyekkel járt volna az örökölt gazdagság.

Ha én vagyok a városban a leggazdagabb gyerek, talán el is züllöttem volna, hiszen a könnyű érvényesülés, az úri passziók, a kártya más irányba terelt volna. Talán annyira sem vittem volna, mint apámék nemzedéke, akik gazdag gyermekkorukból indulva vitték sokkal kevesebbre.

Ha szüleim gazdag vállalkozók és bankárok, a Rákosi-években a kitelepítettek, az internáltak, a koncepciós perek áldozatai közé kerültem volna. Azaz nem úsztam volna meg a sztálinizmust.

Ha megúsztam volna, nem ilyen tiszta lelkiismerettel és tiszta szívvel. Ma nem lehetnék olyan boldog ember, amilyen vagyok.

Azt az irányítumet, hogy az örökölt vagyonra nem szabad társadalmat építeni, ennek a múltnak is köszönhetem.

Az írást és az olvasást egy bányászok és kohászok lakta, de még nagyon tradicionális faluban tanultam meg. Ezek a faluban töltött évek nagyon mély nyomokat hagytak bennem. Életem végéig elkísér a falusi társadalom szeretete és nagyra értékelése. Ez a falusi múlt vitt később a népi írók táborába és az agrárpolitika felé. Ennek köszönhetem, hogy harminc éve nagyon kötődöm egy kis bakonyi faluhoz, ott legalább annyit és annyira otthon vagyok, mint Budapesten.

Az egész életemet végigkísérő önbizalmat elsősorban két gyermekkori élménnyel magyarázom. Egészen kisgyermek koromban nagyapám kertészetének maradványaiban még folyt az élet, segédek és családtagok dolgoztak. Én, mint gyerek, papírvirágokat készítettem, apró szőnyegvirágokat dugványoztam, koszorút kötöttem. Ezekben a négy-öt éves gyerekkezeknek való munkákban többet teljesítettem, mint a fizetett segédek. Tehát legyőztem a felnőtteket.

Az első és a második elemi Borsodnádason végeztem. Innen ered második fontos élményem. Ott a lakosság rendszeresen gombászott. Ez volt az egyik kiegészítő jövedelmük. Bölcsen, vitték magukkal a gyerekeket is. Velük jártam az erdőket. A gombagyűjtés is olyan munka, ami gyerekjáték is. A gyerek, ha ügyes, több gombát gyűjt, mint a felnőtt. Tehát itt is legyőzhettem a felnőtteket.

Ez az önbizalom életemen keresztül elkísért. Ma sem jut eszembe, hogy nem találhatom-e meg jobban az igazságot, akárcsak a gombát, nem láthatom-e meg jobban a szebbet, akárcsak a papírvirágot, mint a politika, a hatalom, a kultúra nagyjai.

Iskolai életút

A középiskolát egy kisvárosban, Kaposvárott végeztem el. Ez a város azzal formált a leginkább, ami hiányzott belőle. Kispolgári város volt, abban a dzsentrik és az úri középosztály uralkodott. A viszonylag szép számú zsidóság éppen a már jelentkező antiszemitizmus miatt nem sokat adott a város jellegéhez, megpróbált csendes maradni. A tanári karban is legfeljebb egy-kettő akadt, akit elismertem. Ez azért bizonyult hasznosnak, mert rászoktatott arra, hogy ne másoktól vegyek példát. Utólag is meglep, hogy sok nagy emberrel volt módom találkozni, sőt tartósan kapcsolatban maradni, mégsem volt egyik sem mintaképem. A maximum, hogy az egyiktől ezt, a másiktól azt irigyeltem.

A középiskolát nem egészen simán végeztem el, mert a tanárok egyik fele ugyan szeretett, a másik, nagyobbik fele azonban érezte, hogy nem becsülöm őket. Különösen sok bajt okozott, hogy a leckéket elhanyagoltam. Már akkor is csak azt tanultam, ami érdekelt, többször egyszerre csak egy tantárgyat, illetve témát. Éveket előre tanultam matematikából vagy irodalomból. Elképesztően sokat olvastam. De csak jó irodalmat. Ez a rendszertelen rendszeresség megbotránkoztató volt a kispolgári világban. Máig lesújtó véleményem van arról, hogy az iskolában óránként kell szakmát változtatni. Az élet szakosodott, minden szakma egész embert kíván. Az iskola pedig azt akarja, hogy az egyik órán matematikus, a másikon irodalmár legyen egy lelkes kamasz gyerek.

Irodalomból, történelemből, matematikából és fizikából lényegesen többet tudtam annál, amit a középiskola megkívánt. A nyelvekből viszont kevesebbet. Sok időt töltöttem sporttal, a ház körüli munkákkal és tanítással. Nem emlékszem arra, hogy szabadidőm lett volna. Szabadságom annál több.

A történetírást Marczali Henrik kedveltette meg velem. Az ő hatására lettem a felvilágosodás híve. Jellemző módon a második helyre Szekfű Gyulát tettem, aki konzervatív történész és középjobb politikus volt. Szekfűről alkotott pozitív véleményem akkor igazolódott, amikor egyetlen középjobb polgári politikusként reálisan felmérte azt, hogy mit jelent számunkra Jalta.

Az életstílusomat nemcsak a tanárim, de szüleim sem fogadták el. Apám egyáltalán nem értékelte az én szellemi érdeklődésemet. Ő csak két erényt ismert: a takarékoságot és a munkát. Egyikben sem jeleskedtem. Pedagógus anyám pedig a rendszertelenségemen botránkozott. Máig sokszor idézem: „ebből a gyerekből nem lesz soha semmi. Nincs benne kötelességérzet sem maga, sem mások iránt.”

Nagyon korán megtanultam pénzt keresni. Voltak tanítványaim. Nyulakat tartottam. Selyemhernyót tenyésztettem. Teniszütőt húroztam. Apám mellett sok gyakorlati munkát végeztem, amit életem későbbi szakaszaiban is élvezettel hasznosítottam. Mások megbotránkozását kiváltva bankigazgató, vagy főosztályvezető létemre ostort fontam, kefét kötöttem, nagy létrát csináltam, kaszáltam, bútort javítottam. A kapálásban nem találtam még a parasztasszonyok között sem olyant, aki versenyezhetett velem. Általában sikerrel barkácsoltam. Ennek köszönhetem, hogy a jó mesterembereket az átlagos tudósoknál sokkal többre becsülöm.

A magabiztosságom soha nem hagyott el. Eszembe sem jutott, hogy nem fogok megélni. Ez annál erősebb volt bennem, mivel a családban apámon botránkoztam, hogy még a pénzkeresés nagyobb felét is gyenge anyámra hárította.

Ebben a korban is sok barátom volt, de igazi egy sem. Másokkal teniszeztem, pingpongoztam, sakkoztam, kártyáztam, irodalmárkodtam. Mindig túlságosan a magam útját jártam ahhoz, hogy másokkal tartósan közös utam lehessen.

A gimnáziumi években irodalmár és történész akartam lenni. Ettől a szándékomtól az térített el, hogy ez a szakma nem látszott alkalmasnak arra, hogy anyagi, és ezen keresztül szellemi függetlenségemet biztosítsa. Ezért iratkoztam be a Műegyetemen általános mérnöki szakra. Azt gondoltam, hogy mérnökként megélek bárhol a világon.

Világnézetemről

A magyar politikai valóságról kezdettől fogva nagyon negatív képem alakult ki. A politikai és hatalmi elitet feudálisnak, kisstílusúknak, képzetlennek és főleg erkölcstelennek tartottam, az antiszemitizmusért pedig teljesen felelősnek. A bizonyos tekintetben való magyarságféltés náluk csak spanyolfal volt a megkülönböztetett hatalmi és anyagi érdekek elrejtésére.

A politikában máig érthetetlenül jól eligazodtam. A revizionizmus és a fasizmus bármilyen enyhe formája egy pillanatra sem fertőzött meg. A szomszéd népek és a zsidóság gyalázása eleve ellenérzéseket keltett bennem.

Tudtam, hogy Trianon a magyarsággal szemben igazságtalan volt, de az előző állapotot még sokkal inkább annak tekintettem. Egyedül álltam azzal, hogy Hitlertől még a magyarlakta területeket sem szabad elfogadni.

A zsidókérdésben pedig az igazított el, hogy a polgárosodásban, a kíváncsós nyugalmasodásban ők jelentették a fő erőt a konzervatív nemesi rendszerünkkel szemben. Túlterjeszkedésüket nem tartottam a magyarságunkra nézve hosszabb távon végzetes veszélynek. Azt, hogy ők uralták a gazdaságot és a kulturális életet, a kisebbik bajnak tekintettem az úri világnak a gazdaságban játszott stróman, és a kultúrában űzött turáni, színvonalatlan magyarkodásához képest. Kétségbeesve láttam, hogy milyen kevesen vagyunk e kettő közötti úton: magyarként a Nyugat felé. Csak Ady Endre, Bartók Béla és József Attila vigasztaltak és bátorítottak.

Fel sem merült bennem, hogy a náci a háborút megnyerhetik. Ezért minden németbarátságot hazaárulásnak, rövidlátó úri osztályérdeknek, és végső soron a magyarságra nézve végzetesnek tartottam.

Utólag is meglep, hogy különcségem ellenére a kisvárosi középosztály mennyire befogadott, pedig sem a társadalmi, sem az anyagi helyzetünk ezt nem indokolta. Talán azért ítéltam el egész életem során az osztálygöggöt, mert velem szemben nem éreztették. Nem kellett félni, hogy egyéni sérelmeim fűtenek. A családommal szemben azonban éreztem a társadalmi kirekesztést. Ezt utólag azzal magyarázom, hogy minden társadalmi rétegben hamar otthonosan viselkedtem. Ezt később Kovács Imrében csodáltam meg. A cigány favágóval éppen úgy hangot találtam, mint a teniszező vagy kártyázó arisztokratával. Minden társaságban otthon, és ugyanakkor egyedül voltam. Ez azonban soha nem zavart. Szerettem az egyedüllétet és az alkalmi társaságot.

Az egyetemi években az egyetem mellett a színház, az irodalom, a sport és a pénzkereset kötötte le az időmet.

A tenisz jelentett egy ideig komoly kísértést, bekerültem az utánpótlás-válogatottba. Mégis feladtam, mert a gyenge koszt és a sovány kilátások kijózanítottak. Ma is sokszor gondolok arra, hogy az életben semmi sem ambicionált annyira, mint a teniszkarrier. Soha nem akartam politikus, híres ember, nagy tudós századannyira sem lenni, mint teniszbajnok. Mégis, minden gond nélkül rövid lángra állítottam ezt.

A II. világháború viharában

Mivel elvből nem jártam leventére, '44 nyarán munkatáborba vittek. Életem legszebb nyara lett belőle. Nyári munkáim során tapasztalt geodéta, földmérő voltam, három nap után már beosztottak a határvédelemhez szükséges háromszögelésre a Békás-szoros környéki hegytetőkre. Először láttam hegyeket, és voltam gond nélkül szabad. Azóta is a hegyek rabja vagyok. Erdély szegénysége viszont maradandó hatással volt rám.

Mivel a földosztás volt számomra a legelső, és mindent megelőző politikai cél, közel kerültem a népi írókhoz. De ez soha nem jelentette, hogy az urbánusokat ne tiszteljem és szeressem. Ady és József Attila volt a két üstökös. De Máraitól Szerb Antalig keresztül Zilahy-ig figyeltem a polgárokat is. A népiekhez képest túlságosan liberális, a polgárokhoz képest túlságosan radikális és népi voltam. A népiekhez elsősorban a földreform mindent megelőző politikai igénye kötött.

A frontot megelőző hónapokban a behívót megtagadó katonaszökevény lettem. A Műegyetemet Németországba telepítették, de én a végbizonyítvány előtt habozás nélkül itthon maradtam, mohón vártam a háborút, és ezzel az úri világ végét. Nekem az oroszok felszabadítók voltak, holott a régi rendszerben nem látszott jövőm előtt semmi akadály. Aki a magyarkodó, de nem magyar úri világ szétverését segíti, aki támogatja a következetes földreformot, az számomra szövetségesnek ígérkezett akkor is, ha ezzel együtt a saját egyéni sorsomat rontotta is el. Az oroszokban az újra megjelenő törököket láttam, akiknek a szerepe azonban az ázsiai módszereik ellenére is pozitívnak ígérkezett.

A bolsevik rendszert, és úgynevezett marxizmusukat illetően kezdettől nem voltak illúzióm. Ennek ellenére őket nemcsak a náccal, de a nyugati imperialistákkal szemben is a kisebbik rossznak tekintettem. Ebben, mint később megtudtam, Roosevelttel voltam azonos véleményen. Máig hiszem, hogy az idejétmúlt rendszert akkor is össze kell törni, ha a ténylegesen alkalmazható módszerek erkölcsstelenek voltak. Az úriemberek szalon-etikettjének, az erkölcs diktálta játékszabályoknak csak akkor van helye, ha egyenlők a versenyfeltételek. Amennyire kényes voltam magammal szemben a politikai módszereket illetően, annyira tudomásul vettem azok félresöpését mások politikájában. A politikai módszereknél sokkal fontosabbnak tartottam a végső hatásukat.

A politikai életút kezdetei

Már a front alatt osztottam a földet, és politizáltam. A Nemzeti Parasztpártnak lettem a Baranya-megyei tükára, a MADISZ-nak dél-dunántúli főtitkára.

A földosztás életem nagy élménye maradt. A földhöz jutás örömeiben való osztozkodás számomra leírhatatlan és kitörölhetetlen élményt jelentett. A megye falvait járva először volt alkalmam egy minden tekintetben nagyon tarka tájegységet megismerni.

A parasztpárti szerepemből fakadt, hogy minden vezetőjét, jelentős egyéniségét nemcsak személyesen, de viszonylag közről, egyenrangú társként megismerhettem. Az is az életem nagy ajándéka volt, hogy közeli kapcsolatban lehettem Veres Péterrel, Erdei Ferencsel, Kovács Imrével, Bibó Istvánnal, Illyés Gyulával, Németh Lászlóval, Füleppel, Keresztúri Dezsővel, Kodolányi Jánossal, Tamási Áronnal,... Azt hiszem, hogy ehhez hasonlóan rangos társaság a magyar történelemben csak a '48-as Márciusi Fiatalok asztalánál és a Galilei-körben gyűlt össze. Ki tudja, miért csak a forradalom és a veszített háború volt képes ilyen elitet egy táborba terelni?

1947 januárjában a Parasztpárt központjában vagyok a kulturális osztályon. Hamarosan kiderül, hogy a pártot a kommunisták felszámolják. Ekkor kettős kísértés ér: Kovács Imréék nyugati útlevelet kapnak, ezt nekem is felajánlják. Erdeiék hívei számára katonai karriert biztosítanak. Ezt is választhatnám. Mindkettőt habozás nélkül elutasítottam. Soha nem tudtam elképzelni, hogy a hazámat elhagyjam. Talán ezt kikerülendő, nem vállaltam semmiféle olyan politikai csoportosulást, ami az ilyen választást kényszeríthette volna ki.

Így kerültem a szövetkezeti mozgalomba. Ez megfelelő anyagi jövedelmet és sok falusi munkát jelentett. Alig másfél év után azonban kirúgtak, mert nem tudtam elfogadni ott a zsidó polgárok túllihegett sztálinizmusát, harcos paraszt- és szociáldemokrata ellenességét. Úgy rúgtak ki, hogy csak fizikai munkát vállalhattam. Ez sem terelt le a baloldaliságom útjáról.

1947-ben megnősültem. A házasságunk öt év és három fiúgyermek után egyre jobban elromlott. Tíz év után már nagyon rossz lett, de még tíz évet a gyerekek miatt ráhúztam. Ez a házasság volt életem egyetlen, súlyos következményekkel járó elhibázott lépése. Ma már visszanezve megállapítom, hogy a rossz házasság nagyban hozzájárult ahhoz, hogy nem emelkedtem olyan magasra, ami elterelt volna saját utamról. A modern élet egyik nagy veszélyének tartom, hogy a tehetségek gyorsabban, korábban érvényesülnek, karriert csinálnak, mintsem megérnének. Túláságosan nagy a tehetségek iránti kereslet. Pedig „pokolra kell annak menni, aki dudás akar lenni”.

Szakmai indulás

Mikor lehetetlenné vált budapesti elhelyezkedésem, Mohácsra mentem. Akkor még ott akarták a Sztálinvárost felépíteni. Oda jelentkeztem építőipari segédmunkára. Három nap után munkavezető, két hét után főépítés-vezető lettem. Mint ilyen, gyorsan felismertem a bürokratikus tervgazdálkodás ostobaságai között a kiskapukat. Meggyőződtem, hogy drágán kell dolgozni, hogy az előírt mutatókat teljesíthessük. Ki is tüntettek a jó munkámért, ami valójában rossz volt. Ezt megírtam az építésügyi miniszternek. Az kárörömmel elküldte a Tervhivatal akkori teljhatalmú vezetőjének, Vas Zoltánnak. Ő felhívott, és alkalmazott a Tervhivatalban, ahol kilenc, eseménydús és tapasztalatokban gazdag évet húztam le.

Erre a kilenc évre ma is szívesen emlékezem, holott sok tekintetben nagyon viszontagságos időt jelentettek. Gyorsan mentem előre, és lettem műszaki előképzettségem ellenére ismert közgazdász. Ma is büszke vagyok arra, hogy '52-től kezdve Péter György és Nagy Tamás mellett a gazdasági módszereket bíráló reformközgazdászok élcsapatába tartoztam. A publikációimnak és agrárérdeklődésemnek köszönhetően részt vettem az első Nagy Imre-reformok kidolgozásában. Ezen munkák során ismertem fel azt, hogy a szovjet rendszer korlátait csak az uralkodó párton belül lehet lazítani. Ezért lettem '55-ben párttag.

A tervhivatali éveket nemcsak az tette széppé, hogy fiatalok és optimisták voltunk, hanem az, hogy sokat lehetett használni. Ez a mai ember számára furcsának tűnik: hogyan lehetett valaki hasznos a legvadabb sztálinista években?

Emberség az embertelenségben

A becsületes egyén nagy hatalma a legrosszabb viszonyok között is nagyon hasznos. Minél embertelenebb egy rendszer, annál nagyobb érték azon belül az emberség. Minél irracionálisabb a gazdaság működtetése, annál hasznosabb az egyének racionalizmusa.

Ezt két példával illusztrálom.

Az 50-es évek elejét Sztálinnak a világháborúra való lázas felkészülése jellemezte. Ennek egyik jele volt a beteges autarkiára törekvés. Moszkvában kisütötték, hogy nyersgumiból és gyapotból is önellátóvá kell válniuk. Ennek megfelelően minden rációt nélkülöző buzgalommal fogtak a gumipitypang és a gyapot termeléséhez. Más sem kellett a hazai sztálinistáknak, élükön Rákosival és Gerővel, akiknek halvány fogalmuk sem volt a mezőgazdasághoz, nálunk is elindították a gumipitypang és a gyapot termelését. Mai pénzben sok milliárdot pocskoltak el.

Közben az első nemzetközi gazdasági információként a világ gazdaságtól tökéletesen elzárt országba bejött egy moszkvai, orosznyelvű, világ gazdasági adatokat tartalmazó hetilap. Ebből megállapíthattuk, hogy mennyiért lehet venni a nyersgumit és a gyapotot Rotterdamban, és mennyiért lehet ott eladni a magyar cukrot és kukoricát.

Az így nyert adatok alapján készítettem egy feljegyzést Vas Zoltánnak arról, hogy egy hektár cukorrépa terméséből 25-ször annyi nyersgumit lehet venni a világ piacon, mint amennyit a gumipitypang termelése hoz. Vas leíratott és mondta, hogy ő most nem meri ezt elküldeni a Gerőnek, mert az esetleg az ország háborús erejének a megtámadását látja benne. (Megjegyzem Vas is félt Gerőtől.) Este mégis elküldte, és másnapra már ott volt Gerő válasza, ráírva az én feljegyzésemre: ha valóban ilyen ostobaság, ne csináljuk. Ezt a feljegyzést még sokáig őriztem irataim között.

A gumipitypang-ügyben aratott győzelmen bátorított fel arra, hogy a gyapotmániát is eloltsam. Akkor már nem volt ott Vas, de az illetékes elnökhelyettes, a későbbi könnyűipari miniszter asszony küldte át Gerőnek a feljegyzésem, ami szerint a kukorica is évente közel háromszor annyi devizát termel, negyedannyi munkával és önköltséggel, mint a gyapot. Ennek hatására ugyan nem látványosan, de két év alatt a gyapottermelés is megszűnt.

Az ilyen tapasztalatok erősítették meg bennem, hogy a legrosszabb rendszerből sem szabad kivonulni, még kevésbé miatta az országot otthagyni, ha a rossz rendszer nem rövid életű, azaz átmeneti jelenség. Márpedig én a Jaltai Szerződést több generációs tartósságúnak ítéltam. (Ugyanakkor a 70-es évek közepe óta már láttam, hogy a rabságunk nem éri meg az ezredfordulót, a soknemzetiségű Jugoszlávia, majd a Szovjetunió elemeire esik szét, a két Németország egyesülése pedig orosz-amerikai kezdeményezésre és angol-francia ellenzés ellenére megvalósul.)

A magyar értelmiség többségét kezdettől fogva elítéltem azért, mert rangjukon alulinak találták, erkölcsükkel összeegyeztethetetlennek tartották a nagyon szűkre szabott lehetőségek közé szorított politikai munkát. Sokan még az országban maradást is elviselhetetlennek ítélték, és erre utólag, főleg a rendszerváltás után még büszkéek is lettek.

A „Gazdasági Reform” mint „bucharinista förmedvény”

1954 őszén történik számomra nagyon izgalmas pár hónap, amire büszke lehetek. Vas Zoltán akkor került vissza mint a miniszterelnök kabinetfőnöke Nagy Imre mellé. Vele kapcsolatban voltam komlói száműzetése idején is. Neki írtam egy feljegyzést, amelyben felhívom a figyelmet arra, hogy Nagy Imre számára csak a mezőgazdaság szabad reformterület, a gazdaság egésze Gerő kezében maradt. Márpedig a reform csak akkor járhat eredménnyel, ha az egész gazdaságot átfogja.

Ez a feljegyzésem Nagy Imre elé került, aki hármunkat megbízott azzal, hogy Balatonöszödre, a kormányüdülőbe elvonulva írjuk meg a teljes gazdaságot átfogó reformot. Két társam volt: Fekete Ferenc, aki az egyetemen segített Nagy Imrének a tanszéki munkában, és Móré András, aki Vas Zoltán titkárságát vezette.

Meg is született a Gazdasági Reform című terjedelmes tanulmány, amit Nagy Imre nemcsak elfogadott, de haladéktalanul a Minisztertanács napirendjére is tűzött és ennek megfelelően ki is osztatott. Ebben az anyagban szerepelt először a gazdasági mechanizmus szó, ami évekre gazdaságpolitikai zászlónk lett. A reformok szelleme egyrészt a jugoszláv politikusoktól, mindenekelőtt Kardejtől, másrészt a lengyel tudósoktól származott. Az utóbbiak, Langeval az élen, modellről beszéltek. Nekem a modell kifejezés nem tetszett, mivel csinált szerkezetnek tekintettem. Ezért találtam ki a mechanizmus szót, a mechanizmusnak ugyanis önmozgása van. Nem passzív, hanem aktív a szerepe.

Alig egy nappal később izgatottan, de nagyon bizalmasan közölte velem Gerő titkára, Papp István, hogy főnöke tombol a felháborodástól, az anyagra azt írta, „Bucharinista förmedvény”, és azonnal összehívta a párt legfőbb gazdaságpolitikai bizottságát, amelynek ő volt a vezetője. Emlémem szerint a tagja volt Nagy Imre, Farkas Mihály és Friss István. Ez a testület levetette a Minisztertanács napirendjéről az anyagot. Minden példányt az ÁVH emberei szedtek össze. Tőlünk még az indigókat is begyűjtötték.

Nagy Imre közölte, hogy a mi bántatlanságunkat a bizottság megígérte. Még sokáig mégsem éreztem jól magam. Különösen akkor, amikor nem sokkal később már Nagy Imrét és Vas Zoltánt is leváltották. Számunkra nem lett semmiféle retorzió. A történetek ellenére folytattam publikációimat és reformkísérleteimet a Duna Cipőgyárban, a Pécsi Állami Gazdaságban és a Selyem Iparban. Ezek voltak a szocialista világban az első vállalati szintű reformkísérletek.

Meditáció a forradalmiságról

Az '53-as Kormányprogram és az azt követő időszak értékelése még hiányzik. Számomra is talány, hogy mi készítette a szovjet pártvezetést arra, hogy éppen Magyarországon hajtassanak vége egy generációs váltást. Minden szocialista országban megvoltak a Rákosik, azokban mégsem került sor generációs váltásra.

Ebben kétség kívül a KGB játszott fontos szerepet, amit nemcsak Berija személyes szereplése bizonyít, hanem az a tény is, hogy itt az az Andropov, a KGB embere volt a nagykövet, aki később a szovjet váltás egyik vezetője lett. A Tervhivatalban tapasztalhattam, hogy a nagykövetség már hónapokkal korábban előkészületeket tett. Akivel én is többször találkoztam a nagykövetség részéről, nyíltan bátorított a kritikára, a reformok felvetésére, és Nagy Imre támogatására.

Maga Nagy Imre ugyan nem jelentett generációs váltást, de a Moszkvában javasolt új PB-tagok és KB-titkárok annál inkább. Hegedűs, Ács, Szalai, Vég olyan fiatalok voltak, akik más szocialista országok pártvezetésében szóba sem jöhettek. Bennük nemcsak akkor, de utólag is a népi származású és elkötelezettségű új értelmiség megjelenését látom. Mellettük sorba jelentek meg az olyan miniszterek, középvezetők, akik ugyanezt a társadalmi réteget képviselték. Előttük tehát megnyílt a lehetőség arra, hogy a magyar baloldal élére a népi indíttatású vezetők állhassanak. Ezt a változást egyedül Nagy Imre támogatta a régi gárdából. Tehát elemi érdekük lett volna vele szoros szövetségre lépni. Nem ezt tették, hanem a két rivális, Rákosi és Nagy között ingadoztak.

A népi származású értelmiség megjelenését máig sem értékelik. Ez több okkal magyarázható. Ma sem ezek vannak hatalmon, ahogyan nem ők voltak 1918-19-ben és 1945-ben sem.

A laktelkiek ehhez hasonló társadalmi bázisról indultak, de egyre inkább a középjobb politikai vonalat képviselték. Ebből sem lett tartós a népiek hatalma, mert Antall és csapata, akik urak és nem népiek voltak, vette át, illetve el tőlük a vezetést.

A FIDESZ ígérkezett erre a népi értelmiségi feladatra alkalmasnak, de ez a párt akkor ment el a választások előtt közvetlenül jobbra, és a liberális polgárok felé, amikor a közvélemény az Antall-politikából tapasztalva csak a baloldalon bízott.

1956 viharában

Visszatérve 1953-ra, a Moszkvában kiemelt személyek képessége nem ütötte meg a hirtelen rájuk szakadt, és megoldásra váró feladat igényét. A képességük, Hegedűst kivéve, legfeljebb közepes volt. Amennyire jók egy konszolidált rendszerben a közepes képességű vezetők, annyira alkalmatlanok a nagy változások idején. Még Hegedűs is kicsi volt a Rákosi-Gerő-Révai vonallal szemben. Ehhez járult az, hogy az új vonalnak a középhadát is a liberális zsidó polgári elemek jelentették, akik nehezen tudtak dönteni a számukra szimpatikus népiek és a nem szimpatikus zsidók között.

Hegedűsek legnagyobb hibája az volt, hogy túlságosan erős volt bennük a bolsevik nevelés hatása, és jobban féltek a Nagy Imre mögött felerősödő úri és nemzeti erőktől, mint a sztálinistáktól. Nem véletlen, hogy mindegyikük a Forradalom végén, és főleg utána Kádárékhoz csatlakozott. Ennek alapján állítom: **az '56-os forradalom ügye nem '56 november 4.-én, hanem 1954 őszén bukott el.**

Így ért bennünket, barátaimmal együtt, a Forradalom. Annak is mindig az élvonalához tartoztam. A Tervhivatal Forradalmi Bizottságának az elnökévé, pár nap múlva az összes minisztérium forradalmi bizottságainak az elnökévé választottak. Mint ilyen, váltottuk le egyhangúan a Gerő által a Tervhivatalba küldött vezetőket, többek között Kossa Istvánt, Vályi Pétert, Szita Jánost, Révész Gézát.

Mindezt annak a tudatában csináltam, hogy a szovjet megszállástól nem lehet megszabadulni. Ezt a legkevésbé az Egyesült Államok akarja. Hamarosan ki is derült a Szezei Válság során, hogy Amerika nemcsak velünk, de az angolokkal és a franciákkal szemben is a Szovjetunióval szövetezik. A nyugati segítségre tehát nem számíhattunk. Ezért számomra a Forradalom céljai soha nem mentek túl azon, amit a Forradalmat eláruló Kádár János a 80-as évekre megvalósított: a sztálinizmussal szemben egy emberarcúbb szocializmus.

Ebből a meggyőződésből fakadt furcsa kettősségem a történelmi napok során. Mint az anti-sztálinista forradalmi bizottság elnöke szerveztem a reformkommunistákból az új MSZMP-t, ugyanakkor részt vettem az orosz beavatkozás után a Munkástanácsok támogatásában, és lettem volna egyik szónok a sportcsarnoki nagygyűlésükön, ha le nem tartóztatnak, majd így lettem az MSZMP tervhivatali pártszervezetének az első titkára is.

Talán semmire nem vagyok olyan büszke, mint az első vezetőségválasztó taggyűlésre a Tervhivatalban. Közel 150 fővel alakult meg a pártszervezet, ami akkor példa nélküli nagyságot jelentett. A vezetőségbe jelölt mintegy húsz név között én több szavazatot kaptam, mint az utánam következő három együttesen. Tehát a reformkommunista forradalmárok, a szektások és az antiszemita jelenségtől megijedt zsidók mind bennem látták a biztosítékot. Én 97 százalékot kaptam, senki nem érte el az 50 százalékot.

Két jellemző epizódot a forradalom napjaiból. A Tervhivatalba jött egy fegyveres kis csapat a Kiszegza Párt nevében, és Tildyre hivatkozva a katonai iratokat kérték. Ezt azzal tagadtam meg, hogy hozzanak írásos utasítást Nagy Imrétől. Csak 34 év után tudtam meg, hogy közöttük volt Antall József és későbbi néhány tanácsadója. Ha kiadom az iratokat, engem is, őket is kivégeztek volna. Ki gondolta, hogy Antall József életét én mentem meg.

A Munkástanácsok tiltakozó nagygyűlést terveztek a Sportcsarnokba. Pulai Miklóson keresztül engem kértek fel a Forradalmi Bizottságok nevében szónoklatra. Elvállaltam, és életemben először és utoljára le is írtam az elmondandó szöveget. Éjjel azonban letartóztattak. Vagy egy tucat fiatal rendőrtiszt kísért be, közölték, hogy nem vagyok letartóztatva, csak kihallgatásra kísérek be. Az új rendőrfőkapitány szobájába vezettek, de az ajtóra még elődjének, Kopácsi Sándornak a neve volt kiírva. Gondoltam: otthon vagyunk.

Udvariassen kérte az új főkapitány a résztvevő vezetők címét és telefonszámát. Közöltem, hogy rendőri célra nem vallok. Az elmondandó beszédem szövegét azonban odaadtam. Azzal lényegében egyetértett, mert a munkás-önigazgatást méltattam volna. Közben elmondta, hogy az ő fia is a forradalmárok oldalán áll. Majd bejelentette, hogy 11 óráig nem hagyhatom el a rendőrséget, vagyis amíg a nagygyűlés meg nem hiúsul. Ő hazament aludni, én meg a szobájában, azaz Kopácsi Sándor volt szobájában maradhattam. A pamlagon aludni is sikerült. Közben kiderült, hogy a helyettese meg Pulai Miklóst hozatta be, és faggatta, ugyancsak eredménytelenül. Azt is közölték, hogy telefonon megnyugtathatom a feleségemet, hogy délelőtt otthon leszek. Ha nem velem történik, hihetetlennek tűnik.

Meditáció az '56-os forradalomról

A Forradalom első néhány napja után világossá vált, hogy a forradalmi ügyünk két tűz közé került. Két ellenforradalommal álltunk szemben.

Az egyiket Tildy Zoltán és Mindszenty bíboros jelképezte. Ők ketten semmit nem értettek meg abból, hogy a nyugati hatalmak, mindenekelőtt az Egyesült Államok, szigorúan tartják magukat a Jaltai Szerződéshez. Jogos személyes sértettségükben olyan méretű restaurációt akartak, amelynek semmi realitása nem volt. Sajnos még Nagy Imre is túlságosan a hatásuk alá került, és pár nap alatt túlment azon a határon, amely már a biztos szovjet katonai beavatkozást jelentette.

Ezt akkor is világosan láttam, de a rendszerváltás utáni Antall-politika is megerősített abban, hogy ők még akkor is többet akartak restaurálni a régi, úri világból, mint amit a magyar nép is hajlandó még elfogadni. Ennek az ellenforradalmi erőnek a középkádereit az a régi úri középosztály jelentette, akik számára a sztálinizmusban az őket személyesen érintő kegyetlenség indokoltta és érthetővé tette még az életük kockáztatása árán is az ellenállást. Ez az ellenforradalom a kollektivizálással vérig sértett parasztságban sem keltett félelmet, sőt sokan bíztak benne.

A másik ellenforradalmat a szektás baloldaliság jelentette. Kezükben volt az erőszakszervezetek vezetése. Őket részben a korábban élvezett hatalom elvesztése, részben a fordulat utáni felelősségrevonástól való félelem vezérelte. Az előbb említett ellenforradalmi erők között jelentkező antiszemizmus a reformkommunista zsidók közül is sokakat a sztálinista restauráció mellé állított. Ezzel nagyon meggyengült Nagy Imre táborának jelentős, részben zsidókból álló vezérkara.

A két ellenforradalmi erő között Nagy Imre egyre közelebb sodródott az elsőhöz, Kádár János pedig a másodikhoz.

Számomra ezek a frontok november első napjaira világossá váltak. Szinte egyedül álltam a kíváncsian és reális középen. Érzelmileg azonban annyira elbűvölt a forradalom, hogy csak Nagy Imre útját választhattam. A Forradalom kádári elárulását annak ellenére elfogadhatatlannak tartottam, hogy világosan láttam, nincs más kiút. Igazi és megbízható forradalmi erőt csak a munkásosztály jelentett. Ők nem akartak kapitalizmust, még kevésbé úri vagy klerikális

Magyarországot. De a Forradalom elárulását ők sem fogadták el. Ezért lett belőlük a megszállókkal és Kádárral szemben az igazi ellenállást jelentő erő.

Arról kevés szó esik, hogy Kádár mögött sokáig nem állt jelentős belső politikai erő. Őt nem kevésbé tartották a balosok árulónak, mint Nagy Imrét. Kádár azonban fokozatosan legyőzte az ellenzékét, és a szocialista országokban példátlan népszerűséggel a 80-as évekre megvalósította az '56-os reformkommunisták minden célját.

A magyar történelem fintora, hogy a rendszerváltás utáni két miniszterelnökünk hol állt 1956-ban: Antall József a Forradalom napjaiban egyértelműen ez első ellenforradalmi erőben, messze Nagy Imrétől jobbra állt; Horn Gyula pedig a szektás baloldalon munkásörként Kádár Jánostól is messze balra.

Az utóbbi hét évben ők valósították meg országunkban a liberális, lényegében latin-amerikai típusú kapitalizmust.

1956 után

1956-os szereplésem nem járt számomra semmiféle tragikus következménnyel. Ezt elsősorban annak köszönhetem, hogy az intézkedéseim által érintettek nem vonhatták kétségbe, hogy én is a szocializmus oldalán álltam, csak az a szocializmus egészen más volt, mint az övék. Révész Gézával például leváltásakor fél éjszakát beszélgettünk, amiből kiderült, hogy a lényegyet tekintve egyetértünk, hogy ő is jobban szeretne olyan szociális viszonyokat, amelyekért én harcolok, csak őt determinálja a moszkvai múltja, helyzete. Akkor ott Moszkvában nem lehetett reformkommunistának lenni.

Neki sokat köszönhetek, hogy megvédett az ellenem habzó szektásokkal szemben. Vályi Pétert pedig azzal nyugtattam meg leváltásakor, hogy lesz külön szobája, és soha nem lesz kisebb a fizetése, mint az enyém. Változzon meg, akkor mindent előről kezdhet. El is vitte a helyettes miniszterelnökségig. Látszólag jó barátságban maradtunk akkor is, amikor pénzügyminiszterem lett. Az igaz, hogy nem a tudta nélkül, Faluvégi Lajos visszaminősített a Pénzügykutató Intézetben helyettesnek, és oda hozta azt a Wilcsek Jenőt, akinek tisztességét nem vontam kétségbe, de az ötvenes években mindig vele írárták meg, hogy én veszélyes revizionista vagyok.

Akiken a forradalom alatt segítettem, szégyellték megköszönni. Lapítottak.

Jellemző eset, hogy Nágai Lajos ijedten telefonált, hogy a lakásuk bejárati ajtajára kitettek egy cédulát, hogy itt egy zsidó kommunista lakik. Személyesen mentem el, levettem a cédulát és felraktam a Tervhivatali Forradalmi Bizottság határozatát arról, hogy igazoltuk az ottani működését. Abban is szerepem volt, hogy a felülről létesített első KB-ban Kiss Árpád és Ajtai Miklós mellett ő is tag legyen. Mindezért egy szó köszönetet nem kaptam tőle, pedig volt idő, amikor jólesett volna.

A pártapparátus néhány tagja a forradalom alatt munka nélkül maradt. Ezek közül néhányat, akikkel nem volt bajunk, átvettünk a Tervhivatal állományába, ezt bevezettem a személyi igazolványukba, mert féltek a „munkahelye a pártközpont” beírásától. Mindegyikük később politikai karriert csinált, de megköszönni elfelejtették.

Néhány ÁVH-státusban lévő jámbor tervhivatali dolgozót is átírtunk a mi civil állományunkba. Ők még évek múlva is szégyenükben elfordultak tőlem az utcán, mert nem mertek köszönni.

Közgazdászai életút

Mint közgazdásznak, múltam ellenére továbbra is volt tekintélyem. Így lettem a forradalmat követően megalakult Gazdasági Reformbizottság egyik titkára. Szerencsére ezt az ipari csoportot Péter György vezette, akivel régóta közös harcot vívtunk a gazdaság megreformálása érdekében. Ez a reformmunka azonban már halálra volt ítélve.

A Forradalom alatt elbújt sztálinisták egyre erősödtek a párton belül. Ekkor nemcsak én vonultam óvatosan vissza, hanem még Kádár János alatt is ingott a szék. Őt a balosok Nagy Imrével azonos bűnösnek tartották. A nálam sokkal jobb összeköttetésű, és kikezdehetetlen kommunista múltú Péter Györgyöt is fokozatosan elérte a végzete, mert nálam bátrabb, hangosabb volt.

Ugyanakkor az MSZMP vezetői között akadtak pártfogóim. Kimondottan szeretett Kiss Árpád a Tervhivatal elnöke. Nem merte nyíltan mutatni, de szeretett Ajtai Miklós. Jóbaráti viszonyban voltam Fehér Lajossal, amíg nem szállt túlságosan a hatalom és a vadászláz a fejébe. Értékelt Nyers Rezső, akinek később a segítségére is számíthattam. Friss Istvánról is csak jót mondhatok annak ellenére, hogy '56 után is nyíltan tiltakoztam, hogy újra visszakerüljön a KB Népgazdasági Osztály élére.

Ahogy Fock Jenő erősödött, és elindította Kiss Árpád ellen az intrikáit, alattam is melegegett a tervhivatali talaj. Internálással fenyegettek, de gazdaságpolitikai szaktanácsokat kértek. Ezekben Kiss Árpáddal megbeszélve Fock Jenő politikáját támadtam. Le is szoktak a tanácskérésről. A várható szituáció elől azzal tértem ki, hogy megtudván, hogy a Népi Ellenőrzési Bizottság tagjai nem szervezhetők be, '56-os barátom segítségével odamentem, és a Fővárosi KNEB vezetője lettem. Itt töltöttem el két nyugodt évet.

Innen Nyers Rezső hívott át a Beruházási Bankba helyettesnek azzal, hogy én leszek rövidesen a vezető. Ez ellen azonban már komoly erők mozdultak meg. Itt munkakörömnél fogva sikerült sokmillárdot a vidéki városok infrastruktúrájának a fejlesztésére, mezőgazdasági és lakásépítési célokra elkölteni. A nem teljesülő tervkereteket ugyanis joga volt a banknak átcsoportosítani. Márpedig ilyen volt az éves keret jelentős hányada. Ez a hatalom már sokaknak sok volt egy volt „ellenforradalmi vezetőtől”. A környezetemben is volt számos jellemtelen besúgó.

Erre egy kedves példát: hatszemközt azt mondtam, hogy Hruscsovot le fogják váltani, mert az orosz ortodoxia nem viseli el a tekintélye lejáratását, amit az ő viselkedése például az ENSZ-ben jelentett. Ebből fegyelmi lett, de szerencsére az ítélet húzódott, és közben Hruscsovot tényleg leváltották. A fegyelmi így örökre elaludt. (Azt nem gondoltam, hogy Hruscsovot miattam váltották le.) Látva a végkifejletet, Nyers Rezsőt megkerestem, és kértem, hogy engedjen el kutatónak. Erre felajánlotta, hogy szervezzem meg a Pénzügyminisztériumban a kutatóintézetet. Az ottani balosok ezt sem nézték jó szemmel, de azért elég volt Nyers tekintélye ahhoz, hogy a Pénzügykutató Intézet vezetésem alatt megalakulhatott.

Ezzel egy időben indult el a mechanizmus reformjának az előkészítése, amiből ismét nem hagytak ki. Nem hagytak ki, de be se fogadtak. A helyzetem egyre inkább az jellemezte, hogy meghallgatnak, de félnek is nyíltá tenni a velem való kapcsolatot. Ekkor fogalmazódott meg bennem a közvéleményhez fordulás stratégiája. Észrevettem, hogy a közvélemény még a pártiktatúrában is nagy hatalom. Ennek a legsikeresebb eseménye a Dr. Agy: Magyarázom a mechanizmust című sorozata volt. Ebben is a szerencse volt a fő elem. Szabó Sipos Tamásban egy zseniális partnert kaptam. A tartalmi akadályok legyőzésében pedig magának Nyersnek kellett besegítenie.

A második házasság és Bakony

1968-ra házasságom tűrhetetlenné vált. Elköltöztem. Egy évi legényélet után újra megházasodtam. Ahogyan az első nem sikerült, ez a második annál jobban. Nem tudok betelni azzal, hogy otthon és körülöttem nyugalom uralkodik. Az azóta bekövetkezett sikerek nem utolsó sorban a jó házasságommal magyarázhatók.

Az új házassággal járt együtt, hogy a Bakonyban is otthonosan berendezkedtünk. Közben előbb kis lakásunk lett Budán, aztán az is nagyobb lett. Most két helyen vagyunk otthon. Budapesten, és egy nagyon kicsi bakonyi faluban. E két otthon között oszlik meg az időnk.

Ahogyan a fiatal éveimben fontos szerepet játszott a tenisz, úgy vált azzá a negyvenes évektől a vadászat és erdőjárás. Ezt is profi módon igyekeztem elsajátítani. Pár évtized alatt alapos ismerője lettem nemcsak a vadászatnak, de a növényeket, fákat, madarakat, az erdők emlős állatait szakértői szinten megismertem.

Csak egyedül vadásztam. A vadászatot a politikai és társadalmi korrumpáltsága miatt ellenszenvvel néztem. A félművelt káderek és gazdag tőkés vendégek gátlástalan vadászatát botránkozva megvettem. Nincs nagyobb erkölcsromboló kísértés, mint amit a félművelt, hataloméhes karrieristáknak a vadászat jelent.

Az erdőben töltött sok ezer óra felerősítette bennem a természethez való örökölt, és gyermekkorban kifejlesztett vonzódást. Egészséges gondolkodásomat nem utolsó sorban azzal magyarázom, hogy azon kevés társadalomtudós közé tartozom, aki nemcsak a szakmájában van otthon, hanem a kultúra világában is, ráadásul, és ilyenek vagyunk kevesen, a természetben is.

A „Fő a mellékes” kora

A 60-as évek közepétől kezdve anyagi okokból másodállásokat és munkákat is vállaltam. Ebben is megelőztem a 80-as évek kialakult magyar gyakorlatát.

Másfél évet a Televíziónál is dolgoztam. Másodállásban vezettem a Népgazdasági osztályt. Ez idő alatt számos sikeres és díjnyertes műsort sikerült jó rendezőkkel együttműködve készíteni. Nemcsak munkatársi, de baráti kapcsolatom alakult ki számos jeles filmrendezővel, többek között Máriássy Félixszel, Zolnay Pállal, a Balázs Béla Stúdió tehetséges fiataljaival. Rajtuk keresztül felújítódott bennem a fiatalkori humán értelmiségi. A tévésekkel, a rajzfilmesekkel és a filmesekkel való kapcsolatom, ha nem is lett szoros, de állandósult. A 70-es évek televíziója azonban nem bírt el tartósan. Itt is sokan szerettek, de még többen féltek tőlem, mint a rendszert veszélyeztető elemtől. Ott kellett hagynom.

Az '56-ot követő harminc évben egyéni sorsom a politikai széljárástól függött. Ha Nyers és Fehér erősödött, én is, ha Komócsin és Biszku, el kellett bújniom. Ők nem nagyon szóltak ebbe bele, de annál inkább a hozzájuk helyezkedő karrieristák.

Ettől az időtől kezdve szinte minden lehetőséget megragadtam a publikációra. Ezt sokszor nem ment simán, mert rajta szerepeltem azon a listán, amin a szereplők esetében óvatosnak kellett lennie a szerkesztőknek.

Közben a Pénzügyminisztériumban is egyre hátrább csúsztam. Azt lehetett várni, hogy '56-os múltam elveszti korábbi terhelő szerepét. Fordítva történt. Ahogy az évtizedek múltával a hívő kommunistákat felváltották a karrierista hitetlenek, a hozzám hasonló gyanús elemektől való tartózkodás felerősödött. Egyre inkább azok mellőztek, akikkel egyetértettem, de az ő karrierjüket zavarta a velem való kapcsolat, és féltek minden politikai támadási felülettől, tehát

tőlem is. Jellemző módon a meggyőződéses kommunisták jobban mellém álltak a publikációim miatti támadásokban, mint a velem egyetértő karrieristák. A régi kommunisták inkább bigott hívők voltak, mint gonoszak. A hitetlen kommunistákat csak a karrierjük irányította. Köztük a magamfajta hitetlennek sokkal nehezebb dolga volt.

Jellemző módon pályafutásom mélypontját Faluvégi Lajos minisztersége alatt értem el. Alatta még kutatói státuszt sem kaphattam. Én dolgoztam a minisztérium legsötétebb földszinti szobájában, ahol korábban raktár volt. (Itt és ekkor írtam egyik kedvenc könyvemet, *Beszélgetések Adyval* címmel.)

Amikor elértem a nyugdíjkort, már Hetényi István volt a miniszter. Mellette maradhattam volna, ha nem is a reflektorfényben, de biztonságban. Vele az 50-es évek eleje óta ismertük egymást. Az első napon nyugdíjba mentem abban a hiszemben, hogy a nyugdíjból megélek, és megleszek politizálás nélkül.

Néhány év után Medgyessy Péter hívott vissza az adóreform munkálataihoz. Elvállaltam, mert kellett a pénz, és unatkoztam. Ezzel elindult aktivizálódásom lavínája. Kiderült, hogy a demokráciát, legyen az bármilyen rossz is, nekem találták ki.

Németh Miklós tanácsadójaként

A rendszerváltás előtt Németh Miklós hívott vissza a Miniszterelnöki Tanácsadó testület tagjának. Ezt örömmel elfogadtam. Sajnos a tanácsaim éppen a legfontosabb kérdésekben nem találtak meghallgatásra.

Nem értettem egyet a Dunai Erőművek egyoldalú leállításával. Én sok hangos határon inneni és túli politikussal ellentétben a szomszédokkal való jó viszony feltétlen híve vagyok. Mint mérnök viszont tudtam, hogy a szlovákok nélkülünk is megcsinálják azt, és akkor nem lesz beleszólásunk ennek a szakasznak a vízgazdálkodásába.

Nem értettem egyet a keleti export gyors, elsietett leállításával, mert tudtam, hogy az egyrészt óriási piacvesztést fog hosszú távon jelenteni, másrészt keleti export nélkül egy sor állami vállalat piaci értéke éppen a privatizáció előtt a tört részére zsugorodik, és megszűnik irántuk a nyugati érdeklődés, harmadrészt ennek következtében több százezer munkahely szűnik meg, ami végső soron a költségvetésnek drágább lesz, mint a megkésett orosz fizetések nagysága. Nem is szólva a munkanélküliség erkölcsi káráról.

Figyelmeztettem a Kormányt, hogy a földreform halogatása és a mezőgazdasági dotációk gyors és drasztikus leépítése tragikus politikai és gazdasági következményekkel fog járni.

Elmondhatom, hogy életem során minden kormányfőnek ellenzéke voltam, kivéve kettőt: Nagy Imrét és Németh Miklóst. Egyiket sem bántam meg, mert az összes többi sokkal rosszabb volt.

Parasztpárti élmények

Életem során háromszor kerültem olyan társaságba, amelyik ugyan nézetemre nem volt hatással, de emelt rajtam. **1945-47 között a Nemzeti Parasztpárt.** Az ott szereplő népi értelmiségiek tehetsége, szellemi frissessége ma is szívet melengető emlék. Ezen az sem változtatott, hogy utána gyorsan három csoportra estek szét. Egy részük Kovács Imre vezetése alatt Nyugatra ment. Köztük szinte csak ő maradt jelentős egyéniség. Másik részük többé-kevésbé eladta magát a kommunistáknak. Erdei Ferenc kevésbé, Darvas József gátlástalanul. A második vonal jelentős posztokig jutott. Főleg Kádárék alatt. Harmadik részük visszavonult a politikától, szakmai területen meg többségük jelentéktelenné vált.

Egyedül Bibó István maradt végig középén, és vált történelemformáló alakká mind viselkedésével, mind műveivel. Be kell vallanom, hogy nagyságát csak aztán láttam meg, amikor már megszűnt a gyakori találkozás, az egy csapatba tartozás. Jó tanulság volt ez nekem arra, hogy nem mindig az a nagy ember, aki látványos. Ma büszke lehetek arra, hogy egész életemben, mindenekelőtt a Forradalom alatt és után Bibóval azonos volt a véleményem és viselkedésem. Kisebb voltam, ezért jobban megúsztam.

A tervhivatali és pénzügykutatói múlt

A második jó társaság a Vas Zoltán vezette Tervhivatal gárdája volt. Ezt a sok képzett és tehetséges munkatárs jelenléte mellett a nagy tettvágy ragadott magával. Ebből a társaságból is kerültek ki örökös sztálinisták, ennél többen Kádár csapatába, mások liberális polgári ideológia hívei lettek. Pár tucatnyian csináltak később politikai illetve gazdasági karriert, ami akkor nem nagyon válhatott el egymástól. Közöttük is évtizedekre középén maradtam.

Ma is kedvesen emlékezem a Pénzügykutató Intézetre, amit én alapítottam. A Pénzügykutatót a vezetésem alatt csak menedéknek tekintettem. Soha nem volt akkora súlyom, hogy megfelelő káderállományt alakíthassak ki. Ezért főleg a saját munkámra építettem. A jó intézeti állomány, az én leváltásom után, Hágelmayer érdeme. Az a Faluvégi, aki engem még kutatói státuszban sem engedett dolgozni, benne teljesen megbízott. Ekkor jött össze az a csapat, amelyik azóta ontotta a vezetőket és a hangadókat. Ezért akkor éreztem igazán pénzügykutatósnak magam, amikor már nem voltam hivatalosan az. Lényegében közéjük tartoztam, ma is tartozom, annak ellenére, hogy többségük annak a liberális politikának a harcosa lett, amit én nemzeti katasztrófának tartok.

Csalódásom a rendszerváltásban

Életem első hatvan és egynéhány évében mindig kevés volt a pénzem, annak ellenére, hogy nagyon keveset költöttem. Most mindig több van, mint ami szükséges.

A rendszerváltás óta csalódott vagyok. A hatalom, pártállástól függetlenül, latin-amerikai útra kényszerítette az országot. Ennél nagyobb és tragikusabb úttévesztésünk ezerszáz éves történelmünk során még nem volt. Azt a népet, amelyik jelesre vizsgázott abban, hogyan lehet a keleti zsarnokságot minden más népnél elviselhetőbben megélni, ma a sokkal jobb rendszerben kénytelen szegényebben, és sokkal nagyobb létbizonytalanságban élni. Ez a kétségbeesítő helyzet tett öregkoromban a korábbinál hangosabbá, türelmetlenebbé.

A szocializmus évtizedei alatt türelemre intettem magamat, mert tudtam, hogy ezt a rabságot a világ hatalmainak az összeesküvése kényszerítette ránk, sorsunk csak kis részben múlik rajtunk. Most szabadok lehetnénk, de önként ültetünk magunk fölé a moszkovita bolsevikoknál sokkal következetesebb, és okosabban kizsákmányoló hatalmat.

Késői kijutás a nagyvilágba

Ahogy írtam, életem tanyáról indult el, és a fővárosig vezetett, onnan későn jutottam ki a nagyvilágba. Ebben a viszonylagos, és számomra keserű késésben két tényező játszott szerepet:

- Még '45-ben megfogadtam, hogy addig nem megyek a Szovjetunióba, amíg itt lesznek a megszálló csapataik. Ennek megfelelően máig sem utaztam keleti szomszédaink irányába. Ez nem ment mindig könnyen, mert munkakörömből kifolyóan a keleti utazások lehetőségében

nem volt hiány. De sikerült megúsznom. Varsónál és Belgrádnál keletebbre a szocialista táboron belül nem jártam.

- Nyugati irányban ugyan mentem volna, de ahhoz meg nem voltam eléggé megbízható, illetve visszautasítottam az út utáni információkészítést. Több félbemaradt utazási terv után '64-ben mehettem ki egy hat hónapos angol nyelvű, olaszországi nemzetközi szemináriumra. Alkalmam volt megismerni a gyermekkorom óta áhított Itáliát, és történelmi teóriáimat tovább fejleszthettem. A nyugati utazások mégis csak nyugdíjas korommal kezdődtek el. Elsősorban feleségem és magam szétszórt családja kínálta erre az alkalmat. Szinte a világ minden táján élnek rokonok, ismerősök. Minden út valami nagy felismeréshez segített hozzá. Tapasztalt és képzett fejjel beletekinteni más kultúrákba és civilizációkba nagy és hasznos élmény.

A világot irodalomból, majd egyre inkább folyóiratokból és újságokból ismertem meg. Ahogy olvadt a nyugati világtól való elzártság, rávettem magam az elérhető információkra. Mindig olyan helyen dolgoztam, ahova ezek már eljuthattak. Elsősorban az angol újságok, és mindenekelőtt a The Economist felelték meg igényeimnek. Az utóbbit nyugdíjasként is járatom. Szakmai könyvtáram is az angolszászokra összpontosul. Szeretem a világos fogalmazásukat és leegyszerűsítő szándékaikat. Kivételt a történelmi tárgyú könyvek jelentettek, amiben a franciáké az uralkodó szerep.

A lehetőségeknek megfelelően mindig sokat publikáltam. Ezernél jóval több cikkem, száznál több tanulmányom és tíz könyvem jelent meg. A többségük a cenzúra megszűnése után. Mind a rádióban, mind a televízióban száznál jóval többször szerepeltem. Előadást is ezernél többet tartottam. Még most is havonta két-három jut minden hónapra. Szeretek az emberekkel kommunikálni, és hiszek a meggyőzés eszközeiben.

Mára valóban népszerű ember lettem. Sokan ismernek, sokan szeretnek. Nagyon jó így élni. Sokkal többet értem el az életemben, mint amire törekedtem. Csak azt akartam, hogy mindig a tükörbe nézhessek, most öregen az ország szemébe is nézhetek. Én tudom, hogy ők kik, ők tudják, hogy én ki vagyok.

Ilyen ember látta ebből a kis országból a századot, ahol hol az osztrákok, hol a németek, hol az oroszok, hol pedig, mint most éppen, a világ bankárjai alatt raboskodik az ország.

A számítógépes rendezésre váró mintegy 40 000 oldalas kézírataimból való válogatást tartalmazza ez a könyv. Remélem még sok társa követi.